

АЛЕКСЕЙ ТОЛСТОЙ

**УЛУҒ
ПЁТР**

РОМАН

БИРИНЧИ КИТОБ

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
АДАБИЁТ ВА САЊАТ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ — 1973

ҒДИЛ ШАРОВ
таржимаси

Санька печь устидан сакраб тушди-да, тоб ташлаб шишиб қолган эшикни орқаси билан итариб очди. Укалари — Яшка, Гаврилка, Артамошка ҳам бирданига сув ичкилари келиб қолиб, ҳавоси бижиб кетган уйдан буғ ва тутун билан бирга қоронғи даҳлизга отилиб чиқдилар. Қор босган деразадан кўкиштоб шуъла тушиб, даҳлизни ғира-шира ёритарди. Қаҳратон аёз. Бочкадаги сув ҳам, ёғоч чўмич ҳам музлаб қолган.

Болалар совуққа чидаёлмай иргишлашади — ҳаммаси яланг-оёқ; Санька рўмол ўраган, Гаврилка билан Артамошка бўлса — кўйлакчанг, кўйлакларининг этаги киндикдан ошмайди.

— Эшикни ёпинглар, газандалар! — бақирди оналари уйдан туриб.

Она печь ёнида турар, печь тоқчасидаги чўпчиरोқ ярқ этиб ёнди-да, онанинг ажин босган юзини ёритди. Унинг йиғидан қизарган кўзлари йиртиқ рўмол остидан ўқрайиб, даҳшат-ла ялт этиб кетди. Санька нимадан-дир чўчиб тушди-ю, эшикни жон-жаҳди билан тарсиллатиб ёпди. Сўнгра ёғлоғида сув олиб ҳўплади, бир парча яхни оғзига солиб олгач, укаларига сув ичирди.

— Совқотдинглар-а? Бўмаса, ҳовлига чиқиб томоша қилардик, дадам чана қўшапти, — деб шивирлади.

Ҳовлида отаси чана қўшиш билан овора эди. Осмон билан битта бўлиб майдалаб қор ёғар, баланд девор устида қаторлашиб ўтирган зағчалар кўринар, лекин бу ер даҳлиздагидай совуқ эмасди.

Унинг лақаби Бровкин, хотини «Иван Артёмич» деб чақирса ҳам, эл оғзида Ивашка бўлиб кетган, ҳатто ўзи ҳам «отим Ивашка» деб жавоб беради. Чўққи қалпоғини чимирилган қошларигача бостириб кийган. Малла соқоли яқин орада тароқ кўрмаган... Қўлқопи эса — қўлтиғида, хом теридан тикилган пўстини белидан паст-

роқдан пўстлоқ билан маҳкам танғилган. Оёғидаги чипта кавуши гўнгга қоришган қор устида ғарч-ғурч қилиб ғашига тегар, чунки қирқ жойидан ямоқ тушиб тугила-вериб, шарти кетиб, парти қолган от абзали сира эпақага келмасди. Шунинг учун ҳам у аламига чидолмай, қора отни сўккани-сўкканди; оти ҳам худди ўзига ўхшаш калтабақай, қорни шишган.

— Так-э, ҳаром ўлгур!

Болалар зинапоя ёнида ёзилиб олишди-да, совқотганларига қарамай, яхлаган остонада дийдираб тура-веришди. Кенжатоё Артамошка тилини зўрға айлантириб:

— Ҳечқиси йўқ, совқотсак печка устида исиниб оламиз,— деб қўйди.

Иван Артёмич чанага отни қўшиб бўлгач, ёғоч челақда унга сув тутди. От жунлари ҳурпайган биқинларини шишириб узоқ сув симирди ва гўё: «Еганим юк бўлмади, ҳеч бўлмаса тўйиб сув ичиб олай» дегандай челақдан бош кўтармасди. Иван Артёмич қўлқопини кийди-да, чанадаги похол тагидан қамчини олди.

— Қани, дарров уйга киринглар-чи, ҳув!..— деб болаларга ўшқирди-да, ўзини чанага ташлаб, қамчи босди, дарвозадан чиқа солиб, отни йўрттирганича, қорга бурканган баланд арчалар ёни билан ҳайдаб, дворянин Волковнинг ўғлига қарашли қўргонча томон йўл олди.

— Ув, бирам совуқки...— деди Санька жунжикиб.

Болалар чопиб қоронғи уйга кирдилар, тишларини такиллашиб, печь устига чиқиб ётдилар. Уй қора ўчоқ ёқиб иситилгани учун шифт қорайиб кетганди; қуп-қуруқ ва илимиқ тутун шифтда буруқсиб сузиб юрар ва бурала-бурала эшик тепасидаги тўйнуқчадан чиқиб кетарди.

Она хамир қилмоқда. Ҳар қалай оила ўзига тўқ: рўзгорда бир от, бир сигир, тўртта товуқ бор. Одамлар Ивашка Бровкинни, ўз ишига пишиқ мужик деб мақташарди. Шамдондаги чўпчироқдан учиб тушган учқунлар сувда вишиллаб сўнарди. Санька ўзи ва укалари устига иўстинни тортиб ёпди-да, пўстин тагига кириб олиб, ҳар хил ваҳимали нарсалар — номини тилга олиб бўлмайдиган, кечалари подвал тагида шитирлаб юрадиган олабўжилар тўғрисида яна пичирлай бошлади.

— Боя капалагим учиб кетди... Остонада ахлат, ахлат устида супурги ётибди... Ёлғон бўлса, кўзим тешил-

син. Печъ устидан туриб мундоғ қарасам — худоё тавба! Мўйловлари худди мушукникига ўхшаган бир ажина супурги тагидан мўралаб турибди...

Кичкинтойлар қўрқиб:

— Вой-бўй,— деб чуғурлашди пўстин остидан.

2

Ўрмон бўйлаб билинар-билинемас йўл тушган. Асрий қарағайлар кўкка бўй чўзиб, осмонни қоплаб олган. Қаддам жойда бўрондан қулаган дарахтлар, яккам-дуккам тўнкалар учрайди — йўл жуда оғир. Бу ерлар бурноғи йили Василийга отасидан — москвалик дворянин, давлат хизматчиси Волковдан ажратиб берилган эди. Помешчиклар маҳкамасининг қарорига биноан Василий тўрт юз эллик десятина ерни ва шу ерда яшовчи ўттиз етти хонадондан иборат деҳқонларни бола-чақаси билан бирга олганди.

Василий қўрғон солди, лекин чиқимдор бўлиб қолиб, ерининг ярмини монастирга гаровга қўйишга мажбур бўлди. Монахлар сўмига йигирма тийиндан қўшиб тўлаш шарти билан пул беришди. Харажат устига харажат: давлат мажбурияти бўйича яхши от миниб, совут кийиб, қилич тақиб подшо хизматига бориши керак; бунинг устига, ўзи билан бирга учта мужикни лашкарликка олиш шарт; уларга ҳам от, қилич, ўқ-ёй керак... Монастирдан олинган пул яроғ-аслаҳага аранг етди. Ҳўш, ўзи-чи; қандай тирикчилик қилади. Хизматқору малайларни нима билан боқади? Монахлардан қарзини қандай узади?

Подшо хазинаси раҳм-шафқат деган нарсани билмайди. Ҳар йили янгидан-янги буйруқ, янги солиқ: чўп пули, йўл пули, ҳар хил ўлпону жарима. Шунча тўловлардан кейин ўзингга нима қолади? Балого қолган помещик: нега солиқни ундиришда сусткашлик қиласан, деб сўкишади. Мужикнинг эса фақат терисини шилиб оласан холос. Марҳум Алексей Михайлович подшоллик қилган кезлари тўхтовсиз урушлар, ўзаро низо-ю қўзғолонлар натижасида мамлакат хазинаси қоқланиб қолган эди. Худо безори қароқчи Стенька Разин бош кўтарганидан кейин-ку, деҳқонлар худони бутунлай унутиб қўйди. Қаттиқроқ сиқа бошласанг, бўрига ўхшаб

5

тишларини кўрсатишади. Турмушнинг оғирлигидан қочиб Дон томонга жўнаб қолишади: у ердан на хат билан авраб, на қилич билан зўрлаб қайтариб бўпсан.

От майда қадам билан секин-аста йўртиб бормоқда, аъзойи баданини оппоқ қиров босган. Дарахт шохларига дуга тегиб кетгудек бўлса, дувиллаб қор тўкилади. Бутоқлар орасига биқинган момик думли олмахонлар йўловчини томоша қилишади,— бу ерлар олмахоннинг кони. Иван Артёмич чанада ёнбошлаб олиб ўйларди холос, чунки мужик тамоми нарсадан маҳрум, фақат ўйлашга ҳақли...

«Ҳа, майли... Уни бер, бунини бер... Унга тўла, бунга тўла... Ахир бунақа мечкай ҳукуматни тўйғизиш бўлади-ми? Ишдан қочганимиз йўқ, оғирига чидаяпмиз. Москвада, тўқликка шўхлик дегандай, боярлар извошда юришни расм қилишибди. Энди бу иблисларнинг извоши учун ҳам ўлпон тўлаш керак. Ҳа, майли... сенга нима керак бўлса,— ол, лекин ҳаддингдан ошма... Мужикнинг терисини бир эмас, икки марта шилиб олиш — бу қандай бедодлик ахир? Подшо хизматидаги одамлар ҳозир шу қадар кўпайиб кетганки, туфласанг бирор амалдор ёки миршаб, ё бўлмаса мирзанинг бошига тушади. Ҳаммаси ўтириб олиб ёзгани-ёзган. Мужик бўлса — ёлғиз холос... Эҳ биродарлар, яхшиси тезроқ қочиш қолай, бунақа майнабозликка чидагандан кўра, ўрмонда қашқирга таланиб ўлганим афзалроқ... Бунақа аҳвол узоқ давом этмас: қачонгача қонимизни сўрасиз...»

Ивашка Бровкин шу тариқами ёки бошқачами, ишқилиб ўйлар эди. Шу пайт ўрмондан бир чана чиқиб, шу йўлга тушиб олди. Чанада чўккалаб олиб ҳайдаб кетаётган кимса Циган лақабли қорачадан келган, сочларига оқ оралаган мужик — Волковга қарашли деҳқон эди. Циган ўн беш йилча қочиш-биқиниб юрди. Лекин қочоқларни помешчикка қайтариш тўғрисида фармон чиққандан кейин уни Воронеж ёнида, деҳқончилик қилиб юрган жойида ушлаб, кекса Волковнинг қўлига топширишган эди. У яна қочмоқчи бўлди, яна қўлга тушди, чол уни қамчи билан аямасдан савалашга ва қамаб йўйишга, баданидаги жароҳатлари битгач, обчиқиб яна қамчи билан шундай саваласинки, минбаъд бу ўғри, газанда қочишни хаёлига келтирмасин, деб буюрди. Хайриятки, Циган Василийга берилган мужиклар рўйхатига тиркалиб, бу азоб-уқубатлардан қутулиб қолди.

— Салом,— деди Циган Иванга ва дарҳол унинг ча-
пасига ўтиб олди.

— Салом.

— Оламда нима гаплар бор?

— Ҳеч яхши гап йўқ...

Циган қўлқопни ечди. Соқол-мўйловини силаб-сийпа-
лаб олди-да:

— Ўрмонда бир кишини учратдим: айтишича, подшо
ўлим тўшагида ётган эмиш.— деди муғамбирона товуш
билан.

Иван Артёмич беихтиёр гавдасини тиклади, юраги
орқасига тортиб кетди... «Так-эй!..» Қалпоғини бошидан
олиб чўқинди:

— Энди кимни тахтга кўтаришаркин?

— Ўша норасида Пётр Алексеевичдан бўлак ҳеч ким
йўқ эмиш. У бўлса — ҳали гўдак, яқиндагина эмчакдан
ажратилган...

— Ана холос!— Иван қалпоғини бостириб кийди,
кўзлари ғалати бўлиб кетди.— Э, ошна. Энди боярларга
худо берди. Ҳаммамизни кафангадо қилишади.

— Турган гап. Балки ҳеч нима бўлмас...— Циган
Иван томон бурилиб кўз қисди:— Ўша одам, энди ал-
батта ғалаён кўтарилади,— деди. Нима бўлса — бўлар,
пешанамиздагини кўрамиз-да, бундан баттариниям кўр-
ганмиз.— Циган ўғри тишларини иржайтириб кулди-да,
ўрмонни бошига кўтариб қаттиқ йўталди.

Олмаҳон дарахтдан бир сакради-ю, йўлнинг у томо-
нига учиб ўтди; дув этиб шоҳлардаги қор тўкилди ва
қия тушган қуёш шуъласидан товланиб, худди сочилган
кумуш игначалар сингари ярақлаб кетди.

Йўл охиридаги дўнгнинг қоқ тепасида, баланд ёғоч
деворлар, нишаби тик тунука томлар ҳамда Василий
Волковнинг қўрғонидан кўтарилган тутунлар устида кат-
такон лола ранг қуёш муаллақ туриб қолганди.

3

Ивашка билан Циган отларини дарвоза ёнида қо-
диришди. Дарвоза тепасида нишаби икки томонга қара-
ган тунука соябон, унинг тагига бутга тортилган Исо
образи қўйилган. Қўрғоннинг гир айланасига олинган де-
вори шу қадар баланд ва мустаҳкамки, ҳар қандай ёв-

1

га бемалол бардош бера олади. Мужиклар шапкаларини қўлга олдилар. Ивашка эшик ҳалқасини ушлади-да, қоида ва тартибга мувофиқ шундай деди:

— Эй тангрининг фарзанди Исои Масих, ўзинг шафоат қилгайсан...

Дарвоза ёнидаги ҳужрадан чипта кавушини судраб қоровул Аверьян чиқди-да, тирқишдан мўралаб буларни таниди ва «омин!» деб дарвозани очди.

Мужиклар отларини етаклаб қўрага кирдилар. Кирдилару боярлар уйининг сюда кўзли деразаларига кўз қирларини ташлаганча, шапкасиз, анграйиб туриб қолдилар. Бу бино ичига пешайвон орқали, тик тушган баланд зинапоядан чиқиларди. Пешайвон эса, нақшинкор, чиройли қилиб ишланган, томи пиёз нусха. Пешайвондан юқориқда худди каттакон чодирга ўхшаш ва икки ёғи дўмпайган тунука том, томнинг қирраси зарҳалланган. Уйнинг пастки қаватидаги ҳужралар йўғон-йўғон ходалардан ишланилган. Василий Волков бу ҳужраларни омборхонага мўлжаллаб қурдирганди, унда ёзги ва қишки озиқ-овқат: дон-дун, тузланган эт ва сабзавот, турли мева сақламоқчи эди. Бироқ мужиклар омборхонада сичқондан бўлак ҳеч нарса йўқлигини яхши билардилар. Аммо пешайвон жудаям ҳашаматли, бунақаси князларда ҳам йўқ.

— Аверьян, боярин бизларни нега чақиртирдийкан, билмайсанми?— сўради Ивашка.— Отлиқ келсин депти, яна мажбурий хизматми? Ахир биз ҳеч кимнинг арпасини хом ўрганимиз йўқ-ку...

— Аскарликка ажратилган мужикларни Москвага оборасизлар.

— Яна отларни ишдан чиқарарканмиз-да!..

— Ўзи нима гап?— сўради Циган унга яқинроқ бориб:— Яна уруш бўлмоқчимиз? Ё қўзғолон кўтарилиб-дими?

— Бунга сенинг ҳам, менинг ҳам ақлим етмайди,— кекса Аверьян таъзим қилди.— Буйруқ шундай — обормай кўр-чи. Бугун сендақа гапдонлар учун бир арава хипчин опкелишди.

Аверьян тиззасини букмай диконлаганича қоровулхонага кириб кетди. Қишки оқшом ғира-ширасида баъзи бир деразада чироқ кўринарди. Ҳовли тўла ҳар хил иморат: молхоналар, ертўлалар, пастак-пастак уйлар, темирчилик устахонаси. Лекин ярмидан кўпроғи бекор-

га жой олиб ётибди. Волковнинг қўргонида ҳаммаси бўлиб ўн бешта қарол бор холос, бироқ шунга қарамай, улар нон билан квасдан бўлак нарсани кўрмайди. Албатта, ҳаммаси ишлайди — билганича ер ҳайдайди, дон сепеди, ёғоч ташийди, лекин бу билан қорин тўярмиди? Қаролнинг меҳнатида барака йўқ. Одамларнинг гапига қараганда, Василий тиланчилик қилиш учун бир кишини Москвага жўнатган, у топган-тутган пулини хўжайинига берармиш. Бундан ташқари, бошқа икки киши Москвада сават кўтариб, қошиқ, чипта кавуш, лойдан ясалган хўштак сотиб юрганмиш... Минг қилгандаям бойликнинг негизи — мужик. Мужик — боқади, у бўлмаса ҳамма қирилади...

Ивашка билан Циган ҳовлида, ғира-ширада хаёл суриб узоқ туриб қолишди. Қисталанг иш, кутиб турган ош-нон бўлмагандан кейин хаёл сурмай нима қилсиз? Қарияларнинг гапи рост бўлса илгари маза экан: буниси ёқмаса, бошқа помешчикка ўтиб кетаверасан. Ҳозир эса оёғинг тушовланган — қоғозда қаер кўрсатилган бўлса, ўша ерда яшайсан. Василий Волковни боқасан дейилган, қани, боқмай кўр-чи... Шундай қилиб, ҳамма қаролга айланди. Бу ҳам ҳолва, бундан ҳам баттарроқ бўлади ҳали...

Аллақаерда эшик гижирлаб очилди, сўнгра оқсоч қиз бош яланг ҳолда, қорда чопқиллаганича етиб келди-да:

— Боярин айтди, отларни чанадан чиқаринглар. Шу ерда тунайсизлар. Лекин отларингга хўжайиннинг пичанидан зинҳор бера кўрманглар, худди балога қоласизлар,— деди.

Циган бу қизнинг юмшоқ жойига қамчи билан солиб қолмоқчи бўлганда у қочиб қолди... Икки оғайни шошилмасдан отларни чиқаришди-да, тунаш учун хизматкор турадиган уйга киришди. Саккизтача хизматкор бойникидан ўғирланган шамни ёқиб, яғри чиққан картада қимор ўйнарди, бири ютиб, бири ютқизар, лекин ўртадаги пул бир неча тийиндан ошмасди. Бақирган, сўкинган овозлар уйни бошига кўтарар, бири чақани оғзига солиб яширмоқчи бўлар, иккинчиси унинг лунжидан йириб тортарди. Хуллас, ҳаммаси ялқов, иш ёқмас, лекин ҳаммаси тўқ!

Бир чеккада, ёғоч эшакда, этаги узун бўз кўйлак, дабдаласи чиққан чипта кавуш кийган бир бола ўтириб-

ди. Бу Иван Артёмичнинг ўғли Алёшка. Кузда оила оч қолиб, солиқ боқимандаси бадалига бола бечорани бояринга умрбод қаролликка беришган эди. Алёшканинг кўзлари катта-катта, онасига тортган. Ранг-рўйи бир ҳолатда — демак уни калтаклашади... Иван ўғлига кўз қирини ташлади-ю, раҳми келиб кетди, лекин оғиз очиб индамади. Алёшка ҳам индамай, эгилиб таъзим қилди.

Иван ўғлини имлаб ёнига чақирди-да, шивирлаб сўради:

— Овқатландингларми?

— Ҳа, овқатландик.

— Аттанг, уйдан нон ола келмабман. (Елғон айтди: қўйнида латтага ўралган бир бурда нони бор эди.) Бир иложини қилмасанг, оч қоламан... Гап бундай, Алёша... Эрталаб бояриннинг оёғига йиқилиб илтимос қилмоқчиман, — уйда ҳамма иш менга қараб қолди, — ажаб эмас рози бўлса, менинг ўрнимга Москвага сен борганинг маъқул.

Алёшка «Хўп бўлади, дада» дегандай, сиполик билан бошини қимирлатди. Иван чипта кавуш пайтаваларини еча бошлади, худди қорни тўқ, димоғи чоғ кишилардай бидирлаб кетди:

— Бу дейман, йигитлар, ҳар кун сизларда шунақа хурсандчиликми? Турмушларинг чаккимас: ейиш-ичишдан нолимассизлар...

Бир қарол картани қўйди-да, унга томон бурилиб:

— Сен ўзинг кимсан бизга пичинг қиладиган... — деб қолди.

Иван қулоғи тагига тарсаки тушишини сезиб, дарҳол сўрига чиқиб олди.

4

Василий Волковникига меҳмон бўлиб келган қўшниси ўртаҳол дворяниннинг ўғли Михайла Тиртов, кечки овқат барвақт ейилгандан сўнг, шу ерда тунаб қолди. Меҳмон учун сирланган печга яқинроқ жойга кенгина скамейкага наमत солиб, унинг устидан айиқ терисини ёйиб, ёстиқ қўйиб, тўшак қилиб беришди. Бироқ меҳмон ҳам, мезбон ҳам ёш бўлганлари учун ухлай олмадилар, бунинг устига уй иссиқ эди. Иккаласи кўйлақчан ҳолда скамейкада ўтириб, қоронғида гурунглашар, ора-сирасан, чўқиниб қўйишарди.

— Ҳалиям сенга,— вазминлик билан гап бошлади меҳмон.— сенга ҳамманинг ҳаваси келади, Василий... Сен нолимасанг ҳам бўлади, менинг аҳволим ёмон. Бир отадан ўн тўрт боламиз. Еттитаси улушини олиб, ажраб чиққан, лекин олган ерлари шипшийдам дашт, уни обод қиламан деб жонлари ҳалак: кимда иккита мужик бор, кимда учта — ҳаммаси ҳар ёққа қочиб кетган. Мен сак-кизинчи меросхўр, ҳали ғўрман, эртага улушимни ажратиб беришмоқчи. Бирор вайрона қишлоқ билан қурбақазор ботқоқ жойни беришади-да... Хўш, қандай яшайман? Айт!

— Ҳозир ҳаммагаям қийин,— деди Василий. У сарв донали тасбеҳни тиззалари орасига олиб, бир қўли билан ўгириб ўтирарди.— Ҳаммамизнинг ҳам бошимиз қотган... Қандай яшаш керак?..

— Менинг бобом подшо саройида тўрда — Голициндан юқорироқда ўтирган,— деди Тиртов,— Миханл Фёдоровичнинг тобути ёнида неча кеча-ю кундуз қимирламай турган экан. Биз бўлсак, уйда чипта кавуш кийиб юрибмиз... Уятни ҳам билмаймиз — ўрганиб қолдик. Ҳозир ор-номусни эмас, қандай қорин тўйғазишни ўйлаймиз холос... Дадам Москвадаги амлок маҳкамасининг амалдорларига сажда қилавериш пешанасини дабдала қилди: эндиги замонда кўпроқ пул қистирмасанг, сўзингга ҳеч ким қулоқ солмайди. Мирзабошига бер, мирзага бер, унисига бер, бунисига бер. Кошки индамай ола қолса, лабини қийшайтиргани ортиқча... Арзимаган бир иш хусусида биз Стёпка Ремезов деган мирзага илтимос қилиб, ўн танга пул билан бир пуд қоқи балиқ опкелсак, пулни олди-ю, балиқни ҳовлига улоқтириб юбор, деса бўладими, афтингдан бузилгур очкўз пияниста... Аммо баъзи бир уддабуронлар ишини битириб, ялла қилиб юрибди... Масалан, Володька Чегодавов йўлини қилиб, подшонинг олдида борди. Подшо унинг арзини инобатга олиб унга икки қишлоқни бутунлай берди. Володькани ҳамма билади: ҳақиқатга қараганда унақа қочоқларга икки қишлоқни инъом қилгандан кўра, еру мулкини тортиб олиб, уйдан ҳайдалса тўғри бўларди... Ҳақиқат йўқ, адолат йўқ...

Иккиси ҳам жим бўлиб қолди. Қизиган печнинг тапти юзга урар, чигирткалар чириллашарди. Оғир сукунат, диққинафаслик... Ҳатто ҳовлидаги итлар ҳам акиллаб чарчаган эди.

Ниҳоят Волков ўйчанлик билан гап бошлади:

— Бу аҳволдан кўра, биронта қирол бизни хизматга олса-ю, Венециягами, Римгами ёки Венага жўнатса — қайтага яхши бўларди. Жон деб кетаверардим... Василий Васильевич Голицин менинг тутинган отамга бир китоб берганди, ўша китобни ўқиб чиққанман... Дунёдаги ҳамма халқлар бадавлат яшайди, фаровон кун кечиради, фақат биз гадридан баттармиз... яқинда Москвада бўлдим; қуролсоз уста керак эди, сўроқлай-сўроқлай Кукуй-слободага¹ бордим, немислар ёнига... Тўғри, улар православ мазҳабида эмас, лекин у ёғи худога ҳавола... Слободага кириб мундоқ қарасам — кўчалар супурилган, уйлар оқланган, боғчаларда гуллар очилган, ҳамма ёқ чиннидай, топ-тоза... Кетяпману, негадир ҳадиксирайман, шу қадар ажойибки, худди тушга ўхшайди... У ердаги одамлар жудаям хушмуомала. Ахир, улар биз билан ёнма-ён яшайди-я... Бойлигини айтмайсанми! Ёлғиз Кукуйнинг ўзи бутун Москва ва унинг атрофидан бойлик қилади.

— Савдогарчилик қилай десам пул керак.— Михайла сарпойчан оёқларига тикилиб қолди.— Ёки ўқчилар сафига кирсаммикин? Бу ҳам даромадсиз иш. То юзбоши номини олгунимча ўттиз икки тишимдан битта ҳам қолмайди. Тунов куни дадамнинг олдига подшо меросхўрларидан Данило Меньшиков деган бир киши келиб гапириб берди: хазина икки ярим йилдан бери ўқчи полкларига маош тўлаёлмай, қарздор бўлиб қолган эмиш. Қани, шу тўғрида оғзингни очиб кўр-чи, умринг турмада чирийди. Полковник Пижов ўқчиларни ҳайдаб обориб, Москва ёнидаги ота мерос мулкида молдай ишлатади. Ўстидан шикоят қилишган экан, шикоятчиларни қўшхона олдида қамчи билан итдай савалатибди. Ўқчилар жудаям аламзада... Шошманг, ўқчилар кўрсатиб ҳам кўяди, деди Меньшиков...

— Боярча пўстин кийган одам дарёнинг нариги ёнига ўта кўрмасин, деган гап юрганмиш Москвада. Шу ростми?

— Ёлгон девдингми? Халқ қашшоқлашган... Хилма-хил солиқлар, ўлпону божлардан шу қадар эзилганки, ёсло чидаб бўлмайди... Меньшиковдан ғалати гапларни эшитдим: ажнабийлар савдогарчилик йўлини билади.

¹ Москвада ўша даврда немислар яшаган даҳа. (Тарж.)

Архангельскда, Холмогорда ғиштин иморатлар қуриб олишган, дейди. Чет элдан бир сўмга олган молларини бизга уч сўмга пуллайди, дейди... Бизнинг савдогарларимиз бўлса зиқналигидан фақат мол тўплаб, омборда чиритишни билади. Посадлик¹ хунармандлар чексиз жабр-зулмга чидолмай, баъзилар уездга, баъзилар кимсасиз даштга қочиб кетишяпти. Дарёнинг музини ўйиб сув олган одамлардан энди сув пули олишяпти... Ахир, бу пуллар қаёққа кетяпти? Меньшиков буни ҳам гапириб берди: Василий Васильевич Голицин Неглинная анҳори бўйига шундай ҳашаматли қаср солдирибдики, сиртига бошдан-оёқ мис қопланган, ичи эса парча-парча тилла билан безалган, дейди.

Василий бошини кўтариб Михайлога қаради, у ҳам оёғини скамейка тагига олиб, Василийга тикилди. Ҳозиргина ювош бўлиб ўтирган Михайла тўсатдан ўзгарди-қолди: ўзидан-ўзи шундай кулдики, оёқлари қалтираб-титраб, скамейкани қимирлатиб юборди.

— Сенга бир гап бўлдимми?— оҳиста сўради Василий.

— Ўтган ҳафта Воробьёво қишлоғи ёнида қароқчилар яна карвонни талаб кетишди. Эшитганинг йўқми? (Василий қовоғини солиб, тасбеҳ ўгира бошлади.) Савдогарлар нуқул қимматбаҳо асл мовутдан ортишган экан... Кечки овқат маҳалигача Москвага етиб оламиз, деб аҳд қилишган экан, етолмадилар... Биттаси тирик қолган экан, келиб хабар берди. Қароқчиларни тутишга дарҳол аскар юборилганди; фақат изи бору, ўзлари ерда ҳам йўқ, кўкда ҳам...

Михайланинг кифтлари қалтираб-титраб кетди:

— Қўрқма, мен у ерда бўлганим йўқ, бу гапни Меньшиковдан эшитдим,— деди-да, Василий томон энгашиб шивирлади:— Изи тўппа-тўғри Варварка кўчасига — Степка Одоевскийнинг ҳовлисига кирган эмиш... Князь Одоевскийнинг биз билан тенгқур кенжатой ўғли бор...

— Энди ётайлик, ухлаш ҳам керак ахир,— деди Василий қовоғини солиб.

Михайла яна ғалатиरोқ кулиб:

— Ҳазил ҳам эви билан, кел энди ётайлик,— деди.

У лип этиб ўрнидан турди-да, бармоқларини қисирлатиб, керишиб олди. Сўнгра заранг косага квас қуйди,

¹ Қадимги Россияда шаҳар чегарасидан ташқаридаги хунармандлар яшаган жой. Қишлоқ эмас. (Тарж.)

коса ортидан Василийга дам-бадам кўз қирини ташлаб, квасни секин-аста симира бошлади.

— Степка Одоевский қаролларидан йигирма беш кишини қиличу милтиқ билан қуроллантириб, дружина қилиб олган... Ҳаммаси калла-кесар... Степка уларга бир йилгача овқат бермасдан, фақат кечалари чиқариб, босқинчилик қилиб келишга ўргатди. Шунақа йигитлар, баайни оч бўри...

Михайла скамейкага чўзилиб, айиқ терисини устига ёпди-да, қўлларини боши остига тикди. Унинг кўзлари чақнар эди.

— Сенга айтган гапларимни оқизмай-томизмай чақарсан ҳали?

Василий тасбеҳни олиб қўйди-да, индамай тўшакқа кириб зиҳидан смола сизиб турган қарағай деворга юзини қилиб ётди. Анча вақтдан кейин:

— Йўқ, чақмайман,— деди.

5

Тупроққўрғон дарвозасининг сиртидаги ўнқир-чўнқир йўл икки хонали баланду паст ёғоч уйлар ёнидан, тор кўчалардан айланиб ўтарди. Ҳамма ёқни уюм-уюм кул, синган кўза, латта-путта, ўлимтик босиб кетган — ҳаммаси кўчага чиқарилиб ташланган.

Алёшка тизгинни маҳкам ушлаб, чана ёнида борарди, чанада эса, ичига лос тикилган ҳарбийча қалпоқ ва наматдан қазиб тикилган баланд қотирма ёқали чакмон кийган учта қарол...

Булар Василий Волковнинг навкарлари эди. Совутга пул етмагани учун боярин уларни бир амаллаб кийинтириб жўнатган, бироқ кўрик пайтида фалокат босиб текшириб қолишларини ўйлар: нега буйруқда кўрсатилгандай кийинтирмасдан олиб келдинг, деб шарманда қилишларидан, ўғридан олиб, ўғрига солиб сўкишларидан қўрқарди...

Василий билан Михайла Циганнинг чанасида, қароллар орқада уларнинг отини етаклаб келишарди: Василийнинг отига эроний эгар урилган, гажим ўрама ёпилган, Михайланинг оти эса, эгар-жабдуғи ёмон, силласи қуриган бир ахта эди.

Михайла тумтайиб олганди. Бир гала дворянлар ва

боярваччалар от чоптиришиб, қичқиришиб чанадан ўзиб кетишди. Улар қадимги замондан қолган совут, янги тикилган чопон, калта енгли белбурма чакмон, енгсиз ширдоқ кийиб ясаниб олишган,— бутун уезд Лубянка майдонига,— кўриқдан ўтиш ҳамда ер олиш учун тўпланмоқда эди. Одамлар Михайланинг ахтасига қараб хохолаб кулишар: «Ҳой шоввоз, буни қара — қузғунга ем қилгани қабристонга обкетяпсанми? Хушёр бўл, йўлда йиқилиб қолади...»— деб масхара қилишарди, ахта бўлса думини қисар, кетинги оёқларини букиб ўтириб қоларди. Қаҳқаҳа, қийқириқ, ҳуштак садолари янграар эди.

Ниҳоят, Яуза анҳорининг кўпригидан ўтишди, юзларча кичкина-кичкина тегирмон қирғоқ ёқасига жойлашган, ҳаммаси ишлар эди. Михайла билан Василий ҳам отда қўнқайишиб, чорқирра минорали, кунгура ораларига замбарак қўйилган, кўп жойлари кўчган оппоқ девор ёнидан ўтиб майдонга киришди. Мясницкий ёқдаги пастаккина дарвоза олди тирбанд эди: одамлар қий-чув кўтариб сўкинишар, ҳаммаси тезроқ ўтиб олишга уринар, бир-бирини муштлар, шапкасини юлиб улоқтирарди, чана ёғочлари қарсиллар, отлар осмонга сапчирди. Дарвоза тепасига ўрнатилган икона доимий чироқ шуъласида йилтирарди.

Алёшка қамчи остида қолди, шапкасини йўқотди — қандай тирик қолганига ақл бовар қилмасди. Ниҳоят бир амаллаб Мясницкийга чиқишди... Алёшка бурун қонларини артиб, у ёқ-бу ёққа қаради-ю, анграйиб қолди, ана холос!..

Гўнгга беланган торгина кўчада тумонат-одам тикилиб-ёпирилиб келар эди. Савдогар хотинлар дўкон пештахталари ортидан эгилиб ўткинчиларни этагидан тортар, шапкасига ёпишар, бақириб ёнига чақиршарди. Баланд девор орқасида томлари қизил ва кумушдек йилтироқ гиштинкор уйлар, ола-була рангга бўялган черков гумбазлари кўринди. Черковлар мингдан ҳам кўп... Беш гумбазли каттаконлари ҳам, эшигидан бир одам аранг кирадиган, ичига ўн киши зўрға сиғадиган кичкиналари ҳам бор; эшиклари ланг очиқ, лопиллаб ёнган шамлар, тиззасига бош қўйиб ухлаб қолган кампирлар кўринади. Сочлари ҳурпайган бадбашара гаёйлар оёққа тармашиб мингиллашади, баданларидаги жароҳатларини кўрсатиб тиланишади... Кўзлари олайган

поплар ўткинчи одамлар тумшуғи тагида кулча нон ўй-
натиб: «Ҳой, савдогар, юр, ибодат қиламиз, йўқса —
кулчани тишлайман»¹ деб бақиршади. Черковлар тепа-
сида гала-гала зағчалар...

Бир амаллаб Лубянкага етиб олишди. Бу ерда отлик
навкарлар тўп-тўп бўлиб, майдонни бошдан-оёқ зич эгал-
лаб олишган эди. Йироқда, Никольский дарвозаси олди-
да турган бояриннинг мўри нухса сувсар телпаги, мир-
забошиларнинг мўйна қалпоқлари, юрт оғаларининг қора
кафтанлари кўзга ташланарди. Соқоли узун новча бир
киши ўша ёқдан туриб, қўлидаги қоғозни силкитиб ба-
қирарди. Ушанда баҳоли қудрат қуролланган отлик
дворянин майдондан ўз навкарлари билан ёки бир ўзи
чиқарди-да, стол ёнига борарди. Сўнгра отдан тушиб,
бояринга ҳамда мирзабошига икки букилиб таъзим қи-
ларди. Юрт катталари яроғ-аслаҳаларни, отларни кўздан
кечиришар, сўнгра, унга қанча ер ажратилгани ҳақида-
ги қарорни ўқиб эшиттиришарди. Дворянин эса, порози
бўлиб талашар, кўксини чок этиб қасам ичарди, баъзи-
си, бир парча ерда тирикчилигим ўтмай хароб бўлдим,
очликдан ўладиган даражага етдим, деб йиғлаб яли-
нарди.

Қадимдан қолган расм-қоидага биноан ҳар йили кўк-
лам походи олдидан давлат таянчи бўлган дворянлар
навкарлари шу хилда кўрикдан ўтказиларди.

Василий билан Михайла отларига минишди. Циган
билан Алёшка отларни чанадан чиқаришди. Василий
Волков олиб келган қароллардан иккитаси шу отларга
минди, учинчи йигитга: «Отим йўлда ҳаром ўлди» дей-
сан деб тайинлади. Чаналар қолаверди.

Циган узангига тармашиб: «Менинг отимни қаёққа
обкетяпсиз? Менга раҳм қилинг, боярин!» деб ялинди.
Василий қамчи ўқталиб: «Овозингни чиқариб кўр-
чи...» — деб дўқ урди. Хўжайин сал нарироқ кетгач, Ци-
ган болохонадор қилиб роса сўкди, бўйинча билан дуга-
ни чанага улоқтирди-да, аламига чидолмай ўзи ҳам ча-
нага чиқиб, похол орасига кириб ётиб олди...

Алёшка биронтасининг эсига ҳам келмади. У эгар-
жабдуқни йиғиштириб чанага солди. Шапкасиз, йиртиқ

¹ «Кулчани тишласам, рўзам бузилади, сен гуноҳкор бўласан»
демоқчи. (Тарж.)

пўстинда совқотса ҳам индамай ўтираверди. Нима-илож — мужик чидаши керак. Бирданига бурни овқат ҳидини сезиб, исканиб қолди. Дарвоқе, қуён телпак кийган хўппа семиз, биткўз одам, ҳозиргина печь тандиридан узилган қайноқ сомса тўла қутини қорнига тираб олиб, унинг ёнидан ўтиб бормоқда эди. Сомсафуруш Алёшкага кўз тикиб: «Оббо хумпар-эй!» деб қўйди-да, сомсалар устига ёпилган латтанинг бир четини кўтариб «Олмасанг армонда қоласан, сингиб пишган, иссиққина!» — дегандай кўз-кўз қилди. Ёқимли сомса ҳидидан Алёшка маст бўлиб қолди.

— Амаки, сомса неча пул?

— Бир жуфти ярим тийин. Мазаси оғзингизда қолади.

Алёшка қаролликка кетаётганда онаси, бир кунингга ярар, деб ярим тийин берганди, ҳозир ўша ярим тийинлик чақа лунжида эди. Сомса олай деса, пулни кўзи қиймайди, олмай деса — қорни оч, кўнгли озиб кетяпти...

— Майли, бер, — тўнғиллади Алёша ва сомсадан иккитасини еб олди. Умрида бунақа нарсани емаган эди. Маза қилиб, чана ёнига қайтиб қараса — на қамчи, на хомут, на дуга ва на от абзали бор, — ҳаммаси ўғирланган... Югурганича Циганнинг олдига борди. Циган уни сўкиб берди. Алёшканинг оёқлари қалтираб, қулоқлари шанғиллай бошлади. Чана шотисига ўтириб, йиғлаб овунмоқчи эди — учиб тушди. «Ўғрини кўрмадингми?» деб ўтган-кетганга тармашиб кўрди. Ҳамма кулади. Энди нима қилиш керак?

Майдон бўйлаб зир югурганича бояринни қидириб кетди.

Алёшка отда қийшайиб ўтирган Волковни топди: унинг бошида мис қалпоқ, кўксини ва қорнини тўсиб турган совутни оппоқ қиров босган Василийни таниб бўлмас — бамисоли бургут! Унинг орқасида эса, қотирма ёқали енгги калта камзул кийган ва ўқ-ёй тақинган икки қарол, от устида худди бочка сингари қўнқайиб ўтирарди. Навкарлик ярашмаганини, вазоҳатлари нақадар аҳмоқона эканини ўзлари ҳам тушуниб тургандай, тиржайиб кулишарди.

Алёшка кўз ёшларини артиб, йиғиси томоққа тикилиб турганидан минғиллаган товуш билан воқеани сўзлай бошлади. Бироқ Василий унинг гапини бўлиб:

— Узинг айбдорсан,— деб бақирди.— Дадангга кал-таклатаман. Агар даданг ўрнига янги от абзали топиб бермаса, ўзим уни савалайман. Йўқол, от олдида ўралашма!

Шу пайт новча мирзабоши қўлидаги қоғозни силки-тиб, Волковни чақириб қолди. Василий отга қамчи босиб ҳайдади, қароллар ҳам чипта кавушларини от биқинига ниқтай-ниқтай, Никольский дарвозаси томон йўртиб қолишди. Дарвоза рўпарасидаги стол ёнида оқ-сувсар телпак, бирининг авраси духоба, унинг устидан аврасиз қўшқават барра пўстин кийган,— даҳшатли князь Фёдор Юрьевич Ромодановский ўтирарди.

Алёшка ҳам шапкадан, ҳам от абзалидан айрилиб, нима қилишини билмай, майдонда йиғлаб юрар эди. Бирданига Михайла Тиртов уни чақириб, елкасидан ушлаб, отдан энгашиб ялина бошлади:

— Алёшка...— деди-ю, кўзлари ёшланиб, лаблари титраб кетди.— Алёшка, худо хайрингни берсин, тезроқ Тверской дарвозасига югур. Отбоқар Данило Меньшиковнинг ҳовлиси қайси, деб сўра. Ҳовлига киргач, Данилога уч марта ергача букилиб таъзим қиласан... Михайла оёғингга бош уриб ёлворади дегин... Остидаги отининг мазаси йўқ, кўрикдан ўтишга уялади... Бир кунга бирорта от бериб турса, кўрикдан ўтиб олардим, бу яхшилигини албатта қайтараман. От бўлмаса, ишим чатоқ, деяпти, дегин. Йиғлагин, ялиниб-ёлвориб илтимос қилгин...

— Илтимос қиламан, бироқ бермаса-чи?— деди Алёшка.

— Унда, сени қозиқ қилиб, белинггача ерга қоқиб ташлайман!— деди Михайла кўзларини чақчайтириб, бурун катакларини кериб.

Алёшка қўрққанидан эс-ҳушини йўқотаёзиб, чопқиллаганича хўжайин айтган жойга қараб кетди.

Кун бўйи туз тотимаган Михайла эгарда ўтиравериб роса совқотди... Офтоб заволга юз ўгириб, аёз турган, қор кўкимтир тусга кирган эди. От туёқлари қорда гичирлайди. Қош қорайиб, Москвадаги жамики черков жомхоналари даранг-дурунг қилиб, кечки ибодатга чорламоқда эди. Василий Волков, қовоғи осилган, боши эгилган ҳолда отини секин юргизиб, унинг ёнидан ўтиб кетди. Алёшка ҳали ҳам қайтмаган эди. У бутунлай қайтмади.

Сарой ичи. Яхшилаб иситилган палатанинг пастакки-на гумбазли шифтига шамчиноқлар нур сочиб, ундаги расмларни: жаннат қушларининг, буралиб ўсган гиёхларининг суратини ёритмоқда.

Қорайиб кўринган иконалар тагида оққуш патли партўшак солинган катда подшо Фёдор Алексеевич жон бермоқда; бедармон гавдаси тўшакка ботиб кетган.

Подшонинг жон таслим қилишини кўпдан кутишарди; у цинга касалига мубтало бўлган, бунинг устига, оёқларига шиш кирган эди. Подшо бугун эрталабги ибодат маҳалида оёқда туrolмай, курсига ўтирди-ю, ағдарилиб тушди, юрак уруши секинлашиб қолди. Уни кўтариб иконалар тагига олишди. Оёқларига зардоб йиғилиб шишиб кетди, қорни ҳам қаппая бошлади. Дарҳол немис табибни чақирди. Табиб келиб зардобни олгандан кейин подшо бўшашиб оламдан ўта бошлади. Кўз қосалари қорайиб, бурни ингичкалашиб қолди. Бир маҳал алланима деб пичирлади, бироқ нима деганини ҳеч ким тушунмади. Немис подшонинг қонсиз лаблари устига энгашиб қулоқ солди. Фёдор Алексеевич бир нафас олишда аллақандай дотинча байтни пичирлаб чиқди. Немиснинг назарида, подшо Овидийнинг шеърини тилга олгандай бўлди... Ўлим тўшагида Овидий нимаси?! Подшо ҳушидан кетгани муқаррар эди.

Ҳозир ҳатто нафаси ҳам чиқмасди. Қиров босган деразаларда, доирасимон ойналарида, ой нури жилваланган ердаги итальянча буклама курсида мўмдай сип-силлиқ, қоғоғи солиқ патриарх Иоаким худди ажал соясидай қимир этмасдан, букчайиб ўтирарди; эғнида узун қора либос, бошида — саккиз қиррали крест қадалган кулоҳ. Девор ёнида ёлғиз қаққайиб турган малика Марфа Матвеевна туманлашган кўз ёшлари орасидан боқиб, пар тўшакда жон бераётган эри томонга тикилар, лекин парқулар орасидан унинг кичкина пешанаси-ю, чўзилиб қолган бурни кўринарди холос. Малика энди ўн еттига тўлган, ўзи камбағал Апраксинлар оиласидан бўлса ҳам, хушрўйлиги учун подшо саройига муносиб топилган эди. Маликалик даврини фақат икки ойгина сурди. Ҳозир унинг қошлари қоп-қора, жажжи юзи кўп йиғлаганидан шишиб кетганди. Малика қўлини қисирлатиб, ёш

болалар сингари фақат хўрсиниб йиғларди-ю, овоз чиқаришга қўрқарди.

Ҳарамнинг эшик томонида, ғира-шира қоронғи бурчакда подшонинг қариндош-уруғлари: сингиллари, хоалари, тоға-ю, амакилари ҳамда энг яқин боярлар ўзаро пичирлашишарди. Булар орасида гавдаси кичкина бўлса ҳам ниҳоятда келишган, хушфеъл, ширин сўз, сарой муомаласини яхши биладиган, ҳар нарсага ақли етадиган эпчил Иван Максимович Язиков; ўткир китобшунос, ҳарам оғаси, нуроний қария Алексей Тимофеевич Лихачев ва князь Василий Васильевич Голицинлар бор эди. Князь ниҳоятда чиройли, ўрта бўйли, соқоли жингалак, мўйлови буралган одам эди; полякчасига калта соч қўйиб, мўйна ёқали полякча камзул, баланд пошнали юмшоқ этик кийиб юарди.

Ҳаяжонланганидан кўк кўзлари ялт-йолт қиларди, чунки ҳозир ҳал қилувчи пайт келган — кимни тахтга кўтариш лозимлигини айтмаса бўлмасди. Кимни? Пётр-ними ёки Иванни? Нарешкинанинг ўғлиними ё Милославскаянинг ўғлиними? Иккаласи ҳали гўр бола. Лекин иккисининг ҳам уруғ-аймоғи кучли. Пётр қизиққон, ақли расо, бақувват, Иван касалманд, эси пастроқ, қай томонга бурсанг — бурилаверади... Қайси бири маъқул?

Князь Василий Васильевич парча-парча гулдор мис қопланган икки табақали эшикка ён томони билан туриб, қулоғини яқин обориб тингшанар, эшик орти — тахт турган залда боярлар гулдирашарди. Эрталабдан бери туз тотимаган Нарешкинлар, Милославскийлар ва уларнинг ёр-дўстлари пўстинда димиқиб кетган эдилар. Зал тўла одам: ҳамма барабар бақиради, орада ўтган нарибери гапларни эслаб, бир-бирининг юзига солади, ҳаммаси сезиб турибдики, бугун бировлар юқори кўтарилади, бировлар сургунга жўнатилади...

Василий Васильевич Голицин Язиковнинг ёнига бориб, поляк тилида:

— Гвалт, проше пана.— деб шивирлади қулоғига:— Иван Максимович, ҳар ҳолда сен кириб патриархдан сўрасанг бўларди, билиш керак; у кимга тарафдор?

Новвот ранг сочлари ўсиб жингалак бўлиб кетган Язиков юзига қизил югуриб, мулойим жилмайди, бошини кўтариб, шифтга қараб:

— Патриарх ҳазратлари ҳам, биз ҳам сенинг сўзингни кутяпмиз, князь,— деди.— Биз-ку, бир қарорга келгандай бўлдик...

Шу пайт Лихачев келди-да, оппоқ қўлини оҳиста соқолига юбориб:

— Шундай улуғ, тарихий соатда ҳар ким ҳар хил фикрда бўлиши мумкин эмас, Василий Васильевич,— деди.— Биз шундай фикрга келдик: Иван подшо бўлолмайди, чунки у иродасиз, заиф. Бизга куч керак.

Василий Васильевич киприкларини қуйи солди, чиройли лабларининг бир чети билан кулиб қўйди. Билдики, ҳозир баҳслашадиган пайт эмас...

— Демак шундай, Пётр подшо бўлади,— деди князь.

Киприклари яна кўтарилди, кўк кўзлари бирданига чўчигандай, жимирлашиб кетди. Князь эшикдан кирган маликага — подшонинг олтинчи синглиси Софьяга тикилиб қолди. Чунки Софья ҳовлиқиб,— оққуш сузишини эслатувчи қизларга хос юриш билан эмас, балки ўқдай отилиб кириб келганди. Эғнидаги олачипор ёзлик кўйлагининг этаклари кўтарилган, ёқаси тугмаланмаган, диркиллаган кўкси очиқ эди. Афғ-башарасига суртилган мой упа-ю, қизил бўёқлар остидан доғ-дуғлар кўринарди. Софья бақувват, барваста, сўяги йўғон, калласи катта қиз эди. Дўнг пешанаси, қимтилган оғзи, кўкимтир кўзлари асло қизларникига ўхшамас, эркакчароқ эди. Малика Василий Васильевичга тикилиб қолди: ҳозир гап нима тўғрисида кетганини, князь нима жавоб берганини тушунганлиги афғидан билиниб турарди.

Нафратидан бурун катаклари титраб кетди. Софья жон бераётган акаси томон бурилди, қўлларини бир-бирига уриб, панжаларини чирмаштирди-да, гиламга тиз чўкиб, пешанасини тўшакка қўйди. Патриарх бошини кўтарди, унинг нурсиз кўзлари маликанинг бўйнига, бир жуфт кокилига қадалди. Ҳарамдагилар ҳаммаси ҳушёр тортиб қолишди. Беш малика баравар чўқина бошлади. Патриарх ўрнидан туриб, подшога узоқ тикилиб қолди. Сўнгра қоп-қора егини силтади-да, мурдани крест билан чўқинтириб, жон чиқар чоғида ўқиладиган дуони қироат қила бошлади.

Софья бошини чангаллаб, жон-жаҳди билан чинқиб юборди, кетидан ингичка овоз билан, худди бўридай

ув тортди. Опалари ҳам чинқириб йиғлашга тушдилар. Пошшо ойим Марфа Матвеевна мурда ётган катга мук-каси билан йиқилди. Унинг акаси — пўстин этаклари товонига тушган, хўппа семиз, йовча Фёдор Матвеевич Апраксин синглиси ёнига келиб елкасини силай бошлади. Патриарх ёнига Язиков югуриб келди-да, энгашиб кўлидан тортди. Сўнгра Патриарх, Язиков, Лихачев ва Голицин тез-тез юриб, тахт турган залга чиқишди. Боярлар қўлларини силкитиб, соқолларини пеш қилиб, уларнинг олдини подадай тўсиб олишди: «Хўш, нима, нима дейсиз, ҳазрат паноҳ...» дегандай, уялмай-нетмай, кўзларини лўқ қилиб тикилиб қолишди.

— Подшо Фёдор Алексеевич оламдан ўтдилар... Боярлар, йиғлайлик...

Аммо боярлар унинг сўзига қулоқ солмай, бир-бирларини туртиб-итариб, жон-жаҳдлари билан подшо жа-сади томон талпинишарди, гоҳ тиз чўкиб, гиламга пешаналарини уриб, гоҳ гавдаларини кўтариб мурданинг қовуштирилган қонсиз қўлларини ўпишарди. Ҳаво димиқиб кетганидан шамчироқлар тутаб ўча бошлади. Софьяни опчиқиб кетишди. Василий Васильевич ҳам ғойиб бўлди. Язиковнинг ёнига ака-ука Голицинлар: князь Пётр билан князь Борис келди; қошлари қалин, важоҳати хунук князь Яков Долгорукий укалари Лука, Борис ва Григорий билан келиб қўшилди.

— Пичоғимизни ола келдик, совутигимизни кафтан тагидан кийиб олдик,— деди Яков.— Хўш, яшасин Пётр, деб бақираверайми?

— Пешайвонга чиқинглар, халойиқ олдиға,— деди Язиков.— Патриарх ҳам ўша ерга чиқади, ўша ерда бақирамиз... Кимки Иван Алексеевичнинг номини тилга олса,— пичоқ билан солаверинглар унақа ўғриваччани...

Бир соатдан кейин патриарх қизил пешайвонга чиқди-да, ўқчилар, боярваччалар, амалдору савдогар ҳамда посадлик ҳунармандлардан иборат бир неча минг оломонни дуо қилиб бўлгач: «Шаҳзодалардан қайси бирини тахтга кўтарамиз?» деб сўради... Гулханлар алан-галанмоқда, дарёнинг нариги ёқларида ой ботмоқда эди. Унинг шуъласи гумбазлар устида жимир-жимир қилар эди. Оломон ичидан аллаким:

— Петр Алексеевични хоҳлаймиз!— деб бақирди. Хириллаган бошқа бир овоз:

— Иван подшо бўлсин...— деди.

Одамлар овоз чиққан томонга ташланиб, унинг дамини чиқармай қўйишди; оломон баланд овоз билан: «Пётр бўлсин, Пётр!..» деб қийқира бошлади.

7

Данило Меньшиковнинг ҳовлисидаги боғлоғлиқ икки кўппак Алёшкага баравар ташланди-ю, бироқ занжир бўйинини қисиб, дами ичига тушиб кетди. Лабларига учуқ тошган, бошига нимча пўстин ташлаб олган бир қиз келиб унга, музлаган зинадан юқори чиқиб меҳмонхонага киришни тайинлади-да, негадир, ўзидан-ўзи пиқиллаб кулди, лип этиб пешайвон тагига,— печда ўт ёнаётган ҳужрага кириб кетди.

Алёшка зинадан чиқаётиб, юқорида аллакимнинг чинқириб бақирганини эшитди... «Ана холос,— деб қўйди ичида,— бу ердан тирик чиқиб бўлсан...» Тоб ташлаб кесакига ёпишиб қолган эшикни бир қарич арқонга боғлоғлиқ калта ёғоч тутқичидан тортиб зўрға очди. Бирданига гуп этиб, юзига уйнинг иссиқ ҳавоси урилди, турп билан ароқ ҳиди димоғини ёрай деди. Бурчакдаги иконалар тагига қўйилган дастурхон солиғлик стол ёнида икки киши ўтирарди, бири — супурги соқол, сочи узун поп, иккинчиси — пакана бўйли, қуш бурун, чўтир одам.

— Ақлини киргизаман десанг, юмшоқ жойига аямай ур,— деб қичқирарди иккови баравар столни қадаҳ билан тақиллатиб.

Тўқ-қизил кўйлак кийган бошқа бир семиз одам, кимидир икки тиззаси орасига қисиб олиб, ялангоч думбасига камар билан солар эди. Калтакланаётган шўрлик эса мўматалоқ бўлиб кетган озгин думбасини опқочиб буралар: «Вой-вой, дадажон!»— деб чинқирарди. Алёшка турган жойида қотиб қолди.

Уни кўриб, чўтирнинг мўйсиз қош-қовоғи пирпираб кетди; поп эса ўрага ўхшаш оғзини очиб:

— Яна бир бола келди, уни ҳам қўшиб савала,— деб буюрди.

Алёшка чипта кавушларини ерга тираб, бўйинини қисиб, кўнглидан: «Ажалим етган экан...» деган гапни ўтказди. Семиз одам бурилиб қаради. Унинг оёқлари остидан, ҳаво ранг кўзли бир бола ирғиб турди-да, ишто-

нини қўлига ола солиб, чопқиллаганича ўзини эшикка урди. У кўздан ғойиб бўлгач, Алёшка, Тиртов тайинлагандай қилиб, семизнинг оёғига йиқилиб, уч марта пешанасини ерга урди. Семиз грибонидан олиб уни турғизди-да, тер босган, мисдай қизиган юзини боланинг юзига яқин обориб, сассиқ ароқ ҳидини уфураркан:

— Нега келдинг? Ўғрилиқ қилганими? Сир олганими? Ҳовлима-ҳовли юриб, нарса ўмарганими?— деб ўшқирди.

Алёшка дағ-дағ титраб уни Тиртов юборганини сўзлай бошлади. Семиз одамнинг бўйин томирлари бўртиб кетди, бироқ ҳеч нарса тушунмади... «Қайси Тиртов?». «Қанақа от?» Демак, сен отга келибсан-да, а? «От ўғриси!» Алёшка йиғлаб юборди, қасам ичиб, уч марта чўқинди ҳам... Лекин семиз одам жон-жаҳди билан уни сочидан судраб, этиги билан босиб, эшикни бир тепиб очди-да, музлаган зинадан итариб юборди...

— Ҳайда ўғрини қўрадан!— деб бақирди гандираклаб семиз.— Шарок, Бровка, олкиш! Бос уни.

Ниҳоят Данило Меньшиков, ҳўкиздай энгашиб эшикдан кирди-да, стол ёнига келди. Пишиллай, пишиллай, қадаҳга ароқ қуйди. Турпдан олди.

— Ҳой, поп, сен ахир муқаддас китобларни ўқигансан, билишинг керак,— деб бошлади Меньшиков,— ўғлим йўлдан озиб, гапимга қулоқ солмайди... Ахири ўғирликкаям ўрганди, чала туғилган бу итвачча. Айт-чи, нима қилай, ўлдирайми уни? Китобда нима дейилган, ахир?

Поп Филька сиполик билан жавоб берди:

— Муқаддас китобда бундай дейилган: ўғилни ёшлигида қанчалик азобласанг, қариган чоғингда шунчалик роҳатда бўлғайсан. Болани урар бўлсанг аямай ургайсан; ҳаттоки, темир билан урсанг ҳам бола ўлма-гай, балким соғлом ва бақувват бўлғай. Гарчи калтақдин бадани тилим-тилим бўлса ҳамки, фақат бадани ўлғай, аммо руҳи саломат қолғай...

— Омин,— деди чўтир.

— Тўхтаб тур, нафасимни ростлаб олай, ўғлимни яна чақираман,— деди Данила.— Бу қандай замон бўлди, йигитлар... йилдан йилга баттар... Болалар измингдан чиқиб кетяпти, қадимги ҳалолликдан, диёнат деган нарсадан асар ҳам қолмади. Хазина икки йилдан бери маош тўламайди. Егани овқат, кийгани кийим йўқ... Ўқчилар Москвага тўрт томондан ўт қўямиз деб дўқ қили-

шади... Халқ ҳаракатга келди... Мана кўрасиз, яқинда ҳаммамиз қирилиб тамом бўламиз...

Қирра бурун чўтир киши — қироатхон Фома Подшипев — гапга аралашди:

— Никончилар¹ қадимги динимизни зер-забун қилдилар. Ўша дин билан, — деди бармоғини кўтариб, — ер тирик эди... Янги дин йўқ... Болалар гуноҳга ботиб туғил-япти, — ўласи қилиб урсанг ҳам, барибир наф йўқ, чунки унинг руҳи ўлик... эндиги замон болалари-да... Никончилар ким? Чўпонсиз қолган пода, — иблисининг еми... Протопоп Аввакун шундай деб ёзганлар: «Ҳали сен никончи, Исо умматларини йўлдан оздириб малъун отахонинг иблис йўлига уларни ҳам, ўзингни ҳам қурбон қилмоқчимидинг?.. Иблиси лаинга-я!» (Яна бармоғини кўтарди.) У ёғини эшитинг: «Биласанми, сен ўзинг кимсан? Сен гандасан, маразсан, сен итсан...»

— Ҳа, итлар-эй! — Данила гурс эткизиб столни урди.

— Никончи поплар ҳам, протопоплар ҳам шойи ридо кийиб юришади. Бу лаънати кўппаклар тўқликдан шу қадар семирганки, ҳадемай, қоринлари ёрилай дейди, — деди поп Филька.

Фома Подшипев пайт пойлаб, попнинг ҳасрати тугар-туғамас, яна гапга тушиб кетди:

— Бу ҳақда ҳам протопоп Аввакум ёзганлар: «Азиз дўстим, Илларион, ҳурматли Рязань архиепископи! Фавор тоғида, чакалакзор ичида, руҳоний Мелхиседекнинг қандай риёзат чекиб кун кечирганини бир эслагин-а! Дарахт куртакларини еб, сув ўрнига шабнам ялаган. У асл руҳоний эди: ароқ, вино деган нарсанинг яқинига йўламас, ҳатто, энг яхши шарбатни ҳам оғзига олмасди. Азиз дўстим, Рязань архиепископи, Илларион, кўрдингми, Мелхиседек қандай яшаган! Қора армуғоқ қўшилган кареталарда сайр қилган эмас. Лекин аслида ўзи подшо наслидан эди. Унга қараганда сен нима деган одамсан, ҳой поп?.. Каретада, юмшоқ пар ёстиқлар устида ўтира-сан талтайиб, худди сувдаги кўпик сингари ошиб-тошиб, қиз болага ўхшаб сочларингни тараб, афт-ангорингни ҳаммага кўз-кўз қилиб, ўғри-ю муттаҳамлар ихлос қўйсин, деб майдондан ўтасан... Ҳе-ей, шўрлик... Иблиси лаин кўзингни кўр қилиб қўйган. Шу боисдан маънавий

¹ Булар патриарх Никон томонидан 1553 йилда ўтказилган черков ислоҳотини ёқловчи ва шунга амал қилувчилар. (Авт.)

ҳаёт сирини кўрмагансан, унинг лаззатидан беҳабарсан...»

Поп Филька кўзларини юмиб, бетларини селкилатиб қаттиқ кулди. Данила яна ароқ қуйди.

— Ўқчилар Никон ёзган китобларни йиртиб ташлаяпти, — деди Данила. — Худо мадад берса, ўқчилар қадимги тартибни тиклашади ҳам...

Бирданига у ўгирилиб қулоқ солди. Итлар акиллай бошлади. Сўнгра зинапоя ғирчиллади. Ниҳоят, эшик орқасидан: «Ё исойи Масих, ўзинг ёрлақайсан» деган овоз эшитилди. «Омин!» деди уйдаги уч киши. Эшик очилиб, Пижов полкининг ўқчиси, Даниланинг қайнагаси Овсей Ржов кирди. Бурчакдаги иконага қараб чўқинди, сочларини бир силкиб олди-да, хотиржамлик билан:

— Балли сизларга, — деди. — Бу ерда улфатчилик... У ёқда нима гаплигидан хабарингиз йўқми? Подшо оламдан ўтди. Нарийшқинлар билан Долгорукийлар Пётрни тахтга кўтаришди... Бу эса, қутилмаган фалокат... Энди ҳаммамизни боярлар билан никончилар қул қилиб елкамизга минишади...

8

Алёшка зинадан ўмбалоқ ошиб бориб, уюлган қорга кириб кетди. Тишлари сап-сарик икки кўппак баравар ҳамла қилиб, унга етиб олди. Алёшка бошини беркитиб, кўзларини чирт юмиб олди... Лекин итлар уни таламади. Ана мўъжиза, — худо асради! Итлар ириллаб, унга тегмасдан кетаверди. Алёшканинг ёнига аллаким келиб ўтирди-да, бошига туртиб сўради:

— Ҳой, сен кимсан?

Алёшка бир кўзини очиб қаради. Нарироқда турган итлар яна ириллай бошлади. Боя уйда калтак еган бола Алёшка ёнига келиб, чўнқайиб ўтирди-да:

— Отинг нима? — деб сўради.

— Алёша.

— Кимнинг боласисан?

— Бизни Бровкин дейишади, қишлоқимиз...

Бола бошини гоҳ ўнг кифтига, гоҳ чап кифтига энгаштириб, ғалати қараш билан Алёшкани томоша қиларди. Омборхона томи ортидан мўралаб турган ой

унинг катта кўзларини, юзини ёритарди. Ҳа, бу бола ўткир бўлса керак...

— Қани юр, исинамиз, — деди у. — Юрмасанг, худди абжағингни... Муштлашасанми?

— Йў-ўқ. — Алёша таппа ётиб олди. Улар яна бир-бирларига тикилиб қолишди.

— Қўйвор, — деб ялинди Алёшка, — Йўлимни тўма... Сенга ҳеч ёмонлик қилганим йўқ-ку... Мен кетай...

— Қаёққа бормоқчисан?

— Қайга боришни ўзим ҳам билмайман... Қозиқ қилиб ерга киргизвораман дедим... Уйга қайтсам — уйдагилар ҳам калтаклашади.

— Даданг урадимми сени?

— Дадам мени қаролликка сотган, энди урмайди. Хизматкорлар уради. Уйдагилигимда кўп калтак еганман...

— Сен, нима, қочоқмисан?

— Ҳозирча йўқ... Отинг нима?

— Алексашка... Биз Меньшиковмиз... Дадам мени ҳар кун икки марта, гоҳида уч марта уради. Ҳар кун калтакланавериб, думбамнинг қуруқ суюғи қолди, эти шилиниб кетди.

— Шўрли бола-эй...

— Юр энди, исиниб оламиз...

— Майли.

Болалар югуришиб пешайвон тагидаги боя Алёшка кўрган ҳужрага киришди. Бу ер қуруқ ва иссиқққина эди, янги ёпилган нон ҳиди келар, темирдан ишланган бурама шамдонда шам ёнарди. Ис босиб қорайиб кетган ёғоч деворда сувараклар ўрмалашарди. Қўйиб беришса, Алёшка умрбод бу ердан кетмасди...

Алексашка паканагина семиз, ҳампирга:

— Васёнка, дадамга айтма, — деди-да: — Алёшка, оёғингни еч, — деб ўзи пиймасини ечди. Алёшка ҳам чипта кавушини ечди. Ҳужранинг ярмини эгаллаган каттақон печь устига иккови чиқиб олди. Қоронғида аллақимнинг кўзлари киприк қоқмай тикиларди. Бу Алёшкага эшик очган бояғи қиз, у ҳам шу ерда эди. Қиз энг четга сурилиб, мўри орқасига ўтиб ётди.

— Келинлар, ундан-мундан гаплашиб ётайлик, — деб шивирлади, Алексашка. — Менинг онам ўлган. Дадам туну кун маст. Уйланмоқчи ҳам... Угай онадан жуда

қўрқаман. Ҳозирги калтак калтакми, унда жонимни бира тўла суғуриб олишар...

— Ҳа жонингни суғуриб олишади, — деди Алёшка унинг гапини маъқуллаб.

Қизча мўри ортидан лип этиб чиқиб гапга аралашди:

— Мен ҳам шуни айтаман-да... У кунн Серпухов дарвозаси олдида бир гала лўлиларни кўрдим; айиқлари бор. Сурнай чалиб, ўйин тушишади, ашула айтишади... Мени бирга обкетмоқчи бўлиб чақиришди... Лўлиларга қўшилиб кета қолмаймизми?.. А?

— Лўлиларга қўшилсак, очдан ўламиз, — деди Алёшка.

— Бўлмаса, бирон савдогарга ёлланиб ишлайлик; нимаки буюрса — қилаверамиз... Ёзга чиқиб олсак, яна кетаверамиз. Ўрмонда айиқ боласини тутса бўлади... Мен айиқ тутадиган бир кишини биламан, айиқни қандай ўргатишни, ўшандан сўраб билиб оламиз... Сен айиқ етаклайсан, мен — қўшиқ айтиб ўйинга тушаман... Мен ҳамма қўшиқни биламан. Москвада ҳеч ким мендай ўйнаёлмайди.

Қиз дам-бадам мўри ортидан чиқиб, гап сотаверди, Алексашка унинг биқинига туртиб:

— Овозингни ўчир, шилқим! — деб койиди-да: — Алёшка, майли бўлмаса, буни ҳам бирга олиб кетамиз, — деди.

— Хотин зоти ҳамроҳликка ярамайди: дардисар, — деди Алёша.

— Рост, — деди Алексашка. — Уни ёзда олиб кетамиз, қўзиқорин тери беради. Ўзи аҳмоғу, аҳмоқ бўлсаям қўзиқорин-теришга жуда ишқибоз... Ҳозир карам шўрва ичамиз, кейин мени юқорига чақириб, ибодат дуоларини ўқиттиришади, иннайкейин савалашади. Калтак еб бўлгандан кейин қайтиб келаман. Иннайкейин ётамиз. Тонг ёриши билан турамизу Хитой-городга борамиз, дарёнинг нариги ёқларини томоша қиламиз. Ўша ёқда танишларим бор. Мен аллақачон уйдан қочиб кетардим, бироқ шерик тополмадим.

— Биронта савдогарни топиб ололсак-ку ишини қилиб, сомсасини сотиб юраверардик, — деди Алёшка.

Пешайвон эшиги тарсиллаб очилди, меҳмонлар зинапоянни тарақлатиб, тарқала бошлади. Данило даҳшатли овоз билан Алексашкани чақирди.

Варварка кўчасида олти деразалик, томига темирдан ясалган от ва хўроз суратлари ўрнатилган пастаккина бир уй бор. Бу — пошшоликка қарашли қовоқхона, унинг дарвозаси тепасига қўчқорнинг калласи осиб қўйилган. Дарвоза ланг очиқ, — истаган одам бемалол кираверади. Ҳовлида, сийдикдан сарғайиб кетган қор уюмлари ва тўплаб қўйилган гўнг устида мастлар ағанаб ётибди: баъзиларининг калтакдан оғзи-бурни қонаб дабдала бўлган, баъзиларининг этик ва шапкасини шилиб кетишган. Дарвоза олдида ва ҳовлида орқа ёғига гул солинган, купецларга қарашли дабдабали чаналар турибди; ҳаммаси қўшиғлик.

Қовоқхона ичида, пештахта ортида, — қошлари қопқора, қовоғи солиқ бир одам турибди, бу — қовоқхона мутасаддиси. Токчада — ҳар хил кўзалар ва қалайи қадаҳлар. Бурчакда, иқоналар олдида — шамчироқ. Девор тагига узун стол ва бир неча скамейка қўйилган. Тахта девор орқасида иккинчи хона бор, бу озода, шинамгина жой. Купецлар учун. Мабодо бу хонага бирон-та дайди ёки маст кириб қолса, мутасадди дарҳол хўмрайиб ҳой-ҳойлайди, агар яхшилиқча кетмаса — шаваридан чангаллаб даст кўтариб ҳовлига улоқтириб ташлайди.

Мана шу иккинчи хонада сипогарчилик ҳукм суради: купецлар занжабил пивоси, болдан тайёрланган иссиққина шарбат ичиб гурунглашмоқда. Тийин устида талашиб савдолашишади, битимга келгач, бор барака қилишади. Ишларнинг бориши ҳақида ўзаро фикрлашишади, бироқ ҳозир аҳвол шу қадар расвоки, қўлинг ишга бормайди.

Биринчи хонада, пештахта олдида ит эгасини танимайди: биров сўкинади, кимдир қийқирган... Ичганинчга ичиб хурсандчилик қилавер, фақат пул тўласанг бас... Пошшолик хазинасининг насияга тоби йўқ. Пулинг бўлмаса — пўстинингни еч... Бор-йўғингни ичиб тамомлаб, тўлашга ҳеч нарсанг қолмагандан кейин, мутасаддий мирзага имлаб қўяди, у ҳам югуриб келади-ю, столнинг бир четига жойланиб олади: бўйнида сиёҳдон, қулоғи ортида пат қалам... Ҳой, маст, каллаварам, кўзингни оч, шўринг қуриди! Бу донишманд мирза сени хатга

солиб қаролликка жўнатади. Пошшолик қовоқхонасига ўз оёғи билан келиб, қип-яланғоч ҳолда қулликка кетасан, шўрлик йигит...

Мутасаддий қалайи қадаҳга кўкимтир винони сузаётиб, гап сотмоқда:

— Ҳозир ичувчига осон: маст бўлса, дўсти ё қариндоши ёки хотини югуриб келади, то бор-йўғини ичиб тамомлагунича уни олиб кетади. Ҳозир биз унақа жонкуярларга индамаймиз. Илгари, раҳматлик подшо Алексей Михайлович даврида мастни олиб кетишга келган ҳар қандай азаматни ичкизмай қўймасдик; охирги тийинигача сарфламай кўрсин-чи... «Тўхта, пошшоликка жабр қилма... Сенинг пулинг ҳам хазинага тушсин!» дердик... Унамаса дарҳол миршабни чақирардик: унақа жонкуярни ушлаб жиний маҳкамага юборишарди. У ерда уни суд қилишиб, чап қўлини ва ўнг оёғини кесишарди-да, музга улоқтириб ташлашарди. Ҳа, илгари шунақа эди... Ичиб қолинглар, лочинлар, қўрқмасдан ичаверинглар энди, ҳеч кимнинг қўл-оёғи кесилмайди.

10

Бугун қовоқхона олдида одамлар минди-минди бўлиб, деразалардан мўралашади. Ҳовлида эса, зинапой яқинига бориб бўлмайди. Қизил, яшил, пушти ранг кафтан кийган ўқчилар кўп. Тумонат одам тикилиб минди-минди бўлиб кетган. Ҳамманинг оғзида: «Узи нима гап? Кимни? Нега?..» деган савол аломати. Қовоқхона ичкарасидаги озода уйга ўқчилар ва дўкандорлар тўпланишган. Одамлар нафасидан бўғилиб кетган тор уйнинг ҳавоси деразага уриб, сув бўлиб оқиб тушмоқда. Ўқчилар бир чалажон одамни шу ерга олиб киришди. У юракни эзадиган даражада инграб ётарди. Уст-боши тилка-пора бўлган, бадани кўкариб кул ранг сочларида қон қотиб қолган, оғиз-бурни, бетлари дабдала эди.

Ўқчилар уни кўрсатиб бақирарди:

— Яқинда сизлар ҳам шу аҳволга тушасизлар...

— Ухляяпсизми, нега кўрмайсиз? Кукуйдагилар ухлаётгани йўқ...

— Халойиқ, немислар нега русларни уради?

— Яхшиямки, ўтиб кетаётиб биз кўриб қолдик, бўл-маса ўлдиришарди...

— Раҳматлик подшо даврида бирон марта шундай ҳодиса бўлганмиди? Одамларимизни лаънати ажнабийларга ҳеч қачон калтаклатиб қўйишмасди.

Пижов полкининг ўқчиси Овсей Ржов ўртоқларини тинчитиб, дўкондорларга таъзим қилиб сўзлай бошлади:

— Жаноби ҳақиқатпарвар меҳмонлар, муҳтарам савдогарлар! Биз камбағалликдан сизнинг ҳузурингизга келдик. Хотин, бола-чақамиз билан борарга жойимиз қолмади. Қашшоқлашиб тамом бўлдик. Икки йилдан бери маош деган нарсани кўрмаймиз. Полковниклар бўлса, бизларни итдай қийнаб, ишлатгани-ишлатган. Бу аҳволда қандай қилиб кун кўриб бўлади? Шаҳарда савдо-сотик қилай десак,— рухсат йўқ, Слобода эса — тор жой... Ҳамма ишни немислар қўлга олволди. Ҳаттоки, ўрилмаган зигирпояни жойида сотиб олишяпти. Терини сотволиб Кукуйда ўзлари ошлашяпти, бу иблислар... Хотинларимиз бўлса-ку, Слобода тикилган кавушларни киймай қўйди, «немисчасидан олиб берасан» дейди. Турмушимиз азобга айланди... Агар сиз муҳтарам савдогарлар, биз ўқчиларнинг жонимизга ора кирмасангиз, ўзингиз ҳам хароб бўласиз... Нарискилар подшо хазинасини эгаллаб олишди... Кошки бу очкўзларнинг кўзи тўйса... Энди шунақа божу солиқлар солишадик, иштонингизгача ечиб берасиз... Бу ҳам гапми — бундан ҳам баттарини кўрасиз. Боярин Матвеев сургундан бўшаб келяпти. У шундай золим, аламзадаки, бутун Москвани чайнамай ютиб юборади ҳали...

Калтакланган одамнинг инграши ваҳимали эди. Ўқчининг гаплари эса, ундан ҳам ваҳимали, даҳшатли эди. Дўкондорлар бир-бирларига қараб-қараб қўйишар, полда ётган кишини кукуйлик немислар урганига ишонгилари келмасди. Нималиги қоронғи. Лекин қандай бўлмасин, ўқчиларнинг гапида жон бор. Турмуш йилдан-йилга оғирлашиб, ҳаммани ваҳима босяпти... Фармон кетидан «Подшо буюрди, боярлар қарор қилди» деган фармон. Хўш, яна қанақа фармон? Қанақа бўларди: тўла, пулни чўз... Кимга арз қиласан, ким сени ҳимоя қилади? Уша аркони давлат боярларми? Бе! Улар фақат тўлмас хазинага пул тахлашни билади, бу пулни сен қаердан, қандай қилиб топасан — улар учун барибир.

Сўнгги кўйлак-иштонингача ечиб берасан. Улар ёвдан ҳам баттар золим...

Калтакланган одамни гир айлана ўраб турганлар орасини бир савдогар ёриб ўтди-да, кумуш узук таққан бармоғини ликиллади:

— Биз, яъни Воробьевлар, Архангельск шаҳаридаги ярмаркага ипак ортиб борган эдик,— деди.— Немислар ўзаро тил бириктириб, биз оборман ипакни ҳечам олмай қўйди. Уларнинг оқсоқоли — Вульфий деган немис бақариб:

— Биз ҳали шундай ҳунар кўрсатайликки, москвалик савдогарлар молини сотолмай, қайтага қарзга ботсин,— деб дўқ қилди.— Биз сизларни,— яъни москвалик савдогарларни,— дейди,— мундан буёқ фақат чипта кавуш билан савдо-сотик қилишга мажбур эамиз,— дейди.

Хонада говур-ғувур кўтарилди... Уқчилар «Ана, эшитдингизми? Биз ҳам шуни айтяпмиз-да!» дегандай чуғурлашди. Ёшгина савдогар Богдан Жигулин юлқиниб даврага кирди-ю, жингалак сочларини силкиб дадил овоз билан:

— Мен Помордан келдим,— деди,— у ерга кит ёғи харид қилгани борувдим. Қуппа-қуруқ қайтиб келдим. Ажнабийлар, Макселин билан Биркопов деганлар ўн йилгача кит ёғи топширасан, деб поморларга олдиндан пул тўлаб қўйишибди. Поморлар ёппасига шулардан қарздор. Ажнабийлар кит ёғини чорак баҳосига олишадди. Ўзларидан бўлак ҳеч кимга сотишга йўл қўйишмайдди. Шўрлик поморлар азбаройи қашшоқлашганидан денгизда кит овлашни йиғиштириб қўйиб, ҳар ёққа тўзиб кетибди... Биз руслар учун энди шимол йўли бекилди...

Уқчилар яна чуғурлашиб қолишди; Овсей Ржов енгини шимариб қиличига тармашди-да, уни шарақлатиб, тишини иржайтириб деди:

— Биз пайт пойлаб юрибмиз; олдин полковникларни бир ёқлик қилайлик-чи, кейин боярларга ҳам навбат келар... Бонг уриб, Москвага жар соламиз. Шаҳар аҳолиси бутунлай биз томонда. Сиз савдогарлар, бизга мадад берсангиз бўлгани... Қани, йигитлар, кўтаринглар уни, кетдик...

Уқчилар калтакланган йигитни кўтаришди; у бошини чайқаб «Вой, ўл-де-ем»,— деб увлай бошлади. Уқчилар

одамларни туртиб-итариб, уни уйдан судраб чиқишди-да, халққа кўрсатгани Қизил майдонга олиб кетишди.

Дўкондорлар қовоқхонада қолишди,— ҳаммасининг таъби тирриқ, кўнгли нотинч. Ҳм... Ишлар чаппасига кетмаса гўргайди!.. Ҳар ҳолда ўқчилар билан алоқа боғланмагани маъқул: ҳаммаси қалтис одамлар, бир гап бўлса, уларнинг нимаси кетарди... Алоқа боғлама-санг, яна чатоқ — боярлар чайнамай ютиб юборади...

11

Бу сафар кечки ибодатдан кейин Алексашкани аямай калтаклашди; шўрлик эмаклай-эмаклай, аранг ҳужрага етиб келди; печь устига чиқиб, пўстин ёпиниб тишларини ғижирлатиб, индамай ётди. Алёшка унга ширгуруч опчиқиб берди. Жудаям раҳми келиб кетди: «Эй, болапақир, бунақада ўлиб қоласан-ку...»

Алексашка бир кеча-ю кундуз мўри ёнидаги иссиқ жойда ётиб ўзига келди.

— Бунақа ваҳший, золим отани арава ғилдирагига боғлаб бурдаласанг ҳам оз... Менга қара, Алёшка, иконалар орқасида ёғоч мойи бор, шуни секингина олиб кел, думбамга сураман, эрталабгача чақаси битади, кейин қочамиз бу ердан... Уйга сира қайтмайман, ундан кўра сувга чўкиб ўлганим яхши...

Ҳаво айниб, туни билан ёғоч девор орқасида шамол гувилларди, мўри ичидан ажиналарнинг ит бўлиб ҳурган овози эшитилди. Ошпаз хотиннинг қизчаси оҳиста йиғлар эди. Алёшка тушида онасини кўрди: уйнинг ўртасида, тутун орасида кўзларини юммасдан йиғлаб турганмиш, ҳадеб қўлларини бошига обориб, ҳасрат қилармиш... Алёшка онасини жуда-жуда соғинган эди.

Тонготар маҳалда Алексашка уни туртиб уйғотди: «Ухлаганинг бўлар, тур тезроқ!» Икки дўст сочларини тараб, пойафзалларини кийишди. Пича нон топиб олволишди. Кўппакларга хайр-маъзур қилгандай ҳуштак чалишди, сўнгра дарвоза тагидаги туйнукчани очиб, ҳовлидан чиқишди. Сал-пал қоронғи, жимжит субҳидам чоғи. Рутубатли ҳаво. Бўғотлардаги сариқ сумалак оҳиста қисирлаб, узилиб тушади. Ёғоч ётқизилган илон изи кўчалар қоп-қоронғи. Шаҳарнинг нариёғида, ёғоч

иморатларнинг шундоққина ёнгинасида, бағри қон ша-
фақ қўйнида, қирмизи либосини кўз-кўз қилиб тонг
ёришмоқда...

Ишёқмас қоровуллар кўчада имиллашиб, ўғри ва
дайдиларга қарши эҳтиёт шарт учун тунда қўйилган
говларни йиғиштиришарди. Гадоёлар, майиб-мажруҳ-
лар, нотапон девоналар бир-бирларини сўкиб, тиланиш
учун черков остонасидан жой олиб қолиш учун эрта са-
ҳардан судралиб боришарди. Воздвиженкада, гўнгга бе-
ланган кўчадан бир тўда қорамолни бўкиртириб, Нег-
линная анҳорида суғоргани ҳайдаб кетишар эди.

Икки дўст пода билан бирга Боровицкий дарвозаси-
га етишди. Чўян замбараклар ёнида, пўстин кийган бир
немис тўпчи мудраб ўтирар эди.

— Бу ерда секинроқ юриш керак, подшо яқин жойда
туради,— деди Алексашка.

Неглиннаянинг тик қирғоғи билан, уюлган кулу ах-
латлар усти билан юриб, болалар Иверский кўпригидан
ҳам ўтишди. Тонг отди. Шаҳар устида бўзарган булут-
лар ўрмалаб қолди. Кремль девори бўйлаб чуқур хан-
дақ қазилган; яқинда сув олиб кетган тегирмонларнинг
чириган сепоялари унда-мунда қаққайиб қолган эди.
Икки хода орасига тўсин солиб дарё бўйига қурилган
қатор дорлар кўринарди. Дорларнинг бирига — чипта
кавуш кийган, қўллари орқасига боғлиқ новча бир одам
осилган; ерга қараган юзини қарға-қузғун чўқиб кетган.

— Ҳув ана, яна иккитаси ётибди,— деб кўрсатди
Алексашка: хандақ ичида ярим-ёрти қор босган мурда-
лар думалаб ётарди.— Булар ўғрилар, роса қийна-
шибди...

Майдон, Иверский дарвозасидан то кўк пойдевор,
кўк гумбазли оппоқ Василий Блаженный ибодатхонаси-
гача кимсасиз эди. Майдондан ўтган чана изи илон син-
гари буралиб Спасский дарвозасига борарди. Дарвоза
устиди, оёғини кертган тилла бургут¹ атрофида гала-гала
қарға айланиб, баҳор ҳидини сезиб қағиллашарди. Ми-
норадаги қора соатнинг стрелкаси саккизга етиш билан
қўнғироқлар чет эл музыкасини чала бошлади. Алёшка
қалпоғини олиб, минорага қараб чўқинди. Бу ер жуда
ваҳимали эди.

¹ Подшо герби.

— Юр, Алексашка, кетайлик, тагин биронтаси кўриб қолмасин...

— Мен бор эканман, ҳеч нарсадан қўрқма, тентак.

Улар майдон бўйлаб борарди. Майдоннинг нариги томонида тахта дўконлар, чипта ёпилган капалар, масхарабозлар чодир кўринарди. Боққоллар аллақачон дўконларини очиб, молларини дорга ёя бошлаган эдилар. Кулчапазлик растасида тандирлар қизиган, димоққа сомса ҳиди уриларди. Жамики кўча-ю тор кўчалардан чувиллашиб одамлар келарди.

Одамлар сўкса ҳам, елкасига муштласа ҳам Алексашка ҳеч парво қилмай, ҳамма нарсага аралашаварарди. Оломон орасини ёриб ўтиб, дўконлар олдига борарди-да, эгалари билан гаплашар, мол нархини сўраб савдолашар, гап сотиб ҳазиллашарди. Алёшка оғзини очиб анграйганича унинг кетидан зўрга етиб юарди. У мовут аврали лўстин, рўмол устидан тулқи телпак кийган семиз хотинини кўриб қолди-ю, оёғини судраб, дудуқланиб тилани бошлади: «Ҳи-мма-тлии бо-о-яриня о-очликдан ў-ў-лаёздим, м-е-ен га-а-риб е-е-етимчага са-дақа қилинг...» Бева хотин юбкасини кўтарди-да, белига осиб қўйган ҳамёнидан иккита ярим тийинлик чақа олиб болага берди ва салобат билан чўқиниб қўйди. Икки дўст югурганича сомса сотиб олгани, бол қўшиб пиширилган қайноққина шарбат ичгани кетишди.

— Сенга айтдимۇ,— деди Алексашка,— мен билан юрсанг оч қолмайсан деб.

Бозорчиларнинг кети узилмасди. Баъзиси одамларни томоша қилиш, нима тўғрида гапиришганини эшитиш учун, баъзиси — янги уст-бошини кўз-кўз қилиб мақта-ниш учун, баъзилар эса, бирон нарсани ўмариниш учун келарди. Тор кўчада сартарошлар қайчиларини ўйнатиб, одамларни соч олдиришга даъват этишарди; қирқилгач сочлар шу ерда, қор устида, наMAT сингари ёйилиб ётарди. Баъзи бировларни гўлага қўнқайтириб ўтқазиб, бошига кўза кийдириб сочини олишмоқда эди. Ҳамма қий-чув ип растасида эди. Бу ерда хотинлар худди бирон жойга ўт кетгандай, ҳаммаси барабар чуғурлашиб — ип, игна, тугма,— ишқилиб, тикувчиликка керакли ҳар хил нарсалар устида савдолашишарди. Алёшка адашиб қолмаслик учун Алексашканинг белбоғидан маҳкам ушлаб олганди.

Улар яна майдонга чиқиши билан, кимдир югуриб

ўтди-да, алланима деб бақирди. Варварка томондан ёпирилиб келаётган оломон кўринди. Одамлар қийқиришар, ҳуштак чалишарди. Ўқчилар калтакланган бир одамни кўтариб олишган эди.

— Православ халойиқ,— дерди улар тўрт томонга мурожаат қилиб, кўзларидан ёш оқизиб.— Қаранглар, бечора савдогарни қандай калтаклашганини...

Уни аллакимнинг чанасига ўтқазишди. Ўқчи Овсей Ржов дарҳол чанага чиқиб, қовоқхонадаги ўша гапни яна такрорлади. Немислар шундай олижаноб одамни қасддан калтаклашганини, ўлдириб қўйишларига сал қолганини сўзлаб берди-да:

— Ҳадемай аркони давлат боярлар бутун Москвани таг-туғи билан ажнабийларга сотади,— деди.

Алексашка билан Алёшка ўша чана ёнига боришди. Алёшка чўнқайиб олиб, бир қарашдаёқ чанада ётган одамни таниди: кўзлари кичкина, қуён тери телпак кийган бу киши боя Лубянкада унга иккита тандир сомса сотган эди. Унинг оғзидан сассиқ ароқ ҳиди келарди. Сомсафуруш инграйвериб чарчаган.

Ёни билан ётгани учун тумшуғи похолга ботиб қолганди. У эшитилар-эшитилмас қилиб ялинар:

— Вой-вой... Худо хайрларингни берсин, мени қўйворинглар...— деб такрорларди.

Овсей Ржов халойиққа ҳамда церковларга қараб ҳадеб чўқинарди. Ўқчилар оломонни гиж-гижлаб ғазабини кўзғатишарди. Бирданига одамлар: «Келяпти, отликлар келяпти!..» деб қолишди.

Спасский дарвозасидан икки суворий чана йўли билан от қўйиб, тўғри шу ёққа келаверди. Олдингиси — ўқчилар киядиган пушти ранг кафтанда, қалпоғи букилган; олмос қадалган эгри шамшири отига ёпилган духоба гажимга тегиб ликилларди. У от жilовини тортмасдан чоптириб келди-да, тизгинни улоқтириб, оломон орасига ёриб кирди. Қалтираган қўллар от жilовидан ушлаб тўхтатишди. Суворий ҳадеб бошини ликиллатар, сарғайган сийрак тишларини кўрсатарди. Пешанаси кенг, кўзлари чўккан, соқоли тикандай бу одам — москваликлар «Таратўй» деб лақаб қўйган лашкарбоши — князь Иван Андреевич Хованский эди. Князь қадимги донгдор боярлар авлодидан бўлиб, зоти паст Нарискинларга ашаддий душман эди. Ўқчилар уни ўқчилар киймида кўриб, суюнганларидан:

— Биз билан! Иван Андреевич ҳам биз томонда! — деб қичқира бошладилар.

От чоптирмасдан секин келган иккинчи одам Василий Васильевич Голицин эди. У отнинг бўйнига шапатиллаб:

— Нега ғалаён қиялпсиз, православ халойиқ? — деб сўради. — Ким сизга озор берди? Гапиринг, бемалол гапираверинг, биз кеча-ю кундуз фақат халқни ўйлаймиз, сизлар учун жон кўйдирамиз... Подшо юқоридан туриб сизларни кўрди-ю, қўрқиб кетди, ҳали ёш-да... Нима гаплигини билиб келинглар, деб юборди бизни.

Халойиқ оғзини очиб анграйганича, унинг кимхоб аврали пўстинига тикиларди, бунақа пўстинга Москванинг ярмини сотиб олиш мумкин, — отининг бўйнига қоқаётганда ранг-баранг нурланган қимматбаҳо кўзли узукларини томоша қиларди. Одамлар орқага тисланиб, саволга жавоб беришмасди. Василий Васильевич кулимсираб, отини юргизиб, Хованскийнинг ёнига келиб тўхтади.

Жомхонада турган ўқчилар бошларини пастга энгаштириб бақирди:

— Полковникларни бизнинг қўлимизга топширинглар, у ёғини ўзимиз текшириб ҳал қиламиз... Ахир, боярлар юқорида нимани ўйлаяпти? Нега тепамизга ёш болани, Нарискинларнинг қўғирчоғини подшо қилиб кўтардинглар?

Хованский енгининг учи билан оқ оралаган соқолини силарди. Ниҳоят қўлини кўтарди. Ҳамма жим бўлди...

— Ўқчилар! — деди эгардан сал кўтарилиб баланд овоз билан, лекин азбаройи кучанганидан қизариб кетди. Унинг йўғон, кучли овозини энг орқада турганлар ҳам эшитди. — Ўқчилар! Боярлар бўйнингга қанақа бўйинтуруқ солганини мана энди ўзингиз ҳам кўриб турибсиз... Келиб-келиб шуни подшоликка кўтаришди... Уни мен кўрсатганим йўқ... Мана кўрасиз: маош тўлаш у ёқда турсин, энди сизга овқат ҳам беришмайди... Сизларни қаролдан баттар ишлатишади ҳали... Қолаверса, сизни ҳам, бизни ҳам ажнабийларга сотишади. Москвани харобазорга айлантиришади, православ динимиздан асар қолдиришмайди... Ҳайҳот!.. Илгари русларда куч бор эди, қани энди ўша куч?

Шу гапдан кейин оломон бирданига даҳшатга келиб шундай бўкирдик, Алёшка қўрқиб кетди: «Одамлар

оёғи тагида қолмасам гўргайди» деб қўйди ичида. Алексашка Меньшиков бўлса, чанадан чанага сакраб, икки бармоғини оғзига тиқиб ҳуштак чаларди. Ола-говур тўполон орасидан фақат Таратуйнинг зўр бериб бақирганини эшитиш ва:

— Уқчилар! Дарё ортига ўтиб полкларингга тўплашинглар, ўша ерда гаплашамиз, — деганини англаш мумкин эди.

12

Майдонда оти чиқарилган чаналару Алёшка билан Алексашка қолди холос. Қалтакланган сомсафуруш бошини кўтариб, кўкарган кўзларини аланглатиб теварак-атрофга қаради-да, устма-уст акса уриб анчагача қийналди.

— Амаки, — деди Алексашка Алёшкага кўз қисиб, — сизни уйингизга обориб қўямиз, жудаям раҳминиз келиб кетди.

Сомсафуруш ҳали ҳам ўзига келмаган, мияси бир оз айнинган эди. Болалар уни етаклаб олишди; йўл-йўлакай гўлдираб, қоқилаверди. Бирдан: «Тўхта!» — деди-да, болаларни итариб, кимларгадир мушт ўқталиб, намдан шишган пиймаси билан ер тепинди. Улар Серпухов дарвозаси томонга, дарёнинг нариги бетига қараб бормоқда эдилар. Йўлда унинг отини ҳам билиб олдилар: Федока Заяц экан... Уйи унчалик катта эмас; боғчасида фақат бир туп дарахт, шохларида гуж-гуж зағча инлари, лекин уйи ҳам, дарвозаси ҳам яп-янги. «Мана ўзимнинг сомсаларим, кулчаларим, — суюниб кетди Заяц ҳовлисини кўриб, — сомса эмас, асал, оғизда эрийди, билдингизми, болалар! Мени одам қилган шу сомсалар-да!..»

Бир кўзи оқиб тушган чўтир хотин эшикни очди. Заяц уни итариб юборди, Алексашка билан Алёшка лип этиб эшикдан ўтиб олишди; олдинига у: «Қаёққа? Сизларга нима бор?» — деб уларни тўхтатмоқчи бўлди-ю, лекин қўл силтаб, уйга кирди. Янги чиптақоп солинган скамейкага ўтириб уст-бошини кўздан кечира бошлади: кийимлари бутунлай йиртилиб кетган эди. Бошини чайқаб, аламига чидаёлмай йиғлаб юборди.

— Мени уравериб дабдала қилишди, — деди Заяц ғилай хотинга. — Ким урди, нега урди — эсимда йўқ. Менга тоза уст-бош бер! — тўсатдан бақириб, скамей-

кани муштлай бошлади: — Ҳаммомни ёқ, деяпман сенга, ғилай алвасти!

Хотин бурнини жийириб, чиқиб кетди. Болалар печь ёнига яқинроқ бориб олишди; печь ҳам уйнинг ярмини эгаллаган эди.

— Сизлар жонимга ора кирдинглар, болалар, — деди Заяц. — Энди нимани хоҳласаларинг сўрайверинглар... Аъзойи баданимда соғ жой йўқ, — қовурғаларим бари синган... Энди нима қиламан, — кўчама-кўча лоток кўтариб: «Сомса кетди» дейманми? Оббо фалокат-эй... Иш тўхтаб қоладиган бўлди, шуниси чатоқ...

Алексашка яна Алёшкага кўз қисиб:

— Бизга ҳеч нарсанг керак эмас, фақат шу ерда тунашга рухсат этсанг, бас, — деди.

Заяц судралиб ҳаммомга кириб кетганидан кейин болалар печь устига чиқиб олишди.

— Эртага унинг ўрнига ўзимиз сомса сотгани борамиз, — деб шивирлади Алексашка. — Айтдим-ку сенга, — мен билан юрсанг, доғда қолмайсан...

Ғилай хотин эрта саҳардан ўт ёқиб, хамир қориб, тўқочу кулчаларни, ширмо-ю сомсаларни печга қўйди. Булар ҳар хил: бир хилига — нўхат, турп, тузланган қўзиқорин, бир хилига — қуён эти, мол гўшти, угра соллинган. Федька Заяц скамейкада, пўстин тагида виграб ётар, қўл-оёғини қимирлатишга мадори келмас эди. Алексашка уйини супурди, зинғиллаганича ҳовлига чиқиб, сув, ўтин олиб келди, печнинг кулини, ювиндиларни чиқариб тўкди, Алёшкани молларни суғоришга юборди: унинг қўлидан ҳамма иш келар, ҳаммасини у ўйнаб-кулиб қиларди.

— Жудаям чаққон экансан, — деди Заяц инқилаб. — Мей-ку сени сомса билан бозорга юборардим-а... Бироқ сен, ўғривачча, сотасану пулини олиб қочасан-да... Жудаям олғир кўринасан.

Шу гапни эшитгач, Алексашка бўйнидаги крестни ўпиб: «Йўқ, пул ўғирламайман, ҳеч ёққа қочмайман», деб ошқинчиди, сўнгра деворда осиглик турган «Қирқ авлиё» иконасини олиб ўпа бошлади. Шундан кейин ишонмай бўладими, — Заяц инонди. Ғилай хотин икки саватга юзтадан сомса тахлаб устига латта ёпиб болаларга берди. Алексашка билан Алёшка белларига фартуқ боғлаб, қўлқопларини белга қистириб, саватини кўтаришди-да, ҳовлидан чиқишди.

— Иссиққина сомсалар, ҳозиргина печдан чиққан, асал ейсиз, бир жуфти ярим тийиндан, оп қолинг! — деб қийқирарди Алексашка йўлда учраган одамга қараб. — Тезроқ олиб қолинг, мазасини тотиб қолинг! — Тўпланиб турган ўқчиларни кўриб, ўйин тушиб сайраб кетди: — Сомсамисан сомса, подшолар, боярлар ейдиган сомсажон бу! Кремлда талаб олишди, елкамга мушт солишди, наришкинлар еб тўйишди, ичкетар бўлиб қолишди. Шунақа сомса бу!..

Ўқчилар кула-кула сомсадан сотиб олишарди. Алёшка ҳам сомсани мақтаб харидор чақирарди. Дарё бўйига етмасданоқ саватлар бўшаб, яна сомса олиб келиш учун уйга қайтишди.

— Сизларни менга худойимнинг ўзи еткизди, — деди таажжубланиб Заяц.

13

Михайла Тиртов уч ҳафтадан бери Москвада пулсиз, ишсиз тентираб юрарди. Кўрик куни Лубянская майдонида мирзалар уни масхара қилиб роса кулишди. Унга на бир парча ер, на биронта мужик беришди. Князь Ромодановский уни сўкиб, эл олдида изза қилди, келаси йил яна келасан, лекин ўғрилиқ, муғамбирлик қилмасдан яхши от миниб келгин, деб тайинлади.

Майдондан тўғри харчевняга¹ тунагани жўнади. Йўлда акасини учратди, кўрикда шарманда бўлгани учун у ҳам инисини койиди, тагидаги ахтани тортиб олди. Лекин белидаги қамчи билан бобосидан қолган кумуш тўқали камарни ечиб олиш эсига келмади. Шундай қилиб, ўша куни кечқурун Михайла харчевняда саримсоқ солинган ароқдан ичиб ўлгудай маст бўлиб, қиличини ҳам, камарни ҳам мутасаддийга бериб қутулди.

Москвалик икки шилқим йигит Михайлага итпашшадан ёпишиб олди: бири — савдогар ўғли, иккинчиси мирза, тўғриси — қовоқхонага ўрганган бир пасткаш эди. Улар Михайланинг пинжига кириб, оғиз-бурун ўпишиб, уни роса мақташди, ҳаммасини кўнглингдан чиқарворамиз, деб сўз беришди. Михайла шулар билан икки

¹ Русчада бу сўз — ҳам ошхона, ҳам қовоқхона, ҳам туновхона маъносини англатади. (Тарж.)

ҳафтагача кайф-сафо қилди. Иккови уни бир грекнинг маҳфий тақиясига обкиришди. Чилимда наша чекволишиб, кайфи ғалатилигидан бошлари айланиб, кўзларига ҳар бало кўрина бошлади...

Москва дарёси лабига халойиқ учун қурилган подшоликка қарашли ҳаммомга обкиришди. Бу ҳаммомга улар ювиниш учунгина эмас, балки эркагу аёл аралашиб юрадиган совуқхонада буғ булути орасидан чиқиб келаётган қип-яланғоч фақат овраги пана қилинган хотинларни томоша қилиб кулиш учун тушган эдилар. Михайлага бу нашадан ҳам баттар таъсир қилди.

Улар Михайлани, қўшмачи хотинни кига бораёйлик, деб авраб кўришди. Лекин Михайла ёшлик чоғидан бери унақа йўлга юришга қўрқарди. Бирданига болалик даври эсига тушди: отаси баъзан кечки ибодатдан сўнг шамнинг куйган пилигини бармоқ учи билан олиб ташларди-да, чарм муқовалик, мис тўқалик кўҳна китобни очиб, бир бурчаги қирилган саҳифаларни варақлаб ўқий бошларди:

«Хотун қандоғ кимсадур? Хотун одамни йўлдан оғдиргувчи кимсадур. Оппоқ юзлари билан, пирпираб турган қошу кўзлари билан, ўйноқи оёқлари билан кишини мафтун этгай, дўзахий аланга ичида бутун вужудини ўртагай... Хотун нимадур? Илон заҳаридур, ёмон касалликдир, адоват маконидур, алвасти қозонидур, дўзах оловидур, иблис томоғидур...»

Шундай ваҳимали гаплардан кейин қўрқмай бўлади-ми?!! Бир куни улар Михайлани Покров дарвозаси ёнидаги қовоқхонага бошлаб келишди. Улфатлар курсига чўкмасданоқ, сурп парда орқасидан сочлари ёйилган паканагина бир қиз чиқди: қошлари қора — қаншаридан тортиб то чаккасигача қорага бўялган кўзлари юмшоқ, қулоғи узун, икки бети ловлағи билан ишқаланаверганидан кўкариб кетган эди. Қиз ёпинган қуруқ кўрпасини елкасидан олиб ташлади-да, қип-яланғоч ҳолда, оппоқ, диркиллама баданини кўз-кўз қилиб, Михайланинг олдида ўйнай бошлади. Бармоқларига ялтироқ мисдан узук, билакларига жингирлайдиган билагузук таққан бу қиз гоҳ у қўли, гоҳ бу қўли билан имлаб, уни ёнига чақирарди.

Қип-яланғоч ўйнаётган аёл киши Михайлага шу қадар даҳшатли кўриндики, тепа сочлари тик бўлиб, бу қиз эмас, алвасти бўлса керак, деган хаёлга борди. Унинг

гъзойи баданидан вино ҳиди, иссиқ тер ҳиди келарди... Михайла ирғиб ўрнидан турди, сочлари ҳурпайиб кетди; бирданига чинқириб юборди-да, урмоқчи бўлиб қизга мушт-ўқталди, лекин урмади, чопганича кўчага чиқиб кетди.

Жимжит кўчанинг энг охирида баҳор қуёши ботар олдида ялт этиб сўнгги нуруни сочди. Ҳаво шу қадар ажойибки, кишини сарҳуш қилади. Этик пошналари остида юпқа муз қисирлайди. Тунука байроқча ўрнатилган қалъа минораси ортидан, қиррадор тунука том орқасидан, худди мис баркашдай қизариб, тўлин ой кўтарилиб Михайланинг юзини ёритди. Рангги қув ўчган... Тишлари тақиллайди, этлари увишади... Қовоқхона эшиги ғийч этиб очилди-ю, худди оппоқ соя сингари, бояги қиз тўсатдан зинада пайдо бўлди-да, оёқларини кериб туриб олди.

— Нега қўрқиб кетдинг? Уйга кир, жонгинам.

Михайла кетига қарамасдан қочиб қолди...

Сал кунда пул ҳам тугади. Ўртоқлари ҳам қорасини кўрсатмай қўйди. Шундай қилиб, бечора Михайлага ейиш-ичишга кетган пулларига, кўришга кўргану, аммо қўл теккизмаган қизга ачиниб, кўчама-кўча, ҳовлима-ҳовли тегираб юрарди. Уездга қайтиш, отаси олдига бориш тўғрисида ўйлагиси ҳам келмасди.

Ниҳоят, тутунган отахонининг ўғли — ўз тенгдоши Степка Одоевский эсига келди-да, ўшанинг эшигини тақиллатди. Хизматкорлар уни совуқ кутиб олишди: ҳаммасининг турқи хунук — қароқчи башара, ҳатто биттаси: «Шапканг билан айвонга чиқма!» дегандай, Михайланинг шапкасини бошидан юлиб олди. Лекин дўқ қилишса ҳам — киришга рухсат этишди. Шунисиғаям шукур. Скамейкалариға ёввойи ҳайвон терилари ташланган кенггина ва иссиққина даҳлизда уни, товар қўйлак, жажжи саҳтиён этик кийган қўғирчоқдай чиройли ўспирин кутиб олди. Михайланинг кўзига сурбетларча тикилиб, тилёгламалик қабилида сўради:

— Хўш, бояринда нима ишинг бор?

— Степан Семёничга кириб айт: Мишка Тиртов деган дўстингиз бош уриб ёлворади, қабулингизни сўрайди, дегин.

— Кириб айтаман, — деб минғирлади-да, ипакдай майин, жингалак сочларини силкита-силкита, имиллаб кириб кетди. Анчагача кутишга тўғри келди. Камбағал-

да орийат нима қилсин, куттирса — кутиб тураверди. Нихоят ўсмир бола ичкаридан қайтиб чиқди-да, бармоғи билан имлаб: — Қиравер, — деди.

Михайла меҳмонхонага кирди-ю, капалаги учиб, зарвароқ круживали кимхоб парда тўсилган бурчакдаги иконаларга қараб жон-жаҳди билан чўқинди. Сўнгра: «Бойлар ҳали шунақа яшар экан-да!» дегандай меҳмонхонага кўз қири билан қараб чиқди. Подшолар ҳарамидан нимаси кам! Деворларига гижим духоба қопланган. Полига катта-ю, кичик ранг-баранг гиламлар солинган. Скамейкалар устида духоба чойшаблар. Дераза токчаларига марварид мунчоқ қадалган шойи солиб қўйилган. Девор тағларида — устига шойи ва духоба ёпиб қўйилган сандиқлар, қутилар турибди. Фақат жиҳозлар устига ёпилган газмолларнинг ҳар биттасига яхши чакмон ёки чопон сотиб олиш мумкин, — бунақа нарсалар фақат тушда учрайди... Дераза рўпарасига деворга тақаб баланд ва энсиз жовон қўйилган, ичида соати бор, устида — мисдан ишланган фил ҳайкалчаси.

— Ў-ў, Мишка, салом, — деди Стёпка Одоевский турган жойидан қўзғалмай. Михайла унинг олдида борди-да, энгашиб қўл учини гиламга теккизиб таъзим қилди. Стёпка таъзимга жавобан бошини қимирлатибгина қўйди. Лекин Михайланинг отаси дворянлардан бўлгани учун, ўғлини ерга ургиси келмай, қўл учини бериб кўришди. — Ўтир, меҳмоним бўлгин, у таёқчасини ўйнатиб ўтирди.

Михайла ҳам ўтирди. Стёпканинг сочлари қирилган, бошида қимматбаҳо тошлар қадалган тақия. Пешанаси дукки. қош йўқ, кўзлари қизарган, бурни қийшиқ, кичкина иягини яккам-дуккам тук босган эди. «Шундай нимжон хунасага шунча бойлик битгани ғалати» — деб ўйлади-да, Михайла ғариб-нотавонлар сингари ўзини ерга уриб, бошига тушган ташвишларни, толеи пастлиқ килиб иши юришмаганини, камбағалликдан адоий-тамом бўлганини гапириб берди.

— Степан Семёнич, худо хайрингни берсин, мен ожиз бир қулингман, менга раҳм қил, ўзинг йўл кўрсат; нима қилай, бошимни қайга урай?... Монастирга кириб жон сақлашдан ёки чўқмор олиб йўл тўсарлик қилишдан бўлак иложим қолмади. — Стёпка «чўқмор» сўзини эшитиши билан бошини девор томон опқочди, бақа кўзлари чақчайиб кетди. Аммо Михайла буни сезмагандай —

«чўқмор» сўзини эси пастлигидан тилга олгандай, дарров хаспўшлаб юборди... — Степан Семёнич, бу лаънати қашшоқликдан қутулишнинг бирор чораси борми!? Бунга ортиқ бардош беролмайман, — деди.

Иккови ҳам чурқ этмас, фақат Михайла одобга риоя қилиб эшитилар-эшитилмас хўрсинар эди. Стёпка эса, гилам устидан ташлаб қўйилган ҳайвон терисини қўлидаги таёқ учи билан чизиб, хунук жилмаярди.

— Сенга нима маслаҳат берсам экан, Миша, — деди ниҳоят. — Ақлли одам учун чораси кўп, аҳмоққа гадой-тўрва ё турмадан бўлак йўл йўқ... Ана, масалан, Володька Чемадоновни олиб қара: қўшнисига қарашли иккита яхши қишлоқни қойил қилиб тортиб олди... Леонтий Пусторослев бўлса Чижовнинг Москвадаги энг яхши кўрасини тортиб олди...

— Эшитиб ҳайрон қолдим... Ахир, бунақа иш қўлимдан келмайди-да! Бировнинг мулкини тортиб олиш осонми?

— Бирор қишлоқни кўз тагига олгин-да, эгаси қайси помещик бўлса, ўшани қоралайвер. Ҳозир ҳамма шу йўлга ўтиб олган.

— Нима деганинг бу?

— Бу шундай деганим: майдонда ўтирган мирзадан бир тийинга қоғоз билан сиёҳ сотиб олсангу, маълумот тўплаб, шириллатиб ёзаверасан...

— Нимани ёзаман? Қанақа маълумот?

— Эҳ, Миша, ҳалиям ёшсан, ҳалиям она сути оғзингдан кетмабди... Левка Пусторослев Чижовникига, туғулиқ кунига берган зиёфатга борган, лекин ароқ ичишдан кўра кўпроқ гап ўғирлашга борган. Ҳамма гапни эшитиб, фақат хонаси келганда, «ҳа, ҳа, тўғри» деб ўтираверган... Кекса Чижов бирдан дастурхон тепасида: «Ишқилиб, парвардигор улуғ подшомиз Фёдор Алексеевичнинг умрини узоқ қилсин-да, оғиз очар кунигача ё қолади, ё ўлади дейишади, ўтган кун ичкеси Кремлда товук хўрозчасига қичқирганмиш» дебди... Пусторослев аҳмоқ эмас, баҳона топилганини дарҳол фаҳмлаб, ўрнидан ирғиб туради-ю, «Подшога хиёнат!»¹ деб бақиради;

¹ Оригиналда «Слово и Дело» дейилган. Бу иборанинг тарихи шундай: Романовлар сулоласи билан ундан илгари (XVII асрда) ўтган Рюриклар хонадони орасида кучли адоват бўлган. Улар Романовларни зоти пастликда айблаб менсимеганлар, ҳар хил гап (Слово) тарқатганлар. Романовлар оиласидан чиққан подшолар

сўнгра мезбонниям, меҳмонларниям шартта ушлаб, махфий ишлар маҳкамасига ҳайдаб келади. «Чижов ундоғ деди, мундоғ деди, подшо шаънига ёмон сўзлар айтди» дейди Пусторослев. Чижовнинг қўлини қайириб палаққа тортишди. Хўроз бўлиб қичқирган товуқ воқеаси Пусторослевга роса иш берди. «Ҳалол хизмати учун» унга Чижовнинг қўрасини инъом қилишди. Чижов эса умрбод Сибирга сургун қилинди... Ақлли одам иш деганни мана бундай қойил қилади...— Стёпка мижжа қоқмайдиган бақа кўзларини Михайлага қадади.— Володка Чемадонов бўлса, ундан ҳам осон йўл топди: «Қўшним мени ўлдирмоқчи» деб Махфий маҳкамага арз қилди, у ердаги мирзаларга ўлжанинг учдан бир қисмини ваъда қилди. Қўшниси суддан қутулиш учун сўнгги қўйлагигача ечиб беришга рози бўлди.

Михайла шапкасини айлантириб, ўйланиб турди-да:

— Судма-суд юришга менда тажриба йўқ,— деди.

— Тажрибанг бўлганда сенга ўргатиб ўтирмасдим... (Стёпка шу қадар ғазабнок, ваҳшиёна илжайдики, Михайла унинг қурт еган майда-майда тишларини кўриб, беихтиёр орқага тисланди.)— Ҳа, судма-суд юришга тажриба керак... Йўқса, ўзинг палаққа тортиласан, ҳа... Шундай. Мана, ҳушёр бўл, зўр билан беллашма, ожизни аяма... Демак қўрқмасдан тўғри олдимга келаверибсан-да..

— Степан Семёнич, нега қўрқмас эканман, ахир...

— Гапирма! Индамай қулоқ солишга ўрганиш керак... Мана, мен сени очик юз билан қабул қилиб суҳбатлашиб ўтирибман, биласанми, бошқа бировникига кириб қолсанг нима қилади?.. Зерикиб ўтирган бўлса... қарс уриб қўйса борми... Хизматкорлари югуриб келади... Ҳой содиқ қулларим, мени бир хурсанд қилинглар, кўнглим ёзилсин, деб буюради... Хизматкорлар дарҳол оппоқ қўлингдан судраб ҳовлига обчиқишади-да, мушук сичқон билан ўйнашгандай роса қийнашади...— У кўзларини лўқ қилиб, фақат огзи билан қаттиқ кулди.—

уларга қарши иш (Дело) қўзгаб, Махфий маҳкамада азоблаганлар. Уша вақтларда бирор кимса подшони танқид қилса ёки шаънига ёмон гап айтса,— чақимчилар мукофот олиш ниятида Махфий ишлар маҳкамасига бориб: «Слово и Дело» деб маълум қилганлар. Аслида бу ибора: «Давлат аҳамиятига эга бўлган маълумот келтирдим» деган маънода ишлатилган. (Тарж.)

Кўрқма, эрталабдан бери вақтим чоғ, ҳамма билан ҳа-зиллашяпман.

Михайла оҳиста ўрнидан туриб таъзим қилмоқчи бўлди, бироқ Стёпка таёқ учи билан уни туртиб ўтир-ғизиб қўйди.

— Мени, кечир, Степан Семёнич, ортиқча биров нарса дейишга журъат этган бўлсам айбга буюрма.

— Ортиқча ҳеч нима деганинг йўқ, аммо мансабинг-га, насл-насабингга қарамай, журъат этдинг,— совуқ жавоб берди Стёпка жиддий оҳангда.— Майли, худо ўзи кечирар. Келаси сафар даҳлизда кутиб тур, чақирсам ҳам меҳмонхонага кирма. Ўтиргин деб қистасам ҳам ўтирмагин. Анчайин эгилиб эмас, бошингни то оёғим-гача обориб таъзим қилмоғинг лозим.

Михайланинг бурун катаклари пирпираб кетди, шун-дай бўлса-да, у ўзини босиб, берган таълими учун Стёпкага қуллуқ изҳор қилди. Стёпка эснади, оғзини чўқинтирди.

— Сен қашшоққа ёрдам қилиш керак, ҳа керак... Менинг бир нарсага илинжим бор... Оғзинг бўш эмасми? Ҳа, яхши... Кўриб турибман, сен фаҳм-фаросатли, зий-рак йигитсан... Қани, яқинроқ ўтирчи... (У калтакни дўқ этказиб ерга урди, Михайла шошиб-пишиб яқин ўтир-ди. Стёпа унга қаттиқ тикилди.) Сен ҳозир қаерда ту-рибсан, ошхонадами? Меникига келиб тунайвер. Сенга кафтан, ферязь, шалвар, яхши этик бераман. Анави эски-тускиларни ҳозирча яшириб қўй. Битта бояриняни авраб йўлга солиш керак.

— Ҳалигидақа иш учунми?— Қип-қизариб сўради Михайло.

— Ҳа, шунақа иш учун, шайтонни хурсанд қилиш учун. Бемашаққат пул топасан, чўнтагингда сўлкавойлар жаранглайди... Битта аслзода бояриня бор... Сандиқ-сандиқ мол-дунёнинг ҳаммаси ўшанда, лекин шайтон ғолиблик қилиб, менга ором бермайди... Тушундингми, Мишка? Гапимдан чиқмай айтганимни қилсанг — кам бўлмайсан... Қаллоблик қилсанг чуқурга — айиқларга ташлатаман, гўштинг тугул, устихонинг ҳам қолмайди. (Марварид қадалган қўлқопларни ечди-да, кафтини каф-тига уриб қарсиллатди. Бояги сурбет ўспирин бола келди). Феоктис, манави дворян боласини ҳаммомга обор, қўйлак-иштон билан яхши уст-бош бергин кечқу-рун уни ёнимга олиб кир: мен билан бирга овқатланади...

Малика Софья тушки ибодатдан ниҳоятда чарчаб қайтди. Бугун у улуғ рўзада ўқиладиган дуолардан ик-китасини тик туриб тинглади. Фақат қора нон билан карам еди, шуни ҳам пича тановул қилиб, қўл артди. Отасининг чет элдан келтирилган курсисига ўтирди-да, гулдор рўмолчага ўралган просфорани¹ тиззаси устига қўйди. Бу курси Софьянинг буйруғи билан яқинда Грановитая палатадан олиб келинган эди. Бева қолган Наталья бунни эшитиб: «Ҳадемай малика тахтни ҳам ўз ҳарамига опкиртириб олади» — деб бақирган эди. Майли, пошшо ойим бақирса бақираверсин...

Майда кўзли икки дераза ойнасидан март қуёшининг ранг-баранг жазирама шуъласи тушиб турибди... Ҳарам ичи озода, соддагина жиҳозланган, қуритилган хушбўй гиёҳлар ҳиди келади. Деворлари эса, ҳужра девори сингари оппоқ. Устига чиқиб ётишга мўлжаллаб қурилган печь ниҳоятда қизитилган. Ҳарамдаги барча жиҳозга — столу курсилар устига бўз чойшаб ёйиб қўйилган. Девор ёнига қўйилган баланд соат стрелкаси, атиргул расми солинган рақамлар доираси ичида имиллаб айланмоқда. Китоб жовони парда билан тўсилган, чунки ҳозир улуғ рўза: на китоб эсга келади ва на ўйин-кулги.

Софья кўзларини сал-пал юмиб, мудроқ аралаш тебраниб, мовут кавушини ечмасдан, оёқларини скамейка устига қўйди. Баҳор! Баҳор билан бирга ҳамма ерда гуноҳ бош кўтаряпти, хаёлни чалғитиб қизлар ҳарамига кириб келяпти... Шундай улуғ рўза кунлари-я!.. Дераза пардаларини туширгиси, олачилор шуъладан қутулгиси келиб турса ҳам — ўрнидан қўзғалишга эринади, хизматкор қизни чақиришга ҳафсаласи келмайди. Қадимий покдомонлик ҳақидаги ривоятлар қулоғида ҳамон жаранглаб турса ҳам, хаёли бошқа ёқда — тик этган товушга аланглаб қулоқ солади. «Жондан азизим, ҳаётим машъали тўсатдан кириб келса-ю, гуноҳга ботсам-а...» деб ҳаяжонланади... «Майли, кираверсин... Пиёда юриб

¹ Просфора — вафот этган одамни хотирлаш учун марҳумнинг яқин кишисига черковда бериладиган кичкинагина табаррук кулча (Тарж.)

жамики муқаддас жойларни, азиз-авлиёларни зиёрат қиламан, риёзат чекиб гуноҳимни юваман...»

Ҳарам ичи мудроқ босгандай жимжит, фақат соатнинг чиқ-чиқигина эшитилади. Бу ер кўз ёшлари билан суғорилган. Бу тўрт девор ичида Софья кўпинча илондай тўлганиб тонг оттирган... Оҳ-воҳ, фарёд қилишдан, юзини юмдалашдан ҳеч наф йўқ, барибир йиллар ўтапти, ёшгина умр хазон бўляпти... Шўрлик қиз — подшо қизи қариқиз номини абадий кўтариб юришга, қора мурсак кийишга маҳкум этилган... Ҳарамдан биргина йўл бор — фақат монастирга бориш мумкин. У ерда не-не маликалар тунн билан сочларини юлиб, додини ёстиққа айтиб тонг оттирган, буни на биров кўрган ва на эшитган.

Самарасиз умр кечириб, монастирь тошлари остида абадий уйқуга кетган қизлар сон мингта. Бу қизлар оламдан беному нишон ўтди-кетди. Фақат бахти кулган бир қиз, қафасдан қутулган қуш каби, қизлар зиндонидан чиқа олди. Муҳаббат сари талпинган қалбига эрк берди... Қўлида қамчи, қўпол этик кийган анчайин эр эмас, балки кўз очиб кўрган йигити, ширинсухан маъшуқи, бетоқат ўйнаши, соҳиб жамол Василий Васильевич оҳиста кириб келса-я!.. Ҳай-ҳай, тавба дейиш қерак, бу гуноҳи азим!.. Софья просфорани бир четга қўйиб, гўё маъшуқини нари итаргандай, қўлларини аранг қимирлатди-ю, деразадан тушган илиқ шуълага, юракни ўртовчи хаёлотга жилмайиб қўйди.

15

Пол тахтаси ғижирлади. Софья чўчиб тушди, гўё шу онда зарвароқ либоси, олов қанотли офатижон ўйнаши кириб келаётгандай, ялт этиб эшикка қаради-ю, лаблари пирпираб кетди; тирсакларини духоба суянчиққа тираб, юзини кафтлари билан тўсиб олди. Юраги гупиллаб ура бошлади.

Пастак пешбурундан энгашиб ўтиб, Василий Васильевич Голицин ҳарамга аста кирди-да, таққа тўхтаб, индамай туриб қолди. Софья азбаройи қаттиқ ҳаяжонланганидан қалтираб-титраб кетди, денгиз тўлқинига ўхшаш бир нарса аъзойи баданини қамраб олди, шундай бўлса-да, ўзини мудраганга солиб индамай ўтираверди, — бир ҳисобда шундай қилгани ҳам маъқул: «Мали-

ка ибодат чоғида жуда чарчапти, шунинг учун роҳат қилиб дам оляпти!»— деб ўйласин!..

— Софья, — чақирди Голицин эшитилар-эшитилмас қилиб. Сўнгра, кимхоб либосини шалдиратиб энгашиди. Софьянинг лаблари очилди. Муаттар ҳид тарқатувчи мўйлов қиз ёноғини қитиқлади, иссиқ лаблар яқинлашиб, қиз лабига чиппа ёпишди. Софья типирчилаб қолди: таърифдан ташқари ҳузур бағишловчи ғалати бир нарса икки кифт орасидан жимирлаб бориб, белдан пастроқда жиз этиб эриб кетди. Софья Василий Васильевични қучоқламоқчи бўлиб қўлини кўтарди-ю, лекин итариб юборди:

— Вой, нари тур... Эсинг жойидами? Гуноҳга ботамиз ахир, муқаддас жума кунин-я!..

Софья ақл-идрок акс этган кўзларини очиб, Василий Васильевичга қаради ва ҳар доимгидай, унинг ҳусн-жамолидан ҳайратда қолди, шу билан бирга, унинг бегоҳат бўлаётганини сизди, сизди-ю, чидолмасдан қизариб бошини чайқади.

— Софья, — деди у, — пастда Иван Михайлович билан Иван Андреевич Хованский сени кутиб туришибди, муҳим хабар келтиришибди. Чиқиб учрашмасанг бўлмайди. Масала жуда шошғич...

Софья унинг қўлини ушлади-да, лорсиллаган кўксига босди, сўнгра ўпди. Маликанинг муҳаббати жўш урганидан киприклари ёшланди. У кўзгуга қаради, тожини тўғрилаб олди, ўз аксига шундоғ разм солиб чиқди-да: хунукроқман, лекин барибир у мени севади, деб қўйди ичиди.

— Чиқайлик бўлмаса.

Пирамонли дераза ёнида Хованский билан маликанинг тоғаси Иван Михайлович Милославский турарди, бўйлари новчалигидан икковининг мўйна шапкаси шифтга тегарди. Япалоқ юзли, кўзлари қисик Милославский, инъом қилинган яп-янги пўстинда терлаб-пишиб, семизлигидан ва қаттиқ ҳаяжонланганидан қип-қизариб кетган эди. Софья дарҳол унинг ёнига бориб, монахлар сингари бош энгаштирди. Иван Михайлович иложи борица соқолини ва лабини унинг бошига яқинлаштирди, — тузукроқ энгашишга қорни ҳалақит берди.

— Матвеев аллақачон Троицага келибди. (Софьянинг яшилтоб кўзлари ола-кула бўлиб кетди). Монахлар уни подшони кутгандай кутиб олишаётган эмиш...

Ун иккинчи майда у Москвага етиб келади. Менинг жияним Петька Толстой ҳозир Троицадан от чоптириб келди... Иш чатоқ: Матвеев ибодатдан сўнг бутун халқ олдида бизни — Милославскийларни ярамас сўзлар билан ҳақорат қилибди: «Подшо хазинасига кўз тиккан қузғунлар, дебди... Уқчиларга суяниб қасрга кириб олишмоқчи, дебди... Аммо мен бунга йўл қўймайман. Исёнчиларни таг-томири билан қуритаман, ўқчи полкларни турли шаҳарларга ҳамда чегарага жўнатаман. Аркони давлат боярларнинг қанотини синдираман. Крест ўпиб онт ичаманки, подшо Пётр Алексеевичга содиқман. У ёш бўлгани учун, ҳозирча онаси — Наталья Кирилловна давлатни идора қилмоғи лозим. Токи тирик эканман, ҳамма иш мен айтгандай бўлади...» деб роса ақиллабди.

Софьянинг ранги бўзариб кетди. Бошини қуйи солиб, қўлларини осилтирганича қимирламай туриб қолди. Фақат мугизсимон тожи-ю йўғон қилиб ўрилган кокили кифт узра қимирлар эди. Василий Васильевич сал нарироқда, соя жойда, Хованский оёғи остига хўмрайиб тикилганича:

— Албатта бўлади, лекин тескариси бўлади. Матвеев Москвани тушида кўради,— деди.

Милославский яна бидирлаб, шивирлаб гапира бошлади:

— Матвеев ҳаммадан ҳам князь Василий Васильевични кўпроқ ҳақорат қилибди. «Васька Голицын подшо тожига чанг солмоқчи, калласи оғирлик қилаётганга ўхшайди...» дебди.

Софья оҳиста бурилиб қаради, кўзи Василий Васильевичнинг кўзи билан тўқнашди. Князь илжайди: лабининг бир четини қайғули ажин ялаб ўтди. Гап севган кишисининг калласи, унинг ҳаёти устида бораётганини Софья тушунди... Ана шу ажинни йўқотиш учун малика Москвага ўт қўйишга ҳам тайёр эди ҳозир...

Софья ҳаяжонини босиб сўради:

— Хўш, ўқчилар орасида нима гаплар бор?

Милославский пишиллаб тураверди. Василий Васильевич хонани оҳиста айланиб, эшикларни кўздан кечириб чиқди-да, изига қайтиб, Софьянинг орқасида тўхтади. Хованский гап бошлаши билан Софья уни оғиз очирмай қўйди.

— Пошмо ойим Наталья Кирилловна қонга ташна бўлибди... Боиси нима? Балки зоти пастлигини ҳалиям

унутолмаётгандир: отасиникида чипта кавуш кийиб юрарди-да... Матвеев унга раҳм қилиб, қасрга олиб келганда, алмаштириб кийишга лоақал тузукроқ кўйлаги ҳам йўқ эди, буни ҳамма билади... Ҳарам деган нарсани умрида кўрган эмасди, эркаклар билан бирга ўтириб, уялмасдан вино ичарди.— Софьянинг марварид қадалган кўйлак ёқаси бўғиб турганидан йўғон бўйни чўғдай қизариб икки бетини майда-майда доғ босиб кетди.— Пошшо ойим умрини бекор ўтказмади: раҳматли падарим билан ҳам, патриарх Никон билан ҳам роса хурсандчилик қилди... Биз ҳаммасини биламиз... Иним Петруша — ғалати бир жумбоқ, жумбоқ бўлгандаям сирли жумбоқ: на афти отасига ўхшайди, на феъл-атфори.— Софья узукларини бир-бирига уриб, бармоқларини чирмаштириб, қўлларини кўксига босди... Мен қизман, давлат ишлари устида сизлар билан гаплашиб ўтиришга уяламан... Аммо шуни билингки, агар Наталья Кирилловна қонга ташна бўлса,— қонга тўйиши турган гап... Ёки ҳаммангиз қаллангиздан айриласиз, мен ўзимни қудуққа ташлайман, ёки...

— Бу гаплар қулоққа жуда хуш ёқади,— деди Василий Васильевич.— Сен, князь Иван Андреевич, полкда нималар бўлаётганини маликага сўзлаб бер.

— Софья Алексеевна,— деди Хованский.— Стремяний полкидан бошқа ҳамма полклар сен томонда. Ўқчилар ҳар куни қўшхоналар олдида тўплалишиб, деразаларга тош ва таёқ отмоқда, полковникларни етти пуштидан тортиб сўкмоқда (Милославский бу сўздан ўнғайсизлашиб «қих» деб йўталиб қўйди, Василий Васильевич чўчигансимон киприк қоқа бошлади, Софья эса, пинагини бузмади...) Полковник Бухвостов билан юзбоши Боборикин тинчитмоқчи бўлиб дўқ қилаверганларидан кейин ўқчилар икковини ҳам жомхонага опчиқиб, ерга ташлаб юборишди, кетидан: «Бопладик, бопладик!» деб қийқиришди. Ўқчилар буйруққа ҳам итоат этмай қўйишди; слободаларда, Оқ шаҳарда, Хитой-городда тўп-тўп бўлиб юришибди; бозордаги одамларни йўлга солишмоқда, ҳаммомларга кириб: «Бизга Матвеев ҳамда наришкинлар керак эмас, бўйинларини узамиз ҳали!» деб бақиршмоқда.

— Ўқчилар бақиршга уста холос, лекин улар бизга иш кўрсатиши керак, улуг иш!— Софья жиддий тус олди, қошлари чимирилди.— Уларга айт: менинг ашад-

дий душманларим Артамон Матвеевни, Язиков билан Лихачевни найзага тортиб ўлдирсинлар. Наршикиблар оиласидан бирортаси тирик қолмасин... Уғлини — ўшани таваччани жарга улоқтириб ташласинлар.. Угай она, ланати ўгай она, зоти пастлигига боради...— Софья бармоқларидаги узукларни шартта-шартта юлиб олди-да, Хованскийга узатди:— Мана, ол... Ҳаммасини ўқчиларга бер. Уларга айт: нимаки талаб қилган бўлсалар — бариси бўлади... Маош ҳам, ер ҳам, озодлик ҳам... Вақт-соати келганда қўрқмасдан бош кўтариб чиқишсин. Уларга айт: кимни тахтга кўтариш масаласида менинг номимни айтиб бақиринсин!

Милославский капалаги учган ҳолда ҳадеб Софьяга қўл силтар, Хованский эса қизишиб телбаларча тиржайиб, тишининг оқини кўрсатар эди... Василий Васильевич юзини кафти билан тўсиб олди, бироқ нега ундай қилганини билиб бўлмасди: балки, бундай ноўрин гаплардан кейин афт-башараси ўзгарганини яширмоқчи бўлгандир...

16

Алексашка билан Алёшка сомсафурушлик соясида баҳор ойлари ўзларини анча ўнглаб олишди. Турмушларида нолийдиган жойи қолмади. Федька Заяц ҳам ҳирсдай семириб, дангасалашди: «Мен ишлайвериб чарчадим, энди сизлар менга ишлаб берасизлар, болалар» дегандай кунбўйи пешайвонда, товукларни, чумчуқларни томоша қиларди. Эртадан кечгача ёнғоқ егани еган. Дангасалик ва семизлик оқибатида ҳар хил хаёлга борадиган: «Борди-ю, бу болалар пулдан ўмаришаётган бўлса-чи? Ўғирламаслиги мумкин эмас, оз-моздан уриб қолади, албатта» деб гумонсирайдиган бўлди.

Ҳар куни кечқурун сомсадан тушган пулни санаб оларкан болаларни қийнаб, сўраб-суриштирар, пулдан яширмадимикин, деб чўнтақларини ковлаштирарди. Кечалари уйқуси қочиб: «Қўлида пул бўлгандан кейин албатта ўғирлайди-да» деб ўйланиб чиқарди. Ахири иложини топди: болаларни қўрқитиб қўйиш керак.

Алексашка билан Алёшка бир куни кечки овқат маҳалида бозордан қайтиб, тушган ҳамма пулни унга беришди. Заяц санаб кўрди-да, бир тийин етмайди, деб

тиргила бошлади: «Ўғирлабсиз! Бир тийини қани?...» Атайлаб олдиндан тайёрлаб қўйган ҳўл новдани олди-да, жазойи киши ўғрилиқ қилсин, деб болаларни савалаб кетди. Ҳар урганда — бир калтак Алексашкага, икки калтак — Алёшкага тушарди. Роса калтаклаб бўлгандан сўнг кечки овқатга ўтирди.

— Шунақа бўлади,— деди Заяц калла-почадан пиширилган сирка-қалампирли яхнани оғзига тиқиб.— Калтакка пишган битта бола, калтак емаган икки боладан қиммат туради... Мен сизни одам қилмоқчиман, шумтакалар, кейинчалик ўзингиз мендан миннатдор бўласиз.

Заяц чўчка эти солинган карам шўрва ичди, бол билан занжабилда димланган товук гўштини, товук гўштли уграни, қовурилган гўшни паққос туширди. Бўтқага сут қуйиб чайнамай ютди. Сўнгра қошиқни дастурхон солинган столга қўйиб, роса кекирди. Қорни тўйиб кетганидан икки бети селкиллар, кўзлари сузилиб йилтирар эди.

Нихоят шим тугмаларини ечди-да:

— Ҳаққимга дуо қиласиз ҳали, азиз болакайларим,— деди.— Мен жудаям раҳмдилман... Бемалол енглар, ичинглар,— билингки, мен сизга ота бўламан...

Алексашка оғзини қийшайтириб, кўзини опқочиб, чурқ этмай тураверди. Кечки овқатдан сўнг Алёшкага шундай деди:

— Қалтаклайвергани учун отамдан безиб қочдиму бунга чидаб бўпман — қочаман. Энди бу тўнғизнинг қўли қичийверади.

Алёшкани ваҳм босди: шундай овқатларни ташлаб қаёққа боради? Урмаганда-ку шу ер яхши-я! Бироқ калтаксиз жой топилармикин дунёда ўзи,— қаерга борма, барибир, калтакдан қутулмайсан... Печь устида пиқирлаб йиғлай бошлади. Лекин нима бўлганда ҳам ўртоқдан ажраб қолиш мумкин эмас.

Эрталаб болалар сомсаларини кўтариб кўчага чиқдилар. Май субҳидами салқин эди. Ҳалқоб кўкимтир кўлмаклар. Қайин дарахтларида хушбўй барглар. Чуғурчиқлар бошларини қуёш томонга диккайтириб чуриллаб ҳуштак чалади. Дарвоза тагларида ишга тоби йўқ, ўйинқароқ қизлар қаққайиб туришибди. Баъзиси — оёқ яланг, эгнида бўз кўйлак холос, бошида — пўстлогдан тўқилган чамбарак, сочида — лента. Кўзлари ваҳшиёна ўқрайган. Чуғурчиқлар том бошида тинмай сайрайди,

булбулигүёдай авраб, қизларни ўрмонга, кўкаламзорга чорлайди. Ана баҳор! Ҳамма ёқда баҳор ҳиди!..

«Сомса келди! Ёғлиқ сомса, асал сомса...»

Алексашка кулиб юборди:

— Сомсадан тушган пулни Заяц бугун тушида кўради.

— Ҳай-ҳай, Алексашка, бу ахир босқинчилик бўлади-ку!

— Вой тентак, қишлоқи-ей... Бу тўнғиз бизга ҳақ тўлаганмиди? Икки ой итдай ишлатиб, бир тийин ҳам бергани йўқ... Ҳой, ўқчи! Қуён гўшtidан қилинган сомса, ҳозир тандирдан чиққан, донаси ярим тийин...

Дарвоза тағларида турган хотин-қизлар кўпроқ учрай бошлади, чорраҳаларда уймалашган одамлар кўринди. Ана, яроғ-аслаҳаларини шарақлатиб бир тўда ўқчи ўтиб кетди, одамлар ваҳимага тушиб, уларга йўл беришди. Москва дарёсининг Всехсвятский кўпригига яқинлашган сайин одамлар ҳам, ўқчилар ҳам кўпроқ учрай бошлади. Дарё бўйи ғуж-ғуж одам: одамлар чумолдай ёпирилиб гўнг тепаларга чиқишар — Кремлни томоша қилмоқ учун интилишарди. Ойнадай тип-типиқ, билинар-билинемас тўлқинланган оқин сувда — учлари ям-яшил миноралар, кўнгурадор фишт деворлар, Кремлдаги черков ва жомлар тинчгина акс этарди. Аммо халқ нотинч эди. Мустаҳкам тош деворлар ортида, боярларнинг ранг-баранг товланиб турган ҳашаматли уйларида ҳамда подшо қасрида — шундай жимжит май тўнида қандайдир ғалати ҳодиса рўй бермоқда эди... Бироқ нима ҳодисалигини ҳозирча ҳеч ким билмасди. Ўқчилар шовқин кўтаришар, лекин Кремлни кўриқлаш учун у томонига икки замбарак қўйилган кўприкдан ўтишмасди. Нариги томонда отлиқ ва пиёда одамлар кўринарди, ҳаммаси подшо хизматидаги боярваччалар бўлиб, оққуш қанотларини мис ёйга қадаб, оппоқ камзуллари устидан елкаларига боғлаб олишган эди. Улар учалик кўп эмас, Балчуг томондан ёпирилиб келаётган тумонат одамларни кўриб ваҳимага тушгани яққол сезилиб турарди.

Алексашка кўприк ёнида мокидай у ёқдан-бу ёққа бориб келарди. Алёшка иккиси сомсаларни бирпасда сотиб бўлишган, саватларни аллақачон улоқтириб ташлашган. Шундай пайтда савдо-сотиқ эсга келармиди: бир ёқда ваҳима, бир ёқда томоша. Оломон орасидан гоҳ у ерда, гоҳ бу ерда одамлар бақира бошлади. Ҳам-

манинг сабр косаси тўлган. Бундай тартиб ҳамманинг жонига теккан. Одамлар Кремль минораларига қарата мушт ўқталишарди. Посадлик бир қария. ахлат уюми тенасига чиқиб, тепакал бошидан қалпоғини олиб, шошмасдан ваъзхонлик қиларди.

— Раҳматлик Алексей Михайлович замонида ҳам халқ шу хилда бош кўтарган эди... Дон-дун йўқ, туз йўқ, пулнинг қадри тушиб кетган, кумуш сўлкавой ўрнига пошшолик мис сўлкавой чиқарган эди. Боярлар халқ қонини зулукдек сўрарди. Ортиқ чидаёлмаган халқ ғалаён кўтарди. Алексей Михайловични отдан ағдариб, эғнидаги пўстинни бурда-бурда қилиб ташлади... Кўпгина боярларни ўлдириб, уйларига ўт қўйди... Нижний ёқдан Разин деган олийҳиммат казак бош кўтарди. Агар ўшанда озодликка эришилгандами, халқ эркин ва бадавлат турмуш кечирган бўларди... Афсуски, одамлар кўзғолонга бош қўшмади... Ҳа, халқ шунақа, фақат бақришни билади холос. Агар ҳозир ҳам орада ҳамжиҳатлик бўлмаса, боярлар сизни енгади, йигитлар,— ҳаммангни палаққа тортади, дорга осади...

Одамлар анқайиб, унинг сўзини тинглашар, тинглаган сайин баттар ваҳм босиб, кўнгиллари алағда бўларди. Ҳозир Кремлда ҳукмрон йўқлигини ҳамма билар, қадимий қалъага зарба бериш учун қулай пайт келганини ҳам тушунарди. Бироқ ҳамма ҳайрон: нима қилиш керак?

Бошқа жойда бир ўқчи оломон орасини ёриб чиқиб халққа мурожаат қилди:

— Нимага қараб турибсиз, халойиқ? Боярин Матвеев тонг қоронғисида Москвага кириб олди... Нима, Матвеевни билмайсизми? Раҳбарсиз қолган боярлар Кремлда бир-бири билан сўкинишиб-талашиб юргани ҳам биз учун қайтага маъқул эди: бир амаллаб кунимиз ўтаётувди... Мана энди кўрасиз: ҳақиқий подшо пайдо бўлди, ҳаммани жиловлаб олади... Ҳадемай шундай солиқлар соладики, додингни худога айтасан. Шу бугуноқ кўзғолон кўтариш керак, эртага қолса, пайт қўлдан кетади.

Бунақа сўзлардан бош айланди. Эртага — пайт қўлдан кетади... Кўзларга қон қуйилиб туманлашди... Дарёда ғира-шира акс этган бу кўҳна, ўз аҳдида турмайдиган Кремль кўзга балодай кўринди, унга кириш тақиқланган, ҳамма олтин шу ерда... Деворлар устига

ўрнатилган замбараклар ёнида биронта тўпчи йўқ. Гўё ҳаммасига қирон келгандек. Кремль тепасида осмон фалакда калхатлар чарх уриб учмоқда...

Кўприкнинг нариги ёғида турган подшога қарашли одамлар тўсатдан безовталаниб, типирчилаб қолишди, бақирган овозлар қулоққа чалингандай бўлди. Қорлаё оппоқ от минган одам пайдо бўлди-ю, уларнинг орасидан чиқолмай ўралиб қолди. Одамлар ойболта ўқталиб, унинг йўлини тўсишар, бир қадам силжигани қўйишмасди. Бироқ у отини ўйноқлатиб, орани ёриб чиқди-да, шапкаси тузиб қолганига қарамай, қамчига зўр бериб сузма кўприкдан ҳайдади: кўприк тахталари орасидан сув отилиб чиқди, оёқлари ингичка арғумоқ ёлини ҳилпиратиб, туёқларини тарақлатганча ўқдай учиб келаверди.

Неча минг кишидан иборат оломон жўмиб қолди. От чоптириб келаётган йигитга қарата нариги қирғоқдан ёлғиз ўқ узилди. Суворий оломон орасини ёриб кириб тўхтади-да, узангига оёқларини тираб, қаддини тиклади. Сочи тақир қирилган бошининг кўкимтир териси қимирлар, узун бурунли чўзинчоқ юзи ловиллаб ёнарди; йигит энтикиб нафас олар, зулукдай қоп-қора қалин қошлари остидан қўй кўзлари ялт-юлт қилиб чиқнар эди.

Уни танидилар:

— Толстой-ку... Милославскийнинг жияни Петро Андреевич-ку... У ҳам биз билан... Қани эшитайлик, нима деркин...

Петр Андреевич ингичка, титроқ овоз билан хитоб қилди:

— Халойиқ... Ўқчилар... Иш чатоқ... Ҳозир Матвеев билан Наришкинлар шахзода Иванни бўғиб ўлдиришди, олдини олмасанглар Петрни ҳам бўғиб ўлдиришади. Тезроқ Кремлга бостириб киринглар, йўқса кеч қоламиз...

Оломон чинқириб, бақириб юборди, ув тортиб, бўкириб, кўприкка янтилди. Мингларча калла тўлқиндай чайқала бошлади, оломон орасида ўйноқлаб типирчилаётган ҳалиги оқ арғумоқ кўринди. Кўприк қисирлаб кетиб анчагина чўкди, одамлар тизза бўйи сув кечиби олға югурдилар. Жаҳолати қўзиган ўқчи юзлар оломонни турта-турта, кетма-кет ўта бошладилар. Аллақаердаги черковдан жом садоси янгради — даранг-дурунг, даранг-дурунг тобора тезлаб, ваҳималироқ тус ола бошлади...

Унга жавобан бошқа жомлар, катта-кичик қўнғироқлар жаранглай бошлади ва қирқ карра қирқ черковнинг ҳаммаси барабар бонг уриб Москвага жар солди...

Жимжит Кремлда гоҳ у дераза, гоҳ бу дераза офтобда ялт этиб, бирин-кетин ёпила бошлади.

17

Сабрсизликдан аралаш-қуралаш бўлиб кетган ўқчи полклар Грановитая палатагача, Благовещенск жомесигача чопиб бордилар. Аллақанчаси ортда қолиб, боярларга қарашли уйларнинг дарвозаларига ҳужум қилдилар. Баъзилар жомхонага чиқиб бонг урди,— минг пудли Иван Великийнинг даранглаган даҳшатли товуши ҳамма ёқни босиб кетди. Қўралар орасидаги торгина йўлларда, монастирни ўраб олган тош деворлар ёнида ҳамда пошшоликка қарашли узунасига тушган тош деворли - иморат атрофида ўликлар ётар, жароҳатланган бояр болалари инграб, ўрмалаб юрарди. Эгарлоғлиқ бир неча от ҳуркиб у ёқдан-бу ёққа чопарди, ўқчилар уларни ушлаб хохолаб кулишар, қийқиришиб деразаларга тош отишарди.

Ўқчилар, оддий халқ, бир гала бола (Алексашка билан Алёшка ҳам шулар орасида) Кремлнинг тўртдан бир қисмини эгаллаган ола-була бинони — подшо қасрини томоша қилишарди. Тошдан ҳамда ёғочдан қурилган палаталар, баланд-баланд ҳарамлар, пастаккина уйлар, даҳлизлар, устига тахта ва ёғоч қопланган қизил, яшил, кўк ранглар билан безатилган минора-ю минорачалар — ҳаммаси бир-бирига туташ: биридан иккинчисига ўтиш учун орасида йўл ва зиналар бор. Юзларча чодирсимон ва пиёзнусха гумбазлар, ўртаси дўппайган, кўп қобирғали антиқа томлар, баъзисининг чўққиси хўроз тожиги ўхшаш қиррадор — ҳаммаси зарҳалланган, олтин ва кумуш сингари ялтирайди.

Бу қасрда ердаги ҳукмрон — худодан кейин биринчи улуғ зот яшайди...

Ҳар ҳолда ваҳимаси зўр. Бу ерга қурол кўтарган оддий киши у ёқда турсин, ҳаттоки боярлар ҳам отини дарвоза олдида қолдириб, шапкасини бошдан олиб, подшо деразаларига тикила-тикила, пиёда лой кечиб келади.

57

Оломон анқайиб қараб турарди. Иван Великийнинг энтикиб чиққан шиддатли товуши юракка қадалар, эсан-қиратиб қўярди. Шу пайт оломон олдида шаддот кишилар пайдо бўлиб бақира бошлади:

— Йигитлар, нега анграйиб турибсизлар? Шаҳзода Иванни бўғиб ўлдиришди, ҳозир подшо Петрни ҳам ўлдиришади. Нарвон қўйинглар, қасрга бостириб кинглар! Қанй, бошла!

Неча минг кишидан иборат оломоннинг ола-говури ҳамма ёқни босиб кетди. Барабанлар жаранглади. «Қанй, ёпирил, юринглар» деган ғазабнок овозлар янгради. Йигирмага яқин ўқчи панжарадан ошиб тушди-да, эгри қиличларини яланғочлаб, марказий зинадан югуриб чиқди. Мис қопланган эшикларни тақиллатиб, кифтлари билан итариб очишга уринишди. «Ёпирил, бўш келма» деб бўқира бошлашди. Аллақердан олиб келинган нарвонлар бошлар устида лопиллаб кўринди. Нарвонларни Грановитая палата деразасига, пешайвоннинг икки ёнидаги панжарага қўйишди. Одамлар нарвонга тармашдилар, тишларини гижирлатиб: «Матвеевни бизга топшир, Наришкинларни ҳам!..» деб бақира бошлашди.

18

— Ўлдиришади, ўлдиришади-ку, ахир. Нима қиламиз, Артамон Сергеевич?..

— Худо меҳрибон, пошшо ойим. Чиқиб, улар билан гаплашиб кўрай-чи... Ҳой, патриархга одам юбордингларми? Яна бирортанг бориб тезроқ чақириб кел...

— Артамон Сергеевич, худди шулар, ҳаммаси менга душман... Язиков ўз кўзи билан кўрибди: Милославскийлардан иккитаси кийимини ўзгартириб, ўқчилар орасида юрганмиш...

— Бу ишга сен аралашма, ибодат қил, пошшо ойим...

— Келяпти, келяпти!— деб қичқиришди даҳлиздагилар. Эман тахтачалари ётқизилган полни хассаси билан дўқиллата-дўқиллата, патриарх Иоаким кириб келди-да, хиралашиб, ичига тортиб кетган кўзларини гумбазсимон шифт остидаги пастак деразаларга тикди. Ташқари томондан нарвонга чиқиб ранг-баранг дераза ойналаридан мўралаган ўқчиларнинг бошлари кўринар-

ди. Патриарх қоқшол қўлини кўтариб пўписи қилди. Бошлар дарҳол ғойиб бўлди.

Наталья Қирилловна югуриб патриарх ёнига келди, Унинг лўппи юзи шу қадар оқариб кетгандики, қора тулки телпак остидаги оппоқ рўмолдан ажратиб бўлмасди. Патриархнинг муздай қўлидан маҳкам ушлади-да, устма-уст ўпиб, ёлвора бошлади:

— Узинг сақлаб қол, химоя қил, ҳазратпаноҳ.

— Ҳазратпаноҳ, иш чатоқ,— деб тўнғиллади Артамон Сергеевич Матвеев. Патриарх шартта бурилиб, қорачиғи кенгайган кўзларини унга тикди. Матвеев чорбурчак, кул ранг-тарғил соқолини силкиди.— Фитна бу, тўғридан-тўғри кўзғолон... Бақиршади холос, нега бақирганини ўзлари ҳам билмайди...

Бир кўзи сўқир, қирра бурун, қадимги рассомлар чизган иконага ўхшаш Матвеев хотиржам эди: узоқ умри давомида ҳар хил чиғириқдан ўтган, ажал билан неча марта юзма-юз бўлган. Лекин феъл-атворида фақат бир нарсга ўзгармай қолган эди, у ҳам бўлса — такаббурона мансабпарастлик... Кексаликдан киртайган қош-қовоқларида пирпираб турган ғазабини босиб:

— Бир амаллаб уларни Кремлдан чиқарсак бўлгани, кейин таъзирини берамиз...— деди.

Ташқарида тарақлаган, гурсиллаган товушлар, жонжаҳди билан қийқирган овозлар эшитиларди. Чиройли ва олифта йигит палатанинг бу эшигидан кириб, оёқ учида йўрғалаганича бориб у эшикни очди. Бу Иван Кириллович Нарискин пошшо оймнинг укаси, ёши йигирма тўртдалигига қарамай, аллақачон боярин бўлиб олган; барча ўқчилар ва боярлар уни иблисдан баттар ёмон кўришар: подшонинг тожини бошига кийиб, чамалаб кўрибди, деб ўзаро гапиришарди. Унинг ранги ўчиб, юзи кўкариб кетган, қоп-қора мўйлови омонатгина ёпиштириб қўйилгандек: гўё у эртага қандай азобларга дучор бўлишини, қатл майдонида қийналиб жон беришини ҳозирданоқ кўз олдига келтираётганга ўхшарди. Иван Кириллович енгларини ҳилпиради:

— Софья келяпти!— деб бақирди-да, эшик ортида ғойиб бўлди. Унинг кетидан қийшиқ оёқларини диконглата-диконглата, пак-пакана митти одам ҳам чиқиб кетди.

Митти, бошидаги масхарабозча қалпоғини чангаллаб, ажин босган юзини буриштириб йиғлар, эртага ўз хўжайинидан айрилишини сезаётганга ўхшарди.

Малика Софья, Василий Васильевич Голицин ҳамда Хованский тез-тез юриб палатага кирдилар. Маликанинг эғнида заррин либос, бошида — марварид тож, икки бетига қизил сурилган Софья қўлларини кўксига қўйиб, пошшо ойимга ва патриархга таъзим қилди. Наталья Кирилловна худди илондан ҳазар қилгандай сесканиб тушди, кўзлари пирпираб кетди, лекин чурқ этмади.

— Халқ газабланмоқда, демак бир гап бор, — деди Софья баланд овоз билан. — Укаларимни опчиқиб халойиққа кўрсатсанг яхши бўларди. Болалар ўлдирилибди, деб бекордан-бекорга бақиришяпти... Чиқиб гапиргин, уни-буни ваъда қилиб авраб кўргин, йўқса — қасрга бос-тириб киришдан ҳам тоймайди булар...

Софья гапираркан, оппоқ тишлари такиллар, кўк кўзлари шодиёна ҳаяжон-ла йилт-йилт қилар эди. Матвеев шартта унга яқинлашди-да:

— Аёллигинга борма: ҳозир ўч оладиган вақт эмас, — деди.

— Ундай бўлса, сен чиқа қол...

— Мен ўлимдан қўрқмайман, Софья Алексеевна...

— Баҳслашманглар, — деди патриарх ҳассасини дўқ этказиб. — Иван билан Петрни опчиқинглар, халқ кўрсин...

— Йўқ! — чинқириб юборди Наталья Кирилловна икки қўли билан чаккасини чангаллаб. — Йўқ, ҳазрат-паноҳ, бунга йўл қўймайман... Қўрқаман...

— Болаларни Қизил пешайвонга олиб чиқинглар, — деб буюрди патриарх.

19

Шундан сўнг Қизил пешайвондаги мис қопланган эшикнинг қулфи ғирчиллади. Оломон олға силтаб, қаттиқ тикилганича жим бўлди-қолди.

Алексашка пешайвоннинг бақалоқ устунига чиқиб, қўл-оёқлари билан маҳкам тирмашиб олди. Алёшка ҳам бўш келмас, юраги пўкиллаб турса-да, унга эргашиб кетидан қолмасди.

Эшик ланг очилди. Бевалик белгиси — қора рўмон ўраган, заррин кимхоб либос кийган азадор Наталья

Кирилловна халойиқ олдиға чиқди. Пошшо ойим мингларча кўзларнинг ўзига ўқдай қадалганини кўрди-ю гандираклаб кетди. Аллаким ола-була тор камзул кийган болани унга узатди. Пошшо ойим қорнини дўмпайтириб, болани аранг кўтариб олди-да, пешайвон панжарасига қўйди. Боланинг бошидаги мономах шапқаси қулоғини босиб калта олинган қоп-қора сочлари очилиб қолди. Бу кулча юзли, япалоқ бурунли бола бўйинини чўзиб қаради: кўзлари худди сичқон кўзига ўхшаш юм-юмалоқ, кичкина оғзи қўрқувдан маҳкам қимтинган.

Наталья Кирилловна бир нима демоқчи бўлди-ю, бироқ тили тутилиб, бошини қайирди. Орқароқда турган Матвеев яна бир болани қўлидан етаклаб, олдинга ўтди. Оломон орасидан бўкирган овозлар кўтарилди... Матвеев ушлаб турган боланинг парвойи фалак, юзи озгин, лаблари осилган, лекин ёши каттароқ.

— Ёлғон гапни ким тарқатди?— Матвеев чоллигига қарамай, кучли овоз билан дадил гапира бошлади:— Подшони ва шахзодани бўғиб ўлдиришди, деб сизларни ким лақиллатди?.. Кўриб турибсиз, мана подшо Пётр Алексеевич, пошшо ойимнинг қўлида... Соғ-саломат ва хурсанд... Мана шахзода Иван,— парвойи фалак болани кўтариб оломонга кўрсатди.— Тангрининг меҳр-шафқати соясида иккови ҳам тирик... (Одамлар бир-бирларига қараб, чуғурлаб қолишди: «Иккови ҳам ўзи, ҳеч қандай гирромлик йўқ...») Уқчилар! Энди хотиржам бўлиб, уйлариңгизга қайтинг... Агарда бирор илтимос ёки шикоятингиз бўлса,— одам юборинг...

Хованский билан Василий Васильевич пешайвондан тушиб, оломон ёнига боришди. Уқчилар ва оддий кишиларнинг кифтларига қоқиб, тарқалишга кўндирмоқчи бўлишарди-ю, бироқ гапларида аллақандай заҳархандалик сезиларди. Тинчий бошлаган оломон орасидан ғазабнок овозлар кўтарилди:

— Тирик бўлса бизга нима...

— Ўзимиз ҳам кўриб турибмиз, икковиям тирик...

— Барибир Кремдан кетмаймиз...

— Бизни аҳмоқ деб ўйлашади чоғи... Бунақа ширин сўзларни кўп эшитганмиз.

— Кейин терговхонада бурнимизни йириб қийнамоқчи-да...

— Матвеевни, Наршкипларни бизга топширинг...

— Иван Кириллович Нарискин бу ёққа чиқсин... Подшо тожини кийиш қанақалигини унга кўрсатиб қўямиз.

— Қонхўрлар, ҳой боярлар... Язиковни бизга топширинг... Долгорукийни ҳам...

Одамлар тобора ғазабланиб, жонларига теккан боярининг номини тилга олиб бақирарди. Наталья Кирилловна яна докадай оқариб кетиб ўглини қучоқлаб олди. Пётр юм-юмалоқ калласини у ёқ-бу ёққа буриб қаради. Аллаким кулги аралаш: «Анавини қаранглар, худди мушукка ўхшайди-я!» деб бақирди. Шу пайт бошдан-оёқ соболь мўйнали қирмизи духоба либос кийган, жарангдор қурол тақинган олифта ва такаббур йигит — ўқчилар бошлиғининг ўғли — князь Михайло Долгорукий зинапоядан чопиб тушди-да, ўқчиларга қамчи ўқталиб бақира бошлади:

— Дадам касал бўлиб тўшакда ётгани учун жонларинг кирибди-да, итваччалар... Тарқал! Йўқол бу ердан кўппаклар, зоти пастлар...

Ўқчилар бошда визиллаган қамчидан чекина бошладилар... Бироқ ҳозир замон бошқача, бошқачароқ муомала қилиш, ётиги билан гаплашиш керак эди... Ўқчилар пишқиришиб, унга ҳамла қилиб бақирарди:

— Қўнғироқ минорасидан учиб кўрганнинг йўқми ҳали? Сени бизга ким хўжайин қилиб қўйди, итвачча? Ур буни, йигитлар!..

Елкасидан ўтказилган тасмага чанг солиб ўзиб юборишди, духоба камзулини бурда-бурда қилиб ташлашди. Михайло Долгорукий қиличини шартта суғуриб, ўзини ҳимоя қила-қила, орқасига тисарила-тисарила пешайвонга чиқди. Бироқ ўқчилар найза ўқталиб, кетидан қувлаб, уни ушлаб олишди. Наталья Кирилловна қаттиқ чинқириб юборди. Долгорукийнинг гавдаси, қўл-оёқлари тарвақайлаган ҳолда коптокдай учиб бориб, депсинган ва бўкирган оломон орасида кўздан ғойиб бўлди. Матвеев билан пошшо ойим эшик томонга чекинишди. Бироқ вақт ўтган эди. Грановитая палатанинг даҳлизидан лоп этиб Овсей Ржов билан унинг шериклари чиқиб қолди.

— Ур Матвеевни! — деб бақирарди.

Овсей Ржов орқадан келиб, Матвеевни ушламоқчи бўлди. Пошшо ойим қўлларини кериб, Артамон Сергеевичга ёпишиб олди. Шаҳзода Иванни аллаким итариб юборди, бола бақириб йиғлай бошлади. Пётрнинг кулча

юзи бурушиб, бир ёққа қийшайиб кетди, у Матвеевнинг таргил соқолига икки қўллаб маҳкам тармашди.

Ўқчилар найзаларини баланд кўтариб тўхтовсиз бақришарди.

— Судрасанг-чи! Қўрқма, торт қўлидан! Бу ёққа бер уни.

Пошшо ойимни бир четга суриб, мушукни улоқтиргандай, Пётрни улоқтириб юборишди. Матвеевнинг йўгон гавдаси оғзи очилган, қўллари икки ёққа ташланган ҳолда ҳавода бир ўмбалоқ ошди-да, қаққайган найзаларга бориб санчилди.

Ўқчилар, халойиқ, болалар (Алексашка билан Алёшка ҳам шу ерда) қасрга бостириб кирдилару, юзларча хоналарга ёйилиб кетдилар. Пошшо ойим, эси оғиб иккала бола билан ҳали ҳам пешайвонда турар эди. Майдонда қолганлар олдида яна Хованский билан Голицин пайдо бўлди, уларни кўриб ўқчилар яна бақришга тушди:

— Иван подшо бўлсин. Иккови ҳам бўлсин... Биз Софьяни хоҳлаймиз... Тўғри, тўғри... Биз Софьяни тахтга кўтармоқчимиз... Эсдалик учун Қизил майдонга харсанг устун ўрнатилсин, токи эркимиз абадий барқарор бўлсин...

Шундай қилиб тўполон тинчиди. Ўқчилар бу ур-йиқат давомида боярлардан: пошшо ойимнинг укалари Иван ва Афанасий Нарешкинларни, князлардан: Юрий ва Михайло Долгорукийларни, Григорий ва Андрей Ромодановскийларни, Михайло Черкасский билан Артамон Матвеевни, Пётр ва Фёдор Салтиковларни, Языковни ҳамда бир қанча зоти мундайроқ кишиларни қириб ташладилар. Ўқчилик хизмати учун икки юз қирқ минг сўм маош олдилар, бундан ташқари ҳар бир ўқчига ўн сўмдан мукофот берилди (ўқчиларга бунча пулни тўлаш учун барча шаҳарлардан тилла ва кумуш идишларни тўплашга, ҳаммасини эритиб танга қуйишга тўғри келди. Қизил майдонга каттакон ҳарсанг ўрнатилди, унинг тўрт томонига ўлдирилган боярларнинг номлари, гуноҳлари, ваҳшиёна кирдикорлари ёзилди. Ўқчи полкларнинг талабига биноан, боярлар қасам ичдилар: эндиликда ва келажақда ўқчиларни ҳеч қандай сўз билан ҳақорат қилмаслик, хоин ёки фитначи деб атамаслик, бегуноҳ қатл этмаслик, сургунга ҳайдამаслик тўғрисида тилхат беришга мажбур бўлдилар.

Кремлдаги овқат запасини тамоман еб-ичиб бўлгач, ҳамма тарқалди: ўқчилар — слободаларига, посадликлар ўз уйларига кетишди. Ҳеч қандай ўзгариш бўлмади, ҳамма нарса эски нзига қайтди. Москва устида, барча шаҳарлар устида, бепоён ўлканинг юзларча уездлари устида асрий зулмат пардаси, ҳамма ерда қашшоқлик, қулик, бахтиқаролик...

Калтақдан аъзойи бадани кўкариб кетган шўрлик мужик жонга теккан ерни бир амаллаб чўқилашга тушди. Посадлик ҳунарманд эса, ҳаддан зиёда солиғу ўлпонлар дастидан муздай ҳовлида бўзлар эди. Майда савдогарлар фарёд чекмоқда, ўрта ҳол дворянлар тобора қашшоқлашмоқда эди. Ерлар ориқлаб кетган: бир пуд дон

сочиб, уч пуд ҳосил олишса, худога шукур қилишарди. Ҳаттоки боярлар ва атоқли савдогарлар ҳам полимоқда эди. Қадимги замонда боярлар учун энг қадрли мато—соболь мўйнали пўстину сувсар телпак эди, холос. Уйда эса, карам шўрва-ю, тузланган эт билан овқатланарди, ухлар, ибодат қилар, умр шу тарзда имиллаб ўтаверарди. Энди-чи? Кўз тўймайдиган бўлиб қолди: одамлар ҳар хил гапларни эшитиб, турли-туман нарсаларни кўравергач, поляк панларига ўхшаб ёки лифляндияликлар, ёки немисларга ўхшаб яшамоқни орзу қила бошладилар. Ҳаваси келиб, юраги ўртаниб тургандан кейин нима илож? Боярлар юзталаб хизматкор сақлайдиган бўлди. Лекин хизматкорнинг оёғига поайфзал, эғнига махсус формали камзул керак, шунча мечкайни боқиш керак—бунга пул етказиб бўладими? Ёғоч уйда яшаш уят эмиш. Илгари боярин ёки бояриня ёлғиз от қўшилган чанада қўрадан чиқарди: қароли дуга ортида, отга минволиб ҳайдаб кетаверарди. Одамларнинг ҳаваси келсин учун хомутга, югану қуюшқон қайишларига тулки думлари осилган бўларди. Энди-чи? Даншигдан зарҳалланган файтон сотиб олиш керак, унга тўртта от қўшиш керак,—бўлмаса ҳурмат қилишмайди. Хўш, бунга пул қани? Оғир, жудаям оғир...

Савдогарчиликнинг мазаси қочди. Ўзимизнинг одамлар оч-яланғоч, уларга мол сотиб барака топмайсан. Чет элга мол обориб сотай деса — кема йўқ. Денгизларда ажнабийлар хўжайин. Чет эл билан бўладиган савдо-сотиқлар ажнабийлар қўлида. Баъзи бир мамлакатларда савдо-сотиқ ишлари нақадар ривожланганини эшитиб шундай алам қиладики, бошингни уриб ёргинг келади. Эсизгина Россия, лаънати ўлка, сен ахир қачон жойингдан қўзғаласан?

Москвада иккита подшо — Иван билан Пётр, икковининг тепасида — Малика Софья ҳукмрон. Баъзи боярлар йўқолди, ўрнига бошқалари келди. Бошқа ҳеч қандай ўзгариш йўқ. Фақат диққинафаслик. Гўё вақт тўхтаб қолгандай. Умидсизлик. Эсдалик учун Қизил майдонга ўрнатилган харсанг ёнида бир вақтлар ойболта кўтарган посбон турар эди. Кейин у ҳам аллақайга кетиб қолди. Халойиқ харсанг атрофига ҳар хил нарса ташлайвериб, ахлатхонага айлантирди-қўйди. Бозорларда одамлар яна нолишга тушди. Шивир-шивирлар бошланди. Уқчилар энди пушаймон еб: «Бошлаган ишимизни ўшанда

охирига етказиш керак эди. Шов-шув, тўполон кўп бўлди-ю, бироқ ҳеч қандай натижа чиқмади. Ҳалиям кеч эмас — чала қолган ишни битказиб қўя қолсакмикин?» дейишарди.

Қариялар қадимги замонни мақташар: илгари ҳамма нарса арзон, ҳамма тўқ, юзларидан нур ёғиб турарди. Қишлоқларда эркаклар аёллар билан давра қуриб рақс тушишар, лапар айтишарди. Посадлик ҳунармандлар ялқовликдан семириб кетган эди. Қароқчи деган гап йўқ. Шунақа ажойиб замон эди, кўз очиб юмгунча ўтди-кетди...

Ўқчилар слободасида олтига ваъзхон расколонлик¹ пайдо бўлди,— ҳаммаси озғин, суяги қолган холос, лекин ўз этиқодида ғоят мустаҳкам. «Сизлар учун биргина нажот йўли бор,— дерди улар ўқчиларга,—у ҳам бўлса, никончи патриархни ва шунингдек, никонлашиб, поляк-лашиб кетган боярлар думасини бутунлай ағдариб ташлаш ва эски динимизга, эски турмушимизга қайтиш». Раскольниклар Соловки монастирида ёзилган дафтарларни ўқиб, ваъзхонлик қилишарди,— унда никончиларнинг васвасасидан қандай қутулиш, ўз имонини ва танини қандай саломат сақлаб қолиш тўғрисида баён қилинган эди. Ўқчилар қулоқ солиб, астойдил йиғлашарди. Кекса дарвиш — раскольник Никита Пустосвят бозорда аравага чиқиб олиб, Соловки дафтаридан ўқий бошлади:

«Азиз биродарларим, мен дажжолни кўрганман, рост, кўрганман... Бир кун мен ғамга чўмиб, дажжол пайдо бўлиши ҳақида ўйлаб, дуои тиловат қилиб турсам, бирдан фалокат босиб, ҳамма дуолар ёдимдан кўтарилди. Мундоғ қарасам, даштда тумонат одам. Ёнимда аллақандай бир киши турибди. Мен ундан: «Бунча одам нега тўпланди?» деб сўрадим. «Ҳозир дажжол пайдо бўлади,— деб жавоб берди у.— Қўрқмагин, қимирламай туравер»,— деди. Мен айри дастали ҳассамни ерга тираб, дандил туравердим. Одамлар яланғоч бир кимсани етаклаб келдилар: аъзойи бадани нажасга беланган, сассиғи димоғни ёради, ҳар нафас олганда оғзидан ва бурнидан аланга отилиб чиқади, қулоқларидан тутун аралаш ўт сачратади. Унинг кетида: бизнинг подшомиз, аркони

¹ Патриарх Никон томонидан киритилган янгиликларга қарши чиқиб ажралиб кетган мазҳаб аъзолари; улар эскича ибодат қилиш, диний расм-русларни қадимгича сақлаб қолиш тарафдорлари эдилар. (Тарж.)

давлат боярлар, мансабдорлар, дума аъзолари дворянлар... Мен ўшал кимсага тупурдим, бошим айланиб, кўнгим озиб кетди, қўрққанымдан тепа сочим тик бўлди... Ривоятларга қараганда — яқин кунларда дажжол пайдо бўлиши керак, негаким, ҳамма ёқни дажжолдан тарқатган ит босиб кетди, қутурган ит...»

Нимани талаб этиш масаласи энди равшан эди. Уқчилар Кремлга ёпирилиб кирдилар. Уқчилар маҳкамасининг бошлиғи Иван Андреевич Хованский раскольникларни ёқлади. Қуруқ суяги қолган олти дарвиш Никита Пустосвят билан бирга уч кунгача туз тотимасдан, бир қатра сув ичмасдан, эски китобларни, ёғочдан ясалган бутларни кўтариб, Грановитая палатага киришди-да, Софьянинг кўз олдида патриархни ва руҳонийларни бақариб сўка бошлашди. Уқчилар Қизил пешайвондан туриб: «Бизга эски динимиз керак, қадимги тартиблар керак» деб бақаришар, баъзилар ҳаддидан ошиб: «Асилзода маликани монастирга жўнатиш пайти келди, давлатни шунчалик алғов-далғов қилгани етар» дейишарди.

Қутулиш учун фақат биргина чора қолганлигини англаган Софья ғазаб билан бақариб, пўписа қила бошлади:

— Ҳали бизни олтита дарвишга — ана шу нодон мужикларга алиштирмоқчимисиз? Ундай бўлса, биз подшолар учун бу ер ҳаром, биз бошқа шаҳарга кетамиз, бутун халққа жар соламиз, хонавайрон бўлганимизни, бизга хиёнат қилганингизни гапириб берамиз...

Уқчилар Софьянинг нимага шама қилаётганини, оқибати ёмон бўлишини тушунишди: «Борди-ю малика дворянлар лашкарини тўплаб, Москвани қуршаб олса нима қиламиз?» деган хаёлда пусиб қолишди. Мурасага келиш тўғрисида гап бошладилар. Шу пайт Василий Васильевич Голициннинг буйруғи билан подшо ертўласидан қўшқулоқ идишларда ароқ, бочкаларда пиво олиб чиқишди. Уқчилар ичиб олиб, бирпасда бошлари айланиб, шахтларидан тушдилар. Аллаким: «Бизга нима, эски динда пишириб қўйибдими? Бу попларнинг иши. Ур раскольникларни» — деб бақирди. Шу заҳотиёқ бир қоқшол дарвишнинг калласини олишди, иккитасини босиб-янчиб ташлашди, учтаси араб қочиб қутулди.

Лаънати боярлар содда одамларни маст қилиб қўйиб, бу гал ҳам осонгина қутулиб қолишди. Москва иви бузилган аридай гувиллар, ҳар ким ўз дардини айтиб қичқирарди. Бош бўладиган одам топилмаганидан ҳар ким

Ўз ҳолига тўполон кўтарарди. Пошшоликка қарашли қовоҳоналарни бузишар, маҳкамалардан мирзаларни тутиб олиб тилка-пора қилишарди. Москва кўчаларида на пиёда, на отда юриб бўларди. Уқчилар тўпланишиб, боярлар уйини ўраб олишар, боярлар эса ўқ узиб, отишиб, аранг жон сақлашарди. Ушанда ҳазилакам ур-йиқит бўлган эмас. Қатор-қатор уйларга ўт кетиб, алангаси осмонга кўтарилган, кўчаларни ва бозорларни ўлик босиб кетган эди. Шундай маҳалда: боярлар лашкар чақирибди, Москвага яқинлашибди, қўзғолончиларни қирмоқчи, деган миш-мишлар тарқалди. Уқчилар бир гала қочоқ қароллар билан бирга яна Кремлга бостириб киришди, найза учига санчилган арзнома орқали — ҳамма боярларни суд қилиш, жазолаш учун тутиб берилишини талаб этишди. Ғазаби қўзиб, ранги оқариб кетган Софья Қизил пешайвонга чиқди: «Бу гап бутунлай ёлғон, лашкар чақириш хаёлимизга ҳам келгани йўқ, крест ўпиб онт ичаман, бу гап ёлғон, — деб чинқирди-да, бўйнидаги олмос крестни юлиб олди. — Бу ёлғон гапни Матвейка — шаҳзода тарқатган». Мана пишириб енглар, дегандай фақат бир кишини — шарти кетиб, парти қолган татар боласи шаҳзода Матвейни пешайвондан улоқтиришди, у тўғри ўқчилар найзасига бориб санчилди.

Уқчилар Матвейкани бурда-бурда қилиб, кўнгиллари жойига тушгач, яна қуруқдан-қуруқ тарқалишди... Уч кундан бери Москвада галаён босилмас, бонг садосидан чўчиган қарғалар гала-гала бўлиб, шаҳар устида баланд учиб юрар эди. Ушанда энг шаддод кишилар: ҳамма иллат саройда — иккала подшони ҳам, Софьяни ҳам ўлдириш лозим, деган қарорга келишди. Бироқ тўртинчи кун Москва уйқудан уйғониб кўрса, Кремль бўм-бўш: Иван ҳам йўқ, Пётр ҳам, малика ҳам, — боярлар билан биргаликда жўнаб қолган. Халқни ваҳм босди.

Софья Коломенское қишлоғига борди ва ўша ердан туриб иш бошлади: дворянлар қўл остидаги лашкарларни тўплаш учун уездларга чопар жўнатди. Бутун август давомида Москва атрофида гир айланиб, барча қишлоқ ва монастырларни кезиб чиқди, черков жиловхоналарига кириб, азият етказган, хонавайрон қилган хонлар дастидан йиғлаб ҳасрат қилди.

Иван Андреевич Хованский ўқчилар билан Кремлда қолди. Уни тахтга кўтариш тўғрисида ўйлай бошладилар: ўзи жудаям хушмуомала, насл-насаби қадимий

князлардан, эски урф-одат тарафдори, оддий халқ учун энг боп подшо шу,— деган фикрга келишди.

Дворянлар улкан мукофотлар илинжида чаққон отландилар. Сал кунда икки юз минг кишилик қўшин Троица-Сергиев ёнида тўпланди. Аммо Софья худди бургутдек ҳамон Москва атрофида гир айланиб учарди. Сентябрь ойида Стёпка Одоевский бошчилигидаги отряд маликанинг буйруғи билан йўлга чиқиб, Пушкино қишлоғига бостириб кирди. Иван Андреевич Хованский ўқчилар билан биргаликда Москва атрофини кузатиб чиққандан сўнг худди ўша кечаси шу ерда — тепа устига қурилган чодирда тунаб қолган эди. Донг қотиб ухлаб ётган ўқчиларни ётган жойида ҳаммасини қиличдан ўтказишди. Иван Андреевич кўйлақчан ҳолда чодирдан югуриб чиқди-да, ойболта ўйнатиб ўзини ҳимоя қилди. Лекин Михайла Тиртов отдан бир иргиди-ю, унинг елкасига миниб олди. Хованскийни эгарга тангиб Воздвиженское қишлоғига олиб келишди. Софья туғилган кун шарафига шу ерда зиёфат бераётган эди. Қишлоққа кираверишда, уйлардан олиб чиқилган скамейкаларда, ҳарбий шароитга мувофиқ мис қалпоқ ва совут кийган боярлар ўтирар эди. Михайла Тиртов Хованскийни эгардан олиб ерга улоқтирди; Хованский бу қадар хўрлик ва шармандаликдан бош кўтаролмай, кукак устида тиз чўқиб йиғлаб юборди. Дума мирзаси Шакловитий дафтарни очиб, унинг жинойтларини бирма-бир ўқиб чиқди. Иван Андреевич қаҳр-ғазаб билан: «Ёлғон!— деб бақириб юборди.— Ахир мен бўлмаганимда Москва тизза бўйи қонга ботган бўларди...» Насл-насаби қадимий князлардан бўлган шундай зотнинг қонини тўкиш боярлар учун оғир масала эди. Василий Васильевич Голицин докадай оқариб кетганди. У ҳам, Хованский ҳам Гедиминовичлардан эди. Келиб-келиб Гедиминовични яқинда одам қаторига кирган зоти пастлар суд қилмоқда эдилар. Иван Михайлович Милославский боярларнинг иккиланиб қолганини кўргач, бир четга чиқиб суворилар ёнига борди-да, Стёпка Одоевскийнинг қулоғига шивирлади. Одоевский отига қамчи босиб, қишлоқ бўйлаб аямай ҳайдаганича малика Софьянинг шойи чодирига етди ва ўқдай учиб йўлда учраган бола-ю, товуқларни топтаб, бирпасда қайтиб келди-да: «Хукмрон малика, ҳар хил хаёлга бормасдан князни тезроқ тугатишсин, деб буюрдилар» деди. Василий Васильевич тез-тез юриб четга чиқди,

кўзларини дастрўмол билан яширди. Михайла Тиртов Хованскийнинг сочига чанг солиб, чангги чиққан йўлдан судраганда Хованский жон-жаҳди билан додлаб юборди. Шу ерда калласи танидан жудо қилинди.

Шундай қилиб, ўқчилар бошсиз қолдилар. Хованскийнинг қатл этилганини эшитиб, ҳаммаси ваҳима ичида Кремлга қочиб қолди, дарвозаларни қулфлаб, тўпларни ўқлади: бундан юз йил муқаддам новгородликлар қўшини Москвани қуршаб олганда поляклар Кремлда қандай жон сақлаган бўлса, ўқчилар ҳам қамалда жон сақлаш учун худди ўшандай тайёргарлик кўрдилар.

Софья наридан-бери Троице-Сергиево монастирига бориб, қалъадай мустаҳкам деворлар ичига жойлашиб олди. Василий Васильевични лашкарбоши қилиб тайинлади. Шундан сўнг иккала томон бир-бирига қуруқ дўқ уриб, олдин ким ваҳимага тушаркин, деган умидда пайт пойлаб қўзғалмай тураверди. Ниҳоят ўқчилар ваҳимага тушиб, Троицага вакиллар юборишди, айбларига иқроор бўлиб, тавба қилишди. Шу билан уларнинг эркинлиги ҳам тамом бўлди. Қизил майдондаги харсанг олиб ташланди. Эркинлик тўғрисида берилган гувоҳномалар қайтариб олинди. Ўқчилар маҳкамасига — раҳм-шафқат нималигини билмайдиган Шакловитийни бошлиқ қилиб тайинлашди. Бирмунча полклар бошқа шаҳарларга жўнатилди. Халқ ипакдай мулойим, қўйдай ювош бўлди-қолди. Бутун Москвани, бутун мамлакатни яна дарди бедаво сукунат қамраб олди. Йиллар имиллаб ўтаверди.

2

Қош қорайган пайт. Алексашка кўча бўйлаб деворлар таги билан қочиб бормоқда. Юраги дук-дук уради, кўзларига тер қуйилади. Нарироқда ловиллаб ёнаётган уйнинг алангаси арава изида тўпланган кўлмак сувларни ғира-шира ёритади. Алексашкадан йигирма қадамча кейинда этигини шалолатиб келаётган бир маст кўринди. Бу Данила Меньшиков. Бу гал унинг қўлида қамчи эмас, — ялтироқ эгри пичоқ. «Тўхта! Худди ўлдираман!» деб ҳайқирди Данила даҳшатли овоз билан. Алёшка орқада қолиб, қайси бир дарахтга чиқиб олган эди.

Алексашка дадасини кўрмаганига бир йилдан ошган эди; ўт кетган қовоқхона ёнида бугун тўсатдан йўлиқиб

қолиб, Данила ўғлини қувлай бошлади. Шу бир йил мобайнида Алексашка билан Алёшка, гоҳида тўқ, гоҳида оч қолишса ҳамки, вақтичоғлик билан кун кечиришарди. Слободада яшовчилар бу болаларни яхши билишар, тунашга очик юз билан рухсат этишарди. Иккови ёз бўйи Москва атрофидаги ўрмонларда, дарё бўйларида санқиб юрди. Сайроқи қушларни тутиб, савдогарларга пуллашди, бировларнинг чорбоғига кириб, мева ва сабзавот ўғирлашди. Эртаю кеч фақат бир нарсани — айиқ тутиб олиш ва уни ўйинга ўргатишни орзу қилишар, аммо бу ҳайвон осонликча қўлга туша қолмасди. Болалар балиқ овлаб ҳам кўришди.

Бир куни улар Лосино оролидаги қалин ўрмон орасидан оқиб чиқадиган Яуза бўйида тип-тиниқ сувга қармоқ солиб туриб, нариги қирғоқда қўлини жағига тираб ўтирган болани кўриб қолишди. Боланинг кийими антиқа эди: оёғида оппоққина пайпоқ, эғнида қайтарма ёқали японги русча камзул, тугмалари ялтирарди. Нарироқда тепа устида, арғувон дарахтлари ортидан Преображенский қасрининг кунгирали томларигина кўринар эди. Бир вақтлар бу қаср ниҳоятда чиройли ва серхашам бўлиб, шу ердан яққол кўринар ва дарёда акс этарди, ҳозир эса — дарахтлар тўсиб, чакалакзорга айланиб, қаровсизликдан ҳувиллаб қолган.

Дарвоза ёнида ҳамда пичанзор орасида хотинлар у ёқдан-бу ёққа югуриб, аллакимни чақиришар, афтидан, ана шу болани қидиришаётганга ўхшарди. Бироқ у қовоғини солиб, отқулоқ барглари орасида миқ этмай ўтирар эди. Алексашка чувалчангни қармоққа илиб тупурдида, нариги қирғоққа қараб қичқирди:

— Ҳой бола, бизнинг балиғимизни чўчитма... Йўқса, оёғимизни ечиб сузиб ўтамиз-у худди сени...

Бола қиқирлаб кулди холос. Алексашка яна тирғилди:

— Кимсан ўзинг, кимнинг боласисан?..

Бола дўриллаганроқ товуш билан:

— Агар буюрсам, каллангни шартта кесиб ташлашадди, ўшанда биласан кимлигимни, — деди.

Алёшка дарҳол Алексашканинг қўлоғига шивирлади.

— Овозингни ўчир, бу подшо-ку... — деди-да, қармоқни ташлаб қочмоқчи бўлди. Бироқ Алексашканинг шўхлиги қўзиб, кўк кўзлари ялтираб кетди:

— Шошма, қочини қочмас, — деди-да, қармоқни сувга солиб, жилмайганича болани томоша қила бошлади. —

Оббо, жудаям кўрқитивординг-ку, битта каллакесарни кўрганмиз... Бу ерда нима қилиб ўтирибсан? Сени қидиришяпти...

— Ўтирибман, хотинлардан бекиниб.

— Ростингни айт-чи, сен бизнинг подшомизмисан, а?

Бола тезда жавоб қилмади. Алексашканинг нега у билан дадил гаплашганини тушунолмай таажжубланди.

— Ҳа, подшоман. Нима дейсан?

— Нимами?.. Югургилаб борсангу бизга ширин-шакар пряниклардан опкелсанг. (Пётр кулмасдан Алексашкага қаттиқ тикилди). Агар опкелсанг, сенга жуда ғалати фокус кўрсатаман, худо урсин, ёлғони йўқ.—Алексашка шапкасининг остига қадалган игнани олиб кўрсатди.— Мана, қара, бу игнами ё бошқа нарсами?.. Истасам мана шу игнани бу ёқдан юзимга санчиб, нар ёқдан ипи билан суғуриб оламан, жин ҳам урмайди.

— Ростданми?— сўради Пётр.

— Рост, мана крест. Истасам оёғим билан чўқинаман.— Алексашка таппа ўтирди-да, оёғини қўлига олиб, сарпойчан оёғи билан чўқинди. Пётр баттар таажжубланиб ҳайрон қолди.

— Подшо унга пряник опкелиб берармиш... Кўнглинг яна нима истайди,— деб тўнғиллади Пётр.— Пул берсам кўрсатасанми?

— Кумуш пул бўлса, уч марта санчиб суғуриб оламан, жин ҳам урмайди.

— Ростдан-а?— Пётр кўзларини пирпиратиб жуда қизиқиб қолди. Ўрнидан туриб қаср томонга кўз ташлаб олди-да, нариги қирғоқни ёқалаб кўприк томон югурди. У ёқда аллақандай хотинлар ҳали ҳам зир югуришиб, ҳахулаб чақаришарди уни.

Кўприкдан ўтиб, Алексашкадан уч қадам нарида тўхтади. Сув устида кўм-кўк ниначилар шитирлаб учишар, осмондаги булутлар ҳамда яшин синдирган мажнунтол сувда акс этарди. Алексашка тол тагида туриб, Пётрга ўз ҳунарини кўрсатди: бетига уч марта игна санчиб, уч марта ипи билан суғуриб олди,— жин ҳам урмади, қон ҳам чиқмади, бетида жиндек-жиндек учта доғ қолди холос.

Пётр кўзини бақрайтириб:

— Игнани менга бер,— деди сабрсизлик билан.

— Ҳо, олдин пулни чўз, қани пул?

— Ма!..

Алексашка Пётр ташлаган сўлкавойни ҳавода илиб олди. Пётр игнани ундан олди-да, бетидан ўтказа бошлади, сўнгра бу ёғидан суғуриб, бошини чалқанчасига ташлаб, кулиб юборди: «Билиб олде-ем, билиб олде-ем!» деб чопқиллаганича қаср томонга кетди, афтидан, у энди боярларга ҳам шу ҳунарни ўргатмоқчи эди.

Сўлкавой яп-янги эди: бир ёғида — икки бошлик бургут, бир ёғида — ҳукмдор малика Софья сурати. Алексашка билан Алёшка умрида бунча пул топган эмасди. Уша кундан эътиборан улар пашшаҳўрда бўлиб, Яуза бўйига тез-тез келадиган бўлиб қолишган эди. Аммо Пётрни узоқдангина кўришарди. Баъзан подшо пак-пакана жажжи отда сайр қилиб юрарди. Сеппа-семиз мурабий ва мулозимлар унга эргашиб от чоптиришарди, баъзан эса, немисча камзул кийган ва ёғоч милтиқ кўтарган болалар сафи олдида борарди барабан чалиб, лекин подшо қаерда бўлмасин, бу мулозимлар қўлларини салонглатиб, унинг атрофида ўралишгани-ўралишган.

Алексашка мажнунтол тагида ўтириб томоша қиларкан:

— Бўлмағур нарсалар билан шуғулланияпти,— дерди.

Ёз охирларида Алексашка лўлидан бир амаллаб эллик тийинга ориқ ва букри айиқ сотиб олиб, ниҳоят муродига етди. Алёшка уни етаклар. Алексашка қўшиқ айтиб ўйин тушар, айиқ билан курашар эди. Бироқ куз келгач, ёмғир қуяверганидан кейин Москва кўчалари ва майдонлари тизза бўйи лойга айланди. Томоша кўрсатишга жой йўқ. Ҳеч ким айиқ билан уйига киргизмайдди. Айиқ эмас, бир бало, унча-мунча овқатга тўймайди, бунинг устига, қиш яқинлашаётганини сезиб, уйқуга кетиш пайида. Зиёнига бўлса ҳам сотиб қутулишди. Қиш келгач, одамлар ачинсин деган ниятда, Алёшка жўрттага юпун кийиниб, увадага ўралиб тиланчилик қила бошлади. Алексашка бўлса, ўзини палаж, соқовликка солиб, черков ёнидаги майдонларда, қаҳратон аёзда, белигача яланғоч ҳолда қалтираб-дийдираб анчагина пул топарди. Ношукурлик қилишга ўрин йўқ,— иккови қийналмай қишдан чиқди.

Ер яна қуриди, ўрмон ям-яшил майсага бурканди, қушлар сайради. Иш яна бошдан ошиб кетди: икки дўст тонг ёришган маҳалда, дарёдан туман кўтарилар-кўтарилмас балиқ овлашар, кунни билан бозорма-бозор сан-

қишар, кечқурунлари ўрмонга бориб тузоқ қўйишар эди. Одамлар бир неча бор Алексашкани огоҳлантириб: «Кўзингни оч, бола, даданг анчадан бери сени қидириб юрибди, худди ўлдиради» дейишган эди. Бироқ Алексашка парво қилмай, тишлари орасидан чирт эткизиб тупурар, тупуги уч саржин жойга бориб тушарди. Фалокат босиб, қўтилмаганда рўпарасидан чиқиб қолди.

Алексашка жонҳолатда Эски басманная кўчасини бошидан то охиригача чошиб ўтди, аксига олиб, оёғи тортиша бошлади. У энди орқасига қарамасдан қочар, лекин кетидан шалоппаб келаётган этик товушини, дадаси Даниланинг ҳарсиллаб нафас олишини бемалол эшитарди. «Тамом бўлдим» деган ваҳм билан овози бориша: «Вой до-о-од!» деб чинқириб юборди Алексашка...

Шу пайт машҳур қовоқхона жойлашган Разгуляй номли тор кўчадан лип этиб баланд файтон чиқиб қолди. Олдинма-кейин қўшилган икки аргумоқ шаталоқ отиб чопарди. Олдинги отга, соябони кенг шляпа, оппоқ пайпоқ кийган немис миниб олган эди. Алексашка чаққонлик билан кетинги филдираклар орасига кириб, дарҳол ўққа осилди, сўнгра файтон орқасига чиқиб олди. Данило уни кўриб: «Тўхта!» деб бақирди. Бироқ немис қамчи билан қулочкашига шундай солдики, Даниланинг нафаси тикилиб, сўкиниб, лойга йиқилганича қолаверди. Файтон ўтиб кетди.

Алексашка нафасини ростлаб файтон орқасида қимирламай ўтирарди,— ахир, бу ердан қанча узоқлашса, шунча яхши-да... Покров дарвозасидан ўтгач, файтон бурилди ва теп-текис йўлга чиқиб тезроқ ҳайдай бошлади, бирпасдан сўнг, ёғочдан қилинган баланд девор ёнида тўхтади. Дарвозадан бир ажнабий чиқди-да, алланима деб сўрагандай бўлди. Файтондан бир бош мўралади, худди попнинг бошига ўхшаш сочлари узун, лекин соқол-мўйлови қирилган. «Франц Лефорт» деб жавоб берди бош. Дарвоза очилди, шундай қилиб, Алексашка немислар слободаси Кукайга қўққисдан келиб қолди. Файтон филдиракларининг қумда шитирлагани эшитиларди. Уртамиёна уйларнинг деразаларидан тушган майин чироқ шуъласи пастаккина панжараларни, бир текисда бутаб-тараб қўйилган буталарни ёритиб турар, қум сепилган йўлкалар ўртасидаги шиша курраларни йилтилатар эди. Уйлар олдидаги гулзорларда оқариб кўринган гуллар антиқа ҳид таратарди. Унда-мунда скамейкалар-

да ва пешайвонларда ўтирган немислар кўринарди: бошларида — қалпоқ, қўлларида — узун трубка.

«Оббо занғарлар-эй, турмушлари жойида, бирам озолаки...»—деб қўйди ичида Алексашка файтон кетида, ўтирган жойида бошини у ёқ-бу ёққа буриб, аланглаб. Кўзлари чироқлардан қамашиб кетди. Файтон чорбурчак кичкина кўл ёнидан ўтди. Кўл атрофида каттакон ёғоч пақирларда ўстирилган бутасимон чиройли сада гуллар, ҳар икки сада орасига битта шамчироқ қўйилган, улар кўлдаги қайиқларни ёритиб турарди; қайиқларда эса устки юбка этаклари қайтарилган, билаклари тирсаккача шимарилган, шляпаларига пат қадалган, кўкраклари очиқ хотинлар қўшиқ айтиб ўтирар, хохолаб кулишар эди. Шу ерда, шамол тегирмон олдида, қовоқхона эшигидан тушган чироқ ёруғида йигит ва қизлар жуфт-жуфт бўлиб рақс тушмоқда эдилар.

Ҳар қадамда аскар учрар, бироқ ҳаммаси қуролсиз, камзуллари тугмаланмаган, қўлтиқлашиб, қўшиқ айтиб, сайр қилиб юришар, хохолаб кулишарди. Ҳаммаси хуштабиат, кўнглида кири йўқ одамлар,— Кремлдаги қовоғи солиқ, индамас соқчиларга мутлақо ўхшамасди. Бу ерда дўстона руҳ, тинч-тотувлик, осойишталик ҳукм суларди. Алексашка, бу тушимми-ўнгимми, дегандай кўзларини ишқалади...

Файтон бирдан кенг ҳовлига кирди; ҳовли ўртасидаги доира шаклли ҳовуздан вашиллаб сув отилиб турарди. Ҳовлининг тўр томонида ёшитга ўхшатиб бўялган, икки ёнига оппоқ устунлар ўрнатилган чиройли уй кўринарди. Файтон тўхтади. Сочи узун киши файтондан тушди-ю, сакраб тушган Алексашкани кўриб қолди.

— Сен кимсан, нега осилдинг, қаердан пайдо бўлдинг?—суриштириб қолди у, сўзларини ғалатиноқ талаффуз қилиб.—Сендан сўраяпман, ҳой бола, ўғримисан?

— Ким ўғри, мен-а? Агар ўғри бўлсам, уриб ўлдир.—Алексашка унинг соқоли қирилган юзига, танқайган бурнига, кулиб турган кичкина оғзига, шўх кўзларини тикди.—Разгуляй кўчасида дадам мени қандай қувлаганини кўрмадингми?

— Ҳа! Ҳа, кўрдим... Кап-катта одам кичкина болага етолмагани учун роса кулдим...

— Дадам барибир мени сўяди... Худо хайрингни берсин, мени хизматкорликка олгин, жон амаки...

— Хизматкорликка?— Қўлингдан бирон иш келади-ми, нимани биласан?

— Ҳаммасини биламан... Аввало — ашула айтишни биламан, истаган ашулангни айтиб бераман, сурнай чалишни, мугуз ва қошиқни усулга солиб чертишни ҳам биламан. Қулдиришгайм жуда устаман, одамларни шундай қулдираманки, кула-кула ичаклари узилади. Агар бугун тонг отарда рақс бошласам, эртага тонг отарда тўхтайман, заррача терламайман... Нима буюрсанг — буюравер, ҳаммаси қўлимдан келади.

Франц Лефорт Алексашканинг иягидан ушлади, афтидан, бола унга ёқиб қолди.

— Жуда соз, сен яхши бола экансан... Энди совун билан яхшилаб ювингин, чунки жудаям кирлаб кетибсан... Ундан кейин сенга уст-бош бераман... Хизмат қиласан... Лекин ўғирлик қиладиган бўлсанг...

— Биз унақа иш билан шуғулланмаймиз, бизда ҳам мия бор ахир.— Алексашка бу гапни шу қадар жиддий оҳангда айтдики, Франц Лефорт унга ишонди. Отбоқарни чақириб бола ҳақида алланима деб тайинлади, сўнг-ра ҳуштак чалиб кўл томондан эшитилган немис қизларнинг қийқириғига, музика садосига монанд товонида бўралиб, йўл-йўлакай ўзича рақс тушиб, уй томонга кетди.

3

— Бўлар энди шунча ўқигани, Никита Моисеевич, тагин боши оғриб қолмасин.

Наталья Кирилловна гапни тугатар-тугатмас, подшо Пётр Апостолдан ўқиётган жумласини чала қолдириб, сиёҳга булғанган бармоқлари-ла шоша-пиша чўқинди-да, муаллими ва отахони Никита Моисеевич Зотовнинг қондага биноан икки букилиб таъзим қилишини ҳам кутмасдан, ўғлини бирпас ушлаб қолмоқчи бўлган она-зорининг қалтироқ қўлини ўпди-ю, ҳовлиқиб, талпанлаган қадамлар билан гижирлаган полдан, зина-ю йўлаклардан чопқиллаганича кетди,— Преображенский қасрининг қоронғи ҳужраларида яшовчи мискин кампирларни чўчитиб юборди.

Пошшо ойим бўшашган товуш билан Петрнинг кетидан:

— Шапкангни кийиб ол, шапкангни, бошингга иссиқ уради!— деб қолаверди бақирганча.

Никита Зотов унинг рўпарасида, худди черковда тургандай қаққайиб, тумтайиб турарди,— сочи таралган, озода кийинган, оёғида юмшоқ махси-этик, эгнида — асл қора мовутдан тикилган баланд ёқали кафтан. Азбаройи тумтайганидан юмшоқ лабли, жингалак соқолли юзи осмонга қараб қолган. Аммо соддадилликда унга тараф йўқ. Агар унга: «Никита, ташла» десанг, ўзини томдан ташлайди. Итдай вафодор, бироқ кўнгли бўш, енгил табиат. Қайсар болага бунақа эмас, бошқачароқ тарбиячи керак эди.

— Сен-чи, Никита Моисеевич, унга кўпроқ илоҳий китобларни ўқитгин. Йўқса ким уни подшо дейди... Кўз очиб юмгунингча вояга етади,—ҳадемай уйлантириш керак бўлади... Шу вақтгача сипороқ қадам ташлашни ҳам ўрганмади.— Югургани югурган. Одлий болаларга ўхшаб... Ана, аҳволига қара...

Пошшо ойим деразага қаради-да, букчайган ҳолда қарс урди. Пётр азбаройи шошганидан қоқилиб-суқилиб, ҳовлида чопиб кетаётган эди. Унинг кетида —пилта милтиқ ва дастаси узун ойболта кўтарган бир гала новчановча болалар. Қаср олдига қурилган ўйинчоқ қалъада,— кўтарма устида, ёғоч панжара орқасида, немисча шляпа кийган мужиклар кўринарди, ҳаммаси қишлоқдан ҳайдаб келинган, оғизларида тамаки трубкаси билан тайёр туришлари керак эди. Мужиклар ҳақкалаб келаётган подшога тикилишиб ваҳима босганлигидан ўйин қондасини унутиб қўйишди. Пётр хўроз қичқирганга ўхшатиб, ғазаб билан чиққирди. Наталья Кирилловна Пётрнинг кўз соққалари еб қўйгудек бўлиб ўқрайганини кўрди. Пётр чопқиллаганича қалъага чиқди-да, бўйинини қисиб турган сарбоз мужикни жаҳл устида пилта милтиқ билан бир неча марта урди.

— Бўйинтоблик қилган одамни уриб ўлдиришдан ҳам тоймайди,— деди Наталья Кирилловна,—бирам жаҳли тезки, кимга тортдийкин бу ўзи?

Машқ яна бошидан такрорланди. Пётр ойболта кўтарган новча йигитларни сафга турғиза бошлади, улар буйруқни тушунмагани учун яна қизишиб жаҳли чиқди. Бу нарса унга ёмон таъсир этарди: қизишиб гапирганидан нима деганини тушуниб бўлмас, гўё кўпгина нарсалар

туғрисида гапирмоқчи-ю, бироқ, сўз тополмай қийнала-
ётгандек тили тутилиб энтикиб қоларди.

Наталя Кирилловна ўглига қараб туриб:

— Нега боши ликиллайдиган бўлиб қолди?— деди хавотирланиб ва бирданига қулоқларини бекитиб олди. Қалъадаги мужиклар ёғоч замбаракни гилдиратиб тепа-га чиқаришди-да, (пошшо ойимнинг қатъий буйруғига биноан бу тўп димланган шолғом ёки олма билан ўқла-нар эди)— гүмбурлатиб отишди. Ўша заҳотиёқ ҳаммаси қурулларини ташлаб, таслим бўлишни билдириб, қўл кў-тарди.

— Таслим бўлиш керак эмас, жанг қилиш керак!— деб бақирди Пётр бошини ликиллатиб.— Бошқатдан! Яна бошқатдан!..

— Никита Моисеевич, деразани бекит, шовқини қур-син, бошим оғриб кетди,— деди пошшо ойим.

Дераза ёпилди. Наталя Кирилловна бошини қийшай-тириб, бармоқларини билинар-билинемас қимирлатиб, та-баррук чиғаноқдан тизилган тасбеҳни ўтира бошлади. Унинг хаёли паришон. Шу йиллар ичида чеккан гам-гус-салари, тўккан кўз ёшлари Наталя Кирилловнани анча чўктириб қўйган, илгариги ҳусн-жамолидан қошлари-ю, қоп-қора ўтли кўзлари қолган. У доим қора либос кийиб, қора рўмол ўраб юрар, худди бир вақтлар Ўғличда умр кечирган пошшо ойим Марья Нагая билан бахтиқора Дмитрий сингари умр кечирарди. Ишқилиб, бу ерда ҳам худди ўшандай мусибат бошига тушмаса гўргайди... Ҳукмрон Софьянинг бутун фикр-хаёли — фақат Голицин-га тегиб олишу подшолик даврини суришда... Аллақачон немис заргарларга ўзига лойиқ тож буюртирган...

Преображенский қасри бутунлай ҳувиллаб қолган, фақат хизматкорларнинг оёқ учида у ёқдан бу ёққа югур-гани, момо-ю энага кампирларнинг қоронғи бурчакларда пичирлашгани эшитилади холос. Подшо ёш бўлса ҳам кампир зотидан безор: девор таги билан имиллаб кела-ётган биронта энагани кўриб қолса, шундай ўшқирадики, бечора кампир эси оғиб, муюлишга аранг етиб олади.

Боярлар Преображенский қасрига келмай қўйдилар, чунки бу ерда на обрў қозониш, на бирор наф кўриш мумкин. Ҳаммаси Кремлда, қуёшга яқинроқ жойда. Жу-даям уят бўлмасин деб Софья тўрт боярни: князь Миха-ил Алегукевич Черкасскийни, князь Ляков, князь Трое-куров ҳамда Борис Алексеевич Голицинни подшо Пётр

қошида хизмат қилишга тайинлади. Бироқ бу князларнинг фойдаси тегармиди? Пешайвон ёнида имиллаб отдан тушишади, сўнгра пошшо ойимнинг қўлини ўпиб, чурқ этмай ўтиришади, нуқул хўрсинишади. Даргоҳдан четлатилган пошшо ойим билан гаплашиш ва кўнглини кўтариш учун қошки уларда сўз топилса... Пётр югуриб меҳмонхонага киради, подшолик ҳуқуқидан маҳрум бўлган подшога боярлар таъзим қилишади, шоҳона кайфиятини, соғ-саломатлигини суриштирган бўлишади-да, яна хўрсинишга тушишади, ичларида: подшомиз жудаям шўх, ўйинқароқ бўп кетибди, юзи тимдаланган, қўллари чақа, яхши эмас,— деб бош чайқашади.

— Никита Моисеевич,—деб мурожаат қилди Наталья Кирилловна,—Митишчи кўчасида Воробьяха деган фолбин хотин бор деб эшитдим. Квас турпига қараб ром очармиш, нимаики деса, айтгани тўғри келармиш... Ўша фолбинга одам юборсакмикин-а?.. Лекин негадир қўрқаман... Фол очиб тагин бирор фалокатдан дарак бермаса гўргайди, дейман.

— Олийҳиммат пошшо ойим, ахир ўша пасткаш Воробьяха қандай фалокат тўғрисида дарак бериши мумкин?— деди ёқимли овоз билан Никита Зотов.—Агар яхшиликка жўймаса, этини бир бурдадан қилиб ташлаймиз.

Наталья Кирилловна бармоғи билан имлаб чақирди, Зотов маҳси-этигини шипиллатмасдан оҳиста унинг ёнига борди.

— Моисеич... Боя ошхонага бир бева хотин саватда мева опкелди, эри ўқчи экан, ўлган; ўша хотин гапириб берди, тунов кун Софья: «Аттанг, ўша тўполонда ўқчилар бўрини ҳам, онасини ҳам бўғиб ўлдиришганда қандай яхши бўларди» деб бақирибди, буни саройда ҳамма эшитди.

Наталья Кирилловнанинг лаблари пирпираб, қора рўмол сиқиб турган қўшалоқ бағбақаси қалтираб-титраб кетди, кўзлари ёшга тўлди.

Уни қандай юпатиш, қай сўз билан кўнглини кўтариш мумкин? Ўқчи полклар — Софьянинг измида, дворянлар кўшини ҳам Софья томонда, Пётрнинг қўл остида эса, ўйиндан бошқага ярамайдиган ўттизтача тентак мужиклару, шолғом билан ўқланадиган ёғоч замбаракдан бўлак ҳеч нарса йўқ...

Никита Моисеевич ҳайронликдан қўлларини ёйиб, бо-

чини орқага ташлади, энсаси қотирма ёқага тиралиб қолди...

— Воробыхага одам юбор, чақириб келсин,— деди дошшо ойим пичирлаб.— Майли, фол очиб кўрсин, нима бўлишини айтиб берсин, йўқса кўнглим алоғда, хавотир оляшман...

Ёз кунлари шу қадар узунки, диққинафасликдан юрак тарс ёрилай дейди. Яуза дарёси устидаги оппоқ булутлар муаллақ туриб қолганга ўхшайди. Кун қизиган. Тумонат пашша. Жимирлаган ҳаво орасидан Москвадаги сонсиз черков гумбазлари, қалъа миноралари кўзга ташланади. Ундан яқинроқда — немис черковининг найзасимон чўққиси, Кукуйдаги шамол тегирмонлар кўринади. Товуқларнинг қуқулаган носасидан одамни уйқу босади. Ошхонада пичоқлар қиртиллайди.

Лекин илгари, подшо Алексей Михайлович замонида Преображенский қасрида ўйин-кулги садолари янграр, халқ тўпланар, отлар кишнар эди. Ҳамиша хурсандчилик ҳукм сурарди: қуш солишар, айиқ овига чиқишар, пойга қилишар — бирон кун томошасиз ўтмасди. Ҳозир эса, гиштин дарвозадан то бу ергача бўлган йўлни бутунлай ўт босиб ётибди. Умр ўтди-кетди. Тасбеҳингни ўгириб ўтиравер энди...

Дераза ойнасига алланима келиб тегди, Зотов деразани очиб қаради. Пётр аргувон тагидан туриб уни чақирди: уст-боши чанг, лой, анчайин мужик боласидан баттар терлаб-пишиб кетган:

— Никита, фармон ёз... Бу мужикларинг ҳеч насага ярамайди, ҳаммаси кекса, аҳмоқ... Тезроқ ёз!

— Нима хусусда фармон ёзай, подшо ҳазрат олийлари?— деб сўради Зотов.

— Менга юзта ёш, азамат мужик керак... Тезроқ ёз!..

— Бу мужиклар нима учун керак бўлиб қолди?

— Ҳарбий машқ учун... Яхши пилта милтиқлардан юборишсин, шунга лойиқ ўқ-дори ҳам... Тўпбозлик учун иккита чўян замбарак юборишсин... Тез бўл... Мен фармонга қўл қўйиб, чопар орқали юбораман...

Натаалья Кирилловна аргувон шохини қайириб, деразадан қаради:

— Петенька, аскарбозликни қўй энди, болам чарчагандирсан... Дам олсанг бўларди, бирпас ёнимда ўтиргин...

— Вақтим йўқ, онажон, кейинроқ...

Пётр кетди. Наталья Кирилловна оғир хўрсиниб, ёғлининг кетидан қараб қолди. Зотов астойдил чўқиди, чўнтагидан роз пати блан қаламтарош олди, патни яхшилаб учлади-да, тирноғига теккизиб синаб кўрди. Сўнгра яна бир карра чўқиниб дуо ўқиб бўлгач, сизини шимариб, ўтириб олди-да, фармон ёзишга тушди: «Бизким шавкатли ҳукмрон, Улуғ ва Кичик ва Оқ Россиянинг¹ қудратли подшоҳи ҳамда улуғ князи Пётр Алексеевичдирмиз, тангрининг марҳамати ила фармон қиламизким...»

Пошшо ойим азбаройи зерикиб кетганидан Пётрнинг дафтарини қўлга олди. Арифметика. Дафтар сиёҳга беланган, қингир-қийшиқ, чатоқ ёзилган. «Ҳисобдан масала... Қарзим кўп, лекин қарзимни узиш учун пулим камлик қилади. Қарзимдан қутулиш учун яна қанча пул керак,— шунини аниқлаш лозим... Бунинг учун шундай қилинади: қарз устига, бор пул остига ёзилиб, устки рақамдан остки рақамни олинади. Масалан: иккидан бир олинса — бир қолади. Икки устига, бир унинг остига ёзилади, сўнгра тагига чизик тортилади, натижа нима чиқса, ўша рақамни чизик тагига ёзилади...»

Наталья Кирилловна эснаб қўйди; кўнгли алланимани тилагандай бўлар, бироқ нималигини ўзи ҳам билмасди,

— Никита Моисеевич, эсим қурсин — бугун тушдан кейин овқат едикми ё йўқми?

— Саховатли пошшо ойим, Наталья Кирилловна,— Зотов патқаламни бир четга қўйди-да, ўрнидан туриб таъзим қилди.— Тушлик таомдан сўнг ётиб, пича мизғиб олдингиз, сўнгра туриб овқатландингиз, шакар солинган тармева, нок мураббо ҳамда монастирьасали беришди сизга...

— Шундай дегин... Ҳадемай кечки ибодатни ўташим керак...

Пошшо ойим имиллаб ўрнидан турди-да, ётоқхонага кирди. Дераза пардалари туширилгани учун шамчироқ билан ёритилган хонада, юзидан заҳар томиб турган баджаҳл кампирлар девор тагига қўйилган сандиқлар устида ўтиришар, ораларида ўтган аччиқ-чучук гапни бир-бирининг юзига солиб пичирлашарди. Ҳаммаси ба-

¹ Улуғ Россия, Украина, Белоруссия. (Тарж.)

равар ўрнидан туриб, худди латта қўғирчоқ сингари, пошшо оймга таъзим қилди. Наталья Кирилловна иконалар тагидаги суянчиғи баланд, итальянча курсига ўтирди. Каравот орқасидан кўзи шилпиқ митти хотин чиқиб келди-да, пошшо оймнинг оёқларига суйкалиб ёнбошлади; у ёш бола сингари ўксиниб йиғлар, афтидан кампирлар уни ранжитганга ўхшарди.

— Тушларингни гапиряпсанми, эси паст кампирлар?— деб сўради Наталья Кирилловна.— Ҳеч ким тушида каркидон кўрмадимми?

Қаср черковининг минорасидаги жом оҳиста даранглаб, кун тугаганидан дарак берди. Дастурхон тепасида хизмат қилувчи болалар уйқудан шишинқираган кўзларини уқалаб даҳлизу зиналарда пайдо бўлишди. Зоти паст ва ўртаҳол боярлар оиласидан чиққан бу болаларни Софья Пётр ҳузурида хизматкорлик қилишга юбортирди. Василий Волков ҳам шу ерда эди; отаси ўғлини хизматга жойлаш учун мулозимларга таъзиму сажда қилавериб, пешанаси ғурра бўлди. Бу ерда қорин тўқ, хизмат енгил, йилига олтмиш сўм маош олишади. Бироқ зерикашади. Дастурхончи болалар деярли сурункасига ухлаб кунни кеч қилишади.

Кўнғироқ кечки ибодатга чорлай бошлади. Бироқ подшодан дарак йўқ эди. Дастурхончи болалар уни қидириб ҳовлига чиқишди, чорбоғларни қараб кўришди, дарё томондаги пичанзорга кетишди. Наталья Кирилловна кўплашиб қидириш, бақириб-чақирishi учун йигирматача овози баланд энагаларни ҳам жўнатди. Теварак-атрофни бир бошдан қараб чиқишди, бақириб-чақириб ҳам кўришди, лекин подшодан дарак бўлмади. Тавба, сувга чўккан бўлса-я! Ҳалигина мудраб турган дастурхончи болаларнинг уйқуси ўчиб, кўзлари мошдай очилди. Хизматкорлар яйдоқ отларга мина солиб, қош қорайганда бақириб-чақириб, далаю даштни бошига кўтаришди. Қасрда қий-чув, тўс-тўполон бошланди. Бурчак-бурчакда кампиршолар: «Бу ишда албатта Соньканинг қўли бор, ҳа... Боя аллақандай бир киши қаср атрофида айланиб юрган экан... Аллаким кўрибди, қўнжида пичоғи ҳам бормиш... Суянган тоғимизни, меҳрибон отахонимизни бўғизлаб ўлдиришди...» деб мудҳиш шивир-шивир гаплар таъсирида эс-ҳушини йўқотиб, зинапояга чопиб чиқди. Қорайган дала томондан туман босиб келмоқда, бўзарган жарлар орасида қизилоёқ

чурилламоқда эди. Йироқларда қорайиб кўринган Со-
кольники ўрмони устида ғира-шира йилтираб хосиятсиз
юлдуз кўринарди. Наталья Кирилловна, юрагига пичоқ
қадалгандай бўлиб, чинқириб юборди:

— Петенька, болажоним!

Василий Волков дарё бўйида от чоптириб бораётиб
балиқчилар гулхани устидан чиқиб қолди; капалаги уч-
ган балиқчилар сакраб ўринларидан турдилар, қозон
ағдарилиб кетди, ичидаги балиқ шўрва оловга тўкилди.

Волков энтиккан ҳолда:

— Мужиклар, подшони кўрмадингларми?— деб сў-
ради.

— Боя қайиқда сузиб ўтган ўша эмасмикин? Наза-
римда, худди Кукуйга қараб кетди-ёв. Тўғри немислар-
га боринг, ўша ердан топасиз...

Слобода дарвозаси ҳали ёпилмаган эди. Волков кўча-
дан от чоптириб, тўғри немислар тўпланган жойга бор-
ди. От устидан қараб, подшони ва унинг ёнида турган
сочлари узун, этаги курка товук думига ўхшаб тарвай-
ган калта камзулли, ўрта бўйли кишини кўрди. Бир
қўлида шляпа, бир қўлида таёқ ушлаган олифта бу ит-
вачча подшо билан бемалол кулиб гаплашиб турмоқда
эди. Пётр тинглаб, ҳадеб тирноғини ғажир эди. Бошқа
немислар ҳам пинагини бузмай, кеккайиб беодоб қиёфа-
да турарди. Волков отдан сакраб тушди-да, немислар
орасини ёриб ўтиб, подшо олдида тиз чўкди.

— Марҳаматли подшо ҳазратлари, волидан мубо-
раклари пошшо ойим қаттиқ қайғуриб адоий тамом бў-
лаёздилар: сизни ўлдига чиқариб қўйган бўлсалар ҳам
ажаб эмас. Дарҳол уйга қайтиб, кечки ибодатда ҳозир
бўлмоғингиз лозим...

Пётр безовталаниб қолди, бошини кифтга томон
қийшайтириб бир силтаб олди.

— Қайтмайман... Йўқол бу ердан!..— Бироқ Волков-
нинг ҳамон тиз чўкиб, унга қаттиқ тикилиб олганини
кўргач, қони қизиб тепиб юборди.— Йўқол дедим сенга,
малайвачча!

Волков қовоғи осилган ҳолда икки букилиб таъзим
қилди-да, хохолаб кулган кимсаларга қарамасдан, оги-
ни йўрғалатиб, пошшо ойимга хабар бергани кетди.
Навқирон подшони кўрмоқ учун ўз ошхонасидан кўчага
чиққан винофуруш Иван Монс — нимча камзул, жун

пайпоқ, гулдор туфли кийган қўш бағбақали, юзлари қип-қизил беғам немис чинни трубкасини оғзидан олди-да:

— Подшо ҳазрати олийлари уйларида кўра бизда бемалол роҳат қилишлари мумкин, чунки бу ер нашьалироқ,— деди.

Даврада турган немислар трубкаларини оғизларидан олиб, бошларини ликиллатиб, самимий табассум билан:

— Албатта, бу ер нашьалироқ,— деб тасдиқладилар.

Ва дарҳол яқинроқ бориб, бўйи узун, бўйни ингичка подшога — башанг кийинган жингалак парикли Франц Лефорт нима деяётган экан, деб қулоқ сола бошладилар. Пётр бу одамни Яуза дарёсида бесўнақай қайиқда кетаётганда учратган эди; хизматкорлар эшакни тўғри эшолмай, ҳадеб ғижирлатишар, ғашга тегишарди. Пётр оёқларини йиғиб, қайиқ тумшуғида ўтирарди. Кечки шафақ шуъласида ялтираб кўринган олисдаги черепицали томлар найзасимон миноралар, текислаб қўйилган дарахт учлари, тегирмон томидаги шамол парраклар, каптархоналар — ҳаммаси аста-секин яқинлашмоқда эди. Кукуй томондан қулоққа ажойиб музика садоси чалинарди. Пётр худди болалик чоғида энагаларидан эшитган эртақлардаги афсонавий шаҳарни кўраётгандек маҳлиё эди.

Дарё бўйида уйилиб ётган ахлат устида — духоба камзул, чети қайтарма қора шляпа кийган, қилич таққан капитан Франц Лефорт кўринди. Пётр уни Кремлда, ажнабий элчиларни қабул қилиш маросимида кўрган эди. Лефорт трость ушлаган чап қўлини ёнга кериб, ўнг қўли билан шляпасини бошдан олди-да, бир қадам чекиниб таъзим қилди,— бошидаги парикнинг жингалак-жингалак толалари юз-кўзини тўсиб қолди. Сўнгра эпчиллик билан қаддини ростлади-да, лабининг бир чети билан жилмайиб, русча тилда нотўғри талаффуз билан:

— Хизматингизга тайёрман, подшо ҳазрати олийлари,— деди.

Бу одам шу қадар чаққон, шу қадар дилкаш, ҳеч кимга ўхшамас эдики, Пётр гўё ажойиб нарсани томоша қилаётгандай, бўйнини чўзиб унга тикилиб қолди. Лефорт парик шокилаларини соллантириб сўзлай бошлади.

— Мен сизга ғалати сув тегирмонни кўрсатишим мумкин. Бу тегирмон тамакини талқон қилади, тариқ туяди, тўқув дастгоҳини юргизади, баланд жойга ўрнатилган

каттакон бочкага сув тўлғизиб беради. Яна бир ғалати тегирмон филдирагини ҳам кўрсатишим мумкин, ичида ит бор: ит югуради — филдирак айланади. Винофуруш Монсникида мусиқа яшик бор; бу антиқа яшик устига ўн икки қиз билан йигитларнинг ҳамда иккита қушнинг ҳайкалчаси ўрнатилган, иккаласи ҳам айнан қушга ўхшайди, лекин жуда кичкина — тирноқдай келади холос. Қушлар булбулга ўхшаб сайрайди, қанот қоқади, думини ликиллатади, ҳаммаси ажойиб механика қонунлари шарофати, бошқа ҳеч қандай мўъжиза йўқ. Ажойиб дурбинни ҳам кўрсатаман; шу дурбиндан ойга қаралса, ундаги тоғларни, денгизларни кўриш мумкин. Дорихонада спиртга солиб қўйилган чақалоқ қизчани томоша қиласиз: юзи бир ярим қарич келади, аъзойи бадани жун, қўлу оёқларида иккитадан бармоғи бор холос.

Гапга маҳлиё бўлган Пётрнинг кўзлари ҳайратдан тобора кенгайиб ўйлай бошлади. Аммо у кичкина оғзини маҳкам юмиб олиб, чурқ этмай ўтирарди. Агар қирғоққа чиққудай бўлса, Лефорт унинг новчалигини, қўллари узунлигини кўрса, масхара қилиб куладигандай туюларди назарида. Пётр қаттиқ хижолат чекканидан жаҳлига чидаммай, ҳадеб бурнини тортар, қайиқ тумшуғи соҳилга бориб тақалган бўлса ҳам тушишга журъат этолмасди. Шунда чиройли, қувноқ ва соддадил Лефорт югуриб бориб сувга энгашди-да, Пётрнинг тимдаланган, тирноқлари ғажилган қўлини олиб кўксига босди.

— Муҳтарам ҳазрати олийлари, меҳмондўст Кукуй аҳли Сизни кўрмоққа бениҳоя орзуманд, агар ташриф буюрсангиз, бошлари осмонга етгай... Сизга ажойиб, ғаройиб нарсаларни кўрсатишади...

Лефорт ниҳоятда муғамбир, аврашга уста ва эпчил одам эди. Пётр эс-ҳушини йиғиб олишга улгурмасдан ўзини унинг ёнида кўрди, — қўлларини саланглатиб Слобода дарвозаси томон кетаётганини пайқади. Бу ерда уларни тўқликдан семирган, юзлари қип-қизил, хушмуомала немислар ўраб олди; ҳар ким ўз уйини, филдирагини ит айлантирадиган тегирмонини, йўлкаларга қум сеппилган, буталари қирқиб-тараб қўйилган, бегона ўтдан тозаланган боғчасини кўрсатмоқчи бўлиб таклиф қила бошлади. Хуллас, Лефорт мақтаган ажойиб, ғаройиб нарсаларнинг ҳаммасини подшога кўрсатишди.

Пётр ҳайрон бўлиб, устма-уст: «Бу нима? Бу нима

учун ишлатилади? Бу қандай ясалган?» деб сўрайверарди. Кукуйликлар унинг синчковлигига қойил қолиб бош чайқашар. «Ҳо, Пётр Алексеевич ёш бўлса ҳам ҳар бир нарсани билгиси келади, бу энг яхши фазилат» деб мақташарди. Ниҳоят, чорбурчак ҳовуз ёнига келдилар. Аллақачон қоронғи тушганди. Ошхонанинг очиқ эшигидан тушган чироқ шуъласи сув бетини ёритиб турарди. Пётр кичкина қайиқни кўриб қолди: унинг жажжи елкани шамол йўқлиги учун шалпайиб қолган эди. Атиргулдай жимжимадор, сутдай оппоқ кўйлак кийган ёшгина қиз қайиқда ўтирарди. Унинг сочлари турмакланган, гул қадаб безатилган, яланғоч қўлларида чиройли уд. Пётр шу қадар таажжубландики, ҳатто алланимадан чўчигандай сесканди. Қиз ғира-шира қоронғида ғалати тусга кирган юзини подшога қаратиб, торни чертди ва торга жўр қилиб жингиллаган овоз билан немис тилида шу қадар мунгли ва ёқимли қўшиқни бошладики, тингловчилар гўё бир нарса қитиқлагандай питирлаб қолишди. Курра ва конус шаклида бутаб-қирқиб қўйилган буталар орасидаги тамаки оппоқ гуллаб муаттар ҳид таратарди. Аллақандай ноаниқ таассуротдан Пётрнинг юраги гупиллаб ура бошлади.

— Бу қўшиқни атайин сиз учун айтяпти,— деди Лефорт.— Жуда яхши қиз бу, бадавлат винофуруш Иоганн Монсинг ёлғиз фарзанди.

Трубкасини оғзидан қўймаган Иоганн Монс эса, қўлини баланд кўтариб, жилмайиб, Пётрни кафти билан имлаб чақирди.

Лефорт ёқимли товуш билан шивирлади:

— Ҳозир қовоқхонага қизлар тўпланади, рақс тушишади, мушакбозлик, ўйин-томоша бўлади,— деб Пётрни баттар қизиқтириб қўйди.

Қоронғи кўчада олатасир от чоптириб келаётган суворийлар кўринди. Бир гала подшо хизматчилари оломон орасини ёриб ўтиб, пошшо ойимнинг, тезроқ уйга қайт, деган қатъий буйруғини Пётрга етказдилар. Бу гал подшо бўйсунишга мажбур бўлди.

Кремлни кўрган ажнабийлар подшо қасри тўғрисида гап очилганда лабларини буриб: «Париждаги, Вена,

Лондон, Варшава ёки Стокгольмдаги қасрларга мутлақо ўхшамайди, купецлар маҳкамасига ўхшаш анчайин бир жой» дейишарди. Чиндан ҳам бу қасрда шоҳона базму тантанали зиёфат деган нарсадан асар йўқ, бу ерда на биронта томоша кўриш мумкин ва на ҳақиқий музикадан роҳатланиш... Қимматбаҳо зарбоф пўстинда димиққан боярлар, кеккайган, димоғдор князлар, номи улуғ лашкарбошилар Кремлнинг пастаккина ва иссиққина хоналарида савдо-сотиқ тўғрисида каноп, ишқор, балиқ ёғи, ғалла, тери сингари молларни пуллаш хусусида суҳбатлашишарди. Еримиз бой, серҳосил, ҳамма нарса сероб, бироқ савдонинг мазаси йўқ, боярларга қарашли ер-мулк беҳисобу, лекин пуллашга келганда бирор нарса топилмайди деб нолишар, нуқул хўрсинишарди холос. Қора денгизда — татарлар, Болтиқ денгизига бориш амри маҳол, Хитой узоқда, шимол томонни инглизлар эгаллаб олган. Денгиз учун жанг қилиш зарур, аммо бунга куч қани?..

Бунинг устига руслар камҳафсала, лапашангроқ эди. Улар Москва дарёси бўйидаги чор атрофи баланд девор билан ўралган кўрғонларида, қулф-калитли мустаҳкам дарвозалар орқасида айиқ сингари умр кечиришарди; кунига уч маҳал ибодат қилишар, тўрт марта яхшилаб овқатланишар, қоидадаги одоб юзасидан ҳамда танисоғлиқ учун кундузи ҳам андак ухлаб олишарди. Шунинг учун бўш вақтлари кам бўларди: боярин — қасрга боришга ва подшонинг нима хизмат буюришини кутишга, савдогар эса — дўконда ҳақ деб ўтиришга ва ўтган-кетганни авраб чақиришга, мирза бўлса терлаб-пишиб хат ёзишга мажбур эди.

Ким билади, яна қанча йил рус кишилари шу аҳволда инқиллаб, бошларини қашлаб, нолишдан бошқани билмай кун кечиришаркин — бироқ кутилмаганда бахти кулиб, иши ўнгидан келди. Польша қироли Ян Собесский туркларга қарши иттифоқ тузиш ҳақида музокара бошлаш учун Москвага номдор кишиларни вакил қилиб юборди. Поляклар ширинсуханлик билан, олисдан гап бошлаб, ҳароми туркларнинг христианларни эзишига йўл қўйиш асло мумкин эмаслигини, православ русларнинг Туркия султони ва Қрим хони билан дўстона муносабатда бўлиши ҳам яхши эмаслигини гапирдилар. Москваликлар полякларнинг аҳволи танглигини, улар билан оёқни тираб савдолашадиган пайт келганини дар-

қол фахмладилар Чиндан ҳам аҳвол шунақа эди: Польша, Австрия империяси билан биргаликда туркларнинг ҳужумини аранг қайтармоқда, бунинг устига, шимол ёқдан шведлар таҳдид қилмоқда эди. Ҳамма ёқни вайронага айлантирган ўттиз йиллик қирғин-барот урушни ҳали ҳеч ким унутгани йўқ, бу урушда Австрия империясининг путури кетгани, Германия одамсиз ҳувиллаб қолгани, Польшани шведлар бутунлай босиб олишига сал қолгани ҳамманинг эсида эди. Ҳамма денгизда французлар, голландлар, турклар, Болтиқ бўйларида эса — шведлар хўжайин бўлиб олганди. Поляклар нима-нинг илинжида келгани равшан эди: уларнинг мақсади — Украина даштларини рус қўшинлари кучи билан турклар ҳужумидан мудофаа қилиш эди.

Подшонинг муҳрдори ва элчилар иши бўйича инонган кишиси Новгород ҳокими князь Василий Васильевич Голицин Киевни қайтариб беришни поляклардан талаб қилди: «Қадим замондан отамерос юртимиз бўлган Киев ўлкасини барча шаҳарлари билан бирга бизга қайтариб берасиз, ана ўшанда биз келаси йили Қрим хонига қарши қўшин тортамыз» — деди. Аммо поляклар: «Жамики нарсадан айрилсак айриламизки, Киевни қайтариб беролмаймыз» — деб уч ярим ойгача роса баҳслашиб кўришди. Руслар шошмасдан музокарани давом эттиришди, то князь Владимирнинг Днепр сувида чўқинганидан тортиб, Россия йилномасини полякларга далил келтириб, ўз шартларида қаттиқ туриб олишди. Баҳс узоқ чўзилса ҳам, пировардида руслар ютиб чиқди.

Бессарабияда турклардан енгилган Ян Собесский, Москва билан абадий сулҳ ҳақида Киевни барча шаҳарлари билан бирга қайтариб бериш ҳақидаги шартномага йиғлай-йиғлай қўл қўйди. Бу жуда катта ютуқ эди, бироқ ташвиши ортиқча: Қрим хони билан жанг қилиш учун қўшин тўплашга тўғри келарди.

5

Охотний растаси қаршисидаги Голициннинг ҳовлиси ниҳоятда батартиб ва озода эди. Унинг бўғоти тагидан то ерга қадар мис қопланган деворлари қуёшда қизиб товланарди. Пилта милтиқ билан қуроолланган, темир қалпоқ, тери совут кийган швейцариялик иккита новча йигит эшик олдида посбонлик қиларди. Яна иккитаси

зарҳал дарвозанинг икки ёнида қаққайиб турар эди. Охотний растасида санқиб юрган бир гала бекорчи оломон ўша ёқдан туриб, швейцариялик посбонларнинг тўқликдан тўлишган юзларига тикилишар, бошдан-оёқ ранго-ранг плитка ётқизилган ҳовлиси, икки жуфт жийрон от қўшилган ойнабанд, серҳашам каретани, ҳукмдор Софья билан бошқача алоқада бўлган муҳрдорнинг мис шуъласида товланган уйини томоша қилардилар.

Ҳаво ниҳоятда дим бўлгани учун Василий Васильевич шабадароқ жойда — очиқ дераза ёнида Варшавадан келган ажнабий меҳмон де Невилль билан лотин тилида гаплашиб ўтирарди. Меҳмон парикда, Людовик Ун тўртинчининг саройида расм бўлган французча либосда эди. Василий Васильевич эса — париксиз, лекин у ҳам францизча кийинган, — оёғида узун пайпоқ билан қип-қизил кавуш, эғнида калта қилиб, духобадан тикилган ҳошияли шим, духоба камзул, нозик круживали ички кийимининг этаклари қорин усти ва икки биқинидан чиқиб турарди. Князь соқолини олдираар, лекин мўйлов қўярди. Унинг олдидаги французча стол устида — ўралган қоғозлар, дафтарлар, лотинча китоблар, хариға ва бинокорлик лойиҳалари кўринарди. Зарбон тери қопланган деворларга — Голицинлар авлодига мансуб князларнинг расмлари ҳашаматли рамларга солиниб осиб қўйилган, ҳар бир расм Софьянинг суратини ушлаган икки бошлик бургут билан безатилган. Тўқиб ишланган — французча кимхоб қопланган — итальянча курсилар, ранг-баранг гиламлар, Исфaxon қуруллари, бир неча девор соат, мис глобус, Англияда қилнган термометр, китоб муқовалари ва ниҳоят, гумбазсимон ипга кумуш ҳамда олтин суви берилиб ложувард билан солинган осмон ва юлдузлар сурати; бу сурат дераза оралиғидаги ва эшик устидаги ойналарда бир эмас — неча марта лаб акс этиб, кўзни қамаштирарди.

Меҳмон хона ичидаги ярми осийча, ярми европача хилма-хил жиҳозларни маъқуллаган назар билан қизиқсиниб томоша қиларди. Василий Васильевич оёқларини чалиштириб, патқаламни ўйнаб, олижаноблик билан жилмайиб гапирмоқда эди (баъзан лотинча сўзга тили келмай тутилиб қоларди-да, бузиб талаффуз этарди).

— Сизга ҳаммасини тушунтириб бераман, жаноб де Невилль. Бизнинг давлатимиз асосан икки табақадан иборат: бири — тўйдирувчи, иккинчиси — давлат хизма-

тини адо этувчи, яъни, деҳқонлар билан дворянлар. Бу икки табақа ҳозир ниҳоятда қашшоқлашган, шу боисдан иккаласи ҳам давлатга бирон наф келтиролмайдди, нуқул вайронагарчиликдан бўлак гап йўқ. Агар деҳқонларни помещчиклардан ажратиб олинса-ку, жуда ажойиб иш бўлади-я. Чунки помещчик фақат ўз манфаатини кўзлайди, крепостной мужикни аямай эзавериш тамом қилади, шу боисдан деҳқон ҳам қашшоқ, помещчик ҳам, давлат ҳам қашшоқ...

— Юксак фикр тўлган доно сўзлар айтдингиз, жаноби канцлер,— деди де Невилль.— Аммо бу оғир вазифани қайси йўл билан бажармоқчисиз?

Василий Васильевич табассумдан яшнаб кетди, стол устидан саҳтиён муқовали дафтарни олди. Дафтар муқовасига унинг қўли билан қуйидаги сўзлар ёзилган эди: «Гражданча ҳаёт ёки халққа тааллуқли барча ишларни ривожлантириш ҳақида...»

— Бутун халқни бадавлат қилмоқ учун жуда кўп меҳнат талаб этилади, лекин бу жуда улуғ иш,— деди князь ва дафтарни очиб ўқий бошлади: —«Миллион-миллион десятина ерлар қаровсизликдан чўлга айланмоқда... Бу ерларни ҳайдаб экин экиш керак. Чорва туёғини кўпайтириш лозим. Россиядаги зотсиз қўйларни бутунлай йўқотиб, ўрнини майин жунли инглиз қўйлари билан тўлдириш керак. Одамларни ҳар хил ҳунарга ва кон ишларига ўргатиш ва бу соҳадан келадиган фойдадан улуш ажратиш, уларни манфаатдор қилиш лозим. Сон-саноқсиз ўлпон-солиқ ва тўловларни ҳамда мажбурий хизмат турларини бекор қилиб, аҳолига ёппасига унчалик оғир тушмайдиган ягона солиқ солиш лозим. Лекин бу тadbирлар помещчиклардан ҳамма ерни олиб эркин деҳқонларга берилгандагина амалга ошиши мумкин. Қўлликда умр кечирган одамлар минбаъд бировга қарам, малай бўлмаслиги учун крепостнойлик кишанларини таг-туғи билан қуритиш лозим, лекин қўрада хизмат қилувчи бирмунча қароллар бундан мустасно...»

— Жаноби канцлер,— деб айтиб қолди де Невилль,— тарихда бирон ҳукмрон бу қадар жасорат билан бу каби улуғ режа тузишни ҳаёлига ҳам келтирган эмас. (Василий Васильевич бундай мақтовдан ерга қаради, унинг нурсиз бетлари қизариб кетди.) Лекин дворянлар ерни деҳқонларга беришга, қўлларни озод қилишга индамай кўна қолармикин?

— Помешчиклар қўлдан кетган ерлари эвазига маош олишади. Қўшин фақат дворянлардан тузилади. Қароллардан ва деҳқонлардан аскарликка одам олишни биз бутунлай ман этамиз. Деҳқон ўз иши билан шуғуллангани маъқул. Дворянлар эса, қилган хизмати эвазига фалонча ер ва фалонча одам эмас, балки йилига анчадан маош олиб туради, бунинг учун керакли маблағ ер ўлпонидан тушган умумий пулдан олинади. Ана шунда давлат даромади икки ярим баробардан ҳам ортиши керак...

— Назаримда, худди қадимги замон файласуфининг сўзларини эшитаётгандайман,— ҳаяжонланиб шивирлади де Невилль.

— Дворянларнинг ўғилларини, ўспирин болаларини Польшага, Францияга, Швецияга юбориш керак, токи улар ҳарбий таълим олсинлар, ҳарбий илмни пухта ўргансинлар.

Бизда академия, илму фан ўчоқлари бўлмоғи лозим. Биз ўз юртимизни санъат асарлари билан безаймиз, меҳнатсевар деҳқонларимиз кўчиб бориб чўлларимизни обод қилсин. Нодон халқимиз ёппасига саводхон бўлади, ифлос кулбалар ўрнига гиштин иморатлар қурилади. Қўрқоқлар ботирлик даражасига кўтарилади. Биз қишлоқларни бадавлат қилмагунча тинчимаймиз. (Василий Васильевич кўз қири билан деразага қаради-ю, терак баробар кўтарилган қуюн кўчада чарх уриб, ҳору хасларни, парранда патларини учириб юрганини кўрди). Кўчаларга тош ётқизамиз. Ҳа, Москва янгидан қад кўтаради, бошдан-оёқ тош билан гиштдан бунёд этилади. Ана ўшанда бу қолоқ мамлакатда донишмандлик нодонлик устидан тантана қилади.

Князь қўлидаги патқаламни столга қўймасдан ўридан турди-да, гилам устида юра бошлади, сўнгра, яна бир қанча ғайри оддий фикрларни баён қилди меҳмонга:

— Инглиз халқи адолатсизликни, нотўғри тартибларни ер билан яксон қилди, аммо ғазаб устида ўз қиролнинг калласини олиб, энг улкан жиноятга йўл қўйди... Шу каби даҳшатли ҳодиса рўй бермаслиги учун биз барча табақаларга яхшилик ва фаровонлик тилаймиз. Борди-ю, дворянлар бизнинг ташаббусимизга қаршилик кўрсатадиган бўлса, биз уларнинг қаршилигини, азалий қайсарлигини куч билан енгамиз...

Суҳбат тўсатдан тўхтади. Кўзлари қўрқувдан олайиб кетган хизматкор пайдо бўлиб, оёқ учиди князь ёнига борди-да, қулоғига алланима деб шивирлади. Василий Васильевичнинг юзи тиришиб, бирданига жиддийлашди. Де Невилль буни сезиб шляпасини олди-да, таъзим билан эшик томон чекина бошлади. Василий Васильевич ҳам таъзим қилиб, кружева ва узуклар билан безалган қўлини назокат ила кўксидан пастга қарата ёйиб кетидан бораркан:

— Мен ғоят ноқулай аҳволда қолдим, жаноби де Невилль, бунчалик тез кетарсиз деб асло ўйламагандим, аттанг, аттанг..., — дерди.

Князь хонада ёлғиз ўзи қолгач, ойнага бир қараб олди-да, ҳовлиқиб, пошналари билан полни дўқиллатиб, ёгоқхонага кирди. У ерда туяқуш патлари билан безатилган қип-қизил шойи чодир тагидаги икки кишилик кенг каравотда, чаккасини бурама устунчага тираб Софья ўтирарди. Ҳукмдор малика ҳар сафаргидай бу гал ҳам усти берк каретада хилват йўлдан яширинча кириб келган эди.

6

— Сонюшка; салом моҳитобоним...

Малика сўрашмади, ғам соя солган юзини кўтариб, эркаклар кўзига ўхшаш ўткир яшил кўзлари ила Василий Васильевичга қаттиқ тикилди. Князь ҳайрон бўлиб, каравотга етмасдан тўхтади.

— Бирор фалокат юз бердими, давлатпаноҳ маликам?..

Шу йили қишда Софья қорнидаги болани олдирган эди. Юзи тўлишиб; оғзининг икки четидаги эти таранг бўлса ҳамки, ёноқлари илгаригидай яшнаб, лоладай барқ уриб товланмасди, бунинг устига, ҳар хил ташвишу ваҳимали ўйлар таъсир этиб, юзида жирканиш аломати пайдо қилган эди. Софья, юз-кўзи очилмаган қизлар сингари ҳамон башанг кийинса ҳам, жувонлиги барваста гавдасидан, дадиллигидан, юриш-туриши ва қилиқларидан сезилиб турарди. Малика Василий Васильевичга бўлган муҳаббатини эл кўзидан яширишга мажбур эди, шу сабабдан қаттиқ изтироб чекарди. Лекин бу сирни ҳамма, ҳаттоки, идиш-товоқ ювувчи оқсоч қизлар

ҳам биларди. «Ўйнаш» деган уят сўз ўрнига сўнгги вақтда «галант» деган бир оз келишганроқ ажнабий сўз топилган бўлса ҳам, барибир, Софья қаюатланмас, ўз танини тўйсиз, никоҳсиз, ғайри қонуний равишда ошиқига бағишлаб юргани алам қилар, аламига чидаёлмасди. Тўлғоқ дарди қанчалик оғир бўлмасин, аёл жинсига шунчалик ширин. Ахир, минг қийналса ҳам мана шу баҳорда бола кўрарди-ку!.. Одамлар болани олдиришга мажбур қилишди. Софьянинг ёшига қараганда муҳаббати кучли, ниҳоятда жўшқин, нотинч муҳаббат эди; бундай муҳаббат ўн еттига кирган қиз бола учун балки хатарли эмасдир, аммо Софьяни уззукун ўйлашга, ўғринча иш кўришга, туни билан тўшакда тўлганиб тонг оттиришига, доим хавотир олишга мажбур қиларди. Баъзан нафрати қўзғаб томоғига бир нарсa тиқилгандай бўлиб қийналар, ўшандай кезларда князь кўзига балодай кўринарди, чунки уззукун азоб чекишига, қорнидаги боланинг нобуд бўлишига — ҳаммасига шу сабабчи. Қошки унга ҳивин чаққандай кор қилса: қўлини артиб, қўлтиғига суртиб кетаверади.

Каравотда оёқларини осилтириб, кийими иссиқлик қилганидан терлаб-пишиб ўтирган Софья Василий Васильевичга совуқ қараб қўйди:

— Кийиминг жудаям кулгили,— деди малика,— бу қанақа либос, французчами? Шими бўлмаса хотинлар кийимидан ҳеч фарқи йўқ-а... Бусиз ҳам ҳамма куляпти... (Софья юзини тескари ўгириб хўрсинганини яширди). Ҳа, ишимиз чатоқ, азизим, чатоқ... Хурсанд бўладиган жойимиз қолмади.

Сўнгги вақтларда Софья князникига келганда кўпича тумтайиб ўтирадиган, дилидагини очиб гапирмайдиган бўлиб қолди. Василий Васильевич маликага яқин бўлган икки қизиқчи хотиннинг кун бўйи сарой атрофида изғиб, боярларнинг пичир-пичирига қулоқ солиб гап ўғирлаб юрганини яхши биларди. Софья уйқуга кетар олдида улар ҳамма гапни унга етказишарди.

— Ҳаммаси қуруқ ваҳима, давлатпаноҳ маликам,— деди Василий Васильевич,— одамлар оғзига келганини қайтармай гапирaveraди, сира хафа бўлма, парво қилма...

— Парво қилмайинми? — тирноғи билан каравот устунчасини тиқирлатди, ғазаби қўзғабанидан секин-аста тишининг оқи кўрина бошлади.— Биласанми, Мос-

квада одамлар нима деяпти? Биз давлатни идора қилишга ожизмишмиз... Қўлимиздан биронта катта иш келмас эмиш...— Василий Васильевич мўйловини ушлаб, кифтини қисиб қўйди. Софья кўз қири билан унга қаради: «Оҳ, мунчаям чиройли бу жонсўхта. Афсуски, зуваласи бўшироқ, юрагида ғайрати йўқ. Хотинга ўхшаб кружева билан безангани нимаси...» деб қўйди ичида.

— Шундай, азизим... Китоб ўқишга жудаям устасан, ёзувда ҳам сенга тараф йўқ, фикринг мунаввар, ҳа, биладан. Аммо кун кеча амаким Иван Михайлович кечки ибодатдан сўнг: «Василий Васильевич дафтарини очиб менга деҳқон ва мужиклар тўғрисида ўқиб берди, эшитиб ҳайрон қолдим,— бечора князнинг эси жойидами ўзи?» деб масхара қилди. Боярлар роса кулишди.

Василий Васильевич қиз боладай қип-қизариб кетди, узун киприклари остида кўзларини ўқрайтириб қаради.

— Дафтардаги гапларга уларнинг ақллари етмайди.

— Ақлларини қайдан оламин, — пешанамизга битгани шулар... Чидашга мажбурман. Польша қироличасидай мен ҳам рақс тушгим, узун юбка кийиб отда қийшайиб ўтириб овга чиққим келади, бироқ қўрқаман, дамим ичимда, бирон нарса ҳавас қилсам,— дарров кофирга чиқаришади. Усиз ҳам патриарх мен билан қўл учида кўришяпти.

— Ҳа, кунимиз шу махлуқларга қолди.— деди Василий Васильевич — шивирлаб.

— Гапимга қулоқ сол, отахон... Манави кружева-ю пайпоқларининг ташла, сафар тўпининг кийиб, қўлингга қилич олгин... Буюк иш кўрсатиш пайти келди...

— Нима?— яна Қрим хони тўғрисида гап бўладими?

— Ҳамманинг оғзида фақат битта гап: Қримга қарши уруш очиш... Бусиз иложимиз йўқ, азизим, зафар қозониб қайтсанг, билганингни қилаверишинг мумкин. Ушанда сенга ҳеч ким бир нима деёлмайди, чунки барча кучлилардан кучлироқ бўласан.

— Ахир тушунсанг-чи, Софья Алексеевна, биз уруш очолмаймиз... Пул бошқа ишларга зарур...

— Бошқа ишлар Қримдан кейин бўлади,— деди Софья қатъий қилиб.— Мен аллақачон фармон тайёрлаб қўйдим: сен лашкарбоши бўласан. Кечаю кундуз сени ёд этаман, ибодат пайтида тиз чўкиб ҳаққингга

дуо қиламан, пиёда юриб жамики монастирларни зиёрат қилғайман, азиз шунқорим... Ғалаба билан қайтганингдан кейин ким сенга оғиз очиб гап қота олади? Иккимиз бемалол бош кўтариб юраверамиз... Ишончим комил: хонга қарши жангда тангрим бизга маладкор бўлғай.— Софья каравотдан тушди-ю, князнинг тескари қараган кўзларига пастдан туриб тикилди.—Вася, шу дамгача сенга айтишга юрагим бўлмади... Биласанми, яна қанақа миш-мишлар тарқалади? «Преображенский қасрида кучли подшо улғаймоқда... Софьянинг оқсувсар пўстинда яйраганлари бурнидан чиқар ҳали» деётган эмиш одамлар... Менга раҳм қил... Хаёл чалғитиб, миямда ёмон фикрлар ғимирламоқда...— Софья князнинг қалтираган қўлини олиб, қайноқ кафтига босди.— Бола ҳадемай ўн бешга киради. Бўйи ҳам бир саржин келар. «Кичик қўшинда хизмат қилиш учун барча отбоқару қўшбегиларни (овчи йигитларни) аскарликка олисин» деб фармон юборибди. Кошки қурол-яроғлари илгаригидай ёғочдан бўлса, қиличлари ҳам, пилта милтиқлари ҳам темирдан... Вася, қулоғимга аллаким Угличдаги воқеа тўғрисида, Дмитрий тўғрисида шивирлагандай бўлиб эшитилди, нуқул хаёлимни чалғитади... Мени ёмон йўлдан қайтар, азизим, гуноҳга ботмасимдан қайтариб қол... Ахир, бу гуноҳи азим эмасми? (Василий Васильевич қўлини унинг чангалидан тортиб олди. Софья йиғламсираб жилмайди). Менимча, бу ҳақда ўйлаш ҳам зўр гуноҳ... Қадимги замонда бўлган бир воқеа бизга алоқаси йўқ... Бутун Европага доврўнинг кетади, қаҳрамонлигинг тилларда дoston бўлади. Ушанда биз ундан¹ қўрқиб бўлмиз: қанча эркалик қилса кўтараверамиз...

— Биз урушолмаймиз!—деди аламзадалик билан Василий Васильевич.— Бизда жанговар қўшин йўқ, пулимиз йўқ... Шундай улўғ режалар! Афсуски, ҳаммаси пучга чиқадиган бўлди! Ким уни тушуниши, ким ёқлаши мумкин? Эй парвардигор, лоақал уч йил, жуда бўлмаса, икки йил урушсиз яшай олсак эди...

Князь кружева енгли қўлини умидсизлик билан силтади... Минг гапиргани билан далил келтириб эътироз билдириб, ҳаракат қилгани билан барибир наф йўқ эди.

¹ Пётрдан демоқчи. (Тарж.)

Наталья Кирилловна Никита Зотовни уришиб: «Тезроқ бўлсанг-чи, ахир имилламасдан, қаерда бўлса ҳам топиб кел! Тонг отарда уйдан чиқиб кетди, на ибодат қилди, на бир тишлам нон оғзига солди... Тезроқ югур!» деб қистар эди.

Аммо Пётрни қидириб топиш осон эмасди, фақат ўрмоннинг бирор бурчагида тўп отилса ёки барабан товуши чиқса,— подшо ўша ёқда ўз аскар болаларини машқ қилдираётган бўлар,— ўшандагина топиш мумкин эди. Қўпинча излаб келган Никитани асир олишарди-да, уйга қайтиб ибодат қилиш ёки Москвадан келган боярининг сўзини эшитиш лозимлиги тўғрисида гапиравериб подшони безор қилмасин учун дарахтга бoғлаб қўйишарди. Асир диққат бўлмасин, деб Пётр унинг олдига бир қадаҳ ароқ қўйишни буюрар эди. Бора-бора Никита ароққа ўрганиб қолди ва баъзан ичгиси келганда мени асир олиб қайинга боғланглар, деб илтимос қиладиган бўлди. Ўшандай кунлари уйга қайтаркан, бошини чайқаб, қўлларини ёйиб, Наталья Кирилловнага ҳасрат қиларди:

— Ялинавериб, дармоним қуриди, давлатпаноҳ пошшо ойм, лочинимиз уйга қайтишдан бош тортди...

Ўйин-кулгида, шўхликда Пётрга тараф йўқ эди: кечакундуз ухламасдан, туз тотимасдан ўйнай оларди, қандай ўйин бўлса — унга барибир, ишқилиб, шовқин-сурон хушчақчақлик, ҳазилкашлик, тўплар отилиб, барабанлар чалиниб турса бас. Подшо отбоқарлардан, овчи йигитлардан, ҳаттоки номдор кишилар фарзандларидан териб олган солдатлар ҳозир уч юзга етди. Пётр ўз солдатлари билан Москва атрофидаги қишлоқларни ва монастирларни айланиб машқ ўтказарди. Баъзан монахларни қўрқитиб, ўтакасини ёришар: айни кун қизигида, дарахтда биронта барг қимир этмайдиган пайтда, фақат аргувонлар тагида гўнғиллаган арилардан бўлак ҳамма ёқни сукунат ва мудроқ босган маҳалда — бир гала махлуқ тўсатдан шайтончасига қийқириб, ўрмон орасидан чиқади-ю, ёғоч ўқ билан монастирь деворларини тўпга тутади; афтига қараганда биронтаси русга ўхшамайди. Монахлар шулардан биттаси — ҳамма ёғи лой, афт-башараси порох куясига беланган, новча безовта йигитча подшо эканини билгач, баттар ваҳимага тушадилар.

Кичик кўшинда хизмат қилиш ниҳоятда оғир эди: солдат на уйқуга қонар ва на қорни тўярди. Қўққисдан подшонинг миясига бирор нарса келдими, — ёмғир қуяётганига ёки кун чидаб бўлмас даражада қизиганига қарамай, бекордан-бекорга одамларни қўрқитиб безовта қилмоқ учун солдатларни ким билсин қаёқларга бошлаб кетар, нега ундай қилганини ўзидан бошқа ҳеч ким билмасди. Баъзан ярим кечада уйғотишар — «Душмандан четроқ юриб, дарёни сузиб ўтиш тўғрисида буйруқ берилди» деб қолишарди. Тун қоронғисида баъзилар сувга чўкиб кетарди.

Ялқовлик ва бўйинтоблик учун қаттиқ жазолашарди: кимки бекордан бекорга кўча чангитишдан зерикиб бўйинтоблик қилса ёки уйига қочмоқчи бўлса — аямай таёқ билан савалашарди. Сўнгги вақтда Кичик кўшин тепасига лашкарбоши ёки янгичасига айтганда — генерал номи билан Автоном Головин тайинланган эди. Бу одам ақлдан мундоғроқ бўлса ҳам ҳарбий машқ қондаларини жуда яхши билганидан солдатлар орасида қатъий интизом ўрнатди. Ҳаттоки Пётр ҳам шўхликни, тартибсиз югур-югурни йиғиштириб, Преображенский номи берилган биринчи батальонда астойдил ҳарбий билимини ўргана бошлади.

Франц Лефорт хизмат йўли билан Кремлда банд бўлгани учун Пётр қошида бирор лавозимга тайинланган эмасди, лекин шунга қарамай унинг ёнига тез-тез келиб, қайси ишни қандай қилиш тўғрисида маслаҳат бериб турарди. Унинг тавсияси билан чет эллик Фёдор Зоммер тўпдан ўт очиш ҳамда граната портлатиш машқи учун муайян маош билан хизматга олинди, унга ҳам генераллик унвони берилди. Давлат аслаҳахонасидан ўн олти та замбарак онкелиб, солдатларни чўян ўқ билан отишга ўргата бошладилар. Фёдор Зоммер бекорга маош олишни истамагани учун талабчанлик билан таълим бериб машқ қилдирарди. Илгаригидай шўхлик, ўйин-кулги қилишга энди қўл ҳам тегмас, вақт ҳам йўқ эди. Машқ пайтида далада аллақанча қўю қорамол қирилди, аллақанча одам майиб бўлди.

Кукуйдаги ажнабийлар ёш подшоҳ Пётрни кўп тилга олишади. Чиройли қилиб қирқиб-бутаб қўйилган бу-

талар орасидаги қум сепилган шинамгина майдончага тўпланишади-да, кафтлари билан столни шапиллатишиб:

— Ҳой, Монс, бир кружкадан пиво бер!— деб буюришади.

Жун қалпоқ, яшил нимча кийган Монс ҳар қўлида бештадан сопол кружка билан чироқ шуъласи ёритиб турган ошхона эшигидан пилдираб чиқади. Пиво кўпириб, кружкалардан ошиб-тошади. Жимжит шифобахш оқшом. Россия осмони тўла юлдуз бўлса-да, Тюрингидаги ёки Баден ва Вюртембергдаги юлдузлар сингари ялтироқ эмас, лекин шунга қарамай рус юлдузлари, рус осмони остида ҳам туппа-тузук яшаш мумкин...

— Монс! Сен бизга подшо Пётр нега сеникига кирганини, нималар деганини гапириб бер.

Монс дилкаш улфатлар столи ёнига бориб ўтиради, сўнгра бировнинг кружкасидаги пиводан ҳўплаб, кўз қисиб, гапга тушади.

— Подшо Пётр ҳамма нарсага жуда қизиқадиган йигит экан. Менинг ошхонамда ажойиб мусиқа яшиги борлигини эшитибди. Бу яшикни қайнатам Нюренберг шаҳрида сотиб олган эди.

Тингловчилар унинг гапини бўлиб:

— Ҳа, ҳа ғалати яшигинг борлигини ҳаммамиз биламиз,— деб тасдиқлашди ва бир-бирларига қараб, оғизларида осилиб турган трубкаларини қимирлатиб қўйишди.

— Бир куни ошхонамга Лефорт билан подшо Пётр кириб келганда қандай кутиб олишим лозимлигини билмай, бир оз эсанкираб қолдим. Бундай пайтда руслар тиз чўкиб таъзим қилишади. Мен буни ўзимга эп кўрмадим. Подшо дарҳол мендан: «Яшигинг қани?» деб сўради. «Яшик мана, ҳазрати олийлари» дедим. Шунда подшо: «Иоганн, мени ҳазрати олийлари деб атама, бу сўзни уйда эшитавериб безор бўлганман, мени ўз дўстинг қатори отимни айтиб чақиравер» деди. Лефорт ҳам бу фикрга қўшилиб «Жуда соз, Иоганн, ҳаммамиз уни— герр Петер деб атайверамиз» деди. Учовимиз бу ҳазил мутойиба суҳбатдан роса кулдик. Шундан кейин мен қизим Анхенни чақириб, мусиқа яшикни бура деб буюрдим. Одатда биз уни йилда бир марта, рождество байрами арафасида юргизамиз, чунки у жуда қимматбаҳо буюм. Анхен ҳайрон бўлиб менга қаради. «Зарари йўқ,

бурайвер»— дедим. Қизим бураб юборди. Яшик устидаги қизу йигитлар рақс тушга бошлайди, қушчалар сайраб кетди. Пётр ҳайрон бўлиб: «Бу яшикнинг ички тузилиши қанақалигини ўз кўзим билан кўрмоқчиман» деди. «Му- сиқа яшикдан ажрадим» дедим ичимда. Лекин Анхен бирам ақлли қиз-да,— Пётрга таъзим бажо келтириб гапирди, унинг гапини Лефорт русчага таржима қилиб берди: «Анхен дейдики, ҳазрати олийлари, мен ҳам рақс тушишни ва қўшиқ айтишни биламан, лекин борди-ю, сиз қўшиқ ва рақснинг сири қаердалигини кўрмоқчи бў- либ кўксимни очсангиз— унда бечора қалбим шикаст еб, ишламай қўяди...» Таржима қилиб бўлгач, Лефорт кулиб юборди, мен ҳам кулдим, қўнғироқдай товуш би- лан Анхен ҳам кулди. Аммо Пётр кулмади, қиз боладай қизариб кетди, худди кичкина қушчага тикилгандай, Анхенга тикилиб қолди. Анхен ҳам қип-қизариб, кўк кўз- лари ёшга тўлиб, югурганича чиқиб кетди. Ушанда мен: «Бу йигитда гап кўп» деб ўйлаган эдим.

Монс пишиллаб яна бировнинг кружкасидан пиво ҳўплади. У ғалати иборалар билан таъсирли оҳангда ҳикоя қилишга уста. Ёқимли тун шабадаси суҳбатдош- ларнинг қалпоқ шокилаларини ўйнатмоқда. Ошхона эши- ги олдида Анхен кўринди, бошини кўтариб ёқимтой кўз- лари-ла юлдузларга тикилди, сўнгра шодиёна хўрсиниб, яна ғойиб бўлди. Улфатлар трубка тортиб гурунглашар, худо Иоганн Монсга жуда яхши қиз берган. Ҳа, бунақа қиз уйга давлат келтиради, деб мақташарди. Юзи қип- қизил, жудаям новча, серсоқол темирчи, Голландиянинг Заандам шаҳрида туғилган Геррит Кист:

— Менимча,— агар йўлини билиб ақл билан иш қи- линса,— ёш подшодан анча-мунча наф кўриш мумкин,— деди.

Кекса соатсоз Людвиг Пфефер унга шу сўз билан жавоб қайтарди.

— Э йўқ, ундан умидвор бўлиш қийин. Пётрда куч йўқ... Ҳукмдор Софья унга ҳеч вақт подшолик қилишга йўл қўймайди. Софья ниҳоятда қаттиқ қўл, золим хотин... Ҳозир у икки юз минг аскар тўплаяпти. Қрим хонни би- лан жанг қилмоқчи. Қўшини Қримни олиб қайтгандан кейин Пётрнинг ўн пфенниглик¹ аҳамияти қолмайди.

— Нотўғри фикр юргизяпсиз, Людвиг Пфефер,— деб

¹ Немис чақаси, марканинг юздан бир қисми. (Тарж.)

эътироз билдирди Монс. Мен генерал Теодор фон Зоммердан биринчи марта эшитганман — яқиндагина у оддий Зоммер эди... (Монс оғзини очиб кулди, унинг гапига ҳамма кулиб юборди). Зоммернинг бир неча марта «Сабр қилинг, бизга бир йил ё икки йил муҳлат беринг, ўшанда кўрасиз: Пётрнинг қўл остида икки батальон шундай дойора аскар бўладики, шаҳзода Морис Саксонский, ҳатто Франция қироли ҳавас қилиб, шу батальонга ўзи командирлик қилгиси келиб қолади ҳали...» деган. Ҳа, Зоммер шундай дегани рост...

— О, бу жудаям соз,— деб хитоб қилишди суҳбатдошлар, бир-бирларига маъноли боқиб.

Шундай суҳбат оқшом пайтида супуриб-сидирилган озода майдончада, Иоганн Монснинг ошхонаси олдида кўп бўлиб турарди.

9

Сарой маҳкамасининг шифти гумбазсимон хоналари шу қадар иссиқ ва димки, нафас олиб бўлмайди. Узун-узун столлар ёнидаги мирзалар бошлари қийшайган, сочлари кўзларига тушган ҳолда патқаламни қитирлатиб хат ёзмоқдалар. Лабларига, тер босган бурунларига пашша ёпишмоқда. Сиёҳдонлар пашшага тўлган. Пирог еб тўйиб олган мирзабоши скамейкада мудраб ўтирибди. Котиб Иван Васков бир варақ қоғоздаги ёзувни дафтарга кўчирмоқда:

«...Улуғ подшолар буйруғига биноан подшо ҳазрати олийлари учун, яъни Улуғ ва Кичик ва Оқ Россиянинг подшоҳи ҳамда улуғ князи Пётр Алексеевич зот бобарокотлари учун немисча либос тикилди; мазкур либос учун генерал Франц Лефортдан қуйида зикр қилинмиш моллар сотиб олинди: икки ўрам зар,— баҳоси бир сўму 13 танга икки тийин; тўққиз дужна тугма, ҳар дужнаси олти тангадан; ички камзул учун яна олти дужна тугма, ҳар дужнаси икки танга-ю тўрт тийиндан; ўн тангалик ипак ва сурп ҳамда ясама соч — баҳоси уч сўм.

Васков пашшани пуфлаб учирди-да, уйқусираган кўзларини каттароқ очди.

— Менга қара, Петруха, «ясама соч» қандай ёзилади — бош ҳарф биланми ё майда ҳарф биланми?

Унинг рўпарасида ўтирган мирза бир оз ўйланиб туриб жавоб берди:

— Кичик ҳарф билан ёзавер.

— Ясама соч нимага керак, подшоҳимизнинг ўз сочлари йўқми?

— Оғзингга қараб гапир, бунақа гаплар учун балога қоласан...

Васков ёзишга қулайроқ бўлсин учун бошини чапга қийшайтириб олди-да, пиқирлаб кулди: подшо учун немислар слободасида немис хонимларнинг сочини сотиб олиниши ва шундай жирканч нарсага уч сўм тўланиши уни ҳайрон қолдирди.

— Петруха, бу сочни подшо қаерига осаркан-а?

— У ёғи подшо ҳазратларининг ихтиёрида,— қаерга истасалар, ўша ерга осиб юраверадилар. Яна савол берсанг мирзабошига арз қиламан...

Мирзабошини ҳам пашша талади. Чўнтагидан шоҳи дастрўмолини олиб, у ёқ-бу ёғини елпиди, юзини ва эчки соқолини артди-да:

— Ҳой, ухламанглар!— деб бақирди.— Сенлар ҳам котибу, сенлар ҳам мирзами? Давлат пулини ишламай тишлашни кўзайсиз холос. На инсофни биласиз, на ҳудода қўрқасиз, виждонсиз итваччалар... Агар жаҳлим чиқса ҳаммангни шундай калтақлайманки, ялқовлик қилган кишининг ҳоли нима бўлишини ўшанда кўрасиз. На сиёҳ етказиб бўлади сизларга, на қоғоз... Кошкийди ҳаммангга қирон келса-ю мен қутулсам, итдан таркаганлар...

Мирзабоши дастрўмолини оҳиста елпитиб, яна пинакка кетди. Замона тескарисига айланиб, ишнинг мазаси қочди, на арзга келувчилар бор ва на бирон даромад. Москва ҳувиллаб қолди: ўқчилар, бояр болалари, помешчиклар — ҳаммаси сафарга отланиб Қримга кетди. Фақат пашшаю чанг ҳамда майда-чуйда маҳкама ишлари қолди холос.

— Петруха, квас ичгим келяпти,— деди Васков, сўнг-ра мирзабошига кўз ташлаб олди-да, шундай бурилиб керишдики, шарти кетиб парти қолган камзулининг чоклари қўлтиқ тагидан сўкилиб кетди.— Навқирон бир бева жувонникига бораман, ўша ерда роса квасга тўяман...— бошини бир силтаб олди-да, яна ёзишга тушди:

«...У. ва К. ва О. Россиянинг улуғ подшоҳи ҳамда улуғ князи Пётр Алексеевич подшо ҳазрати олийлари-

нинг фармонларига биноан Коломенское қишлоғига, яъни У. ва К. ва О. Россиянинг улуғ подшоҳи ва улуғ князи ул зоти бобаракат ҳазратларига қўйидаги номлари ёзилган отбоқарлар юборилсин: Яким Воронин, Сергей Бухвостов, Данила Картин, Иван Нагибин, Иван Иевлев, Сергей Чёртков ҳамда Василий Бухвостов. Мазкур отбоқарлар Кичик қўшинда тўпчи даражасига кўтарилсин ва киши бошига беш сўмдан маош, беш чоракдан қора буғдой ҳамда сули берилсин...»

— Петруха, ана маза, мана маза...

— Ҳой, яна ким гап сотяпти, тўқликдан қутурган кўппаклар,— деб тўнғиллади уйқу аралаш мирзабоши.

10

Немисча либос билан парикни дастурхончи Василий Волков тилхат бериб қабул қилди-да, эҳтиётлик билан подшо ётоқхонасига элтиб қўйди. Пётр тонг ёришар ёришмас, скамейкага тўшалган намат устида пўстин ёпиниб ётган жойидан ирғиб турди. Тура солиб парикка ёпишди, бошига кийиб кўрди,— тор келди, дарҳол қайчи олиб, қоп-қора жингалак сочини кесмоқчи бўлди, аммо Волков ялина-ялина аранг шахтидан қайтарди. Пётр бир амаллаб парикни бошига қўндирди-да, ойнага қараб тиржайиб қўйди. Бу сафар қўлини совун билан ювди, тирноқлари остидаги кири тозалаб, наридан-бери янги либосни кийди. Лефорт ўргатгандай қилиб, бўйнига оппоқ рўмолча, этаклари тарвайган камзул устидан — сонидан юқориноқ қилиб оқ шарф боғлади. Волков унга ёрдамлашаркан нуқул таажжубланарди, чунки Пётрнинг бу қадар ивирсиб кийинишини илгари ҳеч кўрмаган эди. Тор ботинкани кийиб кўраркан, оёғини қисганидан тишини ғижирлатди. Бўйдан худо берган,— Стёпка Айиқ лақабли хизматкорни чақиришди; Стёпка сўлоқмондай оёқларини ботинкага суқди-да, уни қолипдан тушириб, кенгайтириб бериш ҳаракатида, ипини узган айғир сингари, зинама-зина чопа бошлади. Янгича вақт ҳисоби билан эрталаб соат тўққизда Никита Зотов келиб нонуштага таклиф этди. Пётр бетоқат бўлиб, шоша-пиша жавоб қилди:

— Онажонимга бориб айт: давлатга тааллуқли шошилиш ишлари бор экан, дегин. Якка ўзи ибодат қи-

лармиш дегин... Шундай дегину оёғингни қўлга олиб дарров қайтгин, эшитдингми?..

Пётр бирданга бошини чалқанчасига ташлаб, кулгиси келмаса ҳам ҳар доимгидай ўзини зўрлаб, мажбуран кулиб юборди. Никита билдики, подшо немислар слободасида ўрганган нарсаларидан, қандайдир, яна бир майнабозликни намоиш қилмоқчи. Лекин бўйсунишга мажбур бўлиб, енгил маҳси-этикда чопқиллаганича кетди. Кўп ўтмай,— боши балога қолишини кўнгли сезиб турса ҳамки, барибир қайтиб келди. Худди кўнглига келган нарса бўлди. Пётр кўзларини гир айлантириб:

— Эллинглар худоси Бахуснинг¹ улуг элчиси сифатида генерални туғилган куни билан табриклаш учун жўнайсан,— деб буюрди.

— Хўп бўлади, подшоҳим Пётр Алексеевич,— деди жон-жаҳди билан Зотов. Подшонинг талабига мувофиқ дарҳол эгнига қуён терисидан тикилган пўстинини тескарисига кийди, бошига — мочалкадан телпак, устига супургидан тож ясаб қадади, қўлига қадаҳ олди. Пётр онасига рўпара келса, гап кўпайишдан қўрқиб, хилват йўл билан қасрдан чиқди-да, чопқиллаганича отхона ёқдаги ҳовлига ўтди. У ерда бир гала хизматкор қийқириб, хирсдай-хирсдай тўртта қора тўнғизни тутмоқ ҳаракатида эди. Пётр ҳам ёрдамлашмоқчи бўлиб олға ташланди, уни туртиб, буни итариб бақира бошлади. Ниҳоят, тўнғизларни ушлаб ётқизишди-да, отга уриладиган ўмилдириғу қуюшқонларни уриб, пастаккина, нақшинкор гилдиракли, заррин каретага қўшишди. (Бу каретани марҳум Алексей Михайлович унашганда совға қилган эди, шунинг учун Наталья Кирилловна, уни кўз қорачиғидай эҳтиёт қилинсин, деб тайинлаганди.) Мироҳир ачиниб, лаблари титраган ҳолда бундай зараркунандлик ва бевошликни томоша қиларди. Хизматкорлар Никита Зотовни мажбуран каретага ўтқазишганини кўриб, ҳуштакбозлик қилишди, роса хохолаб кулишди, Пётр кучер ўриндигига чиқиб олди; Волков эса пиёда — бегида қилич, бошида учбурчак шляпа,—тўнғизларга шолғому сабзи ташлаб, карета олдида югуриб борар, отбоқарлар икки ёнда тўнғизларни савалашар эди. Шу тарзда Кукуйга жўнадилар.

¹ Эллинглар — юнонлар, Бахус — май худоси. (Тарж.)

Слобода дарвозаси олдида уларни бир тўда ажнабий кутиб олди.

«Яхши, жуда яхши, ана вақти чоғлиқ, ана томоша,— деб қичқиришди чапак чалиб,— кула-кула ичагинг узилади бунақа томошадан...» Пётр оғзини чирт юмиб, қизариб-бўзариб, юзидан заҳар томиб, ўриндиқда қаққайиб ўтирарди. Бутун слобода аҳолиси кўчага чопиб чиқди. Немислар биқинларини ушлаб хохолаб кулншар, бармоқлари билан Пётрни ва қўрқувдан ўтакаси ёрилиб каретада қалтираб-қалтираб ўтирган Зотовни кўрсатишар эди. Тўнғизлар ҳар томонга юлқинаверганидан қўшилган қайишлар чалкашиб кетди. Пётр тўсатдан отбоқар қўлидаги қамчини тортиб олди-да, тўнғизларни савалаб кетди; тўнғизлар чийиллаб, каретани судраб қочди... Аллакимни карета уриб, ағдариб юборди, яна биров ғилдирак тагида қолди, хотин-халаж болаларини қучоқлаб олди. Пётр тик туриб олиб ҳамон саваларди, юзи чўғдай қизариб, калта бурнининг катаклари кўпчиб кетганди: кўз ёшларини тиёлмай қийналганидан негадир, укки кўзлари қип-қизил эди.

Лефортнинг ҳовлиси олдида отбоқарлар бир амаллаб чалкашган қайишларни тўғрилаб, тўнғизларни очиқ дарвозага бурдилар. Туғилган кунини нишонловчи Лефорт қўлидаги таёғи ва шляпасини силтаб-ўйнатиб, ҳовлида югуриб келмоқда, унинг кетида — ясанган-тусанган бир гала меҳмон. Пётр қўполлик билан сакраб тушди-да, Зотовни ёқасидан судраб каретадан туширди. Подшо худди еб қўйгудек бўлиб Лефортга тикилар, гўё оломон орасида аллакимни кўриб қолишдан қўрқаётгандек кўринарди. Ниҳоят энтикиб, ҳовлиқиб:

— Мейн либер генерал, сизга эллинглар худоси Бахуснинг улуғ элчисини ҳамда улуғ саломини келтирдим,— деди. Юзини қатра-қатра тер босди. Пётр лабини ялаб, ҳамон Лефортнинг кўзига тикилиб, қийнала-қийнала аранг гапирди:— Мит герцлихен грус... Яъни таъзим бажо келтириб... манави чўчқалар билан каретани сизга тортиқ қилади...— Сўнгра, қалтироқ чангалидаги Зотовнинг қулоғига шивирлади:

— Оёғига йиқил, сажда қил,— деб буюрди.

Атир сепиб, упа суртиб, кружева безакли пушти ранг духоба либосда ясаниб-тусанган, ниҳоятда хушбичим Лефорт ҳамма гапни дарров тушунди. Қўлларини баланд кўтариб чапак чалди, хандон ташлаб кулди ва ўзи-

ни кулгидан тўхтатолмай гоҳ Пётрга, гоҳ меҳмонларга бурилиб:

— Мана бун қизиқчилик деса арзийди, бундан қизиқроқ томошани умримда кўрган эмасман,— деди.— Биз подшога қизиқ томоша кўрсатмоқчи бўлиб юрсак, у бизга мисли кўрилмаган мана бунақа қизиқчиликни кўрсатиб, ҳаммамизни ҳайратда қолдирди. Ҳей музикачилар, Бахус элчиси шарафига марш чалинглар!..

Сирень гуллар ортида барабанлар тараклаб, литавра ва труба садолари янгради. Пётрнинг қаққайиб қолган қафтлари бўшашди, юзидаги қизарганлик тарқалди. У орқага ташланиб, қаттиқ хохлаб кулди. Лефорт уни қўлтиғидан олди. Ана шундан кейингина Пётр меҳмонларга кўз югуртириб, Анхенни кўриб қолди: қиз нур сочиб турган кўзлари-ла жилмайиб боқар, худди атиргулга ўхшаган нафис ва серҳашам, ёқаси очиқ ва енгсиз кўйлақдан гўё унга томон талпинаётганга ўхшарди.

Подшо яна хижолат бўлиб, қандайдир ёвуз бир нараса томоғидан хиппа бўғиб олди. У меҳмонлар олдида— Лефорт ёнида, унинг уйига томон лайлак сингари қадам ташлаб борар, зина олдидаги майдонда қирмизи рангли русча кўйлақ кийган ашулачилар кўринарди. Ҳаммаси бараварига янгротиб, ҳуштак аралаштириб, рақсбоп қўшиқни олди. Улардан биттаси — кўзлари кўм-кўк беҳаё йигит отилиб чиқиб: «Ҳай дуду, дудулама, дудулаб мени қийнама!» ва шунинг сингари терма сўзлар билан рақсга тушди: гоҳ ўтириб, гоҳ туриб, пошналарини ногора қилиб, қум сепилган ерни тапиллатиб, гоҳ ўмбалоқ ошиб, гоҳ сакраб, пилдиروقдай чарх уриб айлана бошлади.

— Барака топ, Алексашка!

11

Скрипка-ю альтлар, гобой-ю литавралар қадимги замон немис қўшиқларини ва русча рақс куйларини чалишар, тантанали менуэт¹ ва инглизча шўх-шўх оҳангларга олишарди. Икки хил рангга бўялган залда, доирасимон деразалардан тушган ёруғда тамаки тутуни буралиб-буралиб сузарди. Кайфи ошиб қолган меҳмон-

¹ Французча рақс. (Тарж.)

ларнинг оғзидан чиққан баъзи бир сўзлардан қизлар уялиб қизариб кетар, бочканусха юбка-ю, оғир ботинка кийган соҳибжамол жувонлар телба сингари хохолаб кулишарди. Пётр умрида биринчи марта дастурхон атрофида хотинлар билан бирга ўтирарди. Лефорт унга қадаҳда арпабодиён ароғи тутди. Пётр умрида биринчи марта оғзига маст қилувчи ичимликни олди. Ароқ томир-томирларигача жимирлатиб, ловиллатиб юборди. Пётр ҳадеб кулаётган Анхендан кўз узмади. Музиканинг ёқимли таъсири остида бутун вужуди типирчилар, бўйни шишиб тобора таранглашар эди. Пётр тишини тишига қаттиқ босиб, ҳозирча нималиги қоронғи бўлган қандайдир мудҳиш орзу васвасадан ўзини ҳимоя қиларди. Ҳаттоки, меҳмонларнинг унга қадаҳ узатиб уни чақиритганини ғовур-ғувур орасида эшитмасди ҳам... Анхеннинг тишлари маккорона ялт-юлт этар, қиз хумор кўзларини ундан узмасди.

Гўё кун тугамайдигандек зиёфат ҳамон давом этарди. Соатсоз Пфефер сабзига ўхшаш узун бурнини қутичага тикиб тамаки ҳидлади-да, устма-уст чучкирди, парикни олиб, тап-тақир боши устида силкита бошлади. Бундай ғалати манзарани кўриб меҳмонлар кула-кула ичаклари узилаёзди. Пётр ўтирган жойида тебранар ва ёни-веригаги идишларни узун қўллари билан ағдариб юборарди. Назарида қўллари шу қадар узун эдики, агар столдан ошириб чўзса,— бармоқларини Анхеннинг сочларига теккизиши, ҳатто бошини қўлтиғига қисиб, кулонғич лабларидан бўса олиши мумкиндай туюларди... Пётрнинг кўзи туманлашди, яна бўйни шиша бошлади.

Офтоб тегирмон ортига бекиниб, очиқ деразалардан муздек салқин ҳаво кира бошлагач, Лефорт саккиз пуд келадиган фрау Шмельпфенигга — тегирмончининг хотинига қўлини тутқизиб менуэтга таклиф этди. Лефорт рақс тушаётиб хонимни қўл учида етаклаб айлантитар, бошини силтаб сочларига сепилган тилла ранг упани тўкар, тиз чўкиб унга таъзим қилар, хумор кўзларини сузиб тикилар эди. Фрау Шмельпфениг ниҳоятда мамнун ва бахтиёр, каттакон юбкада худди ранг-баранг байроқлар билан безатилган қирқ замбаракли пароходга ўхшаб сузиб юрарди. Ана шу биринчи жуфтга эргашиб барча меҳмонлар боғчага чиқишди. У ердаги гулзор орасига — бугунги тантана айбдорининг исми-лақабидан

бош ҳарфлари билан ёзилган дарахту буталарга кумуш ва тилла ранг қоғоз гуллар, капалакнусха ленталар билан осиб қўйилган, йўлкалар эса — шахмат тахтасига ўхшатиб квадратларга ажратилган эди...

Менуэтдан сўнг шўхроқ рақс — контрданс бошланди. Пётр бир чеккада туриб, нуқул тирноғини ғажир эди. Хонимлар унинг олдида тиз букишиб, бир неча бор рақсга таклиф этишди. Бироқ у бош чайқаб: «Йўқ, рақс тушолмайман, билмайман...» деб мингиллаб унамади. Ниҳоят, фрау Шимельпфениг Лефортнинг ҳамроҳлигида Пётр ҳузурига келди-да, унга гулдаста тақдим этди, бу эса — базм аҳли уни рақс қироли қилиб сайлаганлигини англатарди. Рад этиш мумкин эмас! Пётр Лефортнинг ўйноқи, лекин қатъият акс этган кўзларига ҳўмрайиб қаради-да, жон-жаҳди билан хонимни қўлидан ушлади. Лефорт пошнаси билан бурилиб, оёқ учида дарров Анхен ёнига борди ва контрданс бошлашга шайланиб, Пётрнинг рўпарасида тўхтади. Анхен эса — шалпайган қўлида дастрўмол ушлаб, ниманидир илтимос қилгандай тикилар эди. Бирданига мис литавралар қулоқни кар қилар даражада жаранглади, барабанлар тарақлади, скрипка-ю трубалар сайради ва шўх музика садоси қорая бошлаган кечки осмонда янграб, кўршапалакларни чўчитиб юборди.

Боя чўчқа қувганда Пётр қандай аҳволга тушган бўлса, яна ўша ҳолат такрорланди: қизишиб, бутун вужуди ўртаниб, эс-ҳушини йўқотиб қўйди.

— Биринчи шакл,— деб бақирди Лефарт.— Хонимлар олға икки қадам қўйиб чекинади, кавалерлар уларни айлантиради.

Пётр фрау Шимельпфенигни белидан ушлаб шундай айлантирдик, кўйлаги билан юбкаси буралиб кетди. Тегирмончининг рафиқаси фақат: «Оҳ, мейн готт!»— дея олди холос. Пётр фрауни қўйиб, гўё музика оёқ-қўлидан судраб тортгандай, ўзи рақс тушиб кетди. Оғзини чирт юмиб, бурун катакларини шишириб, шу қадар тез ҳакалак отиб, шу қадар баланд сакрай бошладики, меҳмонлар қоринларини чангаллаб унга қараганларича қотиб қолдилар.

— Учинчи шакл!— яна бақирди Лефорт.— Хонимлар кавалерларини алмаштиради!

Анхен муздай ёқимли қўлини подшонинг кифтига қўйди. Пётр дарҳол мулойимлашди, тўполончилик ху-

ружи босилди. У билинар-билинемас қалтираб-титраб, оёқлари ҳам энди секин йўрғалаб, бир тутам пардай енгил Анхен билан бирга оҳиста айланар эди. Ичига порох жойланган пилта ип билан ёқилган шамчироқлар ловиллаб, учқуни дарахтлар орасида у ёқдан-бу ёққа учиб юрарди. Мушак даҳшатли вишиллаб тиккасига осмонга кўтарилди. Унинг шуъласи Анхеннинг кўзларида бир жуфт ингичка олов сингари акс этди.

— Оҳ, бу жудаям ажойиб, бирам гўзалки!..— деб пичирлади Анхен ингичка овоз билан,—Петер, сиз ниҳоятда чиройли рақс тушасиз...

Боғнинг тўрт томонида мушакбозлик авжига чиқди. Чилчироқли чархпалаклар айлана бошлади, транспарантлар ҳамма ёқни ёритиб юборди. Қоғоздан қилинган пуффаклар пақиллаб ёрилар, ўйноқи мушаклар илон изи йўл солиб учар, фонтанлар эса — учқундай сачрарди. Оқшом ҳавоси порох тутунига тўлган эди. Преображенский қасридаги юракни қисувчи диққинафаслик олдида булар ҳаммаси Пётрнинг назарида ажойиб тушга ўхшарди. Лефорт ўз хоними билан солдатчасига ҳакалак отиб, унинг ёнидан ўтиб бораркан: «Ишқ-муҳаббат худоси тиғ билан юракни яралади!»— деб қичқирди Пётрга қараб. Рақсда қизариб кетган Анхендан навбаҳор ҳиди келар эди. «Оҳ, Пётр мен жуда чарчадим»— деди қиз яна ҳам ингичкароқ овоз билан унинг қўлига осилиб. Қоқ тепада ўйноқи мушак портлаб, илон сингари буралган оловли нур қизнинг ҳорғин юзини ёритди. Пётр бўса олиш йўлини билмаса ҳам Анхенни яланғоч кифтларидан икки қўли билан чирмаб олди-да, кўзларини чирт юмди ва шу онда қизнинг намхуш иссиқ лаблари лабига текканини сизди. Фақат оҳиста тегиб ўтди холос. Анхен унинг қўлидан шартта суғурилиб чиқди. Шу пайт юзларча ўйноқи мушак қасира-қусурига олиб портлади. Бирданига Анхен ғойиб бўлди. Тутун орасидан лоп этиб қуён пўстинли, мочалка саллалли Бахус элчисининг калласи пайдо бўлди. Никита Зотов гирт маст, ҳали ҳам қўлида қадаҳ, оғзига келганини валдираб борар эди... Бирдан тўхтади, гандираклаб кетди.

— Уғлим, ма, ич,— қўлидаги қадаҳни Пётрга узатди у.— Ич, барибир, энди икковимиз ҳам расво бўлдик... Ҳа, рўза оғзимизни очиб имонимиздан ажралдик... Бир томчи қолдирмасдан ич, подшо ҳазрати олийлари, Улуғ ва Қичик ва ҳамда...

Никита кимгадир таҳдид қилмоқчи бўлиб, бута устига йиқилди. Пётр бўш қадаҳни улоқтириб юборди. Шодлиги ичига сиғмай, чилчироқ чархпалак сингари бошини айлантирарди.

— Анхен!— деб чақирди-да, югурганича кетди...

Деразадан тушган ёруғ, шамчироқлар шуъласи ва транспарантлар — ҳаммаси гир-гир айланиб кўзини қамаштириб юборди. Пётр бошини чангаллаб, оёқлари керилган ҳолда таққа тўхтади.

— Юр, қаердалигини мен биламан,— деб шивирлади қулоғига биров. Бу боя хорда ашула айтган қирмизи кўйлакли шахло кўз йигит Алексашка Меньшиков эди.— Қиз уйига кетди.

Пётр индамай унинг кетидан чопганича қоронғилик ичида ғойиб бўлди. Иккови девордан ошиб итларга дуч келди, сўнгра четан девордан ўтиб, тегирмон ёнига — ошхона олдидаги майдонга чиқишди. Баланд деразадан чироқ ёруғи тушиб турарди.

— Қиз шу уйда,— деб шивирлади Алексашка ва деразага қум отди. Дераза очилди, Анхен кўринди: кифтида рўмол, сочларига нўхатдай майда-майда зарқоғоз ёпишган.

— Ким у?— ингичка овоз билан сўради қиз, сўнгра тикилиб қараб, Пётрни таниди, бош чайқади:— Йўқ, мумкин эмас. Бориб ухланг, герр Петер...

Майда-майда зарқоғоз ҳуснига ҳусн қўшганидан янада дилдор, ёқимтойроқ кўринарди. Дераза ёпилди, тўр парда туширилди. Чироқ ҳам ўчди.

— Қизи тушмагур хавотир оляпти,— деди пичирлаб Алексашка. Сўнгра Пётрни маҳкам қучоқлади-да, скамейка томон етаклади.— Сен бирпас ўтириб тур, мен дарров отларни обкеламам... Отда уйга етиб ололасанми?

Меньшиков эгарлоғлиқ икки отни етаклаб келганда Пётр ҳамон букчайиб, мушти қаттиқ қисилган қўлларини тиззасига қўйганича қимирламай ўтирарди. Алексашка унинг кўзига тикилди:

— Нима бало, ичдингми?— деб сўради, Пётр жавоб бермади. Алексашка қўлтиғидан олиб, уни отга мингизди, ўзи ҳам лип этиб отга минди-да, қўлтиғидан суяб, отларни секинроқ юргизиб слободадан чиқди.

Пичанзорни туман босган, кузги осмон бошдан-оёқ юлдуз билан безалган эди. Преображенскийда хўрозлар

қичқирарди. Пётрнинг муздай қўли Меньшиковнинг кафтини чангаллаганича жонсиз таёқдай қотиб қолган эди. Қасрга яқинлашгач, у бирдан букчайиб чайқала бошлади, Алексашканинг бўйнидан қучоқлаб пинжига кириб олди. Отлар тўхтади. Пётр сизғириб нафас олар, суяклари қисирлар эди.

— Ушла мени, қаттиқроқ ушла,— деди хириллаган товуш билан. Бир лаҳза ўтар-ўтмас қўллари бўшашиб кетди. Инграб нафас олди:— Жўнадик... Мени ташлаб кетма... билла ётамиз...

Зина олдида Волков пайдо бўлди.

— Подшоҳим!— Худога шукур-э! Хайрият... Биз бўл-сак...

Дастурхончилар, отбоқарлар югуриб келди. Пётр бир гала хизматкорга эгардан туриб тепинди-да, ўзи отдан тушиб, Алексашкани қўйвормасдан қасрга кирди. Қоронғи йўлакда турган кампир устма-уст чўқиниб, пичирлаб қолди. Подшо-уни туртиб юборди. Иккинчи кампир эса,— худди каламуш сингари лип этиб зинапоя тагига кириб кетди.

— Ҳа-аҳ ғийбатчилар! Жонга тегдиларинг, қоранг ўчкур алвастилар,— деб пўнғиллади подшо.

Меньшиков ётоқда унинг этигини тортди, камзулини ечди. Пётр наमतга чўзилди. Алексашкага ёнма-ён ётишни буюрди. Унинг кифтига бошини қўйди-да, ўйланиб туриб шундай деди:

— Сени тўшак оғаси қилиб тайинладим... Эрталаб мирзабошига айтгин, фармон ёзсин... Роса маза қилдик, ана хурсандчилигу... ана томоша... Мейн либер готт!

Бирпасдан кейин у ёш боладай йиғламсираб хўрсинди ва дарҳол уйқуга кетди.

Бутун қиш дворянлар қўшишини тўплаш ҳаракатида ўтди. Узоқдаги пастқам қишлоқлардан помешчикларни чақириб келиш осон эмасди. Олий лашкарбоши Василий Васильевич Голицин даҳшатли фармонлар юбориб, уларни жазоламоқчи ва хонавайрон қилмоқчи бўлиб, дўқ урарди. Помешчиклар бўлса иссиққина печь устидан тушқилари келмай мингиллаб нолишарди холос: «Қойилман ақлларингга,— Қримга қарши уруш очишармиш... Худога шукур, хон билан абадий сулҳ ҳақида шартномамиз бор, хирожи унчалик кўп эмас,— тўлаб турибмиз, бекорга дворянларни безовта қилиш яхши эмас. Бу албатта Голициндан чиққан фикр: бировлар азобини тортади, у киши шуҳрат қозониб роҳатини кўради...» Бетоблигини ёки қашшоқлигини важ келтириб нуқул бўйинтоблик қилишарди. Баъзилари эса, қишда бекор ётавериб зерикканидан кўнглига келган номаъқулчилик билан ўзини овутарди. Дастурхон оғаларидан Борис Долгорукий билан Юрий Шербатий буйруқни бажармаслик учун имкон топилмагач, ўз аскарларига қоп-қора уст-бош кийинтириб, ўзлари қора от миниб, худди гўрдан тирилиб чиққан мурдалар сингари бошдан-оёқ қорага бурканиб, қўшин турган жойга келдилару ҳаммани қўрқитиб ўтакасини ёрдилар. «Бизга тикилган балою қазо бу, сафардан тирик қайтиб бўпмиз энди...» деган шивир-шивирлар бошланди полкларда.

Василий Васильевич ғазабга миниб, барча ишни бошқариб туриш учун Софьянинг ҳузурида қолган Фёдор Леонтьевич Шакловитийга шундай хат ёзди: «Сендан илтимос, ҳар турли миш-мишлар тарқатувчи ва ёлғон вазият билан менга итоат этишдан бош тортувчи кимсаларни ана шу ёлғончилиги учун хонавайрон қилмоқ ҳақида, ўзларини умрбод сургунга жўнатмоқ ва уларга қарашли қишлоқларни мулксиз кишиларга бўлиб бер-

моқ ҳақида фармон чиқаришга давлатпаноҳ маликадан бир амаллаб розилик олғайсанким, токи бу қатъий чора ҳаммага ибрат бўлғай, одамлар дағ-дағ титра-гай...»

Фармон чиқди, бироқ кўнгилчан Василий Васильевич уларнинг кўз ёшига, ялиниб-ёлворишига раҳми келиб, гуноҳларини кечарди. Бу ғалва энди босди-босди бўлиб тинчиганда, қўшин орасида яна бошқаси — кечаси князь Голициннинг даҳлизига аллаким тобут қўйиб кетибди,— деган миш-миш гап қўшинга тарқалди. Одамлар бундай мудҳиш ҳодиса тўғрисида қалтираб-титраб ҳикоя қилишар: ўша кечаси Василий Васильевич ғирт маст ҳолда, қоронғи даҳлизга чопиб чиққанмиш ва қилич билан бўм-бўш қоронғиликни тилка-пора қилганмиш, дейишади. Обозга келиб қўшилганлар даштдаги тепалар устида ваҳимали товуш билан увлаган оқ бўриларни кўришадилар... Отлар ҳаром ўла бошлайди, сабаби номаълум. Полк обозидаги така март кечаси одамзод тили билан: «Офат келади» — деб бақиради. Такани уриб ўлдиришмоқчи бўлади, бироқ у даштга қочиб қутулади. Хуллас, ҳаммаси қандайдир хосиятсиз нарсадан башорат...

Қорлар эриди, жанубдан ёқимли шамол эса бошладилар, кўлу дарё бўйларидаги дарахт новдалари ям-яшил тусга кирди. Бироқ Василий Васильевичнинг қовоғидан ҳамон қор ёғарди, негаким, Москвадан устма-уст нохуш хабар келиб туради. Бу хабарларда подшо Пётрнинг энг яқин одами — боярин Михаил Алегукевич Черкасскийнинг бемалол гап сотадиган бўлиб қолгани, унинг сўзига боярлар қулоқ солиб маъқуллаганлиги ҳақида гап борарди. Гўёки улар Қрим поҳодини масҳара қилиб: «Қрим хони Василий Васильевични кутавериш кўзи тўрт бўлди, Истамбулда¹ ва бутун Европада бу поҳоддан умид узиб аллақачон қўл силтиб қўйишган... Голицинлар подшо хазинасини қоқламагунча тинчишмайди» — деб кулган эмишлар. Ҳаттоки Василий Васильевични доим ёқлаб келган патриарх Иоаким ҳам, Голицин ҳада этган ридо билан кафтанни черковдан чиқариб ташлабдилар ва бу либосида ибодат қилишни ман қилипти... Шунинг учун Василий Васильевич ташвишланиб Шакловитийга устма-уст хат ёзар ва ҳар хатида Черкасскийдан кўз-қу-

¹ Оригиналда «Цареград» дейилган, қадимги оти Константинополь ёки Кустантиния. (Тарж.)

лоқ бўлиб туришни, ҳамда патриархдан бохабар бўлиш ва уни Софьянинг олдига камроқ келтиришни тайинларди... «Боярлар масаласига келсак — ҳаммаси азалдан шунақа очкўз, ўлгидай хасис: улуғ иш учун ёнидан бир пул чиқадиган бўлса, пул билан бирга жони ҳам чиқади...»

Чет элдан олинган маълумотлар ҳам бир-биридан баттар эди. Франция қироли ҳузуридаги улуғ элчилар Яков Долгорукий билан Яков Мишецкий қарз тариқасида уч миллион ливр сўрашса, қирол қарз бериш у ёқда турсин, ҳаттоки элчиларни қабул қилмабди. Голландиядаги рус элчиси Ушаков ҳақида олинган маълумотда: «Ўзи ҳам, қўл остидаги одамлар ҳам дуч келган жойда айш-ишрат, ичкиликбозлик қилдилар, ҳатто давлат пулини ўғирлашдан ҳам тоймадилар, бунинг устига, кўпгина бемаъни сўзларни тилга олиб, подшо ҳазрати олийларининг шайнига доғ туширдилар» — дейишарди.

Ниҳоят, май ойининг охирида Голицин юз минг кишилик қўшин билан жануб томон йўл олди: Самара дарёси бўйида Украина гетмани Самойлович билан қўшилди. Қўшин ниҳоятда секин жилар, чунки кетида чувалашган сон-саноксиз обозларга қараб юришга мажбур эди. Кичкина шаҳарлар ва қоровулхоналардан ўтиб, қўшин Ёввойи даштга чиқди. Теп-текис бепоён ялангликда, жазирама иссиқда одамлар бел бўйи кўкат орасидан судралиб борар, бошлари устида, чўғдай қизиган осмонда калхатлар айланишарди. Даштнинг йироқ бурчакларида худди тўлқин каби лопиллаб сароб кўринарди. Оқшом пайти жуда калта эди: кун сарғайиб, яшил тусга кириб, бирпасда ботиб кетарди. Даштни бошдан-оёқ араваларнинг ғирчиллаши, отларнинг кишнаши босиб кетган эди. Тезак қалаб ёқилган гулханлар тутунидан азалий ғамгусса ҳиди келар, юрак эзиларди. Тўсатдан қоронги тун кирар, осмон фалакда даҳшатли юлдузлар учарди. Бўм-бўш дашт, на йўл бор, на сўқмоқ... Олдиндаги полклар биронта тирик жон учратмасдан анча узоқлаб кетган эди. Афтидан, татарлар рус лашкарини алдаб атайин сувсиз чўлга буриш ниятида бўлса керак. Суви қуриб қақраб ётган жарлар, жилғалар тобора кўпроқ учрарди. Фақат кўпни кўрган казакларгина қаердан, қандай қилиб сув топиш йўлини билишарди.

Июнь ойининг қоқ ярми эди, аммо Қрим ҳамон узоқда, фақат туман орасидан кўринган хаёлот каби, элас-

элас кўзга чалингандай бўларди. Полклар даштнинг у четидан бу четигача чўзилиб кетган эди. Ярқираган ёруғдан, чигирткаларнинг тинмай чириллашидан бош айланарди. Қарға-қузғун ёпирилиб келиб, ҳаром ўлган отларнинг дўппайган қовирғаларига қўнишарди. Қанчадан-қанча аравалар чўлда қолиб кетди. Ташналикдан дармони қуриган қанчадан-қанча аравакаш йигитлар аравалари ёнида жон бердилар, баъзилар судрала-судрала Шимолга — Днепр томонга йўл олдилар. Полкларда шов-шув, нолиш бошланди...

Лашкарбошилар, полковниклар, мингбошилар туш пайти Голициннинг сурп чодир ёнида тўпланишардида, анчайин латта сингари шалпайиб қолган байроққа хавотирланиб тикилишарди. Аммо бирортаси чодирга кириб: «Вақт ғаниматида чекиниш керак, нақадар олға борсак, шунчалик мудҳиш ерлар, Перекопдан нарида — одам юрса оёғи куюдиган қумларга дуч келамиз» — де-йишга журъат этолмасди.

Василий Васильевич туш пайтларида этигини ечиб, чодирда гиламга чўзилиб, дам олар, лотин тилида Плутарх асарини ўқир эди... Ўқиган сари китоб саҳифаларидан улуғ кишилар сояси пайдо бўлиб, эзилган кўнглини кўтарар, чўккан руҳига дадиллик бахш этарди. Александр, Помпей, Сципион, Лукулл, Юлий Цезарь бургут суратли Рим байроғини ҳилпиратиб, чириллаган чигирткалар овози орасидан: «Шухрат қозониш керак, шухрат!» — деб нидо қилаётгандай туюларди. Бундан ташқари Софьянинг хатларини қайта-қайта ўқиркан, кучига куч қўшилганини сезарди: «Нури чашмим, оғам Васенька! Саломим баробарида сенга узоқ умр тилайман, шунқорим! Илоё парвардигор, сенга душманни зер-забун этмоқни насиб қилғай. Аммо мен, негадир, эсон-омон қайтишингга шубҳаланмоқдаман, нури чашмим... Токи сени ўз қучоғимда кўрмас эканман, — дийдор кўришмоғимизга ишоналмайман, нури чашмим... Хатингда менга ибодат қилғил, деб ёзибсан: гўё чиндан ҳам тангрим олдида мен гуноҳқору нолойиқ кимсадек. Гарчи гуноҳқор бўлсам-да, раҳм-шафқатидан умидворман. Парвардигор нури чашмимни шод-хуррам кўрмоқни насиб этгай, омин! Шунинг бирла бениҳоя саломларимни қабул қилғайсан, нури чашмим...»

Ҳарорат пасайгач, Василий Васильевич совут кийиб чодирдан чиқар эди. Полковниклар, мингбошилар, ясо-

вуллар уни кўриб дарҳол отларига минишар, трубалар чалинар, сурнайлар овози эшитиларди. Қўшин энди фақат кечаси, то кун қизийдиган маҳалгача юриш қиларди.

Бугун ҳам шундай эди. Василий Васильевич Голицин баланд тепа устига чиқиб, қўшин турган жойга кўз югуртирди: сон-саноқсиз гулханлардан чиққан тутунларни, обозлар чизиги атрофидаги қоронғиликка сингиб кетаётган тўп-тўп аскарлар қорасини кўрди. Бугунги қоронғилик тамомила ўзгача эди, теварак-атроф гир айланасига чанг-тўзон ичида. Шамол йўқлигидан нафас олиш оғирлашган. Қора тусга кирган шафақ осмоннинг ярмисига довор ёйилган. Гала-гала парранда жон сақламоқчи бўлгандай, аллақаёқларга учиб кетмоқда эди. Қуёш ботаётиб шиша бошлаган, қорайиб-бўзариб ҳаммани қўрқитган эди... Эндигина юлдузлар кўрина бошлаганда, тутун пардаси ёйилиб, уларни тўсиб қўйди. Тутун ичидан мийтиллаб ёнғин шуъласи кўринди. Гармсел турди. Гир айланасига қўшинни ўраб олган гулхан алангаларининг рақс тушгани энди аниқ кўринди...

Бир тўп суворий тепа ёнида тўхтади. Биттаси отини лўкиллашиб чодир олдига келди. Отдан тушиб, чўққи телпагини тўғрилаб олди. Мўйлови оқарган, лўппи юз-ли Самойловични Василий Васильевич дарҳол таниди.

— Иш чатоқ, князь,— деди гетман овозини пасайтириб,— татарлар даштга ўт қўйди...

Гетманнинг шалпайган мўйлови лабидаги истеҳзоли табассумни яшириб, кўзларига соя солиб турарди.

— Дашт гир айланасига ёняпти,— деди теварак-атрофни қамчи билан кўрсатиб.

Голицин ёнғин шуъласига узоқ тикилиб қолди.

— Парво қилма, пиёдаларни отга мингаштирамизу, ёнғиндан ўтиб оламиз.

— Ҳамма ёқ кулга айланган: на хашак бор, на сув. Кулдан қандай қилиб ўтиш мумкин? Баримиз қириламиз, князь.

— Чекинаймаи, мен-а?

— Билганингни қил... Казаклар ўт кетган даштдан юришга унамайди.

— Қамчи билан савалаб юргизиш керак!.. (Василий Васильевич ғазабланганда ўзини тутолмасди. Темир пошналари билан қақраган ерни ўйиб, тепа устида у ёқдан бу ёққа йўргалай бошлади.) Кўндан бери сезиб кел-япман, казакларнинг шунақа: биз билан юришга рай-

лари йўқ... Нуқул эгарда мудрашади, кўрсам — кулгим қистайди. Қрим хонига астойдил хизмат қилишган эди-ку... Сен ҳам муғамбирлик қиялсан, гетман... Кўзингни тузукроқ оч.. Москвада сендан ҳам улугроқларни кокилидан судраб дорга осганмиз... Яқиндагина шағамфурушлик қилиб юрганинг эсингдан чиқдим, попвачча?.

Самойлович семизлигидан ҳўкиздай пишиллаб нафас олар ва бундай таҳқирона гапларга чидаб қулоқ солар, бироқ эси бутун ва айёр бўлгани учун чурқ этмасди. Ниҳоят, отдан тушди-да, тепадан иниб, аравалар орқасида ғойиб бўлди. Василий Васильевич трубачига фармон қилди. Трубалар сайраб кетди, уларнинг садоси тутун босган дашт узра ёйилди. Суворийлар, пиёда аскарлар, обозлар — ҳаммаси ёнғин орасини ёриб қўзғалди.

Тонг ёришганда маълум бўлдики, у ёғига йўл йўқ: дашт жонсиз, қорайиб, мотам тусига кирган эди. Фақат қуюнлар чарх уриб осмонга кўтариларди. Жанубдан эсаётган шамол кучайди, кулларни тўзғитиб, булутга айлантириб учира бошлади. Аввало йироқда кетаётган бир тўп суворий отини буриб чекинди: булар разведкага чиққан казаклар эди. Айни туш пайти лашкарбошилар, полковниклар ва атаманлар обоз ёнида тўпландилар. Самойлович қовоғи осилган ҳолда отдан тушиб, гетманлик чўқморини қўнжига тикди-да, трубкасини ёндирди. Василий Васильевич, узуклар билан безалган қўлини совути устига қўйиб, такаббурлик хуружини босиб, йиғламсираган овоз билан гап бошлади:

— Худонинг хоҳишига ким қарши чиқа олади? Инжилда: эй инсон, кибри ҳавойингдан қайт, чунким бошингда ўлим бор, дейилган. Тангри бизни улуг фалокатга рўбарў қилди. Юзларча чақирим ерда на ем-хашак бор, на сув. Мен ўлимдан қўрқмайман, аммо шарманда бўлишдан қўрқаман. Лашкарбошилар, ўйлаб кўриб, бир қарорга келинглар — нима қилмоқ лозим?

Лашкарбошилар, полковниклар, атаманлар ўйлаб кўриб:

— Вақт ғаниматда Днепр бўйига чекиниш керак, — дедилар.

Шундай қилиб Қрим походи бадномлик билан тугади. Қўшин йўл-йўлакай аскарларини талафот бериб, обозларини ташлаб, шошилинч суратда чекина бошлади ва ниҳоят, Полтава ёнида тўхтади.

Полковниклардан Солонина, Лизогуб, Забела, Гамалей, ясовул Иван Мазепа ва бош котиб Кочубей махфий равишда чодирга кириб, Василий Васильевичга шундай дедилар:

— Даштга казаклар ўт қўйди, гетман буюрди. Гетманнинг кирдикори тўғрисида маълумот келтирдик, шуни ўқиб чиқиб тезроқ Москвага жўнат, чунки бизда сабр-тоқат қолмади: шу қадар ўзбошимчаликка берилганки, юрт оғаларини хонавайрон қилди, ўзи бойиб кетди, унинг ҳузурида старшина шапкасини олмай кўрсинчи! Ҳаммани сўккани-сўккан. Русларга ёлғон гапиради, поляклар билан махфий алоқа қилади, уларга ҳам ёлғон ишлатади. Асл мақсади Украинага бир ўзи абадий хўжайин бўлиб олиш ва бизни озодликдан маҳрум қилиш. Москва бошқа гетман сайлаш ва Самойловични қамоққа олиш ҳақида тезроқ фармон юборсин...

— Нима учун гетман Самойлович татарларни енгимни хоҳламайди?— савол берди Василий Васильевич.

— Шунинг учун хоҳламайдики,— жавоб берди ясовул Иван Мазепа,— токи татарлар кучли экан, сизда куч бўлмасмиш, аммо татарларни енганингиздан кейин сал кунда Украинани Москванинг ота мерос мулкига айлантирармишсиз... Ҳаммаси ёлғон гап... Биз сизнинг инингиздурмиз, руслар билан динимиз бир, шунинг учун ҳаммамиз Москва подшоҳи қўл остида яшасак хурсанд бўлғаймиз..

— Асл ниятимизни айтди,— тасдиқлашди сочлари олиниб кокил қўйган полковниклар ердан кўзларини узмай.— Фақат Москва казаклик эркимизни тан олса бўлгани.

Василий Васильевич ўт кетган дашт устидаги қоп-қора чанг булутини, чўлда қолиб кетган сон-саноксиз гўрларни, ҳаром ўлган отларнинг қобирғаларини кўз олди-га келтирди. Тушларида Улуғ Искандар походларини кўрганлари эсига тушиб, икки бети чўғдай ёна бошлади. Кремль саройидаги тор-тор йўлакларни эслади, ашаддий душмани — боярларнинг унга таъзим қилишини, масхараомуз илжайганини яшириш учун жўрттага мўйловларини кафтлари билан тўсишини хаёлан тасаввур қилди...

— Демак, даштга гетман ўт қўйдирдимиз?

— Шундай,— тасдиқлашди полковниклар.

— Яхши. Майли, сизлар айтгандай қилинади.

Уша куніёқ Василий Тиртов, гетман устидан тушган маълумотни шапкасининг астари ичига тиқиб олиб, қўш отда Москвага жўнади. Қўшин Полтавага етиб, шаҳар яқинида жойлашгандан кейин, улуг подшолардан жавоб олинди: «Самойлович старшиналарга ва бутун Малороссия қўшинига бош бўлмоққа муносиб эмас, шунинг учун улуг подшолар туғини ва гетманлик чўқморини ундан олинсин ҳамда жамики ҳарбий унвонларидан маҳрум этилиб, ўзини қамоққа олинсин, қаттиқ назорат остида Улугроссия шаҳарларидан бирига жўнатилсин. Унинг ўрнига, Малороссия қўшини ва барча старшиналар кимни маъқул кўрса — ўшал одамни гетманликка кўтарилсин...»

Уша кечаси ўқчилар гетманнинг қароргоҳини арава-лар билан қуршаб олдилар ва тонг пайтида ўзини поход черкавида қамоққа олиб, шалоғи чиққан аравада Голицин ҳузурига келтирдилар. Гетманнинг боши ҳўл латта билан боғланган, кўзлари яллиғланган эди. Уни сўроқ қилишди. Самойлович қўрқиб кетганидан бир гапни так-рорлайверди:

— Ёлғон, уларга ишонманг, ҳаммаси ёлғон, Василий Васильевич. Худо урсин, ёлғон... Мазепанинг найранги бу, Мазепа менга душман...— Чодирга кириб келаётган Мазепани ва Гамалей билан Солонинани кўриб қизариб кетди, титроқ босди:— Шуларнинг гапига ишониб юрибсанми ҳали? Учови ҳам мунофиқ, Украинани полякларга сотмоқчи бу итлар.

Гамалей билан Солонина қиличларини суғуриб унга ташланишди, бироқ ўқчи юзбошилар гетманни қутқазиб қолишди. Оёқ-қўлига кишан солиб, кечаси уни шимолга жўнатишди. Энди тезроқ янги гетман сайлаб олиш лозим бўлиб қолди: казаклар обоздаги ароқдан бир бочкасини аллақачон очиб ичиб олишган, хизматкорларини қириб ҳамманинг жонига теккан, қўли югурук полковникни найзага санчиб қўйишган, ҳамма ёқни қийқирган овозлар, қўшиқ садолари, қасира-қусур ўқ товушлари босиб кетган эди.

Василий Васильевич чақирмаса ҳам Мазепа ўзича чодирга кириб келди. У кул ранг чакмон, оддий барра телпак кийган, фақат белидаги қимматбаҳо қиличнинг занжири тилладан эди. Иван Степанович бадавлат,

насл-насаби машхур дворянлар оиласидан бўлиб, Польшада ва Австрияда анча йил яшаганди. Походга чиққандан бери соқол қўйиб, москваликлар сингари соч ўстириб қацапга¹ ўхшаб қолган эди. Мазепа обрў сақлаб, ўзини заррача камситмасдан князга таъзим қилдида, ўтирди. Сўнгра, ингичка ва қотма панжалари-ла иягини чимчилаб, укки кўзига ўхшаш, ақл-идрок акс этиб турган ўткир кўзларини Василий Васильевичга тикди.

— Балким пан князь латин тилида гаплашмоқчидир?.. (Голицин унга жавобан совуққина бош ирғаб қўя қолди. Мазепа овозини пасайтирмасдан латин тилида гап бошлади.) Малороссияга оид ишларни тушуниш ва ҳал қилиш сен учун жуда оғир масала. Малоросслар жуда қув, сир сақлайдиган халқ. Эртага янги гетман сайлаш керак, бироқ эшитишимга қараганда, Барковскийни кўрсатишмоқчимиз. Ундан кўра Самойловнинг ўзи тузук эмасмиди: Москва учун энг ёвуз душман — ана шу Барковский, ундан ўтадигани йўқ... Буни сенга дўст сифатида бир айтдим-қўйдим.

— Ўзингга маълумки, биз Малороссияга оид масалада сизларнинг ишларингизга аралашмоқчи эмасмиз,— деб жавоб қилди Василий Васильевич,— кимни сайласангиз, биз учун ўшаниси маъқул, фақат дўст бўлса бас...

— Қулоққа ёқадиган оқилона сўзлар,— деди Мазепа.— Яширадиган гапимиз йўқ, ростини айтсам, Москва билан бўлсак, Исонинг пинжида яшагандай бемалол яшайверамиз... (Василий Васильевич истеҳзоли кулгисини дарҳол яшириб ерга қаради.) Ерларимизни тортиб олмайсиз, урф-одатларимизни ҳурмат қиласиз... Аммо орамызда Польшадан умидвор бўлганлар ҳам топилади, нимасини яширай,— бор... Лекин унақалар фақат ўз нафси, ўз манфаатини кўзлайди, Украинани бутунлай харобазорга айлантирадиган худди ана шулар... Қошки билмасак: агар биз, фалокат босиб, Польшага қўшилсак борми, панлар бизни ўз еримиздан ҳайдайди, католик церковлари қуради, ҳаммамизни қарол, қул қилади. Йўқ, князь биз улур подшоҳимизнинг содиқ фуқаросимиз... (Василий Васильевич чурқ этмас, кўзини

¹ Ўша вақтларда украинлар русларни масхара қилиб шу лақабни қўйганлар. (Тарж.)

ердан олмасди.) Тангрим мени ранжитгани йўқ, марҳамати кенг... Бултур Полтава ёнидаги махфий жойга бир хум тиллани, қора кунимга ярар, деб кўмгандим,— ўн минг сўм... Биз Малоросслар соддадил халқмиз, улуғ иш йўлида жонимизни ҳам аямаймиз... Биз учун энг даҳшатли нарса нима? Гетманлик чўқмори бирор хоин ёки аҳмоқнинг қўлида бўлиши,—мана шуниси даҳшатли...

— Майли, Иван Степанович, худо мададкор бўлсин,— эртага гетман сайланглар,— Василий Васильевич ўрнидан туриб меҳмонга таъзим қилди. Бир лаҳзадан сўнг уни икки кифтидан ушлаб, уч карра бағрига босди.

Эртасига сурп чодирли поход черкови олдида зарбоб ридо ёйилган стол устида чўқмор билан туғ ҳамда гетманлик анжомлари пайдо бўлди. Икки минг казак стол атрофига тўпланди. Эроний совут, енгсиз кафтан кийган, дубулгасига малина ранг пат қадалган князь Голицин ва унинг кетидан старшиналар черковдан чиқишди. Василий Васильевич скамейкага чиқди, қўлида шойи даструмол, бир қўлини қилич дастасига қўйди-да, бир қадам олга силжиган казакларга мурожаат қилди:

— Малороссиянинг улуғ қўшини! Подшо ҳазрати олийлари сизларга, ўз хоҳишингиз билан қадимий қўшин таомилига мувофиқ гетман сайлаб олмоққа ижозат бердилар. Кимни хоҳласанглар,— ўша гетман бўлади... Мазепани хоҳлайсизми ёки бошқа бировни — ихтиёр сизларда...

Полковник Солонина: «Мазепани хоҳлаймиз»,— деб қичқирди. Унга қўшилиб қийқирган овозлар даштни босиб кетди: «Мазепани хоҳлаймиз, Мазепа гетман бўлсин...

Ўша куни тўрт казак, ерда ётавериб қорайиб кетган бочкадаги олтинни князь Голициннинг чодирига опкириб берди.

3

Икки йил муқаддам Яуза соҳилига, Преображенский қасридан этакроққа қурилган қалъа шу йили кузада генерал Франц Лефорт ва генерал Симон Зоммернинг лойиҳаси бўйича бошқатдан тузатилади: деворлари кенгайтирилиб, сепоялар билан янада мустаҳкамланди,

сирт томони чуқур хандақлар билан ўраб олинди, бурчакларида тепаси шинакли мустаҳкам миноралар қад кўтарди. Тол новдасидан тўқилган четанлар ва қум тўлғизилган қоплар,— девор устига ўрнатилган бронза тўпларни, мортира ва замбаракларни тўсиб турарди. Қалъанинг ўртасига беш юз кишилик ошхона қурилди. Дарвозанинг қоқ тепасидаги асосий минорага, қўнғироқ чаладиган каттакон соат ўрнатилди.

Ҳазилакамига бошланган ишдан,— оғир кунда жон сақлаш мумкин бўладиган туппа-тузук қалъа вужудга келди. Пичани ўрилган кенг майдонда Семёновский ва Преображенский номидаги икки батальон тонг ёришгандан то қоронғи тушгунча машқ қиларди. Симон Зоммер шу қадар бераҳм эдики, бақриб сўкавериб, мушт билан уравериб кўз очирмасди. Солдатлар милтиқ учини олға қарата ушлаб, худди бураб юргизилган қўғирчоқ сингари, қадам ташлашарди. «Смирно, халы!»— дарҳол ўнг оёқни тапиллатиб таққа тўхташар ва таёқдай қотиб қолишарди. «Ўнг кифт — олға! Форвертс! Тўғри эмас! Кишлаки! Ахмак! Кулак со-о-ол!..»— Генерал Зоммер курка хўроздай қип-қизариб кетарди. Ҳаттоки, Пётр ҳам (ҳозир унтер-офицер эди), отда кузатиб турган генерал олдидан саф тортиб ўтаркан, азбаройи ваҳм босганидан кўзлари қинидан чиқаёзиб, хода ютгандай қаққайиб оларди.

Слободадан яна икки ажнабий хизматга олинди: бири — математикани яхши биладиган ҳамда астролябия мутахассиси Франц Тиммерман, иккинчиси — денгиз ишлари соҳасида тажрибали чол Картен Брандт эди. Тиммерман Пётрга математикадан дарс берар, истехком қуриш усулларини ўргатар эди, Карген Брандт эса, Измайлова қишлоғидаги аллақандай омборхонадан топилган гоят ажиб кемачанинг нусхасига қараб кема қуришга киришди, бу кемача ёнбошдаги елкани билан шамолга қарши суза оларди.

Боярлар тобора серқатнов — «кунда шунда» бўлиб қолишди: «Язузда бу қанақа машқлар бўляпти ўзи? Шунча пул ва Оружейная палатадан олинган шунча қурол-аслаҳа қаерга кетяпти?»— деб ўз кўзлари билан кўргали Москвадан тез-тез келиб туришади, аммо кўнрикдан ўтмай, нариги қирғоқда тўхташади: олдинда — қимматбаҳо пўстин кийган, хирсдай семирган, икки юзи қип-қизил, супурги соқол боярин отда ялпайиб ўти-

ради, унинг кетида — устма-устига уч ва тўрттадан кам-зилу кафтан кийган дворянлар туради. Бир соат, бир ярим соатгача қимирламасдан томоша қилишади. Дарёнинг бу томонида қум ва четан ортган қатор-қатор арвалар, ҳода кўтарган солдатлар кўринарди, узун-узун учта ҳода учигаги ғалтакка осилган олчин тўқмоқ баланддан тушиб, гурс этказиб сепояни урганда — қозик қилиб ерга киргизиб юборади, белкураклар тупроқни чирпирак қилиб отади, болталар тарақа-туруғи, арралар виз-визи эшитилади, олифта ажнабийлар юрипти қўлида лойиҳа ва циркуль билан, ўнбошилар у ёқдан-бу ёққа югуради газ чўп кўтариб. Иш қизиган... Ие, бу нимаси? Худоё товба, ё авлиёлар, бу қанақаси?.. Кошкийди подшолар сингари заррин курсида тепа устидан томоша кўраётган бўлса, йўқ! Подшо Пётр — бошида жун қалпоқ, эғнида немисча шиму кир кўйлак билан замбил ғалтакни тахта тўшалган йўлқадан ғилдиратиб чопиб бормоқда...

Боярин қирқ мўйнадан таппаб қилинган сувсар шапкасини бошидан олади, дворянлар ҳам шапкаларини олишади, ҳаммаси нариги қирғоқдан туриб таъзим қилади. Сўнгра, ҳайрон бўлиб қўлларини ёйишади... Уларнинг ота-боболари эса, подшо атрофида қалъа деворидай мустаҳкам турганлар, ул зоти бобаракотнинг муқаддас вужудига чанг ёки пашша қўнмасин деб қўриқлаганлар. Подшони салкам худо билиб, фақат аҳён-аҳёнда опчиқиб халққа кўрсатишган, қадимий Византия русмларига, тантана-дабдабаларига амал қилишган... Хўш, бу-чи? Подшо деган шунақа бўладими? Қароллар орасида — қаролдан фарқи йўқ, назардан қолган шум болага ўхшаб тахта йўлқада у ёқдан-бу ёққа югургани-югурган, уятсиз... Оғзида трубка, сассиқ гиёҳни тутатади холос, тамаки эмиш... Давлат асосига раҳна солмоқда... Энди бу болалик ҳазили ҳам эмас, анчайин шўхлик ҳам эмас... Нариги қирғоқдаги анови қаролларнинг иржайгани ҳам бежиз эмас...

Боярлардан баъзиси юрак ютиб, соқолини селкилатиб, титроқ овоз билан нолишга тушади:

— Подшоҳим, ростини гапирмасам, қарилик қўймайди, ўлдирсанг ҳам юзингга айтишга мажбурман: бу уят, мисли кўрилмаган шармандабозлик...

Пётр узун ҳода сингари четан орқасидан чиқади-да, кўзларини сузиб сўрайди:

— Ҳа, сенмисан... Ҳўш, Голициндан нима хабар: Кримни олиптими ё ҳалиям ололмаптими?

Буни эшитиб, кўтарма ортида турган ажнабийлар хохолаб кулишади, уларга қўшилиб ўзимизникилар ҳам,— подшонинг яқин кишиси олдида чурқ этмай тиз чўкиш ўрнига — овози борича қийқиришади. Баъзан боярин, бошим кетса кетар, дегандай қайсарлиги тутиб насихат қилишга, изза қилишга журъат этарди: «Ахир мен отангни тиззамда олиб ўтирганман, подшоҳим тобути ёнида уч кечаю кундуз қимирламай турганман. Биласанми, биз Рюрик авлоди бўламиз, улуғлар даврасида тўрда ўтирганмиз. Шунинг учун обрўйимизни сақлаш гўғрисида ўйлашинг лозим, шўхликни қўй энди, эсингни йиғ, бориб ҳаммомга тушгин, черковга кириб ибодат қилгин...»

— Алексашка, пилтани опкел,— дейди Пётр.— Ун икки қадоқли ўқ ейдиган замбарақ оғзини бояринга гўғрилаб, шундай гумбурлатадики, генерал Зоммер қорнини чангаллаб хохолайди, Лефорт кулади, индамас Тиммерман беғараз илжаяди, чорпахилдан келган паканағина Картен Брандт эса, қотиб-қотиб кулганлигидан дағ-дағ титраб, юзлари буришиб-тиришиб кетади. Ажнабийлар ҳам, руслар ҳам, бояриннинг бошидаги оқсувсар шапкаси бошидан учганини, ўзини ёнидаги дворянлар ушлаб қолганини, отлар ҳуркиб чучанглаганини томоша қилмоқ учун ҳаммаси кўтарма устига чиқади. Кун бўйи гапириб кулиш учун баҳона топилганига жонлари киради...

Қалъага — пойтахт шаҳар Прешпург деб ном қўйилди.

4

Уша кечаси Алексашка Меньшиков Пётрнинг ётоғига қандай кирган бўлса, шундай қолаверди. Бу шайтон ниҳоятда чаққон, эпчил эди. Пётр оғиз очмасиданоқ, нима демоқчилигини олдиндан биларди: кўз очиб юмгунча ҳар қандай ишни бажариб қўярди. Қачон ухлаганини ҳеч ким билмас, лекин кафти билан юзини мундоқ силарди-ю, ҳозиргина ювиниб чиққан одамдай, кўзларини порлатиб, яшнаб-кулиб тураверарди. Бўйи Пётрнинг бўйи билан тенг, лекин яғрини кенгроқ, бели

ингичкароқ эди. Пётр қаерга борса, кетидан қолмасди. Барабан чалиш, милтиқ отиш, қилич билан чивикчи шартта кесиш — ҳаммаси қўлидан келарди. Қизиқчилиқда тенги йўқ эди: айиқ бол қидириб дарахт ковагига киргани ва ариларга таланганини ёки поп савдогар хотинни ибодатга чақирмоқчи бўлиб қўрқитиб юборганини, ёки икки дудуқнинг сўкишиб қолганини тақлид қилиб кўрсатадиган бўлса борми,— кулдиравериб ичакни узарди. Пётр қаттиқ кулганидан кўзлари ёшланар, Алексашкага мафтун бўлгандек, тикилганича қотиб қоларди. Олдиниға ҳамма Меньшиковни, бу албатта подшонинг масхарабози бўлади, деб ўйлади. Аммо у баландга интилар: қизиқчилиги ва аксиялари билан ҳаммани ўзига ром қилиш пайида эди, баъзан генераллар ва инженерлар тўпланишарди-да, лойихага тикилиб олиб, фалон ишни ундай қилиш керакми ё бундай, деб роса бош қотиришарди, Пётр тоқатсизланиб, нуқул тирногини ражир эди, Алексашка бўлса, дарҳол бирор генералми ё инженернинг кифти ортидан бошини суқиб:

— Мана бундай қилиш керак — оsonдан ҳам жўн, жўндан ҳам оson масала,— дерди.

— О-о-о-о! — деб таажжубланарди генераллар.

Пётрнинг кўзлари чақнаб кетарди.

— Тўғри!

Нимаики зарур бўлиб қолса,— Алексашка пул олиб, отга минарди-ю, чу деганича четанлардан, полизлардан ошиб Москвага учар ва ер тагидан бўлса ҳамки, ўша нарсани топиб келарди. Сўнгра, Кичик қўшиида хўжалик ишларини бошқарувчи Никита Зотовга харид счётини топшираркин, кўзини учуриб, бурнини тортиб: «Бу сафар бир тийин ҳам ёлғони йўқ...» дегандай сиполик билан хўрсиниб қўярди.

— Алексашка, Алексашка,— бош чайқарди Зотов,— анчайини хомага уч тангадан тўлаган аҳмоқни ҳеч кўрганмисан? Бориб турган баҳоси — бир танга... Эҳ, Алексашка!..

— Қисталанг бўлмаса — бир танга, шошилинича — қиммат бўлади. Пётр Алексеевични куттириб қўймаслик учун шоша-пиша ходаларни олдимۇ қайтдим, биз учун шуниси қиммат...

— Ўғирлик қилаверсанг, бир кунмас, бир кун ахийри осишади сени...

Алексашка юзини тескари қаратиб оларди-да, кўм-

кўк кўзларига ёлғондан ёш олиб, йиғлоқи овоз билан мингирлашга тушарди:

— Худоё тавба, мунча тирғиласиз, Никита Моисеич? Бекордан-бекорга хафа қиласиз мени...

Зотов кўпинча унга қўл силтаб:

— Ҳа, майли, бор энди... Бу сафар ишондим, лекин кўзингни оч,— дерди.

Алексашкани деншикликка кўтаришди. Лефорт уни Пётрга мақтади: «Бу бола узоққа боради ҳали, итдай вафодор, иблисдай айёр». Алексашка Лефортникига бормаса кўнгли жойига тушмас ва ҳеч қачон у ердан совғасиз қайтмасди. Совғага ўлардай ўч эди, нима берса,— йўқ демасди. Лефортнинг камзилини, шляпасини кийиб бемалол юраверарди. Руслардан биринчи бўлиб, слободалик устага парик буюртирган ҳам шу Меньшиков эди: чўғдай қип-қизил, каттакон парикни байрамда кийиб чиқарди, соқолу мўйловини қирдириб юзига пудра сепарди. Баъзи бир хизматкорлар уни «Александр Данилич» деб улуғлай бошлади.

Бир куни у Пётр ҳузурига озода қўйлак, яп-янги чипта кавуш кийган ва бўз пайтава ўраган қишлоқп йигитчани бошлаб келди:

— Мин херц¹ (Алексашка Пётрни яқиндан бери шу немисча сўз билан улуғлар эди), болага буюр,— барабан чалиш ҳунарини бир намоён қилсин... Алёша, барабанни ол...

Алёшка Бровкин шошмасдан шапкасини ерга қўйиб, стол устида турган барабанни олди, ҳафсаласи келмагандай шифтга қараб турди-да, бирданига дўпирлатиб, сайратиб юборди: барабан гоҳ тонгда уйғотиш, гоҳ тўнланиш, гоҳ поход маршига олар — «югур, санч, кес, ура» командаларига ўхшатиб тарақлар, тўсатдан шўх рақс усулига монанд тариллаб сайрар эди. Юрак орзиқиб, қинидан чиқиб кетгудай бўларди. Алёшка эса, тошдай қотиб қимир этмас, фақат панжалари силкиниб ўйнард-ю, ногора чўплар кўз илғамас тезликда пирил-лаб учарди.

Пётр суюнганидан югуриб борди-ю, Алёшканинг қулоқларидан ушлаб кўзига тикилди ва бир неча марта ўпиб-ўпиб олди.

— Биринчи ротада барабанчи бўласан!..

¹ Яъни: mein Herz — менинг қалбим. (Автор)

Шундай қилиб, Алексашка батальонга ҳам ўз одами-ни жойлаб қўйди. Кунлар қисқариб, ер бетини яхмалак қоплаб пастак булутлардан томчилар сепалагач,— слободада баллар, пиво базмлари, музика бошланди. Ажнабийлар Алексашка орқали Пётрга таклифнома юборишарди. Таклифнома чиройли қоғозга ёзилган бўларди: тўрт томонига ток новдаси сурати солинган рамка, рамкада бочка сурати, бочка устида — қорни катта, яланғоч мужик, юқорида — ўқ ёй отаётган гўдак, пастда — чалғи ўроғини ёнига қўйиб ўтирган чол. Қоғознинг ўртасида тилла сиёҳ билан ёзилган қуйидаги сўзлар:

«Самимий салом ва таъзим ила сизни бир кружка пиво ҳамда рақсга таклиф этамиз». Агарда фақат бош ҳарфларини ўқилса — «герр Петер» чиқади.

Кўпинча қош қорайган маҳалда Меньшиков бир от қўшилган аравагани зина олдида рўпара қиларди. (Пётр бўйи жуда новча бўлгани учун отда юришни ёмон кўрарди). Иккови аравани ёзиллатиб Кукуйга жўнардди. Йўлда Алексашка ҳикоя қиларди:

— Боя ошхонасига кириб, худди сиз тайинлагандай яримта пиво чақирдим, мин херц,— Анна Ивановнани кўрдим. Бугун албатта бўламан дедилар...

Пётр бурун тортар, чурқ этмасди. Аллақандай даҳшатли куч уни ана шу тунги базмларга судрар эди. Темир қопланган филдираклар музлаб ётган арава изида тинмай шалдирар, қоронғида йўлни кўриб бўлмас, тўғон атрофидаги яланғоч новдалар нола қиларди. Ниҳоят, жозибадор чироқлар... Алексашка йўлга тикилиб: «Чапга бур, мин херц, тор кўчага бур, бу ёқдан ўтолмаймиз»— дейди. Голландча деразалардан ёруғ тушиб туради, ойналар ортида парик кийган бошлар, аёлларнинг яланғоч кифтлари кўринади. Музика эшитилади. Пар-пар бўлиб рақс тушмоқда... Уч шамлик ойнаванд шамдонларнинг ажи-бужи сояси деворда липил-лайди.

Пётр бу ерга ўнғайсизланмасдан, оддий меҳмонлар сингари тўғри кириб келавермасди,— ҳамisha кўзлари ғалатиноқ олайган, ранги ўчган, оғзи чирт юмилган ҳолда остонада тўхтаб қоларди... Бурун катакларини пирпиратиб, аёллардан тарқаган хушбўй атир ҳидини, ажойиб тамаки ва пиво ҳидини исканар эди.

— Петер!— қийқириб тоборарди мезбон. Меҳмонлар

ўринларидан туриб, дўстона қўл чўзиб унга пешвоз чиқишарди, хонимлар бу ғалати йигитчага — ваҳшийлар подшоҳига тиз букиб таъзим бажо келтиришар ва бу таъзимда шу қадар эгилишардики, ҳатто қотирма корсет билан пастдан атайин кўтариб қўйилгани учун тирсиллаб турган кўкраклари яққол кўринарди. Биринчи контрдансга Пётр Анхен Монсни таклиф этишини ҳамма биларди. Қиз ҳар сафар, кутилмаган шодиёна ҳиссиёт таъсирида чўғдай қизариб кетарди. Кундан-кун ҳуснига ҳусн қўшилмоқда эди. Анхен айна етилган пайти эди. Пётр энди немис ва голланд тилида туппа-тузук гаплаша оларди, қиз унинг шошиб-пишиб, доим тутилиб сўзлаган калта-култа ҳикояларини диққат билан тинглар, пайти келганда одоб билан ўзи ҳам гап қотиб қўярди.

Агар бирор азамат йигит шпораларини жаранг этказиб қизни рақсга таклиф этгудек бўлса, — Пётрнинг қовогидан қор ёғиларди: букчайиб олиб парвойи фалак рақс тушаётган Анхендан кўзларини узмай, юбка этакларининг пирпираб учганини, новвот ранг жажжи калласи ёнга ташланиб, духоба тасмали, юрак шаклида тилла тақинчоқ осилган бўйни йигит томонга қийшайганини кўз қирида кўриб ўтирарди.

Пётр қаттиқ азоб чекар, юраги ўртанарди, — Анхен бутун фикр-хаёлини ўғирлаб мафтун этганди, аммо бу қиз шу қадар куйдирмажон эдики, унга муяссар бўлиш амри маҳол эди.

Алексашка бўлса, ёши улуғлиги учун девор тагида тизилишиб ўтирган нуқул номи улуғ хонимлар билан рақс тушар, тушганда ҳам терлаб-пишганига қарамай жон куйдириб ҳаракат қиларди бу азамат. Соат ўнга яқин ёшлар тарқалишар, Анхен ҳам ғойиб бўларди. Отоқли меҳмонлар овқатланиш учун дастурхон атрофидан ўтиришарди-да, қондан қилинган колбасадан, қиймасолинган чўчқа калласи ҳамда одамни тўқ тутадиган, мазаси аломат — картофель номли ажойиб ер олмасидан тановул қилишарди... Пётр кўп овқат ер, пиво ичар, бир керишганда (силкинишда) ошиқона хомушлик ҳолатидан ўзига келарди-да, турп ғажиги, тамаки чекишга тушиб кетарди. Тонг отар маҳалида Алексашка яна уни шалдироқ аравага ўтқизарди. Яна ҳўстак чалган муздай шамол, яна қоп-қоронғи дашт...

— Қани энди меннинг ҳам Тиммерманикидақа ўз

тегирмоним ёки кўнчилик корхонам бўлса... Ушанда-ку...— деди Пётр арава темирини чангаллаб.

— Келиб-келиб, тегирмонига ҳавасингиз кепти-да... Маҳкамроқ ушланг — ариқ бор.

— Аҳмоқ... Турмушларини кўрдингми? Бизникидан ўлса ўлиги ортиқ...

— Ушанда, уйланармидингиз анави...

— Овозингни ўчир, худди тишингни қоқиб оламан...

— Шошманг-чи... тагин йўлдан адашдик...

— Эртага онамга нима деб жавоб бераман... Ҳаммомга кириб ювин, поп олдига бориб тавба қил, пок бўлиб ол, палид бўп кетипсан, деб қистайди... Эртага Москвага боришим керак, мен учун бундан ортиқ азоб йўқ... Шоҳона либос кийиб, тушгача ибодат қил, кечгача Иван акам билан тахтда ўтир — Сонькадан пастда, Иваннинг бурни сассиқ... Боярларнинг уйқудан шишган башарасини кўрсам, этигим билан тепиворгим келади... Лекин чидашга мажбурман, дамим ичимда... Подшомишман! Улар мени бир кунмас бир кун сўйишади, биламан...

— Бекорга шунақа хаёллар билан ўзингизни қийнапсиз, ҳаммаси мастликдан.

— Сонька — илон ёғини ялаган алвасти... Милославскийлар очкўз чигиртка... Уларнинг қиличини, калтагини ҳеч қачон унутмайман... Ушанда мени пешайвондан улоқтирмоқчи бўлишди-я, хайриятки, халқ жон-жаҳди билан бақириб юборди... Эсингдами?

— Эсимда!

— Васька Голицин бир қўшинни даштда ҳалок қилди, энди иккинчи марта Қримга қўшин тортишга буйруқ бўлди... Сонька ҳам, Милославскийлар ҳам унинг қўшин билан қайтишини тўрт кўзлаб кутишяпти... Уларда юз минг аскар бор... Уларни менга гиж-гижлаб, бонг урсалар борми...

— Прешпургда бемалол жон сақлаймиз...

— Улар менга бир марта заҳар беришди... Пичоғлик одамни юбориб кўришди.— Пётр чўчиб ўрнидан турди-да, у ёқ-бу ёққа аланглади. Зим-зиё қоронғи, йилт этган чироқ йўқ... Алексашка уни белидан ушлаб, ўтиргизиб қўйди.— Лаънатилар, хаҳ лаънатилар!..

— Трр... Ана, тўғон бу ёқда экан. Чу, жонивор!— Алексашка тизгин билан отни савалади. Тол новдалари

сизгира бошлади. Аргумоқ тик қирғоққа чиқиб олди. Преображенский қасрининг чироқлари кўринди.— Менимча мин херц, энди ўқчилар бонг билан ҳам қўзғалмайди, унақа замон ўтиб кетди, ишонмасанг, истаган одамнингдан сўраб кўр, яхшиис Алёшка Бровкиндан сўра, ўқчилар слободасига тез-тез бориб туради... Улар ҳам опангиздан унчалик хурсанд эмас...

— Ҳаммасидан воз кечаману, Голландияга қочаман, бир амаллаб соатеоз бўлиб олсам — қайтага яхши...

Алёшка ҳуштак чалиб:

— Кейин Анна Ивановнани тушингизда ҳам кўриб бўлсиз,— деди.

Пётр тиззаси томон эгилди. Бирданига йўтал аралаш кулиб юборди.

Унга қўшилиб Алексашка ҳам хахолаб кулди-да, отга қамчи босди.

— Ҳадемай ойингиз сизни уйлантиради... Киши уйланиданидан кейин ўз оёғида маҳкам турадиган бўлади,— бу табиий нарсас... Яқин қолди, пича сабр қилинг... Аттанг, битта чатоқ жойи бор: у немис қизи, лютеран мазҳабида, мумкин эмас... Йўқса, бирпасда масала ҳал бўларди-қўярди... А?

Пётр унга яқинроқ сурилди-да, лаблари совуқдан қалтираган ҳолда, қоронғида яхшироқ кўрмоқчи бўлиб, Алексашканинг кўзларига қаттиқ тикилди:

— Нега мумкин бўлмас экан?

— Ана холос! Анна Ивановнани олмоқчимисиз ҳали? Унда албатта бонг чалишади...

5

Анхеннинг жозибадор юбкаси фақат ҳафтада бир марта — якшанба кунлари бўладиган базм кечаларидагина ҳилпираб учарди. Душанба кунин Кукуй аҳли жун қалпоқ, қавилган нимчаларини кийиб астойдил меҳнат қиларди. Улар меҳнатнинг қадр-қимматини яхши билгани учун, савдогарми ёки оддий ҳунармандми, ишқилиб, меҳнат билан шугулланган одам тўғрисида ҳурмат билан бармоқ кўрсатиб: «У ўз нонини ҳалоллаб ейди» дейишарди.

Душанба кунини тоғ остиши биланоқ Алексашка Пётрни уйғотиб, Картен Брандт билан усталар ва ёрдамчи

шогирдлар келганини хабар қилади. Преображенский қасридаги заллардан бири кемасозлик устахонасига айлантирилган: Картен Брандт Амстердам чертёжларига мувофиқ шу ерда кема моделларини қурмоқда. Мастерлар ҳаммаси немис, шогирдлар эса, Кичик қўшиндаги солдатлардан, дастурхончи йигитлардан, оёқ-қўли чаққонларини фармон бўйича териб олинган, улар ранда-лашади, чархлашади, тахта қоқишади, кичкина галера ва кема моделларига смола суришади, кема учун елкаи тикишади, асбоб-ускуна, ҳар хил безак тайёрлашади. Руслар шу залда математика ва геометриядан дарс олишади.

Тарақ-туруқ, бозордаги сингари бақирган-чақирган товушлар, қўшиқ садоси, Пётрнинг қаҳқаҳаси,— мудраган қасрда янграб, кампиршоларнинг ўтақасини ёрарди. Жимжит тинчликка ўрганган Наталья Кирилловна энг четки хонага, қасрга туташ уйга кўчиб ўтган, ўша ерда, хушбўй бухўр тутунида, липиллаган шамчиरोқ ёруғида нуқул Пётрни ўйлар, унинг ҳақиқа дуо ва ибодат қиларди.

Пошшо ойим ишончли аёллар орқали Кремда нима-лар бўлаётганини биларди: «Сонька жума куни яна балиқ еди, гуноҳдан қўрқмайди-я... Астрахандан аллақанча осетр опкелишди, энг кичкинаси бир қулоч келар... Қани энди сенгаям биттасини юборса,— юбориб бўпти, эҳ опажон... Сонька ўлгудай зиқна, очкўз бўлиб олди, хизматкорларни очдан ўлдирмаса гўргайди...» Софья Василий Васильевични соғиниб қолганидан энди авомдан чиққан олим Сильвестр Медведевни юқорига чақириб, ўзига жазман ва мунажжим қилиб олганини, жазмани шойи либос кийиб, олмос крест тақиб, узукларини кўз-кўз қилиб юрганини гапириб беришар: соқолни қайчиланган, қора қарғадай тим қора ва жудаям хушбўй, истаган вақтда ҳарамга кираверади, Сонька билан иккови сеҳргарлик қилади, дейишарди. Сильвестрнинг деразага чиқиб, дурбин билан юлдузларга тикилиб, аллақандай белгилар чизгани ва бармоғини бурнига тираб, шу чизиқларга қараб фол кўргани, Сонька бўлса, бутун кўкси билан унинг устига энгашиб нуқул: «Хўш, қалай, йўғ-е, нима?» деб савол бергани тўғрисида ҳикоя қилишарди. Куни кеча қонда одамнинг суягини, товонини ва аллақандай илдизларни опкепти, учта шам ёқипти, ажойиб сўзлар билан дуойи афсун ўқипти-да, алла-

кимнинг сочини шамга тутиб куйдирипти.. Сонька даг-даг титрармиш, кўзлари олайиб, ранг-рўйи кўкариб, мурдалай қотиб қолганмиш...

Наталья Кирилловна бармоқларини қисирлатиб, сўзловчи аёлга томон энгашиб, шивирлаб сўрайди:

— Кимнинг сочини куйдирди? Ранги қанақа, қора эмасми?

— Ҳа, қора, айланай пошшойим, худо урсин, қоп-қора...

— Жингалакми?

— Ҳа, жингалак... Ушанда ҳаммамиз: азиз отахонимиз Пётр Алексеевичнинг сочини куйдирган бўлса-я, деб ўйланиб қолдик...

Сильвестр Медведев ҳақида одамлар: у нонга сифишни тарғиб қилади, бу эса, марҳум Симеон Полоцкий билан мунофиқ иезуитлардан чиққан ярамас бидъат, дейишарди. Сильвестр «Манна» номли китоб ёзган, бу китоб қуруқ гап, фалсафа сотишидан иборат бўлиб: нон мутлақо «Мўъжиза яратгил» ва шунингдек сўзлар шарофатидан муқаддаслик касб этмайди, балким «Қабул айлаб тановул қилинлар» сўзлари туфайлигина муқаддаслик касб этиб¹, ризқи муборакка — емишга айланади, дейилган унда. Москвада ҳамманинг оғзида шу гап: палаталарда ҳам, бозорларда ҳам, бойлар ҳам, камбағаллар ҳам фақат шунини гапирди: қайси сўзларнинг шарофатидан нон муқаддас бўлади, деб баҳслашади холос. Ҳамманинг кўнгли алағда, — қандай тартибда исбот қилишини, нон Исо танасига айлапмоғи учун қайси сўзни ишлатишини билмай боши қотган. Одамлар аросатда қолиб, эски мазҳабчилар томонига ўтиб кетмоқда...

Малла поп Филька Москвада кўчама-кўча изғиб юрипти, атрофида одам тўпланиши билан жазаваси тутиб, ваъзхонлик қилишга тушади: «Сизларни ҳақиқий дин йўлига солмоқ учун мени худо юборди. Мен Пётр ва Павелдек улуг саҳобалар авлодиданман... Минбаъд уч бармоқ билан эмас, икки бармоқ ила чўқингайсиз, негаким уч бармоқда Иблиси лани ўтирмай, агар уч бармоқни жуфтланса — дўзах тамғаси чиқади, — сизлар дўзах тамғаси билан чўқинмоқдасиз...» Кўп одам унинг

¹ Христиан черковида ўқиладиган муайян дуолар ҳосиятидан гўё нон — Исонинг танига, вино — қонига айланар эмиш. (Тарж.)

сўзига ишониб, хижолат чекади. Филькани ҳеч қандай ҳийла билан қўлга тушириб бўлмайди.

Қрим походи учун солиқ тўлайвериб халқ ниҳоятда қашшоқлашди. Энди иккинчи поход учун терисини ҳам қўймай шилиб олишармиш. Хунарымандлар яшаган слобода ва шаҳарчалар ҳувиллаб қолди; халқ минг-минглаб эски мазҳабдагилар ёнига — Урал тоғи ортига, Поморье, Волга ва Дон бўйларига қоча бошлади. Эски мазҳаб кишилари бўлса, дажжол келишини кутишади, ҳаттоки баъзи бирлари уни кўрган эмиш... Эски мазҳаб роҳиблари қишлоқма-қишлоқ юриб ваъзхонлик қилишади:

«Имонларинг саломат қолмоғи учун бостирма ва ҳаммомга кириб ўзларингни тириклайин куйдиринглар,— деб халқни аврашади.— Подшо ҳам, патриарх ҳам, руҳонийлар ҳам бариси дажжолнийг малайи» деб ҳам солишади. Монастирь дарвозаларини ичида қулфлаб олиб, уларни тутиб кишанламоқ учун келган подшо аскарлари билан жанг қилишади. Палеостров монастиридаги эски мазҳаб тарафдорлари ўқчилардан икки юзтасини қирган, лекин барибир кучлари етмагандан сўнг черковга қамалиб, ўзларини тириклай куйдиришган. Хвалинь ёнидаги тоғда ўттизтаси бостирма атрофини сихмолалар билан тўсгану тириклайин ўтда куйиб ўлган. Нижний ёнидаги ўрмонларда ҳам аҳвол шунақа: дарахт кесадиган жойлар одамзод ўлиги билан тўлган. Дон томонда Медведица дарёси бўйида Кузьма исмли бир қочоқ деҳқон пайдо бўлипти. Ўзини папа атаб, офтобга қараб чўқинармиш. «Бизнинг худомиз осмонда, ерда худо қолгани йўқ, дажжол пайдо бўлди-ю, ерда фақат Москва подшоси, патриарх билан боярлар қолди — ҳаммаси дажжолнинг малайлари» — дермиш. Қазаклар ўша папа атрофига тўпланмоқда... Бутун Дон ларзага келди...

Бундай ваҳимали гаплар Наталья Кирилловна учун жон бергич азобидан ҳам мудҳишроқ эди. Аммо Петенька бўлса, хурсандчиликка берилиб, ўйин-кулгидан ва шўхликдан бўшамайди, бошгинасига қандай бало тикилганини билмайди. Халқ қўрқини, итоат қилишни унутди... Тириклайин ўзини ўтга ташлаган халқ билан ўйнашиб бўладими?

Наталья Кирилловна Стенька Разин кўзғолони ва хунрезликни эсласа, сесканиб тушарди... Ўшанда ҳам

одамлар дажжолни кутишган, Разиннинг атаманлари икки бармоқ билан чўқинишган эди. Наталья Кирилловна саросимага тушиб, гулдор шамдонлардаги шамчи-роқларга тикилар, инграб тиз чўкар ва ғиламга пеша-насини қўйганича узоқ сажда қиларди...

Уйларди: «Петрушани уйлантириш керак,— бўйи ўсиб кетди, ҳадеб кифти учади, вино ичгани, немис қизлар билан юргани чатоқ. Уйланса, тинчиб қолади... Қани энди ўғлимни олиб суҳсурдай малика — келиним билан монастырларни зиёрат этсам, худога илтижо қилиб бахт тиласам: Соськанинг сеҳридан, халқ ғазабидан ўз паноҳингда асрагайсан деб ялиниб-ёлворсам...»

Ҳа, Петрушани уйлантириш керак, чораси шу. Илгари бунақа эмасди: боярлар келганда, лоақал бир соатгина бўлса ҳам, нураган Крестовая палатада, отасининг тахтида ўтирар эди. Энди-чи, ҳамма гапга битта жавоб: «Вақтим йўқ...» Крестовая палатага икки минг челак сув сиғадиган каттакон чан қўйилган: кичкина кемачани чандаги сувга солишади-да, елканларини дам билан шишириб юргизишади, сўнгра, тўпни ростакам порох билан ўқлаб отишади. Тахтни куйдиришди, ойналарни синдиришди.

Наталья Кирилловна туғишган иниси Лев Кирилловичга ҳасрат қилди. У ҳам хомуш хўрсиниб: «Майли, опа, уйлантир, уйланса ёмон бўлмайди,— деди.— Олий даражали боярин Ларион Лопухиннинг Евдокия исмли бўй етган қизи бор, ўн олтига кирган, олмадай пишиб турипти... Лопухинларнинг овози ўткир, қариндош-уруғи кўп, лекин қашшоқроқ... Бутун авлод ёнингда бўлади, айтганингни қилади...»

Йўлга из тушиши биланоқ Наталья Кирилловна, зиёрат қилиш баҳонаси билан, атайлаб Новодевичье монастырига жўнади. Ишончли аёл орқали Лопухинларга бу ҳақда олдиндан шипшитиб қўйилганди. Улар бутун қариндош-уруғини йиғиб — қирқтача одам — от чоптириб монастыргга келишди, черков тўлиб кетди,— ҳаммаси озғич, пакана, тажанг одамлар, кўзларини ўйнатиб, пошшо ойимга тикилиб қолишди. Азбаройи қўрққанидан ранги бўздек оқариб кетган Евдокияни ниҳоятда эҳтиётлаб, соябон аравада олиб келишди. Наталья Кирилловна унга қўлини тутиб ўптирди, зеҳн солиб қаради. Сўнгра уни хилватхонага опкириб, фақат иккиси қолгач, аёлларга хос махфийлик билан бошдан-оёғига-

ча текшириб чиқди. Қиз унга ёқди. Лекин унашви тўғ-
рисида ҳозирча оғиз очилмади. Наталья Кирилловна
жўнаб кетди. Лопухинларнинг кўзлари ўтдай ёна бош-
лади...

Қайғу алам, ҳасрату надомат орасида севинчли
бир ҳодиса рўй берди. Василий Васильевичнинг амаки-
ваччаси князь Борис Алексеевич Голицин худди Софья-
нинг туғилган кунида Қрим походуидан — Полтава ёни-
дан қайтиб, Успенский жомесида, ҳукмдор маликанинг
кўз олдида маст-аласт ибодат қилган, ундан сўнг дас-
турхон устида Василий Васильевични сўққан: Европа
олдида бизни шарманда қилди, полкларга йўлбошчилик
қилишни унга ким қўйипти, миясидаги антиқа фикрлар-
ни дафтарга чизиб шийпонда ўтиргани тузук эмасмиди,
деган. Аркони давлат боярларни ҳам сўққан: бош билан
эмас, қорин билан ўйлайсиз, тўқлиқдан кўзларингни
шира босиб қолди, Россиянинг силласини қуритдинглар,
эндиликда уни фақат ялқовларгина босиб ололмаслиги
мумкин, деб роса боплаган... Ушандан бери князь Бо-
рис Преображенскийга тез-тез келадиган бўлиб қолди.

Борис Алексеевич Прешпургдаги иморатни, Преоб-
раженский ва Семёновский батальонларидаги солдат-
ларнинг аслаҳа-анжомини кўриб суюнди, боярлар син-
гари масхараомуз бош чайқамади, балки қизиқсиниб
саволлар берди, мақтади. Кемасозлик ишхонасини
томоша қилганда Пётрга тарихдан бир воқеани сўзлаб
берди:

— Акцииум даврида римликлар денгиз қароқчилари-
нинг кемаларини қўлга туширганлар, бироқ нима қи-
лишларини билмаганлари учун бу кемаларнинг мис
қопланган тумшук томонини кесиб олиб, минораларга
қоқиб, осиб қўйганлар. Кейинчалик, ўзлари кема ясашни
ўргангандан сўнг, барча денгизларни қўлга олиб, бутун
дунёни енгганлар.

Князь Картеи Брандт билан узоқ суҳбатлашиб,
ўнинг билимини текшириб кўрди. Москвадан бир юз
йигирма чақирим наридаги Переяслав кўлида кичкина
верфь қуришни маслаҳат берди. Ишхона учун бир арава
тўла лотинча китоблар, чертёжлар, мисга ишланган ас-
лидан қоғозга туширилган нусхаларни ҳамда Голлан-
дия шаҳарларининг, верфь кемалар ва денгиз жангла-
рининг суратларини юборди. Китобларни таржима қи-
лиш учун паканагина олим — Абрам араби, Томоса ва

Сека деган миттиларни Пётрга бутунлай топширди, бирининг бўйи бир газу ўн икки вершок, иккинчиси — ўн учу чорак бўлиб, иккови ҳам кафтан кийган, саллаларига товус пати қадалган эди.

Борис Алексеевич бой ва бақувват эди, айниқса ақли ўткир, олимликда амакиваччасидан қолишмас, бироқ хулқ-атвори чатоқроқ, ичмасдан юролмасди. оламда энг яхши кўрган нарсаси—қизиқчилигу хушчақчақ улфат эди. Олдинига Наталья Кирилловна ундан ҳадиксираб юрди: «Балки Софья гап ўғирлаш учун атайин юборганмикин? Шундай атоқли мансабдор нима сабабдан улуғларни қўйиб заифлар олдига келди?» Лекин тўрт от қўшилган карета, ортки супачасида иккита ваҳимали ҳабаша билан ҳар кун Препображенский қасрининг ҳовлисига шалдираб кириб келарди. Борис Алексеевич аввало бориб пошшо ойимнинг қўлидан ўпади, икки бети қип-қизил, бурни катта, кўз таглари шишинқираб, салқиб қолган, буралган мўйловидан, қайчиланган сийрак соқолидан мушк ҳиди келади. Тишлари шу қадар оппоқ, қувноқки, кўзинг тушса — беихтиёр кулиб юборасан...

— Яхши ётиб турдингми, пошшо ойим? Каркидон яна тушингга кирмадими? Кун сайин келавериб жонларингга ҳам теккандирман... Кечир...

— Ундай дема, отахон, бемалол келавер, қайтага хурсанд бўламиз... Хўш, Москвада нима гап?

— Нуқул диққинафаслик, пошшо ойим, Кремлда юрак сиқилишдан бўлак гап йўқ... Бутун сарой уйқудан бош кўтармайди. Саройни бутунлай пўпанак босиб кетди...

— Шуюм гап бўлдики? Қўй-е...

— Палаталарда боярлар курсида мудраб ўтириштипти. Шундай юрак сиқиладики-ий, асти қўявер... Ишлар чато-о-оқ, ҳеч ким ҳурмат қилмайди... Ҳукмрон малика бўлса, уч кундан бери ҳарамга қамалиб олиб, афтини кўрсатмайди... Подшо Иваннинг олдида кирдим, қарасам,— ҳазрати олийлари тулки пўстинда, оёқларида пийма,— бир ҳолатда ётипти қайғуриб. «Хўш, Борис, саройда зерикапсанми? Мўриларда нуқул шамол ув тортади, овози хунук. Бу ниманинг белгиси экан?...»

Наталья Кирилловна ниҳоят билдики,— ҳаммаси ҳазил, князга кўз ташлади, кулиб юборди...

— Фақат сизлардагина ўзимни эркин сезаман, пошшо ойим... Шундай асл фарзандинг борки, ҳали қараб тур — ҳаммадан ақллироқ чиқади... Кўзи ўткир, ғафлатда қолмайди...

Князь кетади, аммо Наталья Кирилловнанинг кўзлари анчагача нурланиб йилтирайди. У ётоқда у ёқдан-бу ёққа юради, ўйланиб қолади. Назарида, қора булутлар орасидан сузиб ўтаётган бир парча мовий осмонда ялт этиб офтоб кўрингандай бўлади. Шундай лочинларки, саройдан безиптими, демак, Сонька ўтирган тахт омонат экан...

Пётр Борис Алексеевични яхши кўриб қолди, ҳар кўришганда оғзидан ўпар, ҳар хил масала юзасидан у билан маслаҳатлашар, пул сўрарди, нимаки сўраса князь йўқ демасди. Кўпинча Пётрни авраб, генераллари ва усталари, деншигу миттилари билан бирга кайф-сафо, хурсандчилик қилгали Кукуйга бошлар, ҳеч кимнинг ҳаёлига келмаган қизиқчиликни ўйлаб топарди. Баъзан вино ичиб, қизишиб олгач, ўрнидан сакраб турарди — бир қоши шалпайиб, бир қоши кўтарилиб, тишлари йилтираб, бурни қизариб кетарди... Лотин тилида Вергилийдан парча ўқир эди:

«Қадахларни май ила лиммо-лим тўлдирган, қалбимизга — шодлик, танимизга — ширин таом бахш этган худоларга шукрона саловат айтайлик...»

Пётр мафтун бўлиб, ундан кўзини ололмасди. Деразалар ортида шамол ғувиллар — бепоён далаю даштлардан, хилват ўрмонлару пастқам ботқоқлардан ўтиб, йўлида учраган кулбалар томидаги похолларни кўзғатиб, маст мужикни қор уюмига ағнатиб, қийшайган минорадаги муздай қўнғироқни жаранг эткизиб, ўзоқлардан келган шамол қутурарди. Бу ерда, ичкарида эса — ҳурпайган париклар, қизарган башаралар, трубкалардан тамаки тутуни буралиб-буралиб кўтарилар, шамлар чирсилларди... Ғовур-ғувур. Кайфичоғлик...

— Яшасин пъянисталар мажлиси! — деб бақирди Пётр ва Никита Зотовга: «Ушбу кундан эътиборан жаминики майхўрлар ва телбалар ҳар якшанба кuni тўпланиб, юнон худоларини шарафламоқлари лозим», — деб фармон ёзишни буюрди. Лефорт ўз уйида тўпланишни таклиф қилди. Ушандан бери улфатчилик авж олиб кетди. Ашаддий пъяниста Зотовга роҳинлик унвони берилиб,

бўйнига сувдон осиб қўйилди. Алексашкани қип-яланғоч ҳолда пиво бочкасига ўтқизиб қўйишди, у шундай бе-маза қўшиқлар айтардики, улфатлар кулавериб ичак-лари узиларди.

Бу базмларнинг овозаси Москвага етди. Боярлар ваҳимага тушиб қолишди: «Лаънати немислар Кукуй-да подшони ичкиликка ўргатиб бутунлай расво қилиш-ди, нуқул ахлоқсизлик, майнабозчилик...» Преобра-женский қасрига Кремлдан князь Приимков-Рос-товский келди. Бу нуроний қария Пётрга таъзим бажо келтирди-да, қадимий славян тили оҳангида гапга пар-доз бериб, бир соатча панд-насиҳат қилди, Россияни сақлаб турган бирдан-бир нарса Византия император-ларидан бери расм бўлиб келган тақводорлик ва даб-дабали ҳашамат эканлиги, уни қандай асраб қолиш мумкинлиги ҳақида сўзлади. Пётр индамай тинглаб ўтирди. (У емакхонада Алексашка билан шахмат ўй-намоқда эди.). Бирданига шахмат тахтасини доналар билан бирга итариб юборди-да, у ёқдан-бу ёққа юриб, тирноқларини гажий бошлади. Князь бўлса, огир пўсти-нининг энгларини кўтариб ҳамон гап маъқуллади, соқоли узунлиги, ўзи ниҳоятда қотмалилиги учун одамга эмас — илашиб безор қилган сояга ўхшар, тиш огри-ғидан баттар жонга тегарди... Пётр энгашиб Алексаш-канинг қулоғига пичирлади, у пиқирлаб кулиб юборди ва тишини иржайтирганича чиқиб кетди. Бир зум ўтар-ўтмас, чана тайёр қилинди, Пётр князни ўтқизиб, Лефортникига олиб борди.

Стул тўридаги баланд курсида Зотов ўтирибди: бошида — қоғоздан қилинган тож, бир қўлида — трубка, бир қўлида — ғоз тухуми. Пётр кулмасдан ун-га таъзим бажо келтирди-да, табаррук қилиб бериш-ни илтимос қилди, роҳин Зотов ҳам керилиб-талтайиб унинг қўлидаги майни трубка ва тухум билан чўқин-тирди. Шундан сўнг ҳаммаси (йигирматача одам) мин-ғиллаган овоз билан мадҳия айтишга тушди. Князь Приимков-Ростовский нодонлигини билдирмаслик, подшо олдида майна бўлмаслик учун, пўстин этаги би-лан юзини тўсди-да, яширинча чўқиниб, тупуриниб ол-ди. Аммо бочка устига яланғоч одам чиққач, Улуғ ва Кичик ва Оқ Россиянинг подшоҳи ва улуғ князи уни бармоғи билан кўрсатиб: «Бизнинг худомиз Бахус шул эрур» дегандан сўнг, князь Приимков-Ростовский ган-

дираклаб, ранги қув ўчиб кетди. Қарияни беҳуш ҳолда чаңага солиб жўнатишди.

Уша кундан эътиборан Пётр, Зотовни — олимақом роҳин, Лефортникидаги йиғилишни — телбалар ва май-парастлар анжумани деб атамоқ ҳақида буйруқ берди.

Бу гаплар яна Софьянинг қулоғига етди. Ҳукмдор малика ғазабланди, Пётр билан гаплашиб билиб келиш учун атоқли боярин Фёдор Юрьевич Ромодановскийни жўнатишди. Князь Преображенскийдан хомуш бўлиб қайтди.

— У ерда шўхлик ва қизиқчилик кўп, албатта, лекин иш ҳам кўп. Преображенскийда бекорчиликдан мудраб ўтирган одам йўқ...

Адоват қўзғалиб, ноаниқ ваҳм босганлигидан Софьянинг юраги орқасига тортиб кетди. «Демак, кўз очиб юмгунча бўри боласи улғайиб қопти-да!...» деб қўйди малика ичиди...

6

Василий Васильевич кутилмаганда тўғри Полтавадан кириб келди. Қуёш эндигина кўтарилиб, шуъласи ерга тушар-тушмас, сарой йўлаклари ва даҳлизлари одамга тўлиб, оёқ қўядиган жой қолмади. Асалари уясидай ғала-ғовур... Софья туни билан ухламай чиқди. Зар ип билан гул солиб тикилган ва сидирғасига марварид мунчоқлар қоплаган бир пуддан вазминроқ кўйлаги, зумрад забаржад, лаълу олмос қадалган елка ёпинчиги ва тилла занжирли маржони оғирлик қилиб кифтини эзарди. Малика лаблари қалтираганини босиш учун оғзини чирт юмиб, дераза тагида ўтирар эди.

Верка исмли яқин аёл яхлаган ойнани иссиқ нафаси билан хуҳлаб эритаркан:

— Тасаддуғинг кетай, маликажоним, ана келяпти! — деди-да, қўлтиғидан кўтариб турғизди. Софья деразага қаради: кечаси ёққан қорни тўзитиб, Никольск дарвозаси томонидан ўқдай учиб келаётган, олти та кўк чавқар от қўшилган, кимхоб соябонли каретани кўрди, ҳар бир отнинг бошида жиға, устида—шокиллари ергача судралган духоба гажим, оқ камзулли чопон йиғитлар отлар олдида одамларга: «Йиқил,

ёт!»— деб ҳайқириб келмоқда, калта чакмон устидан совут кийган суворий офицерлар пастаккина каретани икки ёндан қўриқлаб келмоқда... Карета Қизил пешайвон олдида тўхтади. Дворянлар ҳовлиқиб бир-бирларини туртиб-итариб, князни туширгали олға интилишди.

Ҳукмдор маликанинг боши айланиб кўзи тинди. Верка уни яна қўлтиғидан суяди: «Бечора малика ро-са соғинипти», — деб қўйди ичида.

— Верка, Мономах телпагини тез келтир, — деди Софья хириллаган овоз билан.

Малика Грановитая палатага кириб, тахтига ўтиргандан кейингина Василий Васильевични кўрди. Қандилларда шамлар чилчироқ бўлиб ёнар, курсиларда боярлар ўтирар эди. Князь эса, оёқда турарди: либоси шоҳона, серҳашам бўлса-да, соқол-мўйлови ўсган, кўзлари чўккан, юзи сарғайган, сиёрак сочлари ётиб қолган — умуман, бутун важоҳати куя еган аллақандай нарсани эслатарди...

Софья кўз ёшларини зўрга тийди-да, ўтдай ёнаётган гўштдор қўлини тахт ёндоридан олиб Василий Васильевичга тутди. Князь тиз чўкиб ўпди, ғадир-будур лабларини сал-пал теккизиб қўя қолди. Малика бундай муомалани кутмаганидан сесканиб қетди, кўнгли фалокат юз беришини сезгандай бўлди...

— Сени кўрганимиздан бениҳоя хурсандмиз, князь Василий Васильевич. Сихат-саломатлигинг қалай, — шунки билсак деймиз... — Малика овозини хириллатмаслик учун охишта йўталиб олди. — Сенга биз муҳим ишни топширган эдик. Ишларимизда таигрим муруватидан баҳраманд бўлдингми?..

Тўладан келган, юзини мой упа суриб қизартирган Софья заррин либосда, балиқ тишлари билан безалган отамерос тахтда ўтиради. Тахт орқасида қондага биноат тўрт соқчи: оппоқ либос, сувсар телпак кийган тўртта ювош ва бахтиёр ўспирин кумуш ойболта кўтариб қимирламай турарди. Устига қизил мовут тўшалган уч зинапояли тахт супачасини боярлар, худди жаннатдаги малонкаларга ўхшаб, икки ёқдан ўраб олишганди. Хуллас, ҳаммаси қадимий Византия императорлари саройидагидек дабдабали, ҳар ким ўз мавқеига яраша ўз жойида, Василий Васильевич бошини қуйи солиб, қўлларини ёйиб, тиз чўккан ҳолда қулоқ соларди...

Софья гапини тугатди. Василий Васильевич ўрнидан туриб, лутфан айтилган яхши сўзлар учун ташаккур изҳор қилди. Икки мулозим унга дарҳол буклама курси келтириб қўйди. Энди асосий масалага ўтиш — нима учун келганини айтиш пайти келди. Князь аввало ана шу қатор турган таниш кишиларга, юзи иконадаги авлиёлар суратига ўхшаш мис ранг ва қотма, лекин башарасидан заҳар томган, ялқовликдан семирган, пешаналари буришган, «ҳамёнимизга кўз тиккан Голицин нима деркин» дегандай тикилиб олган боярларга ишонқирамасдан, синчковлик билан разм солиб чиқди... Василий Васильевич гапни узоқдан бошлади: «Мен ким Улуғ ва Кичик ва Оқ Россиянинг улуғ подшоҳлари ва улуғ князлари ҳузурида бир қул ва хизматқордурмен, сиз подшоҳи муаззамларга бош уриб шул хусусда илтимос қиламенким, менга, Васькадек қулингиз бирла ўртоқларга, бундан буён ҳам мурувват айлаб, Дон монастиридаги маликаи мунаввара, сарвари олам, ул волидан худо. (Исо), покдомон Биби Марямнинг муқаддас образини қўшинга юбормоқни амр қилгайлар, токи волидан бокира, сиз улуғ подшоҳларга қарашли енгилмас ва музаффар полклариға раҳнамолик қилгай ва уларни жамики офатлардин асрагай, душманларимиз устидан оламшумул ғалаба ва ажойиб намуна кўрсатишда мададкор бўлгай...»

Князь Голицин узоқ гапирди. Боярлар теридан, ҳаво исиб-димикиб кетганидан кўтарилган туман, эриётган шамлар устида нурланиб жимирларди. Василий Васильевич Дон монастиридаги икона тўғрисидаги гапини тугатди. Боярлар қондан одоб юзасидан бирпас ўйланиб олишди-да, юборишга қарор қилишиб, эркин нафас олишди. Шундан кейин Василий Васильевич, энди қатъий равишда, асосий мақсадга ўтди: қўшиндагиларга уч ойдан бери маош тўланмагани ҳақида, ажнабий офицерлар, — масалан, полковник Патрик Гордон кабилар, — мис чақаларни ерга улоқтириб, кумуш пул, жилла бўлмаса сувсар берилишини илтимос қилгани ҳақида гапирди. Солдатларнинг уст-боши тўзиб кетди, пийма йўқ, бутун қўшин чориқ кийиб юрипти, у ҳам етишмайди... Ҳадемай, февраль — походга отланиш керак... Бу аҳволда яна шарманда бўлмасак гўргайди, — деб сўзини тамомлади.

— Қанча пул керак сенга? — сўради Софья.

— Кумуш ва олтин ҳисобида беш юз минг,

Боярлар ўхўлаб, эҳелаб юборишди. Таёқчаю ҳассалари қўлларида тушиб кетди. Шовқин-сурон кўтарилди: сакраб туришиб, енглари билан чўнтақларини қоқиб: «Бизга ишонма!..» деб бақира бошлашди. Василий Васильевич Софьяга қаради, у ҳам оташин нигоҳида жавоб қилди. Князь яна ҳам дадилланиб, гапини давом эттирди.

— У куни қароргоҳимга Варшавадан икки незунт монах келди. Қўлларида уларга ишониш мумкин деган Франция қироли берган шаҳодатнома бор. Бизга ажойиб бир ишни тақлиф қилишмоқда. Сизга (ўрнидан туриб Софьяга таъзим қилди), сиз подшоҳи муаззамларга ўшал ишдин жуда катта фойда келгай... Улар дейдики, денгизда ҳозир қароқчи кўп, Франция кемаларининг оламни айланиб юриши хатарли бўлиб қолди, кўп мол бекорга нобуд бўлмоқда. Аммо рус ерлари орқали осонгина йўл билан тўппа-тўғри Эрон, Ҳиндистон ва Хитойга ўтиш мумкин. Барибир сиз ўз молларингизни чет элга чиқара олмайсиз, чунки кемангиз йўқ, бунинг устига, савдогарларингиз ҳам лапашанг, уларга ишониш қийин. Француз савдогарлар эса бой, бадавлат. Чегараларингизни бекорга қўриқлагандан кўра, бизнинг савдогарларимизга йўл беринг, улар Сибирга ва ундан нарига, истаган жойларига борсинлар. Улар ботқоқлар орасидан йўл солишади, ҳар чақирим жойга хода ўрнатишади, карвонсаройлар қуришади. Сибирдан мўйна сотиб олишади, тилла билан ҳақ тўлашади, мабодо ўша ёқдан маъдан топилса борми, кончилик ишларини ҳам ривожлантириб юборишади... Мана уларнинг таклифи...

Кекса князь Приемков-Ростовский жаҳлига чидолмай, Василий Васильевичнинг гапини бўлди:

— Ўзимизнинг кукуйлик кофирлардан қайга қочиб қутулишимизни билмаймиз-ку, сен бўлсанг, яна ётларни елкамизга миндирмоқчи бўласан... Православ дини тамом бўлди!..

— Раҳматлик подшо даврида инглизлардан арабг қутулган эдик, энди французларга қул бўлайликми, а?— деб бақирди дума аъзоси, дворянин Боборикин.

Унинг шериги Зиновьев газаб билан эътироз билдира бошлади:

— Биз оёқда мустаҳкам турмоғимиз учун бирдан-бир чора,— ажнабийларни мутлақо савдо-сотиқ ва кончилик ишларига йўлатмасликдир... Азалий димоғдорли-

гини бурунларидан суғуриб, қўйдай ювош, минбаъд кеккаймайдиган қилмоғимиз лозим... Ахир, биз учинчи Рим бўламиз-а...

— Ҳақ-гап, рост айтди,— чуғиллашиб қолди боярлар.

Василий Васильевич атрофига қаради, ғазабдан кўзлари ёниб, бурун катаклари пирпирай бошлади...

— Мен сизлардан кўра кўпроқ давлат манфаатини кўзлаб жон куйдираман... (Князь овозини баландлатди.) Мана кўксим... (бармоғидаги узуклар билан совутни урди.) Улуғ элчиларимиз Долгорукий билан Мищенкийни француз министрлар қандай масҳара қилганини эшитиб, мана шу кўксимни тирнаб чок-чок қилдим... Қупла-қуруқ пул сўраб боргандан кейин обрўи ҳам тўкилади, шармандаси ҳам чиқади... (Кўпгина боярлар биратўла пишиллаб, бурнини тортолмай қолди.) Агар, Франция қиролига нафи тегадиган маслаҳат билан боришганда эди,— уч миллион ливр аллақачон улкан саройдаги хазинага келиб тушарди. Иезуит монахлар инжилни ўпиб олт ичишди: фақат улуғ подшоҳлар шу таклифга розилик бериб, Дума қарор қилса бас — уч миллион ливр нақд, бунга бошимиз билан кафилмиз, дейишди. Шу пулни кўкламгача олишимиз мумкин.

— Хуллас, боярлар, бу ҳақда ўйлаб кўринглар,— деди Софья,— бу ҳазилакам иш эмас.

Бундай оғир масала тўғрисида ўйлаш — айтишга осон холос... Дарвоқе, илгари ҳам — улуғ ғалаёндан кейин ҳам ажнабийлар калҳат сингари Россияга ёпирилиб, корхоналарни ва савдо-сотиқни эгаллаб олган, нарх-навони ошириб юборган эди. Помешчиклар уларга ғалла, зигирпоя ва каноп лосини салкам текишга сотишга мажбур бўлган эдилар. Худди ана шу ажнабийлар русларни испан духобаси, голланд сурпи, француз шойисидан кийим кийишга ўргатган, каретада сайр қилишни, итальянча стулда ўтиришни расм қилган ҳам шулар. Раҳматлик Алексей Михайлович тириклигида — «молларимизни денгиз орқали ўзимиз чет элга обориб сотамиз» — деб ажнабийлар зулмига хотима беришди. Голландиядан Картен Брандт деган кемасоз устани таклиф этиб, не машаққатлар билан «Орёл» номли кема қурдилар, шу билан бутун иш тўхтади қолди, чунки, кемани денгизда бошқарадиган азамат — қобилиятли кишилар топилмади. Топилганда ҳам — пул кам, таш-

виши кўп эди. «Орёл» Волгада, Нижний Новгород ёнида сувда ётавериб, чириб кетди. Эндиликда яна ажнабийлар ёпирилиб, тагин русларнинг чўнтагига қўл суқиш пайида, индамаса, то тирсакларигача ботиришмоқчи... Хўш, қандай чора ўйлаб топиш мумкин? Хонга қарши уруш учун беш юз минг сўм чўз,— Голицин пулсиз кетиб бўпти... Уч миллионнинг дарагини айтиб аврамоқчи, айёрлигини қара-я! Ўйдайвериб терлаб кетарсан...

Зиповьев соқолини тутамлаб таклиф қилди:

— Слободаларга ҳамда посадларга яна биронта солиқ солсакмикин? Масалан, туз солиғи...

Мияси ўткир, кекса князь Волконский унга жавобан:

— Шу вақтгача чипта кавушга солиқ солингани йўқ,— деди.

— Дарвоқе, тўғри, рост,— чуғурлаб қолишди боярлар,— мужик бир йилда ўн икки жуфт чипта кавуш тўздиради, ҳар жуфтига икки тийиндан солиқ солсак,— бемалол хонни енгамиз...

Боярларнинг кўнгли жойига тушди. Мушкул ишни осонгина битириш йўлини топишди. Баъзилари терларини артишар, баъзилари қўллари билан елиниб эркин нафас олишарди. Баъзи бировлар эса ўзини енгил сезиб, пўстин ичида бемалол писиллатарди. Хуллас, айёрликда князь Голициндан ошиб тушиб, уни мот қилишди. Бироқ, Василий Васильевич бўш келмади, сарой қондасига хилофан, ирғиб турди-да, таёғини дўқиллатиб:

— Тентаклар! Гадойдан баттар қашшоқсизу шунча бойликни лойга улоқтирмоқчиси! Очсизу нон узатган қўлдан юз ўтирасиз!— деб бақирди.— Нима бало, парвардигор сизларни ақлдан оздирдими? Христан диндаги барча мамлакатларда,— баъзиси шу қадар кичкинаки, битта уездимизчалик келмайди, савдо-сотик ривожланмоқда, халқ бойимоқда, ҳаммаси ўз манфаати тўғрисида жон куйдирмоқда... Фақат биз уйқудан бош кўтармаймиз... Юртга вабо келгандай, халқимиз тўзиб, бошини олиб қочмоқда... Ўрмонлар қароқчига тўлди... Улар ҳам боши оққан томонга кетяпти... Ҳадемай рус ерларини чўли биёбон деб аташади! Келавер! швед, инглиз, турк— босиб олавер...

Василий Васильевичга ниҳоятда алам қилганлиги учун кўм-кўк кўзларидан тирқираб ёш оқди. Софья тахт ёндорини маҳкам чангаллаганича, олға энгашган ҳолда

қимирламай ўтирар, чунки унга ҳам оғир: икки бети дир-дир учарди.

— Французларни йўлатиш керак эмас,— деб пўн-филлади князь Федор Юрьевич Ромодановский. Софья унга кўзи билан еб қўйгудек бўлиб тикилди. Боярлар жимиб қолди. Фёдор Юрьевич курси четига сурилмоқчи бўлиб бош чайқади-да, ўрнидан турди: оёғи калта, лекин яғрини кенг, сочлари сип-силлиқ, кичкина калласи кифти ичига кириб кетган... Унинг қоп-қора ғилай кўзлари тикилса кишининг эти жимирлашиб кетарди. Соқоли яқинда устара билан олинган, мўйлови буралган, бури — қалин лаблари устига осилиб тушган эди.— Бизга француз савдогарлари керак эмас,— сўнгги кўйлагимизгача тунаб олишади... Шундай... Яқинда мен Преображенскийда, подшо ёнида бўлдим... Шўхлик, масхарабозлик... Ҳа, тўғри, йўқ эмас,— бор... Лекин шўхликда ҳам бир маъно бўлади... Немислар, голландлар, усталар, кемасозлар, офицерлар — ҳаммаси ишни яхши билади, пишиқ... Семёновский ва Преображенский номли икки полк олдида бизнинг ўқчи полкларимизга йўл бўлсин (полк демаса ҳам бўлади). Ажнабий савдогарларнинг бизга кераги йўқ, аммо ажнабийларсиз ўн-гланолмаймиз... Биз ҳам ўз юртимизда темир ва пўлат-созлик, дегрезлик, тўқимачилик, кўнчилик корхоналари барпо этишимиз, ойна ясашни ўрганишимиз лозим... Кукуйдаги немислар сингари биз ҳам тегирмонларимизни тахта тиладиган қилиб олайлик. Кемалар қурайлик — мана шулар керак бизга. Келиб-келиб, чипта кавушга солиқ солиб ўтирибсизлар-а... Балли сизларга, билганларингни қилинглар, менга барибир...

Князь қаттиқ ғазабланган бўлиб, буралган мўйлови билан бирга қалин юзини қийшайтирди-да, изига қайтиб, курсига ўтирди... Ўша куни боярлар думаси ҳеч қандай қарорга кела олмади...

7

Аёзли оқшомда бир талай меҳмон ошхонага тўпланган. Довдир хизматкор ловиллаб ёнаётган ўчоққа ҳадеб ўтин қалайди. Меҳмонлар: «Ошхонанг бирам иссиқки, Монс!»— деб кулишади, қарта ўйнашади, қўшиқ айтишади. Иоганн Монс иккинчи бочкадаги пивони очди,

нимчасини ечиҗ ташлаб, ёлғиз фуфайкада қолди. Бўйни кўм-кўк. «Ҳой, Иоганн, бирпас аёзга чиқиб турсанг қалай бўларкин, қонинг жудаям кўп экан» — деб ҳазиллашади аллаким. Монс паришонҳол жилмайиб қўяди, бироқ нимага паришонлигини ўзиям тушунолмайдди. Говур-гувур товуш гўё узоқдан эшитилгандай туюлади, кўзлари ўзидан-ўзи ёшланаверади. Ун кружка пивони бир йўла қўлга олмоқчи бўлади-ю, бироқ кўтаролмай тўкиб юборади. Аъзойи бадани бўшашиб, ҳорғинлик суяк-суякларигача ёйила бошлайди... Иоганн эшикни итариб очди-да, аёзга чиқди, бостирма тагидаги устунга суяниб, узоқ туриб қолди. Муздай ой қоқ тепага келган, уч қават ўтов қуриб уч карра айланган камалаксимон доира ўртасида муаллақ туриб қолган эди. Игнасимон муз зарралари ҳавода йилт-йилт қиларди... Ерда ҳам, дарахтлар устида ҳам, томларда ҳам — ҳамма ёқда қор. Бегона юрт, бегона осмон, тамомий нарсада ажал сояси. Иоганн энтикиб тез-тез нафас ола бошлади... Алланима яшин тезлигида унга яқинлашгандай бўлди... Оҳ, қани энди яна бир марта, фақат бир мартагина жонажон Тюрингияни кўришга муяссар бўлсайди — у ерда, кўлдан юқориқда тоғлар орасидаги водийда шундай роҳатбахш бир шаҳарча борки!.. Кўз ёшлари тирқираб икки бетидан оқди. Санчиқ туриб юрагини чангаллаб олди... Монс пайпаслай-пайпаслай эшикни топди-да, зўрға очди: ялт этиб тушган шамлар ёруғи ҳам, меҳмонларнинг жимирлашган башаралари ҳам унга кул ранг бўлиб кўринди. Бирдан кўкраги мавж уриб, ичидаги фарёдни сиқиб чиқарди-ю, Иоганн ағдарилиб тушди...

Иоганн Монс вафот этди. Унинг ўлими ҳаммани ҳайратда қолдирди, айниқса немислар қаттиқ қайғуриб, кўп вақтгача куйиб пишдилар. Хотини Матильда тўрт боласи, ошхона, тегирмон ва заргарлик дўкони билан бева қолди. Яхшиямки, ўша йили кузда тўнғич қизи Модестани ўзига муносиб йигитга — поручик Фёдор Балкага узатиб тинчиб олган экан. Қизи Анна икки укаси — Филимон ва Виллим билан етим қолди. Оила бошлиғи ўлгандан кейин оила ишлари унчалик яхши эмаслиги аниқланди. Монснинг қарзлари, тилхатлари чиқиб қолди. (Ҳаётда кўпинча шундай бўлади.) Қарздан қутулиш учун заргарлик дўкони билан тегирмонни беришга тўғри келди. Ана шундай огир кунларда Ле-

форт бу оилага пул билан, маслаҳат йўли билан кўпгина ёрдамлар қилди. Уй билан ошхона бева Матильдага қолди, Анхен онаси билан шу ерда уззукун кўз ёши тўкишарди.

— Онажон, мени чақирдингизми?

— Утир, Петенька, фариштагинам...

Пётр табуреткага шартта ўтирди-да, аламига чидаб, юраги сиқилиб турса ҳам онанинг ётоқхонасини томоша қила бошлади. Рўпарасида ўтирган Наталья Кирилловна жилмайиб ўғлига тикилиб қаради, тупроққа беланиб, уст-боши йиртилиб кетган. Бармоғи латта билан боғланган. Сочлари ҳурпайган. Қовоғи остида — соя, кўзлари безовта...

— Петруша, фариштагинам, жаҳлинг чиқмасин, гапимга қулоқ соя...

— Қулоғим сизда, онажон...

— Сени уйлантирмоқчиман...

Пётр шартта ўрнидан туриб кетди, нуроний юзли авлиёлар образи турган бурчак билан эшик орасида қинғир-қийшиқ йўл солиб, у ёқдан-бу ёққа югура бошлади. Ниҳоят ўтирди. Бошини силтади... Каттакон этигининг уч томони кетига қайирилди.

— Қимга?

— Қидириб топдим, менга жуда ёқди, шундай чиройлики,— суҳсурдай қиз, оппоққина...

Наталья Кирилловна ўғлининг устига энгашиб сочларини силади, кўзларига тикилмоқчи бўлиб янада энгашди. Пётрнинг қулоғигача қизариб кетди. Она бағридан суғурилиб чиқди-ю, яна ирғиб турди:

— Ахир вақтим йўқ, онажон... Рост айтаман, ишим кўп... Қистасангиз,— майли, уйлантираверинг... бир камми уйланиш қолувди...

Букчайиб, озиб кетган Пётр кафтини кесакига уриб олди-да, шоша-пиша хонадан чиқди-ю, ёв қувгандай ҳовлиқиб йўлакма-йўлак чопқиллаганича кетди, энг четки эшикни тарақлатиб ёпгани эшитилди.

Ивашда Бровкин (Алёшканинг дадаси) Преображенскийга бир арава музлаган парранда, ун, нўхат ва бир бочка карамни чана йўли билан олиб келди. Бу озиқ-овқат Василий Волков учун ўлпон тариқасида қишлоқ аҳолисидан йиғилган бўлиб, унга қарашли мулкнинг бош-қарувчиси, шунча нарса бекорга ириб-чириб кетмасдан тезроқ хўжайинга элтиб бер, деб жўнатган эди. Волков қасрда дастурхончилик қилар ва шу ердаги кичкина хужрада турарди. Ивашка Бровкин ҳовлига кирди-ю, капалаги учиб кетди, бошидан шапкасини олди. Пешайвон олдида бир талай чана ва аравалар турарди. Ясанган-тусанган қароллар тўп-тўп бўлишиб, эрталабки аёзда гурунглашарди, тулки ва бўри думлари тақиб безатилган отлар ер тепиниб қорни тўзитар, бойловда узоқ туриб қолган айғирлар юлқиниб кишнар эди. Бугланиб ётган гўнг атрофида чумчуқлар уймалашарди.

Қимхоб камзулли дастурхончи йигитлар, ажнабийлар сингари қайтарма ёқали камзул кийган, хотинлар сочини бошига қўнқайтириб олган офицерлар очиқ зинадан зинғиллаб чиқиб, зинғиллаб тушишарди. Ивашка шулар орасидан ўз хўжайинини таниди: Василий Волков текин пошшолик овқатдан семириб, соқоли жинглак бўлиб кетганди, шойи белбоғига қўлларини тираб, кеккайиб юрар эди.

«Аттанг, небоп пайтда келибман, мени ушлаб қолишмаса гўрғайди!»— деган хаёлга борди Ивашка. Юганини олиб, отга пичан солди. Шу пайт подшонинг ити келди-ю, сап-сарик кўзлари билан унга ёмон тикилиб, ириллади... Ивашка юзидаги барча ажинларни учуриб илжайди, ялинди: «Оппоққинам, кучуквойим, қўй-қўй энди...» Ҳайтовур кучук нари кетди, семирган тўнғиз, хайриятки тишламади, худога шукур... Яғриндор бир отбоқар унинг ёнидан ўтиб бораётиб:

— Сен нима, шу ерда отингни хашаклатмоқчимсан, чурвақа?— деб ўшқирди.

Хайриятки, отбоқарни биров чақириб қолди, йўқса, Ивашка осонликча қутулолмасди ундан... Пичанни йиғиштириб, отни яна юганлади. Шу пайт қаср минорасидаги қўнғироқларнинг ёқимли садолари эшитилди. Қароллар ҳовлиқиб қолишди, баъзиси — қўшиғлик отларга минди, баъзиси — каретанинг кетинги пиллашоясида тик туриб олди, ёввойи башара, бераҳм кучерлар тизгинларни тўғрилаб тайёр бўлдилар... Дастурхончи йигитлар шапкаларини бостириб, ҳар бир зинапояда биттадан туриб саф тортдилар. Ниҳоят қаср эшигидан икона кўтарган болалар, бўш лаган кўтарган ўспиринлар чиқди, қимматбаҳо шапкалар, яшил ранг кимхоб камзуллар, қизил духоба пўстинлар қорда ярақлаб, қиров босган мажнунтолдек эгилиб қолган қайинлар тагида жимирлаб кетди. Ивашка Бровкин одоб юзасидан чўкина бошлади. Боярлар ҳам чиқди... Уларнинг орасида — бир-биридан қимматроқ, қават-қават пўстин кийган бир хотин кўринди... Мугуз қадалган тақия остидаги қалин қошларига оқ упамой чаплаган, қовоқлари то чаккаларигача кўкка, икки бети қип-қизил олмага ўхшатиб бўялган... Юзи айнан қуймоқдай... Қўлида рябина новдаси. Бирам чиройли ва вақти чоққи, афтидан кайфи жойида кўринади... Уни икки қўлидан суяшиб зинадан пастга туширишди. Оқсоч қизлар Ивашканинг ёнидан ўтаётиб ўзаро гап сотишарди:

— Ана совчи, яхшилаб кўриб ол.

— Ётоқни саранжом-саришта қилгани келувди...

— Куёв билан келинга кўрпа-тўшак солгани...

Кучерлар бирданига чу-чулаб қолди, ҳавода қўнғироқ овозлари янгради, чана қўшқароқлари визиллаб, қайинлардан қиров тўкилди, чаналар турнақатор бўлиб қуданикига — кўкимтир туман орасидан кўринган Москва томон йўл олди. Ивашка оғзини очиб, анқайганча қараб қолди. Аллаким унга дўқ уриб бақирди:

— Кўзингга қара, анқов!..

Унинг қаршисида Василий Волков турарди. Хўжайинлигини пеш қилгандай нуқул қош чимириб, кўзларини олайтириб, ёмон тикиларди.

— Нима опкелдинг?

Ивашка то қоргача букилиб таъзим қилди-да, мутасаддий ёзган хатни қўйнидан олиб хўжайинга берди.

Василий Волков оёғини кериб, қовоғини бўймайтириб ўқий бошлади: «Марҳаматли жаноб олий афандим! Сиз жанобнинг эҳтиёжлари учун ушбу озиқ-овқатни юбордик. Бултургига қараганда камроқ бўлгани учун баҳурмати худо кечиргайсиз. Ҳозлар озгина холос, курка товуқ — бутунлай йўқ... Сизга қарашли қишлоқ аҳолиси бутунлай қашшоқлашган, беш киши қочиб кетган, сизга нима деб жавоб беришимизни ҳам билмаймиз... Ҳозир халқ оч, очликдан ўлар ҳолатга келди, дондунлари аранг покровга¹ етди, энди шўра емоқдалар. Шул сабабларга биноан ўлдон солиғи тўла бажарилмади».

Василий Волков ўқдай отилиб арава ёнига борди: — Кўрсат! — деди, Ивашка кўрққанидан дағ-дағ титраб, очиб кўрсатди. Ҳозлар ориқ, товуқлар кўкариб кетган, ун эса юмалоқ-юмалоқ бўлиб қолган эди...

— Сен нимани опкелдинг, а? Нимани опкелдинг дейпман сенга, туллаган кўппак? — жон-жаҳди билан бақирди Волков. — Нуқул ўғирлик! Ўғирликнинг оқибати мана! — Аравадаги қамчини юлиб олди-да: Ивашкани савалай бошлади. У эса, шапкасиз, кўзларини пирпира-тиб, тек туриб берди. Бровкин қув эди, билдики, шундай қилса осон қутулади: майли, савалайверсин, нимча пўстиндан ўтмайди...

Қамчи дастаси синди. Волков баттар ғазабланиб, Ивашканинг сочига чанг солди. Шу пайт ҳарбий формали икки киши қасрдан чиқиб югурганича келаверди. «Булар ҳам унга ёрдамлашади, балога қолдим энди...» — деб ўйлади Ивашка. Бироқ олдингиси, — бўйи пастроғи — тўсатдан Волковнинг биқинига солиб қолди... Хўжайини сал бўлмаса ағдарилиб тушаёзди, Ивашканинг сочи кўлидан чиқиб кетди. Иккинчиси — кўк кўз, юзи чўзиқ, новчароғи — хохолаб кулиб юборди... Учови сану манга бориб бақира бошлади... Ивашка бўлса, ўтакаси ёрилиб, яна тиз чўкди... Волков ҳамон бақирарди:

— Зўравонлик қилиб хўрлашингга йўл қўймайман! Иккови ҳам ўз хизматкорим! Икковини ҳам итдай калтаклатаман... Подшо менинг қаролимга хўжайини эмас...

Кўк кўз йигит кўзларини сузиб, унинг гапини шартга кесди:

¹ Октябрда бўладиган диний байрам. (Тарж.)

— Нима, нима? Яна қайтар-чи... Подшо хўжайин эмасми? Алёшка, манови мунофиқнинг гапини эшитдингми? (Ивашкага қараб) сен ҳам эшитдингми?

Васька Волков бирпасда ғазабдан тушиб, мулоийм бўлди қолди.

— Шошманг ахир, Александр Данилич... Жаҳл устида оғзимдан чиқиб кетди, худо урсин, жаҳл устида... Ахир, ўз хизматкорим менга қўл кўтарди, сал қолди ўлдириб қўйишига...

— Қани юр, подшо Пётр Алексеевичнинг олдиға, ўша ерда текширамиз...

Алексашка қаср томон юрди, Волков унинг кетидан... Ярим йўлда Меньшиковнинг қўлига осилиб ялина бошлади. Алёшка арава ёнида қолди.

— Дада, бу менман,— деди овозини секин чиқариб.— Танимаяпсанми мени? Алёшкаман...

Ивашка баттар қўрқиб кетди. Секин кўз қири билан қаради: эғнида қимматбаҳо мовутдан тикилган, ялтироқ тугмали камзул, бошида — елкасигача тушган ясама соч, белида — қилич, озодагина йигитча рўпарасида турарди. Ким билади, балки Алёшкадир... Мунақада нимаям дейиш мумкин?.. Ивашка дудмоллик билан шундай жавоб қилди:

— Ҳар ҳолда танигандайман... Албатта, ота бўлгандан кейин ишлар шунақа...

— Салом, дада.

— Салом, оппоқ йигит...

— Уйда нима гап, ҳамма тинчми?

— Худога шукур.

— Турмушларинг қалай?

— Худога шукур.

— Дада, мени танимаётганга ўхшайсан...

— Эҳтимол...

Ивашка ортиқ калтак емаслигига ақли етганидан сўнг шапкасини кийди, синган қамчини олиб, қовоғу димоқ билан арава устини ёпа бошлади. Йигит эса, ҳамон кетмас, уни ўз ҳолига қўймас эди. Борди-ю, чиндан ҳам ўша бедарак кетган Алёша бўлса-чи? Бўлса нима? Қушдай баланд парвоз қилипти. Танидим дейиш — ақлдан эмас, қайтага балога қолиш мумкин, яхшиси, танимай қўя қолиш... Ивашка ўзича шундай ўй ўйласа ҳам кўзлари айёрона сузила бошлади.

— Бу ердан қайтишда Москвага кириб ўтишим ке-

рак, кампир туз ола кел девди, лекин киссамда бир чақа пулим йўқ... Бирор танга ё бўлмаса, беш-олти тийин бериб тургин, бизда қолиб кетмас, берармиз ахир, бегона эмасмиз...

— Дада, дадажоним...

Алёшка чўнтагидан бир сиқим пул олди, чақа эмас,— ҳаммаси кумуш: уч сўмдан кўпроқ. Ивашка анграйиб қолди, шунча пулни ғадир-будур чўмичга ўхшаш кафтига олгач, қалтираб-титраб, тиззалари ўзидан-ўзи букилиб, таъзим қилди... Алёшка қўл силтади-да, чопганча кетди... «Оҳ, болагинам, оҳ, болагинам...»— деб пичирларди ота. Қисик қўзлари аланг-жалаңг бўлиб: бу пулни хизматкорлардан биронтаси кўриб қолмадимикин, деган хаёлда у ёқ-бу ёққа қаранарди. Ивашка икки тангани эҳтиёт шарт лунжига тикди, қолганини шапкага жойлади. Аравадаги юкни шоша-пиша туширди, хўжайиннинг хизматкорига топшириб, тилхат олди-да, отни қамчилаб, Москвага жўнаб қолди.

Васёка Волков: «Подшо менга хўжайин эмас» деган гапи учун балога қолиши, Махфий ишлар маҳкамасидаги жаллодлар қўлига тушиши аниқ эди... Аммо Волков Алексашканинг кетидан даҳлизга кириши биланоқ, унинг қўлига маҳкам осилиб олди, бармоғидаги лаъл кўзли узукни шартта суғурди-да, йиглаб-сиқтаб «шуни ол» деб ялинишга тушди...

— Минбаъд хушёр бўл, аблаҳ, дворянвачча,— пўпса қилди Алексашка, қимматбаҳо узукни ўрта бармоғига тақиб.— Сени охирги марта қутқарганим шу... Ҳақорат қилганинг учун Алёшка Бровкинга ҳам пул ёки мовут бергин... Тушундингми?

Алексашка лаълга бир қараб олди-да, жилмайиб паригини силкитди-ю, кифтларини учуриб, баланд пошналарини липиллатиб кетаверди... Қизиқ. Яқиндагина одамлар бозорда унинг ҳидланган қуён гўштли сомсасини ҳидлаб кўриб, сочидан тортганлари эсидан чиқибди-да, а? Ҳа, одамзодга амал текканидан кейин худо берди дейвер!.. Волков оёғини судраб, маъюс ҳолда ўз хужрасига кирди. Сандиқни жаранглатиб очди-да, эҳтиёткорлик билан бир кийимлик мовут олди... Кўзи қиймаганидан аламига чидолмай йиглаб юбораёзди... Бу кимга? Мужикваччага, қаролга инъом! Қани энди таёқ билан солсанг тумшугига — мана инъом деб... Хуноб бўлди, куйиб-пишди. Хизматкорни чақирди:

— Манабини Преображенский батальонидан биринчи рота барабанчиси Алексей Бровкинга элтиб бер, орамиздан муҳаббат аримасин дедилар, қуллуқ қиладилар,— дегин... Бирдан қўлини мушт қилиб хизматкорга ўшқирди:— Тишингни иржайтирма, солиб қоламан шу... Алёшка билан секингина, одамчасига, ётиғи билан, эҳтиёт бўлиб гаплашгин,— бу аблаҳ жуда хавфли...

Алексашка Меньшиков Пётрни қидириб ҳамма палатани айланиб чиқди: курсилар ва дераза токчалари гулдор чойшаблар билан байрамдагидек безатилмоқда, ерга гиламлар солинмоқда, кўп йиллардан бери сандиқда ётган дераза пардалари, марварид қадалган икона кирпечлари жой-жойига осилмоқда. Мойчиروқларга ёғ куйилмоқда эди... Қасрни бошдан-оёқ тақир-туқур ва тапир-тупур оёқ товушлари босиб кетганди.

Алексашка қидира-қидира Пётрни ахири қасрга тақаб солинган уйдан топди. Бу чала битган — қоратомига тупроқ босилмаган уй, хотинлар иримича, атайлаб келинтушдига тайёрланганди.¹ Пётр кичик тантаналарда кийиладиган либосда шу ерда ёлғиз ўтирар эди. Қўлида,— бояғи совчи хотин берган ипак рўмолча. Рўмолчани тишлаб йиртавериб парча-парча қилиб юборган. Пётр кўз қирида Алексашкага қаради-ю, қип-қизариб кетди...

— Оҳо-о-о, жудаям безатиб юборишипти-ку,— деб чўзди Алексашка,— жаннатдаги фаришталар учун ҳам бундай ясатилмас...

Пётр тишларини кўрсатиб хохолаб кулди. Тўшакни кўрсатди:

— Қўзим тушса — жоним чиқади...

— Келинпошшо дўндиққина, иссиққина бўлса, жонинг киради... Ўлай агар, мин херц, оламда бундан лаззатли нарса йўқ...

— Бекор айтибсан...

— Мен-а? Мен буни ўн тўрт ёшимда билганман... Шундай куйдирмажон қизларни қўлга туширганманки, нимасини айтай... Сенинг қайлиғинг жудаям кетворган эмиш...

¹ Келин билан куёв, гўрда ётгандай тупроқ тагида ётмаслиги учун. (Авт.).

Пётр калта хўрсиниб қўйди. Уйнинг фақат ёғоч тўшалган шифтига, деворларидаги ойнаси рангдор учта баланд-баланд деразага яна кўз югуртириб чиқди. Деразалар оралигидаги деворга теҳрон гилами қоқилган, ерга парранда ва замбарак суратли гиламлар тўшалган. Тўрт бурчакда тўртта найза қадалган, ҳар биттасига қирқтадан сувсар мўйнаси билан битта кулча осиб қўйилган. Девор тагида иккита скамейка, ҳар бирининг устида йигирма етти боғдан жавдари буғдой, етти қават парқу устидан шойи кўрпа ёзилиб, тўшак тахт қилинган: бош томонида — жилдига марварид қадалган бир талай ёстиқ, ёстиқ устида мўйна телпак, оёқ томонида — оқ сувсар мўйнасидан одеял. Тўшак ёнида турган иккита арғувон бочкада — буғдой, жавдар, сули ва арпа...

— Шундай қилиб уни кўролмадингми?— сўради Пётр.

— Алёшка иккимиз хизматкорларини пул билан қўлга олиб томига чиқдик. Бари бир кўриб бўлмади... Келин қоронғида ўтирипти, ёнида онаси,— қизимга кўз тегмасин деб бир қадам нари жилмайди... Ҳатто унинг хонасидан анчайин чўпни ҳам эшикка чиқартирмай қўйипти... Лопухинининг одамлари қиличу милтиқ кўтариб кечаю кундуз қизни қўриқлашмоқда...

— Софья нима дейди, билолдингми?

— Нима дерди,— тутақиб кетди. Лекин уйланишининг қарши чиқишга нима ҳақи бор? Мин херц, хушёр бўл, келин билан дастурхон тепасига келгач, ҳеч нарса ема, ичма... Агар ичгини келса, менга қараб қўй, ўзим қадаҳ келтириб тутаман, ўшани ичасан...

Пётр йиртилиб кетган рўмолчани яна тишлади.

— Слободага борамиз! Лекин ҳеч ким билмасин... Бир соатгина. Нима дединг?

— Асло оғиз очма, мин херц, ҳозир Монсихани хаёлингга ҳам келтирма...

Пётрнинг бўйни ичига кириб, бурун катаклари шишиб, ранги оқариб кетди.

— Мен билан эркин гаплашадиган бўлиб қолдингми ҳали? (Алексашканинг ёқасига чанг солди,— тугмалари узилиб кетди...) Қўрқмасдан-а?— Пишиллаб бир силтади-ю, лекин қўйиб юборди ва ўзини босиб олди:— Иссиқроқ пўстин келтир... Мен чорбоққа чиқиб тураман, чанани ўша ерга тайёр қил...

Никоҳ тўйи Преображенский қасрида ўтди. Наринкилар уруғи ва келиннинг қавм-қариндошларидан ташқари, тўйга айтилган одамлар кам келди: фақат баъзи бир атоқли боярлар, ҳамда Борис Алексеевич Голицин билан Фёдор Юрьевич Ромодановский қатнашди холос. Наталья Кирилловна Фёдор Юрьевични вакил оталикка таклиф этганди. Подшо Иван бетоблиги учун келолмади, Софья бўлса, тўй куни зиёратга жўнаб кетди.

Тўйнинг бошидан охиригача қадимги расм-русм таомилларига амал қилинди. Келинни эрталабданоқ қасрга олиб келиб ясантйрдилар. Ҳаммомда чўмилиб чиққан гуппи нимча, бошларига ялтироқ мис чамбар кийиб олган оқсоч қизлар тинмасдан қўшиқ айтиб туришди. Қўшиқ садолари остида асилзода хонимлар ва дугоналар келинпошшага ҳарир ички кўйлак, оёғига пайпоқ, енг учларига аллақанча марварид қадалган узун қирмизи кўйлак, ипак билан антиқа парранда ва гиёҳлар сурати тикилган хитой шойисидан яна битта енглари жуда узун ва кенг ёзлик кўйлак кийгизишди, қундуз мўйна билан безатилган, беағи елкасигача тушган олмос мунчоқни тақишганда, — Евдокиянинг бўйни қаттиқ сиқилганидан нафаси қайтиб, ҳушидан кетаёзди. Ёзлик кўйлак устидан — бир юз йигирмата зар тугма қадалган қизил мовутдан камзул кийгизиб, унинг устидан қимматбаҳо мўйна ва нуқул марварид билан безалган нимхоб ёпинчиқ ёпишди. Бармоқларига узуклар, қулоқларига жарангдор исирғалар тақишди. Сочларини шу қадар сириб тарашдики, келин кўзларини юмолмай қолди, сўнгра бир талай лента билан қўшиб ўришди-да, кунгирадор баланд тожни бошига қўндиришди.

Соат учларга бориб бутунлай силласи қуриган Евдокия Ларионовна худди мўмдан қилинган ҳайкалдай сувсар болишда ўтирарди. Ҳаттоки, куёв тортиқ қилиб юборган эман қутичадаги мева-чевага: ҳар хил илвасинга ўхшатиб пиширилган шакаркулчаларга, авлиёлар бош сурати босилган пряниклар ҳамда болда қайнатилган бодрингга, ёнғоқ ва майизларга, рязань олмаларига қарағиси ҳам келмасди. Суяк қутичага жойланган қўл хунарига оид буюмлар ҳам, тилла суви берилган мис қутичадаги узугу исирғалар ҳам — қондан таомилга му-

вофиқ шу ерда турарди. Қутичалар устига бир тутам қайин повдаси ташлаб қўйилган—савалаш учун хипчин...

Қизнинг отаси — аркони давлат Ларион Лолухин (шу кундан эътиборан уни Фёдор номи билан аталсин деб буюрилган эди)—дам-бадам келиб хабар олар: «Хўш, қалай, келин тайёр бўлдимиз?»—деб суриштирар, сумакдай бурни совқотиб кўкариб кетган эди. Бирпас оёқларини тапиллатиб турарди-да, кимдир эсига тушгандай, яна шоша-пиша чиқиб кетарди. Евдокиянинг онаси Евстигней Аникитовна бутунлай бўшашиб, деворга суялганича қолган эди. Эрталабдан бери туз тотмаган ашулачи қизларнинг овозлари хирилдай бошлади.

Совчи хотин уйга ҳовлиқиб кирди-да, уч газ келади-ган қўлини пеш қилиб гапира кетди:

— Келин тайёрми? Кузатувчиларни чақиринглар... Каравайларни кўтаринглар, фонусларни ёқинглар... Уйинчи қизлар қани? Вой ўлай, жуда оз-ку!.. Боярин Одоевскийнинг тўйида йигирмата қиз рақс тушганди, ахир, биз подшони уйлантиряпмиз, подшони-я! Келин-пошшани айтмайсизми, овсинжонлар, ҳусн-жамолига қаранглар... Оламда бундай соҳибжамол бормикин ўзи, — ҳечам йўқ... Бу нима қилганларинг, айланай овсинлар, мени пичоқсиз сўйдиларинг-ку, вой шўрим қурсин... Вой ўлмасам, келинпошшо ҳалиям очиқ-ку... Энг зарур нарсани унутибсиз. Дока рўмол қани, қани дока рўмол?

Келиннинг бошига тож устидан оппоқ дока ташлаб, қўлини кўксига қовуштириб қўйишди-да, бошингни энгаштириб ол, деб тайинлашди. Онаси Евстигней Аникитовна ув тортиб йиғлаган бўлди, дадаси Ларион эса, олға чўзилган қўлида оқ фотиҳа маросимига оид икона билан, эшикдан ўқдай отилиб кирди. Раққоса қизлар қўлларидаги рўмолчаларни ўйнатиб, тапира-тупурига олиб, чарх ура бошладилар:

Яна майхўр кўча чангитиб келяпти,

Яна ўзини махтаб қўшиқ айтаяпти:

Гўзалликда мендан ўтар киши йўқ,

Майпарастман, ҳеч ким билан ншим йўқ...

Хизматкорлар каравайларни лаганларга солиб қўлга олишди. Уларнинг кетидан — ёғочга ўрнатилган сляда кўзли фонусларни кўтариб, фонусчилар юрди. Шамбардор икки йигит келин томон юборган бир пудли

шамни кўтарди. Евдокиянинг амакиваччаси — келинжўраликка белгиланган Петька Лопухин — кимхоб камзул кийиб, елкасидан қияламасига сочиқ боғлаб олган: қўлида бир коса хмель уруғи, шойи рўмол, сувсар ва олмахон мўйналари ва бир сиқим тилла. Унинг кетидан икки мураббий ҳамда Лопухинлар авлоди — ғийбатчилик ва судвозликда номи чиққан энг уддабурро кишилар, улар тартиб сақлаб: келин йўлини бирор кимса кесиб ўтмасин, деб кузатиб бормоқдалар. Уларнинг кетидан — совчи хотин билан унинг ёрдамчиси, оғир либосдан, рўза оғизликдан ва ваҳм босганидан тиззалари букила бошлаган бечора Евдокияни, икки қўлтиғидан суяб келмоқдалар. Келиндан кейинроқ — лаган кўтарган иккита кекса боярин: бир лаганда духоба такия; иккинчисида — меҳмонларга улашиладиган ҳар хил рўмолча. Ларион бутун қавм-қариндошларидан йиғилган қимматбаҳо мўйнали уст-бошда, ундан бир қадам орқанда — Евстигнея Аникитовна... Энг кейинда, келиннинг бутун уруғ-аймоғи, тор-тор эшик ва йўлкаларда тиқилишиб келмоқда...

Қуда томон шу зайлда Крестовая палатага кириб келди. Келинни иконалар турган бурчакка ўтқаздилар. Косадаги хмелни, лаганлардаги каравайларни, пулу мўйналарни, туз, мурч ва сирка идишлари турган столга қўйишди. Ҳар ким ўз мартабасига қараб жой-жойига ўтирди. Ҳамма жимжит. Капалаклари учиб, кўзлари йирилиб қақраб кетган Лопухинлар бўлса, ишқилиб бирор ножўя гап қилиб қўймасак гўрғайди, деган ўйда қимирламай, нафас олмай ўтиришарди. Совчи хотин Ларионнинг енгидан тортиб:

— Бўла қолсанг-чи, ахир,— деб шивирлади.

Ларион шошмасдан чўқиниб олди-да, келин кутиб қолганлигини подшога маълум қилиш учун келинжўрани юборди. Петька Лопухин кетаётганда, тақир қирилган энса чуқурчаси пириллаб титрай бошлади. Мой чироқ пиликлари чирсиллар, шамларнинг алаңгаси қимир этмасди. Узоқ кутишга тўғри келди. Совчи хотин, ухлаб қолмасин, деб баъзан келинни қитиқлаб қўяр эди.

Ниҳоят, йўлакдаги зиналар ғирчиллагани эшитилди. Келяпти!.. Новча-новча икки йигит оҳиста пайдо бўлди-да, эшикнинг икки ёғида турди. Вакил ота Фёдор Юрьевич Ромодановский келди. Князь кўзларини йириб, йилтираган икона ромларига қараб чўқинди, Ларион

билан қўл бериб кўришди, сўнгра, келин рўпарасига ўтириб бармоқларини чалмаштириб олди.

— Бутун Россиянинг подшоҳи ва улуг князига бориб айтинглар, тезроқ ташриф буюриб, куёвлик бурчини адо этсинлар,— деди йўғон товуш билан Фёдор Юрьевич.

Келиннинг қариндош-уруғи кўзларини пирпиратиб, тупукларини ютиб олдилар. Мураббийлардан бири подшога пешвоз чиқди. Пётр яқинлашиб қолган,— ёшлик гурури шошмаганига қўймас эди... Эшикдан бурқираб бухур тутуни кирди. Қетма-кет сочлари елкасига тушган новча протопоп билан қасрда истиқомат қилувчи ёшгина поп кириб келди. Протопоп мўйи муборак тақилган мис крестни маҳкам ушлаб, бухурдонни аргимчоқдай тебратиб тутатар, поп бўлса, қизил мовут поёндозга табаррук сувдан сепар эди. (Бу поппи камдан-кам одам танирди, Пётр унга Битка лақаби қўйганини билишарди. холос). Икковининг ўртасида — товуши ниҳоятда заиф, мункиллаб қолган нуроний митрополит улугворона қадам ташлаб келмоқда эди.

Келиннинг қавм-қариндошлари ирғиб туришди. Ларион стол ёнидан отилиб чиқиб, хона ўртасида тиз чўккапича таъзимда қотиб қолди. Тўйбоши Борис Алексеевич Голицин Пётрни қўлтиғидан суяб келаверди. Подшо эғнида елка ёпинчиқ ва марҳум отасининг шоҳона либоси,— бу аранг Пётрнинг тиззасидан келарди. Мономах тожини олишга Софья рухсат этмаганди. Пётр бошяланг, жингалак сочларининг эса фарқи очилиб таралган, ранги ўчган, кўзлари шишадай тиниқ — киприк қоқмас, икки лунжи ёнғоқдай бўртиб чиққан эди. Совчи хотин Евдокияни қаттиқроқ ушлади,— қўли остида унинг қобирғалари титраганини сизди.

Куёвнинг кетидан мирохўр Никита Зогов эргашганди, тўйни ёмон кўздан, сеҳру жодудан асраш вазифаси унга топширилган эди. Бугун у ҳушёр, озода, чеҳраси очик. Ёши улкан Лопухинлар ҳайрон бўлишиб: мирохўрликка бундан бошқа одам топилмабди-да, бу ахир маишатпараст, шарм-ҳаёсиз, князь папа-ку,— деган маънода бир-бирларига қараб қўйишди. Лев Кириллович билан улкан Стрешнев пошшо ойимни қўлидан суяб келишди. Кўпдан бери сандиқда ётган унинг қадимги шоҳона либосини: шафтоли гул рангли ёзлик кўйлагини ҳамда майда-майда мунчоқлар билан нозик гиёҳ

сурати солиб тикилган ёпинғичини шундай шодиёна кун учун атайлаб олишган эди. Наталья Кирилловна шуларни. кияётганида, ёшлиги эсига тушиб, у давр энди қайтмаслигини билиб йиғлаганди... Ҳозир ҳам худди ўша ёшлик йилларидагидек гўзаллик ва хушбичимлик билан қадам ташлаб келмоқда...

Борис Голицин келин ёнида ўтирган Лопухинлардан бирининг олдига борди-да, шапкасидаги тиллаларни жаранглатиб, баланд овоз билан:

— Куёвга жой сотиб олмоқчимиз,— деди.

— Арзонга сотмаймиз,— деди Лопухин ва қойдан таомилга мувофиқ, қўли билан келинпошшани тўсди.

— Нима истайсиз: темирми, кумушми, олтинми?

— Олтин.

Борис Алексеевич тиллаларни лаганчага тўкди-да, Лопухинни қўлидан тортиб жойни бўшати. Боярлар ўртасида турган Пётр илжайиб қўйди, кимдир уни оҳиста турга бошлади. Голицин унинг тирсагидан ушлаб олиб келди-да, келиннинг ёнига ўтқизиб қўйди. Пётр унинг сони тўлишганини ва иссиқлигини сезиб, оёғини четроқ олди.

Хизматкорлар биринчи тўққизни келтириб столга қўйишди. Митрополит кўзини осмонга қилиб дуо ўқиди-да, дастурхондаги таом ва шаробларни чўқинтириб табарруклади. Бироқ ҳеч ким овқатга қўл урмади. Шунда совчи олдин Ларионга, сўнгра Евстигней Аникитовнага таъзим қилиб:

— Келинпошшанинг сочини тараб турмаклашга ризолик беринглар,— деди.

— Танграм розилик бергай,— деди Евстигней лабларини қимирлатибгина қўйди. Икки шамбардор куёв билан келин орасига чойшаб тўсиб қўйди. Эшик олдида турган оқсоч қизлар, стол атрофида ўтирган боярзода аёлу қизлар дастурхон тепасида куйланадиган хазин, мунгли қўшиқни бошладилар. Пётр кўз қири билан қараб, ҳиллираган чойшаб орқасида совчи билан ёрдамчи хотиннинг ҳовлиқишганини кўрди: «Лентасини ечинглар... Сочини яхшилаб турмакла... Тақия қани, тақиясини беринглар...» деб шивирлашганини эшитди. Евдокия худди ёш боладек пиқиллаб йиғлаб юборди. Пётрнинг юраги ёниб дук-дук ура бошлади: ёнгинасидаги юз-кўзи очилмаган кимсанинг аёлларга хос, айтиб бўлмайдиган ҳасратли йиғлаётганини, оламда энг лаззатли нарса

сари кўнгли талпиниб, қалбан тайёргарлик кўраётганини сезди... Пётр силжиб палакка яқин борди, юзига келиннинг нафаси урди... Шу пайт мой упа чапланган, оғзи қулоғига етиб илжайган совчининг башараси тепадан суқулди.

— Пича, сабр қил, подшоҳим, оз қолди...

Чойшаб олинди; келин ҳамон юзи ёпиқлигича ўтирар, лекин аёллар либосида эди. Совчи косадаги хмелни олиб Пётр билан Евдокияга сочди, сочиб бўлгач, икковини сўвсар мўйнаси билан елпиди. Рўмолча ва тиллаларни лагандан олиб меҳмонларга соча бошладилар. Хотинлар шўхроқ қўшиқдан олишди, раққосалар ўйинга тушди. Эшик орқасида барабан ва латавра садоси янгради. Борис Голицин нону пишлоқларни кесди ва қандкурс қўшиб, ўтирган меҳмонларга — ҳар кимнинг даражасига қараб улаша бошлади.

Энди хизматкорлар иккинчи тўққизни олиб кирдилар. Лопухинлардан биронтаси овқатга қўл урмади, — қудалар оч экан дейишмасин учун лаганларни суриб қўяверишди. Кетма-кет учинчи тўққиз келди, шундан сўнг совчи хотин баланд овоз билан мурожаат қилди:

— Ёшларга фотиҳа беринг, бориб никоҳдан ўтсинлар.

Наталья Кирилловна билан Ромодановский, Ларион билан Евстигней иконаларни кўтаришди. Пётр билан Евдокия ергача эгилиб таъзим қилишди. Ларион Лопухин қизини чўқинтирди, сўнгра белидаги қамчинни олиб, унинг елкасига уч карра солди.

— Сен, қизим, ота қамчисини татиб кўргансан, сени эрингга топширдим, энди гапга кирмасанг мен эмас — эринг уради, мана шу қамчи билан...

Ларион таъзим қилиб қамчинни Пётрга берди. Шамбардорлар фонусларни баланд кўтардилар. Тўйбоши куёвни тирсақдан олди, совчилар келиннинг қўлтиғига киришди. Лопухинлар йўлни бўшатиб тартибига назорат қилишди: ҳатто қандайдир зарурат билан шошиб кетаётган қиз билмасдан йўлини кесиб ўтмоқчи бўлганга учун бечорани шундай итариб юборишдики, ағдарилиб тушди, хизматкорлар уни судраб олиб кетишди. Бутун тўй аҳли йўлаклардан ва зиналардан ўтиб, қаср черкови томон йўл олди. Соат еттидан ошган эди.

Митрополит никоҳ маросимининг қоидаларини бажариб дуоларни ўқиркан, ниҳоятда имиллаб чўзарди. Чер-

ков совуқ, ёғоч деворларидан шамол кирарди. Панжара кўзли ойналари яхлаган деразалар ортида зим-зиё зулмат. Томдаги шамолпаррак ғиқиллаб нола қиларди. Пётр пинжида кетаётган юзи ёпиқ, нотаниш аёлнинг фақат бир қўлини, бармоғидаги икки кумуш узук билан хина қўйган тирноқларини кўрарди холос. Шамни маҳкам ушлаб олган бу қўл қалтирар, шам томчилар, қўл қалтирарди, кўм-кўк томирлари бўртиб, калта жимжилоғи эчки думидай лик-лик қиларди. Пётр четга қаради, пастак меҳроб шамларининг ёруғидан кўзларини қисди. Хаёл опқочди...

...Шундай қилиб кеча Анхен билан хайрлашолмади. Бева Матильда оддий чанада келган Пётрни кўриб, югуриб борди-да, қўлидан ўпди, йиғлади: очликдан ўлапмиз, ўтинимиз йўқ, у йўқ — бу йўқ, бечора Анхен уч кундан бери алаҳлаб ётипти, иссиғи баланд,— деб ҳасрат қилди. Пётр уни четлатди-да, зинапоядан чонганича қизнинг олдига чиқди... Ётоқхона ҳавоси бузуқ, мойчиноқ липиллайди, туфлилар сочилиб ётибди. Анхен ҳарир пашшахона ичида: сочлари тола-тола бўлиб ёстиқ устига ёйилган, кўзлари билан пешанасига ҳўл сочиқ ёпиб қўйилган, қайноқ лабларига учуқ тошган... Пётр оёқ учида ётоқхонадан чиқди-да, Матильданинг қалтираган кафтига бир сиқим тилла солди (Софьянинг тўёнаси шу эди)... Алексашкага кечаю кундуз бева ёнида қимирламай туришни, агар аптекага бориш керак бўлса ёки беморнинг кўнгли бирор ажнабий таом ё мева тилаб қолса — ер тагидан бўлса ҳам топиб келишини буюрди...

Протопоп билан поп Битка бухурни аямай тутатишар, шамлар туман орасидан кўришгандай аранг кўзга чалинарди, дьякон «умр боқи» дуосини қироат қиларкан, овози Иерихон карнайидай бўкириб чиқарди. Пётр яна кўз қирида қаради: Евдокиянинг қўли тинмасдан қалтирарди. Назарида, кўксида ғазаби хуруж қилиб, тобора кўпириб тошаётгандек туюлди... Евдокиянинг қўлидаги шамни шартта тортиб олди-да, позик қўлини қисди... Чўчиб тушган одамларнинг шивир-шивири черковни босиб кетди. Митрополитнинг тепакал боши қалтиради, Борис Голицин югуриб келиб унинг қўлоғига шивирлади. Митрополит шошиб-пишиб тезроқ ўқий бошлади, черков хоридагилар ҳам хонинини тезлатдилар. Пётр рўмол остида келиннинг боши тобора энгашаётганини кўриб, қўлини қўйвормай маҳкам қисиб олди....

Ниҳоят, минбар атрофида айлана бошладилар. Пётр қадамини тезлатди, Евдокияни совчилар суяб олишди, йўқса йиқилиб тушарди... Никоҳ ўқилди... Куёв билан келин муздай совуқ мис крестни ўпдилар. Евдокия тиё чўкиб, эрининг сахтиён этигига юзини қўйди. Митрополит ёқимли овозини қўшиқ сингари чўзиб, хиргойи қироат билан шундай деди:

— Хотуннинг имони саломат бўлмоғи учун эр ани таёқ бирла ўриб турмоғи дозимдур, негаким, тан гуноҳкор ва жонсиздир...

Евдокияни ердан турғиздилар. Совчилар чойшабнинг бир четини кўтариб: «Ана қаранг, подшоҳим, кўриб олинг»,— деб чойшабни ёшгина малика бошидан бутунлай олиб ташладилар. Пётр суқланиб тикилди. Ерга қараб қолган ниҳоятда ҳорғин, ёш боланикидай жажжигина юз... Йиғидан шишиб кетган кўзлар... Юмшоққина, кичкинагина бурун. Ранги сўниклигини билдирмаслик учун юзини мой ула билан оқартириб, икки бетига қизил сурган эдилар... Евдокия эрининг ўтдай ёниб тикилган юмалоқ кўзларига бардош беролмади, уялганидан юзини қўллари-ла тўсиб олди. Совчи унинг енгидан тортди: «Юзингни яширма, малика, яхши эмас... Кўзларингни оч...» Куёв билан келинни одамлар ўраб олди. «Жудаям ранги ўчиб кетипти-ку»,— деди Лев Кириллович... Лопухинлар эса, пишқириб нафас олишар, мабодо Нарискинлар келинни ёмонлаб қолишса, дарҳол жавоб қайтаришга шайланиб туришарди... Евдокия жиққа ёшга тўлган қоп-қора кўзларини очди. Пётр лаб учи билан оҳиста бетидан ўпди, унга жавобан маликанинг лаблари билинар-билинимас қимирлади. Пётр жилмайиб унинг лабларидан ўпди, Евдокия қизариб кетди...

Яна Крестная палатага қайтишга тўғри келди. Совчилар йўл-йўлакай куёв билан келин устига зигирпоя ва каноп уруғи сочишди. Евдокиянинг пастки лабига бир дона зигир ёпишиб қолди. Атайлаб Твердан олиб келинган қип-қизил кўйлакли озода мужиклар салобат билан сурнаю чилдирмаларни секин чала бошлашди. Раққосалар қўшиқ айтиб ўйинга тушишди. Яна иссиқ ва яхна таомлар тортлади,— меҳмонлар энди бемалол икки лунжини дўппи-йитириб тушира кетди. Бироқ келин билан куёвнинг овқатга қўл уриши одобдан эмас... Тўртинчи тўққиз-тўққизга пиширилган оққушлар келтирилганда, келин билан куёв олдига қовурилган товуқ қў-

йишди. Князь Борис қўлини чўзиб товуқни олди-да, дастурхончага ўради, сўнгра, Наталья Кирилловна билан Ромодановскийга, Лопухин билан Лопухинага таъзим қилиб:

— Фотиҳа беринг, ёшларни ҳарамга олиб кирайлик, — деди хушчақчақлик билан.

Ширакайф меҳмонлар ва қавм-қариндошлар ёппасига қўзғалиб подшо билан маликани ҳарамгача кузатишди. Йўлда, қоронғи йўлакда, пўстинни тескари кийиб олган қандайдир бир хотин — кимлигини ажратиб бўлмади — яна бир челақ зигир ва каноп уруғини селиб хохолаб кулиб юборди. Ланг очиқ эшик олдида қилич яланғочлаб Никита Зотов турарди. Пётр Евдокиянинг кифтидан ушлади, бироқ у орқага тисарилиб, кўзини юмиб, оёғини тираб туриб олди. Пётр уш итариб ҳарамга киргизди-да, шартта бурилиб меҳмонларга қаради: подшонинг ўқрайган кўзларини кўришлари биланоқ юзларидаги илжайишдан асар қолмади, ҳаммаси кетига тисарилди... Пётр ичкари кириб эшикни тарақлатиб ёпди, кичкина-кичкина, жажжи муштумларини кўксига босиб тўшак ёнида турган хотинга қараганича яна тирноқ этини ғажигашга тушди. Шу қадар ғажигаш келиб хуноб бўлардики, алами ичига сиғмай қайнаб тошарди... Тўй эмас, нуқул азоб-а! Эскича урф-одатлар бажо қилинганини кўриб ҳаммасининг жони киргандир!.. Манави шўрлик бўлса-ку, сувга тушган мушукдай қалтираб, шумпайиб қолипти... Пётр елка ёпинчигини юлиб олди, ридосини бошидан ошириб ечди-да курсига улоқтирди.

— Утир, Авдотья... Нега кўрқасан?

Евдокия итоатгўйлик билан оҳиста бош ирғади-ю, лекин шу қадар баланд қилиб солинган тўшакнинг салобати босиб, эсанкираб қолди. Бугдой солинган бочка устига омонатгина ўтирди. Сўнгра, кўз қирида чўчигансимон эрига қаради-ю, қип-қизариб кетди.

— Овқат ейсанми?

— Ҳа, деди малика эшитилар-эшитилмас.

Каравотнинг оёқ томонида ўша қовурилган товук лаганда турар эди, Пётр товукнинг бир оёғини узиб олди-да, тузсиз ва нонсиз ея бошлади. Сўнгра, қанотини ажратиб Евдокияга узатди:

— Ма.

— Раҳмат...

Февраль ойининг охирларида рус қўшини яна Қрим сари йўл олди. Эҳтиёткор Мазепа бу гал Днепр ёқалаб шошмасдан олға силжишни, йўл-йўлакай истехкомлар қуриб боришни маслаҳат берди; лекин Василий Васильевич шошилиши шарт, шошилмаслик тўғрисида гапириш у ёқда турсин, ўйлаши ҳам мумкин эмас, чунки: тезроқ, тезроқ Перекопга етиб олгиси, шармандалик доғини тезроқ жангда ювгиси келар эди.

Москвада ҳали қор кетмаган, одамлар чанада юришарди, бу ерда эса тепалар қордан тозаланиб жимилларди, яшил тусга кирган теп-текис даштларда шамол изғиб, қордан ҳосил бўлган кўл сувларини тўлқинлаттирар, отлар тизза бўйи сув кечиб борарди. Баҳор булутлари орасидан дам-бадам қуёш кўринар, ярқираган ёруғи кўзларни қамаштирарди. Бу ёқларнинг тунроғи қоп-қора, ҳосилнинг кони,— шундоққина олтин хазина! Урмонларда, ботқоқликларда умри ўтган мужикларни шу ерга ҳайдаб келинса борми,— ғаллага кўмилиб битиб кетади. Аммо теварак-атрофда қимирлаган жон кўринмас, фақат осмони фалакда гала-гала турналар мунгли овоз билан ғағиллашиб учиб ўтарди холос. Бу даштлар, асирлар кўз ёши билан сўғорилган,— неча асрлардан бери татарлар миллионларча рус кишиларини шу ердан ҳайдаб обориб, Кустантиния кемаларига босишар ва умрбод қулликка маҳкум этиб Венецияга, Генуяга, Мисрга жўнатишарди...

Мазепа казаклари: «Бу ерга бир пуд уруғ сепсанг, йитирма пуд ҳосил олишинг ҳеч гапмас, тупурсанг — дарахт кўкариб чиқади,— деб бўз даштни махташарди. — Лаънати татарлар бўлмаганда-ку, бу ерда қишлоқлар барпо қилардики...» Шимолий губерниялик аскарлар билқиллаган ерларни, пичанзорларни кўриб ҳайратда қолишар: «Бу энг адолатли уруш, — дейишарди. — Ахир, шундай серҳосил ер бекор ётипти-я, бунга қандай чидаш мумкин?» Ўз навкарлари билан қўшинга қўшилган помешчиклар эса, келажакда қўрғон солиб, мулк орттириш учун ҳалитдан жой мўлжаллаб, бир-бирлари билан талашарди, баъзилари Василий Васильевичнинг чодирига югуриб, унга таъзим қилиб ялинишарди: «Агарда худодан бўлиб бу ўлкани забт этсагу, маънави жардан то анави тош одам қаққайган тепа орасидаги ерларни

подшо менга инъом қилса қандай яхши бўларди...»

Бир юз йигирма мингли Москва билан Украинанинг бирлашган қўшини май ойида, яйловларга бой, сувлари оқин, бепоеън Кўк Далага етди. Қазаклар шу ерда «тил» тутиб олишди: пахталик чопон кийган, миқтидан келган, офтобда қорайиб кетган, соқоли қизил татарни Василий Васильевич ҳузурига олиб келишди. Василий Васильевич татардан гуркираган сассиқ ҳид димоғига урмаслиги учун дастрўмоли билан бурнини тўсиб олди-да, сўроқ қилинсин, деб буюрди. «Тил»нинг чопонини шартта ечиб ташлашди: татар майда тишларини иржайтириб, тап-тақир қирилганидан кўкариб кетган калласини ҳадеб ликиллатаверди. Қовоғи солиқ казак қамчи билан қулочкашлаб унинг қорамағиз баданига солиб қолди. «Урма, урма, мин барисин айтам», — деб чулдиради татар. Қазаклар таржима қилиб беришди: «Тақиркалла чурчут, ўрда қўшини яқин жойда турипти, хон ҳам ўша ерда деяпти...» Василий Васильевич чўқиниб олди-да, Мазепага одам юборди. Кечга яқин қўшин кенг ёйилиб саф тортди, ўнг ва сўл қанотда суворилар, ўртада тўпу замбарак ва обозлар билан татарлар устига юриш бошлади.

Тўқ сариқ баркашдай қуёш эндигина мўралаб пайхонланган теп-текис ялангликни ёритар-ёритмас, руслар татарларни йироқдан кўриб қолишди. Тўда-тўда суворий гоҳ тўпланиб, гоҳ тарқалар эди. Василий Васильевич аравада туриб дурбин билан қаради: ола-була чопонларни, тепаси учли дубулғаларни, ёноқ суяги бўртиб чиққан захарханда башараларни, найзага боғланган қўтос думларини, кўк салла ўраган сипо домлаларни кўрди. Булар ўрданинг олдинги қисми эди.

Суворий отрядлар гоҳ орқага бурилиб, гоҳ қайтиб, зич тўда ҳосил қилди. Бирданига чанг кўтарилди. Қўзғалишди! Татарлар, кенг ёйилган ҳолда, от қўйиб келаверди. Ёппасига қийқирган, чинқирган товушлар эшитилди. От туёқларидан кўтарилган чанг-тўзон русларнинг юзига урди. Василий Васильевичнинг дурбин ушлаган қўли қалтираб кетди. Аравага боғлаб қўйилган аргумоғи юлқиниб, югани узиб юборди: жониворнинг бўйнига камондан отилган патли ўқ қадалиб қолган эди... Ниҳоят, тўплар гумбурлади, пилта милтиқлар қарсиллай бошлади, ҳамма ёқни оппоқ тутун босди. Василий Васильевичнинг совутига — нақ кўксига камон ўқи тегиб,

учидаги темири зинг этиб кетди. Князь энгашиб ўша жойни чўқинтирди...

Татарларни бир соатдан кўпроқ ўққа тутишди. Тутун тарқалгандан кейин, ялангликда типирчилаб ётган бир неча отни, юзтача ўликни кўрдилар. Татарлар тўп ва милтиққа бардош беролмай, уфқ ортига чекинишди. Овқат пишириш, отларни суғоришга команда берилди. Ярадорлар араваларга олинди. Кунботар маҳалда қўшин зўр эҳтиёткорлик билан яна Қора Дала томон қўзғалди. Хон бутун ўрдаси билан ўша ерда — Колончак дарёси бўйида эди.

Кечаси денгиздан кучли шамол кўтарилди. Юлдузларни булут тўсиб олди. Йироқларда момақалдиروқ қалдирар, гумбурлаган садоси анчадан кейин босиларди. Қоп-қора булутлар бағрини чок этиб чақмоқ чақар, бўзарган ялангликни — қум, шувоқ, шўрлоқларни ёритарди. Қўшин аста-секин олға босарди. Соат тўртдан ошганда тўсатдан осмон ёрилиб, ловиллаган узун аланга пайдо бўлди-ю, тўғри обоз устига тушиб тўпни эритиб юборди, тўпчиларни ўлдирди.

Кучли шамол ёпирилиб келди-да, одамларни қулатиб, кафтану шапкаларини йирта бошлади, аравалардаги пичапларни учириб кетди. Устма-уст чақмоқ чақиб ёлқини кўз очирмай қўйди. Дон монастиридан олинган Биби Марям образини кўтариб қўшинни айланиб чиқинш ҳақида буйруқ бўлди.

Эрталаб барвақт ёмғир қўйди. Шамол тўзитган ёнғин пардаси орасидан ўнг қанот томонда ўрда қўшини кўринди: татарлар ярим ой шаклида от қўйиб келмоқда эди. Руслар эсини йиғиб олгунча, рус суворийларини улоқтириб гашлашди, олдинги полкларни обозлар орасига чекинишга мажбур қилишди. Тўпларнинг пилиги тутамас, милтиқ порохи ивиб отилмасди. Шариллаган ёмғир товуши ярадорлар дод-войини босиб кетди. Уч қатор қилиб тизилган аравалар қаршисида татарлар тўхтади: камон иплари ивиб, отган ўқлари узоққа бормай ерга тушаверди.

Василий Васильевич аравалар орасида пиёда у ёқдан-бу ёққа югурар, тўпчиларни урарди, гилдиракка тармашар, пиликка чанг соларди. Ёмғир юз-кўзга, оғизга шатиллашиб саваларди. Шунга қарамай, тўпчилар иложини топишди: устларига пўстин ёпиб, чақмоқтош билан пиликни тутиб, қуруқ порох солиб, қўрғошин ўқ билан

татар суворийларга қарата ўт очишди... Чап қанотда Мазепа казаклари жон-жаҳди билан қиличбозлик қилишарди. Ниҳоят, муллалар ҳайҳайлаб қичқирди, татарлар чекинди ва бўзарган ёғин пардаси ичида кўздан ғойиб бўлди.

4

«Менинг бахт-саодатим, подшоҳим Пётр Алексеевичга... Саломим бирла сенга сиҳат-саломатлик тилайман, нури чашмим, кўп йиллар омон бўлгайсан...»

Евдокия хат ёзаркан роса қийналди. Уч бармоғи билан роз патининг тагидан маҳкам ушлаб олгани учун кафти сиёҳга беланди. Гоҳ ҳарфини ўхшата олмай, гоҳ сиёҳ томизиб, уч варақ қоғозни ишдан чиқарди. Лекин малика бу мактубнинг шундай чиройли ва силлиқ чиқишини истардики, Петенька ўқиганда суюниб кетсин...

Бироқ юракда қайнаб тошган ҳиссиётни сиёҳ билан қоғозда ифодалаб бўлармиди? Апрель ҳам келди. Ям-яшил майин тук босган қайин дарахтлари — тухумдан чиққан полопонларни эслагади. Сузиб ўтаётган оппоқ булутлар ортида мовий осмон кўринади.

Евдокия шуларга тикилар, тикилган сари кўзлари ёшланарди, — ҳаммаси тентакликдан... Эшикка кўз ташлади — қайнанам кириб кўриб қолса-я... Енги билан дарҳол кўзларини артди. Пешанасини тириштирди.

...Яна нималар ёзсайкин унга?.. Шунқор Переяславль кўлига учди кетди, хат ҳам ёзмайди, қачон келишини айтмайди... Йўқса кутиб оларди, иккиси бирга рўза тутиб, эрталабки ибодатни бирга ўташса — қандай яхши бўларди... Бирга оғиз очишарди... (Никоҳ кечаси товук эти еганлари эсига тушиб қолиб, Евдокия қизариб кетди ва кулиб қўйди...) Биринчи куни қизлар билан минди-минди, ўмбалоқ ошар ўйнаш мумкин... Давра айланиб қўшиқ айтиш, аргимчоқ учиш, бекинмачоқ ўйнаш мумкин... Шуларни ёзсамикин?.. Петенька, шунқорим, жонгинам, тезроқ кел, соғиндам... Дилдаги гапларни хат билан тугатиб бўлармиди! — буни ифода эта оладиган ҳарфлар ҳам йўқ...

Евдокия яна патқаламни қўлга олиб, пичирлаб ёза бошлади:

«Лутф-илтифотингдан умидвормиз, подшоҳим, бизга раҳм айлаб тезроқ қайтмоғингни сўраймиз... Оёғингга бош уриб, рафиқанг Дунька...»

Евдокия ўқиб чиқиб, ғоят хурсанд бўлди, мактуб жуда яхши ёзилган эди... — Вой, эсим қурсин! Қайнанам тўғрисида бир оғиз ҳам ёзмапман-ку! Тўртинчи марта бошқатдан ёзишим керак... Қайнанам Наталья Кирилловна ўзи мулойиму, лекин жаҳли тезроқ! Қанчалик кўнглини овламагин, бари бир бирон камчилигининг топади... «Нега мунча ориқсан» Ҳечам ориқмасман: дўмбоққина, лўпчилигинаман... «Нега Петруша тўйдан кейин икки ой ўтмасдан Переяславль кўлига кетиб қолди? Нима бало: бирор айбнинг борми ёки қип-қизил тентакмисанки, эринг сендан безиб бунчалик олисга қочмаса?..» Ҳеч қандай айбим ҳам йўқ, тентак ҳам эмасман... Ҳамма айб ўзларингга: нега ёнига Лефортни, Алексашкани, немисларни йўлатдинглар? Шулар уни йўлдан оздириб Переяславлга опкетишди, ҳали ундан ҳам баттар жойга бошлашади...

Евдокия патқаламни жаҳл билан сиёҳга ботирди-ю, кўзларини аллақайларга тикиб, хаёлга чўмди. Яшил тусли қайин орасидан мўралаган қуёш шуъласи очиқ дераза орқали ҳонага тушиб турар, дераза тоқчасида каптар бўқоғини шишириб ғув-ғувлар, яна аллақандай қушчалар сайрашарди... Пичанзор ҳиди келарди... Энди тўртинчи тоза қоғозга кўз ёши томди... Ана азобу мана азоб!..

5

Бирор кун йўқки, хотинидан ё онасидан мактуб олмасин: сени соғиндик, қачон келасан? Биргалашиб Тройца монастирига борардик... Шундай зерикаймизки, асти қўявер!.. Пётрнинг эса, жавоб ёзиш у ёқда турсин, ҳатто бу хатларни ўқишга ҳам вақти йўқ эди. Подшо яқинда солинган ёғоч уйда, Переяславль кўлининг қирғоғида яшарди, битай деб қолган икки кема ҳам шу ерда — стапелда турарди. Палубаси қоқилмоқда, қуйруқ томонига ёғочдан ҳайвон тумшугининг сурати ўйилмоқда эди. Учинчи кема — Пойтахт шаҳар Прешпург стапелдан сувга туширилган эди; бу кеманинг сув сатҳи бўйича узунлиги ўттиз саккиз қадам, уч томони баланд ва сув-

дан тик кўтарилган, қоқ тумшугига сув парисининг заррин ҳайкали ўрнатилган бўлиб офицерлар каютаси шундан устроқда эди. Каютанинг томи ясси, нафис панжара билан ўраб олинган том устига адмирал кўприги ва каттакон шиша фонус ўрнатилган эди. Кеманинг иккала биқинидан — устки қават палуба тагидан қопқоғи очиқ люклардан ўн олтига тўп оғзи чиқиб турарди. Гумбазсимон қилиб ишланган бортлар смола сурилганидан қорайиб йилтирарди.

Эрталаб кўлдан туман кўтарилган кезларда бу уч мачтали кема ҳавода муаллақ тургандай кўринар, худди Борис Голицин туҳфа этган ажойиб суратдаги Голландия кемаларига ўхшарди. Ҳамма нарса тахт, фақат шамол бўлишини кутишарди: шамол турса-ю, биринчи рейсга чиқиб сузишини томоша қилишса... Аксига икки ҳафтадан бери дарахт барги қимир этмасди. Кўм-кўк осмонда парча-парча булут имиллаб кўл устидан сузиб ўтарди холос. Кўтарилган тайёр елканлар лип-лип қиларди-ю, яна шалвираб қоларди. Пётр Қартен Брандтнинг ёнидан бир қарич ҳам жилмасди: бечора чол февраль ойдан бери бетоб, — ҳўл йўтал тутганда кўксини чангаллаб қоларди. Лекин бетоблигига қарамай, кун бўйи верфдан кетмас, жаҳли чиқиб одамларга бақирар, биронтанинг ялқовлик ёки тентаклик қилганини кўрса урарди, ҳам. Алоҳида фармон билан монастырь қарамоғидаги деҳқонлардан юз элликтача дурадгор, тахта тилувчи арракашлар, темирчи ва ер қазувчилар, елкан тикиш учун чевар хотинлар ҳайдаб келинган эди. Семёновский ва Преображенский полкларидан териб олинган элликка яқин солдат шу ерда денгиз касбидан таълим олар: арқон учини тугунлаш ва ечишни, мачтага чиқишни, команда тинглашни ўрганишарди. Уларга собиқ денгиз қароқчиси португалиялик Памбург таълим берарди; мўйлови қоп-қора ва тикандай қаттиқ, қушбурун, баджаҳл, баайни иблис эди. Руслар орасида, бу одам энг ёмон ишлар қилгани учун кўп марта дорга осилган, лекин ҳар сафар шайтон ёрдам қилиб тирик қолган, пировардида бизга қўшилди, деган гап юрарди.

Пётр тоқатеизланиб, юраги тарс ёрилгудек бўларди. Кун чиқар-чиқмас барабан чалиб ишчиларни уйғотишар, тезроқ турмаса — калтаклашарди. Баҳор тунлари калта, кўп одамлар тинкаси қуриб йиқиларди. Никита Зотов фармон ёзишга улгуролмасди: «У. ва К. ва О. Рос-

сиянинг улур подшоҳи ва улур князи» деб бошланган фармонларга биноан яқин атрофдаги помещиклардан озиқ-овқат, бугдой, гўшт, парранда талаб этиларди. Капалаги учган помещиклар ноилож араваларга ортиб верфга обориб беришарди. Ҳаммадан ҳам пул масаласи чатоқроқ эди. Пётрнинг Москвадан узоқроқда, ўзи билан ўзи овора бўлиб юрганига Софья суюнса ҳам, ичида — кошкийди ўша ерда кемаси ағдарилиб, укам чўкиб кета қолса, — дегани билан, барибир, Улкан саройнинг хазинасида ҳемири йўқ: ҳамма пулни Қрим уруши ютиб қўйган эди.

Ҳар гал бўш вақт топилди дегунча Франц Лефорт тўғри Переяславль верфига жўнарди, у келиши билан хурсандчилик бошланарди. У вино, колбаса, ҳар хил ширинликлар опкелар, кўз қисиб Анна Монсинг саломини етказарди, тузалиб кетгани ва ҳусни янада очилганини айтиб, совға тариқасида икки шиша шаробни қабул этмоғини герр Петердан илтимос қилди, дерди.

Янги содинган уйда тушки ва кечки овқат устида Переяславль флоти шарафига устма-уст қадаҳ кўтариларди. Флот учун оқ, кўк ва қизил матадан йўл-йўл қилиб узунасига тикилган алоҳида байроқ ўйлаб топишди. Ажнабийлар қадимги денгиз саёҳатлари, денгиздаги тўфон ва жанглар ҳақида ҳикоя қилишарди. Памбург оёқларини кериб, мўйловларини учуриб, португалча чулдираб, гўё чиндан ҳам қароқчилар кемасида кетаётгандай бақирар эди. Пётр кўзларини йириб, бутун вужуди қулоққа айланиб бу гапларни астойдил тинглар эди. Ахир, қуруқликда ўсган одамнинг денгизни бу қадар севиб қолишига сабаб нима бўлиши мумкин? Лекин у кечалари Алексашка билан сўрида ёнма-ён ётаркан, тушида бўрону довулларни, денгиз устини қоплаган қора булутларни, хаёлий шарпа сингари сузиб ўтган кемаларни кўрарди.

Минг авраб чақирйшса ҳам, ялиниб-ёлворишса ҳам Преображенскийга боргиси келмасди. Устма-уст хат келавериб безор қилганидан кейин, жавоб ёзиб қутуларди.

«Оламда энг меҳрибон ва ҳатто азиз жонимдан ҳам азизроқ онажоним, пошшо ойим Наталья Кирилловнага етиб маълум бўлғайки, менким номуносиб ўғлинг Петрунькадурмен, ҳақимга дуо қилмоғингни сўрамоқ баробаринда сенинг соғ-саломатлигингни билмоқ истайман.

Дарҳол Преображенскийга қайтиш ҳақингдаги буйругининг бажону дил бажарардиму, аммо на қилай, — зарур ишлар кўп: кемалар жиҳозланиб бўлгани йўқ, ҳамма иш арқонга қараб қолди. Сендин илтимосим шуки, ўзинг бу ишга бош қўшиб, ана шу арқонларни тўпхона маҳкамасидан тезроқ бизга жўнаттиргайсен. Танграм умримизни боқи қилгай. Шу билан сендин дуойи фотиҳа тилаб. Нобоп ўғлинг Петрус».

6

Эндилликда одамлар Ивашка Бровкиннинг уйи ёнидан ўтаётиб бошларидан шапкаларини олишарди. Бутун қишлоқ: «Ивашканинг ўғли Алексей ҳозир жуда катта амалдор, подшонинг ўнг қўли, агар Ивашка шама қилса борми — қанча бўлса, ўғли ўшанча пулни чўнтагига солиб қўяди» — деб биларди. Алёшка берган пулга (уч ярим сўм) Иван Бровкин бир ярим сўмига битта яхши ғунажин, мири кам қирқ тийинга — битта совлиқ, уч мидан — тўртта чўчқа боласи олди, от абзалини тузатди, дарвозани янгилади; бундан ташқари, баҳори экни учун мужиклардан саккиз десятина ер ижарага олиб, олдида бир сўм пул, бир челақ ароқ берди ва ҳосил ўрилганда ҳар беш боғдан бир боғини беришга ваъда қилди.

Шундай қилиб, Бровкин рўзгорини ўнглаб олди. Энди у белини чипта билан думғазадан эмас, Москвада расм бўлган белбоғ билан кўкраги тагидан боғлаб, жўрттага қорнини чиқариб юрарди. Шапкасини нақ қош устига қўндириб, соқолини чўччайтириб оларди. Бундай одамга таъзим қилмай кўр-чи! «Шошмай тур, кузда ўғлим олдида бориб ундан пул оламану тегирмон қураман», — дерди. Волковнинг бошқарувчиси энди уни «Ивашка» деб сансирамасдан — снх ҳам куймасин, кабоб ҳам қабилида «Бровкин» деб атайдиган бўлди; мажбурий хизматлардан озод қилди...

Бровкиннинг ўғиллари ҳам дастёр, қўлидан иш келадиган бўлиб қолди. Яков қиш бўйи қўшни қишлоққа қатнади, ўша ердаги дьячокда саводини чиқарди; Гаврилка эса, бўйи чўзилиб, чиройли ўспирин бўлиб етилди; кенжаси — ювон Артамошқа ҳам туппа-тузук эсли бола чиқди. Энди Ивашка болалари тўғрисида худога ноли-

маса ҳам бўларди. Қизи Санькага кўп ердан совчи келди, бироқ ҳозирги обрўйи ва мавқеини ҳисобга олганда, қизини анчайин қишлоқига — чипта кавуш кийган мужикка берадими, йўқми, — бу ёғини ўйлаб кўриш керак ҳали...

Июль ойида, қўшин Қримдан қайтаётган эмиш, деган гап тарқалди. Одамлар аскарларни, ота ва ўғилларини кутишарди. Кечқурунлари хотин-халажлар дўн-галак устига чиқиб йўлга тикилишар эди. Эл-юрт кезиб юрган бир девонадан суриштириб, ҳақиқатан қўшни қишлоқларда солдатлар аллақачон қайтганини билишди. Аёллар: «Демак, бизникилар ҳалок бўлипти...» — деб йиғлашга тушди. Ниҳоят, навкар Циган қишлоққа кириб келди. Унинг соқоли тикандай ўсиб кетган, бир кўзи оқиб тушган, кўйлаги ва шалвари эғнида чириб-ҳилвираб қолган эди.

Бровкин кечқурун бола-чақаси билан ҳовлида сургўштли карам шўрва ичиб ўтирган эди, аллаким дарвозани тақиллатди: «Ул руҳи муқаддас ва ота бир-ла ўғил ҳурмати», — деган товуш келди. Ивашка қошиқни қўйиб, шубҳалангансимон дарвозага қаради-да:

— Омин, — деди ва баланд овоз билан огоҳлантирди: — Шошма, итларим ёмон, тишлаб олади, эҳтиёт бўл.

Яшка дарвоза тамбасини суриб очди, Циган кирди. Ҳовлига, оила аъзоларига қараб чиқди-да, тишлари синган оғзини очиб хирилдоқ товуш билан:

— Салом! — деди-ю, стол ёнидаги ғўлага ўтирди. — Салқинда овқатланиясизми? Уйда нима, пашша талаб безор қилаяптими дейман, а?

Ивашка қошларини пирпиратди. Шу пайт Санька ўзбошимчалик қилиб Циганнинг олдида бир коса карам шўрва қўйди, этаги билан қошиқни артиб, унга узатди.

— Биз билан баҳам кўринг, отахон.

Бровкин Саньканинг бу қадар сахийлигидан ҳайрон қолди... «Ҳо-о, — деб қўйди ичида, — сочингни юларман ҳали!.. Топганимизни ҳар кимларга шунақа қилиб бераверсанг...» Лекин оғиз очишга истиола қилди. Циган оч эди, кўзларини қисволиб, косадан бош кўтармасди.

— Жанг қилдиларингми? — сўради Бровкин.

— Жанг қилдик.. (яна шўрвага ёпишди.)

Бровкин скамейкада ўрнашолмагандай типирчилаб яна савол берди:

— Ҳар ҳолда, қалай, тузукми?

— Чакки эмас. Урушда қандай бўлса, ўшандай жанг қилдик.

— Татарларни енгдингларми?

— Енгдик... Одамларимиздан йигирма минги Перекоп ёнида қирилди, қайтаётганимизда яна ўшанчаси йўлларда қолиб кетди...

Циган илжайиб сап-сарик сийрак тишларини кўрсатди.

— Ростини билгинг қелса, хонни қандай енганимизни Қримда чириб ётганлардан сўра... Жазира иссиқ, сув йўқ, чап ёқда — сассиқ денгиз, ўнг ёқда — Қора денгиз, кошки бу сувни ичиб бўлса, татарлар ҳамма қудуққа ўлимтик кўмиб ташлапти... Перекоп ортида турдик қаққайиб: на олға юра оламиз, на орқага. Одамлар, отлар — пашшадай қирилди... Шунақа жанг қилдик...

Циган мўйловини сидириб артинди, қизарган соғ кўзи ва гавҳарсиз ўлик кўзининг киприк-қовоқлари билан Санькага қараб: «Раҳмат, ойим қиз» — дегандай, тирсакларини столга тиради.

— Иван... Мен походга кетаётганимда сигирим қолувди...

— Ҳа, бошқарувчига айтувдик: ўзи қайтса, сигирсиз қандай кун кўради, деб кўрдик. Лекин қулоқ солмади, — олиб кетди.

— Шундай дегин... Чўчқалар-чи? Битта қабан билан иккита она чўчқани, қараб туринглар, деб жамоатга топшириб кетгандим-ку...

— Қарадик, оғайни, боқдик... Бошқарувчи бизни ем-хашакдан жуда-жуда қисиб қўйди... Биз ҳам сени, балки урушдан тирик қайтмас, деб ўйладик...

— Чўчқаларимниям Волков едимми?

— Ҳа, еди, заҳарига еди.

— Шундай дегин... — Циган таралмаган тиканақдай сочлари орасига панжаларини тикиб қашлади. — Ҳа, майли... Иван!

— Лаббай?

— Сеникида бўлганимни бировга айта кўрма, зинҳор оғзингин очма.

— Кимга айтардим? Оғзим доим ёпиқ.

Циган ўрнидан турди. Санькага кўз қирида қараб қўйди-да, секин-аста дарвоза томон юрди. Дарвозага етгач:

— Кўзингни оч, Иван, тагин оғзингдан гуллаб юрма... Хайр, — деди-да, чиқиб кетди.

Ўшандан бери қишлоқда ҳеч ким уни кўргани йўқ.

7

Овсей Ржов, Варваркадаги ошхона дарвозаси олдида гандираклаб, кафтидаги пулни санамоқда эди. Ўқчилар элликбошиларидан Никита Гладкий билан Кузьма Чермний унинг ёнига келиб тўхташди.

— Салом, Овсей.

— Чақа санашни йиғиштир, юр биз билан.

— Хунук гап эшитдим, гаплашиб олишимиз керак, — деб шивирлади Гладкий.

Чермний чўнтагидаги тангаларни жаранглатиб, хохлаб кулди:

— Айш-ишратга бемалол етади...

— Бировнинг пулини ўғирлаганларинг йўқми? — сўради Овсей. — Ҳей, ўқчилар, ўқчилар, бу нима қилганларинг?..

— Аҳмоқ, — деди Гладкий, — биз саройда қоровуллик қилдик, тушундингми?— Иккови ҳам кулиб юборди. Овсейни ошхонага судрашди. Бурчакдаги жойга ўтиришди. Ошхона мутасаддиси — баджаҳл чол уларнинг олдида бир кўзача вино билан шам қўйди. Чермний дарҳол шамни ўчирди ва столга энгашиб, Гладкийнинг шивирлаб бошлаган гапига қулоқ тутиб тинглади.

— Аттанг, сен ҳам ёнимизда бўлмадинг-да! Турибмиз қоровуллик қилиб... Қарасак, Федор Левонтьевич Шакловитий ичкаридан чиқиб келяпти. «Ҳалол хизматларинг учун малика сизларга беш сўмдан инъом қилди», — дейди.. Бир ҳамён тангани бизга узатди.. Қани кўрайлик-чи, гапни қаёққа бураркин, деб индамай турибмиз. У бўлса, огир хўрсинади: «Ҳей, ўқчилар, сиздек ҳалол хизматчиларга ачинаман. дейди, Москва дарёси ортида хотин, бола-чақаларинг би-

лан яйраб-яшнаган кунларинг ҳадемай тугайди», — дейди...

— Тугайди дейди! Бу қанақаси? — сўради Овсей ваҳм босиб.

— Бу шунақаси... «Сиз ўқчиларни кўчириб, бошқа шаҳарларга жўнатишмоқчи, дейди, мени ўқчилар маҳкамасидан ҳайдашмоқчи, маликани монастирга сургун қилишмоқчи... Ҳаммани гижгижлаб ишга солаётган ўша пошшо ойим Наталья Кирилловна... Пётрни ҳам шу ниятда уйлантирди, дейди... Ушанинг топшириги билан хизматкорларидан бири подшо Иванга секин таъсир қиладиган заҳар ичирипти, лекин кимлигини аниқлаёлмаяпмиз, дейди. Иваннинг хонасидаги эшикларига ёғоч, ўтин уйиб ташланган, бечора орқа йўлдан кириб-чиқяпти... Подшо Иваннинг беш кунлиги ё бор, ё йўқ. Ким сизларга меҳрибон бўлади? Ким сизларни ҳимоя қилади, ўқчилар?» — дейди.

— Василий Васильевич-чи? — сўради Овсей.

— Ҳа, улар фақат бир кишидан — Василий Васильевичдан кўрқишарди. Аммо боярлар ҳозир уни, Қримда шарманда бўлгани учун тутиб беришмоқчи... Пётрни елкамизга миндириб қўйишади ҳали...

— Йўқ, миндириб бўпти... Шошмасин ҳали! Бонг урилса қандай кўзғалишни яхши биламиз...

— Секинроқ гапир! — Гладкий Овсейнинг ёқасидан оҳиста тортиб қўйди-да, эшитилар-эшитилмас қилиб пичирлади:

— Фақат бонг уриш билан қутулиб бўпмиз, бундан етти йил бурунги кўзғолондагидай, ҳаммасини қирганимизда ҳам, бари бир, таг-томири билан суғуриб ташлаёлмаймиз... Аввало кекса она-айиқни бир ёқлик қилиш керак... Хўш, айиқчани ўз ҳолига қўйиб қўямизми? Шунгайм бош қотиришми? Уни ҳам найзага ўтқазиш керак, — шундай қилиб ўзимизни қутқармасак — иш чаток, йигитлар...

Никита Гладкийнинг гаплари хунук, нияти бузуқ эди. Овсей титраб кетди. Чермний қалайи стаканчаларга вино қуйди.

— Бу ишни енг ичида, исини чиқармасдан қилиш лозим. Ишончли кишилардан элликтачасини танлаб, кечаси Преображенскийга ўт қўйиш керак. Енғинда ҳаммасини пичоқ билан саранжом қиламиз, қўямиз.

Ўқчи полклари аллақачон ўз слободаларига жойлашиб олган, навкарлари билан урушга борган помешчиклар ҳам ўз қўргонларига қайтган эди; аммо Курск ва Рязань губерниялари йўлларида ярадор, мажруҳ ва қочоқлар ҳамон Москва томон судралиб келмоқда эди. Ўлар черков бўсағаларида уймалашиб, йиринглаб кетган яраларини кўрсатишар, раҳмдил одамларга чўлтоқ қўллариини чўзиб нола қилишар, киприкларини қайтариб, ўпирилган кўз косасини кўрсатишарди.

— Ушлаб кўринглар, православ мардум, камон ўқи бу, мана, кўкрагимда...

— Менга раҳм қилинглар, икки кўзим оқиб тушди, бошимга чўқмор билан чунонам солдиларки, о-о-о!

— Ҳой купец, мана, ҳидлаб кўр, қўлим тирсагимга-ча ириб кетган...

— Мана, қара, елкамдан тасма тилиб олишди...

— Бия сути ичканимиз учун чипқон тошиб кетди... Сахийлар, ҳолимга ачининглар!

Раҳмдил черков қавмлари сон-саноқсиз мажруҳларни кўриб ваҳимага тушишар, бир тийин, ярим тийиндан улашардилар. Кечалари эса, пастқам жойларда калласи кесилган ўликларни топишарди. Йўлларда, кўприк устида ва қоронғи тор кўчаларда қароқчилик қилишарди. Урушда соғ жойи қолмаган аскарлар тўда-тўда бўлиб Москва томон интилмоқда эди.

Москвада эса, танқислик ва қимматчилик. Савдо растасида кўпгина дўконлар ёпилган: баъзи савдогарлар солиқ тўлайвериш синган, баъзилари, пайт пойлаб ҳамма молу пуллариини яширган эди. Нарх-наво ошиб кетди. Халқда пул йўқ. Бозорга келган дон-дун ифлос, хашак аралаш, гўштлар қуртлаган. Урушдан кейин ҳамма балиқ ҳам озиб, майдалашиб кетгандай туюларди. Ҳамма танийдиган сомсапаз Заяц саватда шундай ярамас нарсани опчиқиб сотардики, ҳидидан кўнгил айнарди. Аллақандай заҳарли пашша пайдо бўлди, — чақиши билан одамнинг лаблари ва икки бети шишиб кетарди. Бозор тўла одам, тикилинчдан юриб бўлмайди, мундоғ қарасанг, оладиган нарса йўқ, фақат ҳаммомга тушганда керак бўладиган бадан супурги сотишади... Каттакон шаҳар очликдан, бекорчиликдан дарғазаб ҳолда гувиллар эди.

Михаил Тиртов арғумоқни шартта тўхтатди-да, шапкасини тўғрилаб олди. Ўзиям ниҳоятда чиройли, бекам-кўст, ясанган, чакмонининг, қотирма ёқаси бошидан баланд, лаблари бўялган, кўзларининг четидан то икки чаккасигача қалам тортилган. Эгри қиличи эроний узангига тегиб жаранглайди. Степка Одоевский айвон панжарасидан энгашиб Михаилга тайинлади:

— Олдин одамларнинг гапига мундоқ қулоқ солгин — қани, нима дейди... Дабдурустдан жар солиб ўтирма тагин..

— Хўп бўлади.

— Иннайкейин бақиравер: пошшо ойим билан Лев Кириллович ҳамма галлани атайлаб сотиб олди, Москвани очликдан қирмоқчи, дегин... Заҳарли пашша эсингдан чиқмасин, — бу балони ҳам бошимизга ана шу икки жодугар ёгдирди, дегин...

— Хўп бўлади.

Тиртов совуқ кўзлари билан арғумоқнинг икки қулоғи орасига тикилди-да, энгашганича отни ўқдай учириб, очиқ дарвозадан чиқиб кетди. Кўчада қўланса ҳид, чанг ичида қолди. Белигача яланғоч, баданини қип-қизил доғ босиб кетган аллақандай бир дайди, одамларни итариб, ўзини от тагига ташламоқчи бўлиб бақирди. Тиртов уни қамчи билан солиб қолди. Гадоёлар бадавлат бояринини тўрт томондан ўраб, кесакка айланган кўтир қўлларини чўзишди... Михаил қовоғини солиб, туртина-туртина оломон тўпланган жойга ўта бошлади.

— Бойвачча, бирор нарса бер...

— Ярим тийин ташла...

— Мен оғзим билан илиб оламан.

— Ярим тийин бер, ярим тийингина бер, бера қол...

— Яхшиликча бера қол, йўқса — усти бошингга ганда чаплайман...

— Бир сиқим бит сотаман! Ол — текинга бераман!

— Бос, отингга бостир мени, қориним оч, овқат егим келяпти...

Арғумоқ безовталаниб сувлиғини чайнар, ҳилпираган парча-парча латталардан, хурпайган сочлардан, даҳшатли башаралардан ҳуркиб, кўз қорачиқларини

ола-кула қилиб қаранарди. Дайдилар ва гадойлар борган сари ёпирилиб безор қилишарди. Михаил шу аҳволда бир амаллаб Ильинка кўчасининг охирига етди. Шу ердаги ходага икона осилиб, унинг тагига ёрлиқ қоқиб қўйилганди. Қандайдир савлатли бир киши баланд овоз билан ўқимоқда эди.

«Биз ким, улуғ подшоҳлардурмиз, сени, яъни аркони давлат боярин ва ҳимоячимиз князь Василий Васильевич Голицинни, бизга кўрсатган ҳалол ва бениҳоя хизматларинг учун, муқаддас крестнинг ва бутун христианларнинг ашаддий ёвига, дунёда энг ёвуз душманларга қарши жанг қилганлигинг учун ҳурматлаймиз, сенинг раҳбарлигингда қўшинларимиз шундоқ зарба бердиларким, бундоқ зарба ҳеч вақт, ҳеч қаерда бўлмагандур, кофирлар ўз юртида енгилдилар, пароканда бўлиб қочдилар...»

Оломон орасидан хириллаган овоз чиқди:

— Ким енгилди? Ким? Бизми ё татарларми?

Оломоннинг зардаси қайнаб, чуғурлай бошлади...

— Биз қачон татарни енгимиз, қаерда?

— Кримда уларнинг башарасиниям кўрмадик-ку!..

— Рост, татардан тумтарақай қочганларни кўрдик, бу рост...

— Анави ёрлиқ ўқиётган аҳмоқ, — ким экан ўзи?

— Кремлдаги мирза...

— Голициннинг малайи, ювиндихўр ити...

— Этагидан торт уни, бу ёққа торт...

Савлатли киши овозини чийиллатиб давом этди:

«...татарлар ўз уйларини кўйдирдилар. Перекопда ўз қишлоқ ва овулларига ўт қўйдилар, кўрқувдин жонларини ҳовучлаб, жирканч ўрдалари билан тумтарақай қочдилар, шул бонедан сенга рўпара бўла олмадилар... Сен ўз қўшининг ва одамларингни юқорида зикр этилмуш шон-шухрат ва улуғ зафар бир-ла, бизнинг чегарамизга эсон-омон олиб келдингким, бу ишинг — банисроил қавминин Миср тупроғидин олиб чиққан Мусо жасоратига баробардур. Бинобарин, биз жамики хизматларинг учун сени басидқидилдан муборақбод этиб кўкларга кўтарурмиз...»

Сочлари тиккандай, афти қоп-қора, гилай киши яна бақирди:

— Ҳой, саводхон, ўша ёрлиқда менинг тўғримда ҳеч нарса ёзилмаптими?

Ҳамма кулди. Баъзилар сўкиниб, четга чиқди. Бир парча лой чалп этиб ёрлиққа тегди... «Соқчи!» — деб бақирди саводхон, қўли билан юзини тўсиб... Тиртов от билан одамлар орасини ёриб, ғалай томонга яқинлашиб бораверди. Бироқ Циган синиқ тишларини иржайтирди-ю, кўз очиб юмгунча ғойиб бўлди. Аллаким от жиловиға чанг солиб: «Манавини қип-ялангоч қилиб ечиб олиш керак!» — деб қолди. Яна биров отга жуводдиз санчди, — аргумоқ пишқириб осмонга сакради. Оломон қароқччасига ҳуштак чалди. Тош учиб келиб, Михаилнинг юзини тирнаб кетди. Қийқириқ, ҳуштак, кулги садолари остида Тиртов оломон орасидан ўқдай отилиб чиқди-ю, қочиб қолди.

Никольск дарвозаси ёнида у икки отлиқни — Стёпка Одоевский билан ранги сўниқ, қирра бурун, мўйлови чиройли кишини кўрди. Эғнидаги кийими ғалати роқғижимланганига разм солинса — кафтан остида совут кийгани сезилиб турарди. Тиртов бошидан шапкасини олди-да, от ёлигача эгилиб, нотаниш кишига таъзим қилди. Бу қовоғи солиқ, пастки лаби билан устки лабини маҳкам қимтиб олган, ақл-идроки афтидан билиниб турган одам Фёдор Левонтьевич Шакловитий эди. У ғазаб билан оломонга тикиларди.

— Хўш, Мишка, халойиққа айтдингми? — сўради Одоевский.

— Бориб, ўзинг гапириб кўр-чи. (Тиртовнинг юзи чўғдай ёнарди.) Бу очофат аблаҳлар учун малика Софья нима-ю, Пётр нима, бари бир... Ўқчилардан икки юзтасини чақириб, бу аблаҳларни тарқатиш керак, — вассалом!..

— Уларнинг олдига гапга устароқ, қўлидан иш келадиган одамни юбориш керак, — деди тишини ғижирлатиб Шакловитий, — қани юринглар нон сўраймиз, дон оламиз, деб ҳаммасини Преображенскийга бошласин... Қўғирчоқ қўшин уларни кутиб олар... «Подшо Пётрнинг буйруғи билан немислар русларни калтаклапти», — деб гап тарқатамиз... (Одоевский кулиб юборди.) Боринглар, тезроқ шундай деб жар солинглар... Мен ҳам ишончли кишиларни бозорларга жўнатаман... Халқни Москвадан сал узоқлатиш керак, бонг уриб ҳаммани кўзғатишининг ҳожати йўқ, ўқчиларнинг ўзи билангина бемалол иш битирамиз...

Ҳар хил тусдаги тўрт от қўшилган ва ҳамма ёғини чанг босган қарета қалин ўрмон ичидан тўғри Переяславль кўли бўйига чиқди-ю, физиллаб келаверди. Серсавлат кучер ҳамда чап ёқдаги шатакчи отга миниб олган ялангоёқ, мужик атрофга кўз югуртирарди. Ҳамма ёқда хода, тахта, тўп-тўп пайраха, мажақланган смола бочкалари сочилиб ётарди. Аммо биронта одам асари кўринмас, фақат у ер-бу ерда хуррак товуши эшитиларди, холос. Соҳилдан сал нарида, смола сурилган тўртта кема турарди; бу кемаларнинг чорбурчак туйнукчалар ва ўймакор нақшлар билан безатилган баланд тумшук томони кўкимтир сувда акс ётарди. Мачталар орасида чайкалар учиб юрарди.

Қаретадан Лев Кириллович тушди, юзини буриштириб, белни уқалади, ҳар ҳолда йўл азоби: унчалик қаримаган бўлса-да, ичкиликдан ўзини тиёлмагани учун семириб кетган эди... Биронтаси келар ахир, деб кутиб турар, ўзи чақиришга эриниб, нуқул инқиллар эди. Кучер кўзларини қисиб офтобга қаради-да:

— Ҳаммаси ўхляпти... Дам олиш пайти,— деди.

Ҳақиқатан, салқин жойларда, ходалар ва бочкалар орасидан чиқиб турган гоҳ чипта кавушли оёқ, гоҳ ялангоч белидан қайтарилган ифлос кўйлак, гоҳ сочи таралмаган бош кўринарди. Отдаги мужик ялқов бояриннинг жонига ора кириб, бақириб-чақирди:

— Ҳо-о-ой, православ мардум, тирик жон борми бу ерда?..

Шундан кейин арқонлар орқасидан қоп-қора мўйловли (ҳар томони бир қаричдан), мастликдан афт-башараси солқиган, мутлақо русга ўхшамаган бир одам туриб келди-да, русча сўзларни бузиб ўшқирди:

— Сеники нига бакиради, ахмак!..

Кучер, қамчи билан солворайми, деган савол тарзида бояринга қаради. Бироқ Лев Кириллович қайтарди: бу чулчутнинг кимлигини билиб бўлмаса, — Пётрнинг генераллари ҳам маст бўлиб ерга ағанайверади, балосига қолиш мумкин... Обрўй сақлаб, сиполик билан:

— Подшо қаерда? — деб сўради.

— Шайтон билади қаерда,— жавоб қилди мўйловдор, яна арқонлар устига чўкди. Лев Кириллович биронта

русга ўхшаган одамни учратиш ниятида кўл бўйлаб қидириб кетди, ниҳоят, назар-писанд қилмасдан, чипта кавушлик одамни оёғи билан туртиб уйғотди. Дурадгор мужик чўчиб ўрнидан турди-да, киприкларини пирпира-тиб жавоб қилди:

— Эрталаб Пётр Алексеевич кўлда сузиб, кемадан тўп отиб юрувдилар, чарчаган бўлсалар керак, ухляп-тилар.

Пётрни қайиқдан топишди: у бошини чакмон билан буркаганича ухлаб ётарди. Лев Кириллович ҳамма одамга жавоб берди-да, бир ўзи қолиб, жияни уйғонишини кутди. Подшо ширин уйқуда хуррак отарди, голландча кенг шим почаларидан сарпойчан бошмоқ кийган ингичка оёқлари чиқиб турарди. Пётр уйқу аралаш пашша қўриб, оёқларини бир-бирига ишқалади. Жиянининг бу аҳволда ётиши, айниқса, пашша қўриши Лев Кирилловичга жуда ёмон таъсир қилди. Бутун подшолик қил устида турибди-ку, у бўлса пашшасини қўриш билан овора...

Шу кунларда боярлар Кремлда дангал гапирадиган бўлиб қолган эди: «Пётрнинг жойи—монастирь. Ичкиликка берилиб кетди, солдатлар билан улфатчилик қилади, ҳадемай қовоқхонада подшо тожини ҳам қиморга бой беради, — дейишарди. Кремлда яна маст-аласт санқиб юрган ўқчилар пайдо бўлганди. Аркони давлат боярлардан бирортаси ўтиб қолса, безбетлик билан икки қўлини белга тираб хўмрайишарди. Бу ширакайф қиличбозлардан безор бўлган Софья газабига чидолмай тутақиб ёнарди. Бадном лашкарбоши Голицин бўлса, мис қопланган ўз ҳарамида қовоғи осилиб, қарғадай шумшайиб ўтирар, ёнига Шакловитий билан Сильвестр Медведевдан бошқа ҳеч кимни киргизмасди. Ҳамма билардики, у энди ё шармандаликни бўйнига олиб ишдан четланади, ё қон тўкишга тўғри келса ҳам — тахтни эгаллайди. Кремль устида мудҳиш қора булутдек хавф-хатар айланарди...

Бу бўлса, — қайиқда ухлаб ётибди, оламни сув босса, тўпигидан келмайди...

— Эҳе, тоғажон, салом, Лев Кириллович!

Пётр қайиқ четига ўтирди. У офтобда қорайиб кетган, ҳамма ёғи кир, лекин хурсанд эди; кўзлари шинқираган, бурни пўст ташлаган, энди сабза бўлган мўйлов учлари буралган...

— Нега келдинг?

— Сени опкетгани, подшоҳим,— жиддий жавоб қилди Лев Кириллович, — анчайин бир илтимос эмас, жуда муҳим иш билан келдим, аҳвол шу қадар чатоқки, тезроқ Москвага бормасанг — сира иложи йўқ, сенсиз мен ҳам қайтмайман.

Лев Кирилловичнинг лўппи юзи уча бошлади, икки чаккасига шапка тагидан тер қуйилди. Пётр ҳайрон бўлиб қаради: «Эҳе, ялқов тоғамки шунчалик ҳовлиқиб узоқ йўл босибди, демак, ҳақиқатан аҳвол чатоқ», — деб қўйди ичида. Қайиқдан энгашиб, ҳовучлаб сувни ичди, шимни тўғрилади.

— Ҳа, майли, эрта-индин бораман...

— Эрта-индин эмас,— шу бугун. Бир соат ҳам кечикиш ярамайди. (Лев Кириллович жиянининг қулогига айтмоқчи бўлиб аранг энгашди). — Кеча кечаси Яузанинг нариги бетида Преображенскийнинг шундоққина ёнгинасида, буталар орасига биқинган элликдан қўпроқ ўқчиларни пайқаб қолдик. (Пётрнинг қулоғи ва бўйни бирданига чўғдай қизариб кетди). Преображенский полкининг солдатлари туни билан пилта ёқиб, бурғи гатиллатиб, тонг отгунча соқчилик қилишди... Анавилар дарёдан ўтишга қўрқди... Москвада нима гапнинг кейин эшитдик. Ўқчи Овсей Ржов сўзлаб берди, улар шундай қарорга келишипти: кечаси Преображенский қасрида қий-чув бошланиши билан ҳаммаси шайланиб эшикда турмоқчи, қаердан кимни судраб чиқилса, ким бўлмасин,— дарҳол қиличдан ўтказишмоқчи...

Пётр қўли билан кўзларини тўсиб олди, ҳатто панжалари ботиб кетгандай туюлди. Лев Кириллович гапини давом эттириб, оч халқни йўлдан оздириш ва Преображенскийга боришга унатиш учун Шакловитий бозорларга махсус одамлар юборганини айтди.

— Халқ ҳеч нимадан тоймайдиган бўлиб олди, фақат бир нарсани кўзлайди: бостириб кирса-ю, таласа... Софья бўлса, эрта-ю кеч яна бирор фитна уюштириш ниятида... Унинг энг яқин ўқчилари Спасская минорасидаги бонг қўнғироғига арқон боғлаб қўйишди. Аллақачон бонг уриб қўзғалишарди-ку, бироқ ўқчи полклар билан савдогар юзбошилар ва посадликлар иккиланиб туришипти: бонгнам ахир ҳамманинг жонига тегди-да... Вақт шунақа, боёрлар қамалда қолгандан баттар уй-

уйида қимирламай ўтирипти... Опамга қийин бўлди, шўрлик Наталья Кирилловна эс-хушидан айрилди... (Лев Кириллович тоғалик меҳри билан Пётрнинг кифтига суяниб, хўрсиниб қўйди.) Петрушка, баҳаққи-хўрмати парвардигор, сендан илтимос қиламиз: подшолик либосинг ва шоҳона улугворлигинг билан юртга кўри-ниб, дўқ уриб қўй... Халқ подшони соғинган,— бир тепиниб қўйсанг, бас, у ёғини ўзимиз тўғрилаймиз... Васька Голицин билан Сонька фақат бизнинг жонимизга эмас, ҳатто душманларимизнинг ҳам жонига тегди, ҳозир ҳамманинг жони ҳалқумига келган...

Пётр бундай гапларни кўп эшитган бўлса ҳам, лекин бугун тоғасининг шивирлаган товуши, хўрсиниб йиғлашидан уни ваҳм босди... Назарида, тепа сочи тик қилган ўша мудҳиш қийқириқлар яна қулоғига эшитилгандай бўлди, қийшайиб очилган оғизлар, шишган бўйинлар, яланғочланган найза учлари, залвори билан отилиб бориб найзалар устига тушган Матвеевнинг гавдаси — яна кўз ўнгидан ўтди... Болалик чоғида за-да бўлган эти жимирлашиб кетди!.. Ҳозир ўзининг ҳам оғзи бир ёққа қийшайиб, кўзлари қинидан чиқаёзиб, назарида, кўзга кўринмас найза бўйнига — нақ қулоғи остига санчилгандай бўлди.

— Петенька! Подшоҳим, сенга нима бўлди?— Лев Кириллович жиянини титраган кифтларидан қаттиқ қучоқлаб олди. Тоға бағрида Пётр типирчилаб, оғзидан кўпик сачратарди. Унинг пойма-пой сўзларида, чинқириқларида ғазаб, қўрқув, изтироб ва саросималик акс этарди. Хавотир олиб одамлар югуриб келишди, тутқалоқ тутгандан баттар юлқинаётган подшони ўраб олишди. Мўйловдор Памбург бир парча сополда арақ опкелди. Лекин Пётр, тишини маҳкам қисиб олиб сира ичмас, ёш бола сингари нуқул пишқириб тупук сачратарди. Уни судраб-суяшиб Лев Кирилловичнинг каретаси ёнига оборишди, лекин у тепиниб,— мени кўкатга ётқизинглар,— деб буюрди. Ниҳоят тинчиди... Сўнгра туриб ўтирди, қуруқ суякдан иборат тиззаларини қучоқлаганича — кўл узра йилтираган ҳарир буғ пардасига, кема мачталари устида учиб юрган чайкаларга узоқ тикилиб қолди. Аллақаёқдан гандираклаганича Никита Зотов пайдо бўлди. Эрталаб ўтказилган сайил-томоша муносабати билан князь-папа бўлгани учун эғнида рўдапо кийим, сочи таралмаган, сочу соқоли-

га похол илашган эди. Зотов Пётрнинг ёнига ўтирди, худди соқолли хотиннинг ўзгинаси,— унга ачиниб тикилди.

— Пётр Алексеевич, мен аҳмоқнинг гапигаям бир марта қулоқ солгин...

— Йўқол кўзимдан...

— Ҳозир йўқоламан, отахон... Мана оқибат.. Уйнаб бўлгандирмиз энди... Ташлаш керак... болалик қилиқларни...

Пётр тескари қараб олди. Никита Пётрнинг юзига у томондан қарамоқчи бўлиб, тиззасида эмаклаб у ёнига ўтди. Пётр уни итариб юборди-да, индамай каретага чиқди. Лев Кириллович югуриб келаркан, наридан-бери чўқиниб қўйди...

11

Успенский жомесида тушки ибодат маросими адо этилмоқда. Патриарх хори чап томондаги клиросда¹, ўнг томонидагисида подшо хизматкорларидан тузилган хор — навбатма-навбат хониш қилади, гоҳ ўспиринларнинг майин, ёқимли овози, гоҳ катталарнинг зўр бериб бўкирган товуши қорамтир — тилла ранг гумбаз остида жаранглайди. Заррин ромли иконалар рўпарасида оҳиста чирсиллаб ёнаётган сон-саноқсиз шамлар шуъласи боярларнинг қизариб кетган юзларида акс этади.. Патриарх ибодат дуёларини ўтамоқда, у худди суздалик расом чизган жафокаш авлиё суратини эслатади ва гўё ҳозиргина рамдан тушиб келганга ўхшайди, фақат кўзлари жонли, қўллари бўшашган, киндигигача тушган эчки соқол зарварақ ридо узра сузиб юрибди. Сочлари жингалак-жингалак бўлиб ўсган ўн икки нафар айиқ башара барзанги дьякон оғир бухурдонларни шарақлатиб соллантиришади. Бухур тутуни орасида патриарх сузиб юради, икки ёнида митрополитлар ва архиерейлар... Архидьяконнинг жарангдор хитоблари, ўткир шароб сингари, бутун жомени сархуш қилган. Бу — Учинчи Рим эрур. Мағрур рус қалби яйрамоқда, қувонмоқда.

¹ Черковда хор группаси турадиган жой. (Тарж.)

Подшо турадиган жойда — қизил чодир тагида Софья. Унинг ўнг томонида — подшо Иван, — кўзлари ча-ла юмуқ. Заҳил юзининг икки ёноғи ўтдай ёнмоқда; чап томонида — новча Пётр, — бўйига қараганда кийими шу қадар калтаки, гўё подшо либосида ҳайитга яса-ниб чиққан мужикка ўхшайди. Боярлар огизларини дастрўмол билан тўсиб, унга масхараомуз тикилиша-ди: бирам бесўнақай, ношуд йигит бўптики, бирпас тек туrolмайди, пайпоқдор розга ўхшаб нуқул ер топтай-ди холос, хатто бўйинини ҳам тўғри тутиб туролмайди... Лекин Софья уста: ҳукмдор ўзини қандай тутиши ло-зимлигини яхши билади. Баландроқ кўриниш учун оё-ғи тагига курси қўйдирган. Чеҳраси мулойим, кафтла-ри кўкрак устида жуфтланган, кўкси ва бармоқлари икки кифти-ю қулоқлари, бошидаги тожи-дуру гавҳар-лардан товланиб ёнмоқда. Гўё Қозон монастиридаги биби Марям образига жон битиб чодир остига келган-дек... Бироқ анави кукуйлик маишатпарастининг лаб-лунжлари дўппайиб, огиз четлари осилиб кетибди, гўё шартта тишлаб оладигандай, лекин барибир тиши ўт-майди... Кўзи хунук, — газаб ва кибр-ҳаво акс этади... Дилида тақводорлик, художўйликдан асар йўқлиги ҳаммага яққол кўриниб турибди...

Ибодат тугади. Черков ходимлари ҳовлиқиб, югу-ришиб қолди. Туғ-яловларни, фонусларни, крест ва иконларни даст кўтаришди. Йўл бўшатган боярлар ва дворянлар орасидан крест намойиш маросими кўзгал-ди. Дьяконлар суяб олган патриарх подшоларга таъ-зим бажо келтиргач, азалий қоидага биноан, Қозон мо-настиридан келтирилган биби Марям образини кўтариб олишларини ва уни Қизил майдонга — Қозон жомесига оборишларини улардан илтимос қилди. Москва митро-полити образни Иванга узатди. Бироқ у сийрак соқоли-ни чимдиб, Софьяга қаради. Малика қимирламади, ҳайкалдай қотиб, туйнукдан тушган шуълага тикилган-нича миқ этмай тураверди...

— Кўтариб оборолмайман, — деди Иван, — қўлим-дан тушириб юбораман...

Шунда митрополит образни, Пётр қолиб Софьяга узатди. Маликанинг қўш-қўш узуклар билан безанган оғир қўллари чўзилди-да, образни маҳкам чангаллаб олди. Софья кўзларини шуъладан олмасдан курсича-дан тушди; Василий Васильевич, Фёдор Шакловитий,

Иван Милославский,— учови ҳам сувсар пўстинда, дарҳол ҳукмдор малика ёнига тўпланишди. Жоме ичи жимжит бўлди-қолди.

— Бу ёққа бер...— деган ноаниқ, бўғиқроқ товушни ҳамма эшитди.— Менга бер!..— Янада қаттиқроқ газаблироқ бақирди овоз.— Ҳамма Пётрга қараб тикила бошлагач, билдики, бақирган ўша... Юзига қон қуюлган Пётр, кўзларини ўқрайтириб укки сингари гир айлантирар, чодирнинг буралма олтин тирговичини чангаллаб олганидан чодир нари бориб, бери келарди...

Аммо Софья салгина тўхталди-ю, на бурулиб қаради ва на парво қилди. Пётр тутилиб-тутилиб, шармҳаёни йиғиштириб қўйиб, бутун жомега эшитиладиган қилиб бақирди:

— Иван кўтармаса, мен кўтарам... Сен ҳарамингга бор... Иконани менга бер... Бу аёл кишининг иши эмас... Мен бунга йўл қўймайман!..

Софья сузилган кўзларини фариштавор осмонга қаратиб мулойим овоз билан:

— Хонишчилар, улуғ айём куйини бошланглар,— деди.

Шундай деди-ю, пастга тушиб, боярлар сафи орасидан оҳиста юриб, дур-гавҳару жавоҳиротга кўмилган пакана гавдасини селкиллашиб, узоқлашди. Пётр бўйинини чўзганича унинг кетидан қараб қолди. (Боярлар— ана кулги-ю, ана шармандавозлик, дегандай дастрўмол билан оғизларини тўсиб пиқирлашди.) Иван оҳиста пастга тушиб, опаси кетидан эргашаркан Пётрнинг қулоғига шивирлади:

— Қўй энди, Петрушка, опам билан яраш... Нега уришасиз, нимани талашасиз ахир...

Шакловитий курсидан энгашиб, Василий Васильевичга қаттиқ тикилди. Тўқ-қизил шойи ридо кийган Сильвестр Медведев, қарға қанотига ўхшаш йилтироқ соқолининг учидан оҳиста тутамлаб тишлар, у ҳам Голицинга тикилар эди. Ётоқхонада, стол устида биттагина шам ёнарди. Каравот устидаги серҳашам чодирга қадалган туяқуш патлари бошдан-оёқ шифтга соя ташларди; у ерда антиқа расмлар: қанотли отлар, учиб

юрган гўдаклар ва яланг оёқ қизлар — юзи худди Василий Васильевич ўхшаш қаҳрамон суратини гулчамбар сингари ўраб олганди. Василий Васильевич эса, айниқ териси солинган скамейкада Қрим походида илашган безгакдан эти жунжикиб ётар эди. Олмаҳон мўйнасидан тикилган пўстинга оғиз-бурнигача бурканиб, қўлларини енгига тикиб олган эди.

Князь анчагача индамай ётиб-ётиб, ахийри:

— Йўқ, — деди эътироз билдириб, — мен бундай, гапларга қулоқ сололмайман... Худо унга жон берган, фақат худо унинг жонини олиши мумкин...

Шакловитий, зардаси қайнаб, шапкасини тиззасига урди-да, Мёдведевга қараб қўйди. Фёдор дарҳол далил келтирди:

— Инжилда: «Қасоскор юбораман», — дейилган, бунинг маъносини шундай тушунмоқ лозим: жонни худонинг ўзи олмайди, балким, унинг амри бир-ла инсон қўли олади...

— Ибодатхонада қовоқхонада бақиргандай бақирди, — деб илова қилди Шакловитий. — Софья Алексеевнани шундай қўрқитиб юбордики, малика ҳали ҳам ўзига келгани йўқ... Қўйиб берсанг, ҳадемай ўз солдатлари билан Москвага бостириб киради, уч мингдан кўп бўлса борки, кам эмас... Ҳаммаси боқувда семирган айғирдай йигитлар... Гапим тўғрими, Сильвестр?

— Ушанда кўрасизлар одамларни хонавайрон қилишини, православ черковини хўрлаб, дарё-дарё қон тўкишини... У туғилган куни мен юлдузларга қараб фол кўрганимда тепа сочим тикка бўлгани бежиз эмас: ўшанда ҳамма ҳарфлар, рақамлар ва чизиқлар қонга беланиб кетган эди-я... Ҳа, ҳа... ўшандаёқ, юлдузлар башоратидан огоҳ бўлинглар, дейилган...

Василий Васильевич тирсагини тираб, ёнбошлаб ўтирди. Унинг ранги ўчиб, тупроқдай бўзариб кетганди...

— Ёлгон гапираётганинг йўқми, поп? (Сильвестр кўксидagi крестни пеш қилиб кўрсатди.) Нималар деяпсан ўзинг, а?

— Биз ўша фол натижасини кўпдан кутиб юрувдик, — деди, лекин шу қадар хунук овоз билан айтдики, Василий Васильевичнинг бадани сесканиб, умуртқа суягини муздай нарса ялаб ўтгандай бўлди. Шакловитий кумуш занжирида шилдириб ирғиб турди-да,

қиличини авайлаб ушлади-ю, шапкасини қўлтиққа қистирди.

— Ҳозир пайти, кейин кеч бўлади, Василий Васильевич... Кўзингни оч,— калламиз найзага санчилмасин тагин... Юрагингни олдириб қўйибсан, нуқул сусткашлик қиласан,— қўлимизни боғлаб қўйдинг...

— Мен қўлингизни боғлаганим йўқ...

Гап шу билан тугади: уни кўндиролмадилар. Шакловитий кетди, ола-тасир от чоптириб дарвозадан чиққани дераза ортидан эшитилди. Медведев князнинг бош томонига келиб ўтирди-да, патриарх Иоакимдан гап очди: икки юзли аҳмоқ, ўлгудай бўшашган, деб қоралади. Митрополитлар ридохонада кийинтираётиб нуқул уни туртишади, юргандан кейин уч бармоқларини жуфтлаб, кетидан майна қилишади. Патриарх деган ёшроқ бўлмоғи лозим, билимдон олим бўлсин, ўшандагина черков боғи эрамдек гуллаб, шод-хуррамликка тўлади....

Сильвестр Медведев атиргул ва занжабил мойи сурилган соқоли билан Василий Васильевичнинг қулоғини қитиқлаб аврар эди:

— Эҳ, князь, қани энди тож сенинг бошингда бўлса-ю, муқаддас гуллар билан безалса уни... Ростини айтсам, мен ҳам, ўлай агар,— патриарх ридосини кийишга жон деб рози бўлардим... Ушанда яйрар эдик-да... Васька Силин нима бўлишини олдиндан билаверади. Улуғ Иван жомесининг қўнғироқхонасига чиқиб, панжалари орасидан қуёшга қарапти-ю, қуёш юзидаги белгиларда ана шу ҳодисаларнинг ҳаммасини кўрипти... Сен Силин билан гаплашиб кўр... Иоаким тўғрисида буням эшитиб қўй: ҳар шанба кuni унга Преображенскийдан яширинча тўрт челақ балиқ келтириб беришяпти... У ҳам индамай оляпти...

Медведев ҳам кетди. Шундан кейин Василий Васильевич қуриқшаган кўзларини очди. Қулоқ солиб тинглади. Эшик орқасидан ётоқхона хизматчисининг хурраги эшитилди. Ҳовлида соқчилар гишт йўлакни тапиллатиб айланишарди. Василий Васильевич шамни олди-да, каравот орқасидаги махфий эшикни очиб, тик зинадан пастга туша бошлади. Князь безгакдан совқотиб қалтирар, мияси ғовлаб ишламасди. Дам-бадам тўхтаб шамни баланд кўтарарди-да, ваҳм ичида пастга, зим-зиё қоронғиликка тикиларди..

«Улуғ орзу ниятларимдан воз кечиб, ота мерос мулк-кимга жунасаммикан? Фитна-фасод, галаён тинчигунча, менсиз бир-бирининг этини еб, жиннилиги босилиб, ўзларига келгунча четроқда юра турсаммикан?.. Хўш, шармандавозлик-чи, бадномлик-чи? Яқинда полкларни жангга бошлаган князь Василий энди ғоз боқиб юрипти, дейди-ку одамлар... (Муздай қўлидаги шам қалтираб кетди.) Тожга чанг солмоқчи эди, энди товукни ушлаб ўтирипти... (Тишларини тақиллатиб, бир неча пиллапоя пастга тушди.) Ахир, бу нима деган гап: Софья, Шакловитий, Милославскийлар нима истайди? Ўлдириш! Уни эмас, подшони-я! Борди-ю, енга олмасак-чи? Бу ишнинг кети қоронғи, чатоқ иш, нотўғри иш... Худое, ўзинг йўл кўрсат... (Гишт деворга суяниб чўқинди.) Замон тинчигунча касал бўлиб ётсам ҳам майли эди...» .

Василий Васильевич пастга тушди, қийналиб темир сўргични очди-да, гумбаз шифтли ертўлага кирди: бурчакда, намаг устида оёғидан занжирга боғланган сеҳргар Васька Силин ётарди...

— Марҳаматли боярин, нега мени бу аҳволга солдинг? Ахир, мен сенга...

— Тур...

Василий Васильевич шамни ерга қўйди, пўстинга ўраниб олди. Яқинда князнинг буйруғи билан Медведевникида яшовчи Васька Силинни ушлаб келишган ва кишанлаб ертўлага қамаб қўйишган эди, чунки Васька: баъзи давлат арбоблари мендан қувватибо олишади ва бу гиёҳдан фойдаланиб, номини айтаб бўлмайдиган юқорида истиқомат қилувчи кимса билан ишқий алоқа қилишади, бу хизматлари эвазига уларга Москвадан қўра берилади ва истаганча айш-ишрат қилишга йўл қўйилади, деб-оғзидан гуллаб қўйган эди...

— Қуёшга қарадингми?— сўради Василий Васильевич.

Васька чулдираб князнинг оёғига йиқилди, товони тагидаги тупроқни икки жойдан ўпди. Ўрнидан турди: бўйи пакана, гавдаси йўғон, тўмтоқ бурун, тепакал, қаншаридан бошланган қалин қоши икки ёққа қайрилиб, то қулоқлари устидаги жингалак сочларига бориб тақалган, чуқур ва ўйноқи кўзлари ўтдай ёниб, чақнаб турарди.

— Эрталаб жомхонага олиб чиқилганда қарадим, иккинчи марта — туш пайтида қарадим. Нимаики кўрган бўлсам, яширмайман...

— Ишонгим келмайди,— деди Василий Васильевич,— осмондаги ёруғ нарса, унда қандай белгилар бўлиши мумкин. Ёлғон гапиряпсан...

— Белгилар, ғалати белгилар... Биз панжа орасидан қараб биламиз. Худди китобга қарагандай менга аён бўлади... Бошқалар, масалан, квас турпига ёки ғалвир орқали ойга қараб фол кўришади... Ҳамма гап белгиларнинг маъносини билишда... Айланай, отахон,— бирдан Васька тўмтоқ бурнини тортиб, ўнгу сўлига чайқалиб, князга қаттиқ тикилди.— Эҳ,— барака топкур... Мен ҳаммасини кўрдим, ҳаммасини биламан... Бир подшо турипти; бўйи новча, афти қора, елкасида тож ликиллаб осилиб қопти... Иккинчи подшонинг юзидан нур томади... Эҳ, нимасини айтай... бошида учта шам ёниб турипти... Икки подшонинг ўртасида — икки одам худди эр-хотиндай қучоқлашиб, нуқул айланади. Икковининг ҳам бошида тож, икковининг орасида қуёш ловиллаб ёняпти...

— Нима деб валдираганингни тушунмадим,— деди Василий Васильевич, шамни олиб чекинди.

— Албатта мурод-мақсадингга етасан... Ҳеч нарсадан қўрқма... Қаттиқ тур... Мен берган гиёҳларни ишга сол, ишга солавер, унда гап кўп: ишинг ўнгидан келади... Қизга ором берма, юрагини ўрта, юрагини... (Василий Васильевич эшик олдида бориб қолган эди.) Барака топгур, айтгин, занжирни ечиб қўйишсин... (Васька занжирдаги кўппак сингари юлқинди.) Отахон, айтгин, менга овқат беришсин, кечадан бери туз тотганим йўқ...

Эшик тарсиллаб ёпилгач, Васька занжирни шарақлатиб, хунук овоз билан ув тортиб йиғлай бошлади...

13

Элликбошилардан Кузьма Чермний, Никита Гладкий ва Обросим Петров, ўқчиларни йўлдан оздириш ниятида аврайвериб она сутлари оғизларидан келди. Слободадаги уй эшикларини шартта очиб: «Санлар бу ерда хотинчаларинг билан ётибсан, яқинда ҳамманг каллангдан ажрайсан»,— деб бақирарди. Қўшхоналарга кириб: «Боярлар қўрасига савдогарлар уйига қорамой суртиб белги қўямиз-да, дўконларини талаймиз, ашқал-дашқолларини опкелиб қўшхонага тўплаймиз... Ҳа, энди бизга

яна дориламон», — дейишарди. Бозорларга варақалар ташлаб кетишар ва ўша заҳотиёқ ўзлари пайдо бўлиб, шалоқ сўкиниб, халққа ўқиб беришарди...

Бироқ ўқчилар, ҳўл ўтин сингари пишиллاردни-ю, лекин ёнмас эди, чунки қўзғолон кўтарилишидан бирон нишона кўринмасди. Ҳар хил хаёлга бориб қўрқишарди ҳам. «Уни қара, Москвани гуж-гуж ярамас одамлар босиб кетган, қани бонг уриб кўр-чи,— шундай ур-йиқит бошланадики, қайтага бор-будингдан ажраласан...»

Бир кун эрталаб Мясницкий дарвозаси ёнидан сулайиб ётган тўртта ўқчини топиб олишди: тўрттови ҳам хушсиз, бошлари мажақланган, оёқ-қўллари синган эди. Уларни Стремянный полкига, қўшхонага олиб келишди. Дарҳол Фёдор Левонтьевич Шакловитийга одам юборишди; у келгач, ярадорлар воқеани гапириб беришди:

«Дарвозада соқчилик қилиб турувдик, лекин, худо урсин, ичганимиз йўқ. Тоғ ёришай деб қолувди... Бирданнига вайропа орасидан бир тўда отлиқ ўқдай учиб чиқди-ю, суриштирмасдан, бизни чўқмор билан, сўйилу шашпар билан савалай кетди... Айниқса биттаси — оқ атлас камзул, боярча шапка кийган йўғон йигит жудаям зolim экан. Шериклари уни тинчитмоқчи бўлиб: «Бас энди, Лев Кириллович, ўлдириб қўясан-ку...» деб шунча қайтаришса ҳам у: «Ҳали бу ҳам оз, укаларим учун ланати ўқчилардан ўч олмай қўймайман», — деб роса бақирди...

Шакловитий заҳарханда билан тинглади, ярадорларнинг жароҳатини кўздан кечирди. Чўрт узилган бармоқни қўлига олди-да, зинапоядан туриб тўпланган одамларга ва ўқчиларга кўрсатди: «Ҳа, бу аҳволда ҳадемай сенларни ҳам оёқларингдан судрашад», — деди.

Таажжубланарли ҳодиса. Лев Кирилловичдан бунақа хунар чиққанига ҳеч кимнинг ишонгиси келмасди. Аммо Гладкий, Петров, Чермний слободаларни тинмай айланишар: Лев Кириллович ўртоқлари билан кечалари изгиб юрипти, етти йил муқаддам Кремлни талаган ўғриларни топиб ўлгудай калтаклашпти, деб нево тарқатишарди...

«Ўғри бўлгандан кейин уради-да,— дейишарди ўқчилар бўшашиб,— бошини силармиди...»

Ўч кундан кейин яна ўша отлиқлар, яна ўша йўғон боярни Покровский дарвозаси ёнида пайдо бўлди, чўқмор билан, сўйилу шашпар, қамчи-ю, қилич билан ёни-

рилиб, соқчилардан аллақанчасини ярадор қилди... Баъзи полкларда бонг урилса ҳамки, ўқчилар бутунлай ваҳимага тушиб, кўчага чиқмади... Кечалари соқчилар постни ташлаб қочишарди. Посбонликка камида юз киши юборилсин, тўп берилсин, деб талаб қилишарди... Сиртдан қаралса — ўқчилар бутунлай ювош, мулойим бўлиб қолган эди...

Бир неча кундан кейин, ўша безориларни одамлар гўё танипти, деган гап тарқалди: Стёпка Одоевский билан унинг баччаси Мишка Тиртов эмиш, яна биттаси Пётр Андреевич Толстой, оқ камзуллиги эса — ҳатто боярин ҳам эмас, оддий мирза, пошшо ойимнинг яқин кишиси Матвейка Шошин эмиш... Одамлар ҳайрон бўлиб қўлларини ёйишар, — бу хилда безорилик қилишдан мақсадлари нимакин, дейишарди.

Москвада аҳвол чатоқ, нотинч эди. Ҳар кеча Кремлдан беш юз кишини соқчилик қилишга чиқаришарди. Улар маст бўлиб қайтарди. Ут қўйилишини, ёнғин бошланишини кутишарди. Мурвати ғалати, қўлбола гранаталар тайёрлашипти, Никита Гладкий махфий равишда Преображенскийга обориб, подшо Пётр ўтадиган йўлга ташлаган экан, граната ёрилмапти, деган гап юрарди. Ҳамма ниманидир кутиб писиб қолган эди.

Преображенскийда эса, Пётр қайтганидан бери тўп-возлик тинчимасди. Соқоли қирилган, яшил камзул, шляпка кийган, жингалак парикли солдатлар йўлларидаги ғовлар ортида шайланиб турарди. Бозорда дайдиб юрган одамлар қий-чув кўтариб бир неча бор Преображенскийга бостириб кирмоқчи, омборхоналарни таламоқчи бўлишди-ю, лекин Язуага етмасданоқ ҳар қадамда солдатларга дуч келишди: улар милтиқ ўқталиб қайтаришди. Хуллас, нотинчлик ҳамманинг жонига текканидан одамлар: кошки бири ўлиб бири қолса-ю, биз қутулсак, — ё Софья Пётрни бир ёқлик қилса, ёки Пётр Софьяни... Қандай бўлмасин, юрт тезроқ тинчий қолсайди... — дейишарди.

Йўл-йўлакай ғовлардан ўтиб, Мясницкая кўчаси бўйлаб Василий Волков отлиқ келмоқда эди. Уни ҳар қадамда тўхтатишар, у эса: «Подшо Пётрнинг дастурхон-

чисиман, қўлимда подшо фармони бор»,— деб жавоб қиларди. Лубянский майдонидаги гулханлар шуъласи пасттаккина минорани, бир учи Неглинная кўчасига — қоронғиликка кириб кетган тепаси кунгирали нураган деворларни ёритарди. Юлдуз тўла август осмони қорайганга, хандоқ ва деворлар ортидаги дарахтзор янада қалинлашганга ўхшаб кўринарди. Вақт алламаҳал бўлгани учун қатор-қатор дўконлар атрофида зот учмас эди. Ўнг томонда, Стремянный полкининг узун иморати олдида ойболта кўтарган бир тўда одам ўтирар эди.

Волковни Борис Алексеевич Голицин шаҳарда нималар бўлаётганини билиб келиш учун (аслида — арзимаган бир баҳона билан) атайлаб жўнатган эди. Ҳозир у кундузи ҳам, кечаси ҳам Преображенскийдан силжимасди. Қасрдаги мудроқ ҳаётдан асар ҳам қолмаган эди. Пётр Перееяславль кўлидан бутунлай ўзгариб қайтган эди. Илгариги шўхликдан энди оғиз очилмасди. Ўша кунги Қозон иконаси воқеасидан сўнг уйга шу қадар жини қўзиб қайтдики, куф-суфлаб аранг ўзига келтиришди... Ҳозир унинг энг яқин кешилари Лев Кириллович билан Борис Голицин эди. Учови эшикни беркитиб олиб, пичирлаб гаплашар, Пётр уларнинг гапидан чиқмасди. Кичик қўшиндаги солдатларга қўшимча овқат белгиланди, янги белбоғ ва қўлқоп берилди,— бунинг учун Кукуйдан пул қарз олинди. Пётр энди ўнта қуролли соқчисиз ҳовлига ҳам, далага ҳам чиқмас эди. Хавотирлангандай дам-бадам ўнг-сўлига қаранаверар, гумонсиратгандай ҳаммага қаттиқ тикилиб қоларди. Бугун Волков отга минаётганда Пётр деразадан унга бақириб:

— Агар Софья менинг тўғримда гап сўраса,— индама... Найзага санчтирса ҳам, чурқ этмагин,— деб тайинлаган эди...

Волков кимсасиз майдонга кўз югуртириб чиқди-да, отга қамчи босди... «Тўхта, тўхта»— деган даҳшатли овоз эшитилди қоронғилик ичидан. Новча ўқчи пилта милтиғини судраб, унинг олдидан тўсиб чиқди. «Қаёққа кетяпсан, онангни...» — деб от жиловидан ушлади...

— Ҳой, кўзингни оч, мен подшонинг дастурхончиси бўламан...

Ўқчи ҳуштак чалди. Яна бештаси югуриб келди... «Қим экан ўзи?...»— «Дастурхончи?...»— «Бизга худди шунақаси керак...»— «Ўз оёғи билан келибди...» Ўқчилар уни ўраб олишди-да, ҳовлига судрашди. У ерда гулхан

ёруғида Волков новча ўқчини танида: бу Овсей Ржов эди. Иш чатоқ... Овсей от жиловини ҳали ҳам қўйвормасдан бақирди.

— Ҳой, ким бор оёғи чаққонроқ, зинғиллаб бориб Никита Гладкийни топиб келинглар...

Икки ўқчи, боргиси келмаса ҳам ноилож кетди. Ўқчилар гулхан ёнидан, қўшхона сўриларида туриб, арвалардан тушиб келавердилар. Элликка яқин одам тўпланди. Ҳаммаси гўё бу ишнинг уларга алоқаси йўқдек индамай қараб турарди. Волков ўзини дадил тутиб:

— Бу ишларнинг яхши эмас, ўқчилар,— деди,— Бошларнинг иккитами — бири кетса бири қолади деб ўйлайсизларми?.. Мен подшодан фармон келтирялман, сиз бўлса, мени ушлайсиз: бу хиёнат, босқинчилик...

— Овозингни ўчир,— деб ўшқирди Овсей пилта милтиқ билан урмоқчи бўлиб.

Кекса ўқчи уни тўхтатди:

— Унга тегма, бу одамнинг ихтиёри ўзида эмас...

— Ҳа, тўғри, ихтиёр менда эмас. Мен подшонинг хизматкориман. Хўш, сизлар кимнинг хизматкорисизлар? Кўзларингни оч, ўқчилар, аттанг деб қолманглар тагин. Бир вақтлар Хованский яхши эди, уни нима қилишди? Сизларни яхши деб мақтанишар эди, хўш, Қизил майдондаги эсдалик тош қани, эркингиз қани?

— Валдирашни бас қил, қанжиқ! — бақирди Овсей.

— Сизларга ачинаман холос. Голицин сизларни даштма-дашт судраб, сарсонликка солгани ҳалиям камлик қилганга ўхшайди... Яна ўшанга ёрдамлашинг, ёрдамлашаверинглар,— яқинда сизларни унинг походга ҳайдайди... Кейин уйма-уй юриб тиланчилик қиласиз... (Ўқчилар баттар қовоқларини осилтириб ҳамон чурқ этмасдилар) Подшо Пётр ёш бола эмас... Сизлардан кўрқадиған вақти ўтиб кетди... Кўрқиш қанақалигини энди у сизларга кўрсатиб қўяр... Бунақа босқинчиликни бас қилинглар...

— Ҳа-аҳ! — деган кимнингдир ваҳшиёна овозидан ўқчилар чўчиб тушди. Волков хириллаб, қўлларини кўтарганича чалқанчасига кетди: Никита Гладкий орқадан чопиб келиб отга сакраган ва Волковнинг томоғидан бўғган эди,— иккови барабар ағдарилиб тушди. Никита ўнгланиб олиб, унинг устига минди-да, тишига муштлади, шапкасини учуриб юборди, қиличини тортиб олди. Сўнгра иргиб турди-ю, қиличини ўйнатиб хохолаб

кулди: унинг пешанаси кенг, юзи чўтир, оғзи ниҳоятда катта эди.

— Кўрдингларми,— мана унинг қиличи... Мен подшо Пётрни ҳам шундай ағдариб ташлайман... Ушла бун, Кремлга судра, Фёдор Левонтьевич ҳузурига...

Ўқчилар Волковни турғизиб тепадан пастга олиб тушишди-да, Хитой-шаҳар деворлари ёнидан, қарға уялари босиб кетган, қинғир-қийшиқ эски толлар тагидан, қурбақа салласи босган Неглиная дарёси бўйидан, хомага ўрнатилган ғилдираклар ва дорлар олтидан ҳайдаб ўтишди. Гладкий орқада келар, ундан сасиқ арақ ҳиди келарди. Ниҳоят, Кутафия минораси ёнидаги дарвозадан Кремлга кирдилар. У ер-бу ерда гулхан ёнарди. Сарой деворлари тагида ўтирган, кўкатга ағанашиб ётган, ҳовлида санқиб юрган бир неча юзтача ўқчилар кўринарди. Волковни қоронғи йўлакдан судрашиб, мойчироқ ёқилган пастак хонага итариб кирғизишди. Гладкий қасрга кириб кетди. Соқчилик қилиб эшик олдида турган ювошгина, юзини ажин босган ўқчи ойболтага суяниб оҳиста шивирладди:

— Сен биздан хафа бўлма, тузукми... бошимиз қоғиб биз ҳам ноилож юрибмиз... Буюргандан кейин илож нима: ур деса — ураверамиз... Очарчилик, боярин... Ун тўрт жон қарайди менга... Илгари бозорга аралашиб пича эплаб турардик, энди у ҳам йўқ,— нима беришса, шунга қаноат қилиб яшайпмиз... Ахир биз подшо Пётрга қарши босқинчилик қилаётганимиз йўқ... Тепамизда ким хўжайин бўлса,— биз учун барибир, ҳозир ана шунақа...

Софья кириб келди: қиз боладай бош яланг, эғнида қора дўхобадан сувсар мўйнали ёзлик кўйлак... Стол ёнига бориб ҳўмрайиб ўтирди. Кетма-кет соҳибжамол Шакловитий ҳам пайдо бўлиб, Софья билан ёнма-ён ўтирди. Унинг эғнида ўқчиларникига ўхшаш тўқ-яшил камзул. Ит каби вафодор Никита Гладкий, талвасаланиб, эшик ёнига бориб турди. Шакловитий Волковнинг чўнтагидан олинган Пётрнинг мактубини қўлида айлантириб:

— Давлатпаноҳ малика хатни ўқиб чиқди, арзимаган гап экан,— деди.— Уларни бу қадар шошишга, тун қоронғисида сени бу ёққа жўнатишга нима мажбур қилдйкин?

— Бу разведкачи, — деди Софья тишини ғижирлатиб.

— Биз сен билан суҳбатлашмоқ орзусидамиз, подшо дастурхончиси... Хўш, подшо Пётр сен-саломатми? Пош-шо ойимнинг соғлиғи қалай? Қачонгача, биздан аразлаб юришмоқчи? (Волков чурқ этмади.) Жавоб бер, йўқса — мажбур қиламиз...

— Мажбур қиламиз,— деди Софья эркакчасига Волковга ёмон тикилиб.

— Кичик қўшинда озиқ-овқат етарлими? Бирор нарса етишмай қийналаётгани йўқми? — деб устма-уст савол бераверди Шакловитий.— Нима сабабдан йўлларга соқчи қўясиз,— анчайин ўйинми ёки бирор кимсадан қўрқасизми? Сенларнинг дастингдан ҳадемай Москва атрофидаги йўллар ҳам бекилади шекилли... Ғалла ортган араваларни йўлда тўсиб оляпсанлар,— шу ҳам тартиб бўлдимми?..

Волков буйруқни эсда тутиб, бошини қуйи солиб, чурқ этмасди. Бироқ индамай туриб бериш осон эмас — даҳшатли эди. Шакловитий тобора тоқатсизланиб савол берган сайин, Софья қош-қовоғини чимириб батгарроқ хўмрайган сайин Волков қайсарлик билан лаблариши маҳкамроқ юмарди. Бу қадар қайсарлиги тутгани ҳатто ўзига ҳам ёқмасди. Преображенскийда бекор ётавериш роса кучга тўлган, иродаси ҳам мустаҳкамланган эди. Юраги ғазаб билан ёнарди: қийна, мана — қийнайвер, барибир айтмайман... Агар шу топда Шакловитий пичоқ билан шартта елкасидан тасма тилганда ҳам,— безрайиб, унинг кўзига голибона тикилиб тураверади... Ниҳоят, Волков бошини кўтарди-да, безбетларча тиржайиб тикила бошлади. Софьянинг ранги докадай оқариб, бурун катаклари керилиб кетди. Шакловитий жон-жаҳди билан ер тепиниб ўрнидан иргиб турди:

— Палаққа тортгандан кейин айтасанми?

— Сизларга айтадиган гапим йўқ,— деди-ю, Волков ўз жавобидан ўзи қўриқиб кетди, оёқларини кириб, кифтининг учуриб қўйди.— Ўзингиз бора қолинг Преображенскийга, ёнингизда қўриқлаб борадиган ўқчиларингиз кўп-ку...

Шакловитий қулочкашлаб кўкрагига шундай урдики, Волков, нафаси бўғилган ҳолда, кетига тисариларкан, Софьянинг ўрнидан турганини, бақалоқ юзи ғазаб ўтида қип-қизариб, дириллаб титраганини кўрди.

— Қалласи олинсин,— деди малика хириллаган товуш билан, Никита Гладкий билан соқчи Волковни ҳов-

лига судраб чиқишди. «Жаллод!»— деб бақирди Никита. Волков шалвайиб, икковининг қўлида осилиб қолди. Уни қўйиб юборишди, — муккасига йиқилди. Ўқчилардан баъзилари яқин келиб, суриштириб қолишади: ўзи ким экан, нима учун бошини кесишмоқчи? Қоронғи майдонга жар солиб: жаллодликка талабгор борми, деб бақириб чақира бошладилар. Гладкий ўзи бажаргиси келиб, қиличини суғурмоқчи бўлган эди, бироқ ўқчилар «Уят бўлади, Никита Иванич, қилични шунақа ишга ишлатиб қонга бўяш яхши эмас»,— деб тўхтатишди. Никита сўкинди-да, чопганича қасрга кириб кетди. Шунда соқчи чол энгашди-да, тошдай қотиб қолган Волковнинг кифтидан силади:

— Қани, жўнаб қол, бошинг омон бўлсин,— деди.— Дарвозага яқин борма, девор таги билан юр, бирор жойдан ошиб тушгини қочавер...

Лубянский майдонидаги гулханлар сўнган, фақат кўра яқинида биттаси тутаб ётарди, Овсей шунча дўқ қилса ҳам ўтин ташишга ҳеч кимнинг боргиси келмасди. Қоронғида кўпгина ўқчилар уй-уйларига жўнаб қолган эди. Баъзилар уйқуга кетган, бештачаси девор томонга, шохлари тарвақайлаган арғувон тагида секин-секин суҳбатлашарди:

— Гладкий айтди: Борис Голицин Рязандаги кўрасида олтмиш кўза жаранглаган танга кўмиб қўйганмиш... Шунини бўлиб оламизу, айш-ишратга сарф қиламиз, деди...

— Гладкий босқинчилик қилмаса туролмайди, лекин минг аврагани билан унга эргашадиган аҳмоқ йўқ.

— Уларга ишониб бўлмиз: босқинчиликни улар қилади, балосига биз қоламиз.

— Дастурхончи рост айтади: бунақада подшо Пётр кўрқиб қанақалигини кўрсатиб қўйиши ҳеч гапмас...

— Хадемай кўрсатиб қўяди ҳам...

— Бизнинг малика бўлса, пулни бировларга инъом қилади, бошқалар туну-кун соқчиликда қаққайиб туриши керак, уйда рўзгорнинг хароб бўлгани билан иши йўқ...

— Менга қолса, ўлай агар, орқамга қарамай қочардим, тўғри кичик қўшинга борардим...

— Мана кўрасиз, йигитлар, у енгади...

— Турган гап...

— Бекорга лақиллаб юрибмиз бу ерда, нимани ку-
тамыз? Бўйнимизга сиртмоқ кутаётган бўлмайллик та-
гин...

Ҳаммаси бирданига жимиб, бурилиб қаради. Кремль
томондан аллаким от чоптириб келмоқда эди. «Яна Глад-
кий... яна нима ғалва билан келяптикин бу иблис...»
Гладкий маст-аласт гулханни бостириб тўхтади-да, от-
дан туша солиб бақира бошлади:

— Нима учун ўқчилар тарқалиб кетди? Нега пост-
ларга соқчи юборилмади? Кремлда ҳамма тайёр, бу
ерда ҳали гулханлар ёқилмаган! Ҳаммаси уйқуда? Аб-
лаҳлар! Овсей қани? Слободаларга одам юборилсин!
Спасская миносиди бонг урилиши билан ҳамманг мил-
тигингни олиб саф торт...

Гладкий сўкина-сўкина, отини қамчилаб, қўрага ки-
риб кетди. Шундан сўнг арғувон тагида турган ўқчилар
саросимага тушиб қолишди:

— Бонг...

— Бугун кечаси...

— Ўқчиларни тўплаб бўпти...

— Йўқ, тўплай олмайди...

— Нима дейсиз йигитлар, агар биз...а? Бешови бош-
ларини бир-бирига яқин обориб, пичирлай бош-
лашди:

— У ердагилар биздан хурсанд бўлади...

— Турган гап, раҳмат дейди...

— Мукофот беради...

— Шундай, йигитлар, бу ердаги ишнинг охири воӣ...

— Кўриб турибмиз... Қани, ким боради? Икки киши
керак...

— Хўш, ким?

— Дмитрий Мелнов, борасанми?

— Бораман.

— Яков Ладигин, сен-чи?

— Менми? Майли, бораман...

— Қандай бўлмасин ўзига учрашинглар... Оёғига
йиқилинглар,— воқеа шундоғу мундоқ: сени ўлдир-
ишмоқчи, сендай улуг подшонинг жонига суиқасд қи-
лишмоқчи, денглар... Аммо биз сенга содиқмиз,— крест
ўпиб қасам ичган вафодор қулингмиз, денглар...

— Ўргатма, нима дейишни ўзимиз ҳам биламиз...

— Ҳамма гапни айтамыз...

— Энди боринглар йигитлар...

Икки батальон аскар — фақат Преображенский ва Семёновский батальонлари билан уларга қарши жанг қилишни ҳаёлга келтирмаса ҳам бўларди. Ўттиз минг ўқчи, сарой хизматкорлари ва ажнабийлардан тузилган пиеда аскар, генерал Гардоннинг бир полк солдатлари кичик қўшинни янчиб, пашшадай қириб ташлашни аниқ эди. Шунинг учун Борис Голицин сабр қилишни, баҳоргача Преображенскийда жимгина кутишни талаб этарди: ҳадемай куз киради, лойгарчилик кетидан аёз бошланади, — ўшанда минг калтакласанг ҳам ўқчилар иссиққина печь ёнидан қўзғалиб бўпти. — Кўкламгача чидаш керак, у ёғи бир гап бўлар... Ҳарҳолда бизга ёмон бўлмайди, Софья билан Василий Васильевичнинг аҳволи баттар ёмонлашади: қиш ичи боярлар бир-бирининг этини ейди, Преображенскийга ўта бошлайди; ўқчиларга маош берилмайди, чунки хазина қоқланган, халқ оч, ҳунармандлар хонавайрон, савдогарлар нолияпти. Борди-ю, шунга қарамай Софья бонг уриб ўқчиларни қўзғатадиган бўлса, — кичик қўшин билан бирга Троице-Сергиево монастирига чекиншимиз керак, деворлари мустаҳкам, кўп синовлардан ўтган... Ўша ерда бемалол бир йил, балки, кўпроқ жон сақлаш мумкин...

Борис Голициннинг маслаҳатига кўра, Троице-Сергиево монастирининг архимандрити Викентийга яширин равишда совға юборилди. Борис Алексеевич икки марта ўзи бориб, архимандрит билан гаплашди. Монастирь ҳимоясига олиб жой беришни илтимос қилди. Генерал Зоммер ҳар куни машқ ва текшириш ўтказарди; тўп-возлик ларзасидан қасрдаги дераза ойналарининг ҳаммаси деярли чил-чил бўлган эди. Ҳар доим Пётр Москвадан гап очганда Зоммер мўйлов орасидан пишиллаб: «Майли, кўрамиз-да...» дерди холос. Онда-сонда Лефорт келарди; унинг ҳушёрлиги ва сиполиги, нимадандир хавотир олгандай ғалати илжайиши Пётрни баттар чўчитарди... Энди у Лефортга ишонмай қўйганди. Кечалари Пётр Алексашкани уйғотарди-да, камзулини нари-бери кийиб, иккиси соқчиларни текширишга чиқарди. Пётр тунги шабнамда анчагача Яуза бўйидан туриб, Москва томонга тикиларди, — у ёқда мудҳиш зулмат, машъум сукунат, милт этган чироқ кўринмасди...

Пётр сесканиб, совуқдан балани жунжикиб, маънос овоз билан Алексашкани чақирар ва бўшашган ҳолда ётоқхонага қайтарди.

Пётр қўлдан қайтганидан кейин дастлабки кунларда фақат бир неча кечагина хотини билан ётди. Кейин эса қасрга туташ, бир деразалик пастак хужрага жой солириб, ўзи сўрида, Алексашка ерда — наमत устида ётадиган бўлди. Евдокия эрини соғиниб йиғлайверганидан кўзлари шишган, тўрт ойлик ҳомиласи борлиги учун қорни дўппайиб қолганди. Мана, эри келса ҳам, барибир кўз ёши тинмади... Уша куни унга пешвоз чиқмоқчи бўлиб югурганда кампирлар қўймади. Лекин у жондан азиз эрини кўришга ошиқиб, юлқиниб даҳлизга чиқди, — новча ва озғин Пётр, худди ётсирагандай, эшикдан килириб келди, Евдокия ўзини унинг бағрига отиб, юзи билан, кўкси, қорни ва қўллари билан унга суйканди... Пётр қаварган лаблари билан уни ўпди, — ундан тамаки ва қорамой ҳиди келарди. Евдокиянинг дўппайган қорнини салгина силлаган бўлиб, «Не, нега хатингда бу ҳақда оғиз очмадинг?» — деб сўраганда юзи бир оз мулойимлашиб жилмайгандай туюлди. Сўнгра иккиси онаси ҳузурига кирди, Пётр таъзим қилди. Узуқ-юлуқ, тушуниб бўлмайдиган қилиб гапирар, нуқул кифтини учуриб қашланар эди. Ниҳоят, Наталья Кирилловна эсига солди: «Подшоҳим Петенька, эрталабдан бери ҳаммомга ўт ёқишяпти...», «Эҳ, снажон, кўнглим ғашлиги кирликдан эмас», — деган маънода онасига ғалатироқ қараб қўйди. Наталья Кирилловна фарзандининг дардини тушунди, тушунди-ю, икки бетидан кўз ёшлари тирқираб оқди.

Евдокия фақат уч кеча эри билан ётоқда роҳат қилишга муяссар бўлди. Ахир, шунчалик соғинган ва севган эрини эркалатмоқчи, силаб сийпаламоқчи бўлиб нече умидлар билан орзиқиб кутган эди-да! Лекин негадир қўрқди, худди никоҳ кечасидагидай ўзини тамоман йўқотиб, нима дейишини, нимани сўрашини билмай довдираб қолди. Жилдига марварид қадаб тикилган гул нақшли ёстиқда тилсиз соқовдай миқ этмай ётаверди. Пётр уйқусида қашланар, чўчиб-чўчиб тушарди. У бўлса, қимирлашга қўрқарди. Эри хужрада ётадиган бўлгандан кейин Евдокия номус кучлилик қилиб, одамларнинг юзига қараёмай қолди. Пётр уни бутунлай унутганга ўхшарди: кун бўйи тараддуд, югур-югур, Борис Голицын билан пи-

чир-пичир... Август ойи шу зайилда бошланди... Москва ёвузлик оғушида, Преображенский ваҳм ичида, ҳамма сергак ва ҳушёр эди.

— Мин херц, Рим императорига хат ёзиб, аскар юбо-ришини илтимос қилсанг, қандай бўларкин?

— Аҳмоқ...

— Ким, менми?—Алексашка ирғиб ўрнидан турди-да, наमतдан эмаклаб унга яқинроқ борди. Кўзлари алаң-жалаң қилар эди. — Тўғрисини айтяпман, мин херц. Ун минг пиёда аскар сўрагин... Кўп эмас... Борис Алексе-вич билан шу тўғрида гаплашиб кўр.

Пётр бошини буркаб, оёқларини йиғиб ёнбошлаб ётар эди. Алексашка унинг бош томонида чўққайиб ўтирар, пўст ташлаган лабини тишларди.

— Лекин бизда пул йўқ, мин херц... Бунинг учун пул керак... Авраб кўрамиз... Наҳотки императорни алдабл-масак? Ўзимоқ Венага бориб ишни битириб келардим. Пенайкейин Москвага қўшин тортиб, ўқчиларнинг ада-бини...

— Овсзингни ўчир...

— Ҳа майли...— Алексашка лип этиб пўстин тагига кириб кетди. — Мен ахир, шведларга ёки татарларга яли-найлик, деяётганим йўқ... Ўзим ҳам тушунаман. Иста-масанг — керак эмас... Ихтиёр ўзингда...

Пётр кўрпа остидан, гўё тишлари орасидан чиқариб гапиргандай ноаниқ товуш билан деди:

— Кеч ўйлабсан...

Иккови жимиб қолди. Ҳужра жуда иссиқ. Печь таги-да сичқон бир нимани қитирлатади. Йироқдан: «Ҳушёр бўл», —деган қичқирқиқлар эшитилади, бу — Яуза бўйи-даги посбонларнинг овози. Алексашка бир текис нафас олиб уйқуга кетди.

Пётр сўнгги вақтларда уйқусизлик азобидан қий-налиб чиқарди. Бошини ёстиққа қўйиши биланоқ: «Ён-гин! Ўт кетди!»—деган унсиз фарёд эшитилгандай бў-ларди. Юраги қинидан чиққудай бўлиб типирчиларди... Уйқу қочарди. Бир оз тинчигач, гўё йироқдаги уйда, ёғоч деворлар ортида йиғлаётган кимнингдир товуши қуло-гига чалингандай бўларди... Уйқусиз тунларда у кўп

нарсаларни ўйлаб чиқди... Преображенскийда кечирган ҳаётини эслади: уни ҳар қанча эзиб, четга суриб ташлашган бўлса-да, йиллар беташвиш, ўйин-кулги, шовқин-сурон ичида, бироқ ниҳоятда бемаъни, аҳмақона ўтди-кетди... Пировардида ҳамма юз ўгирди... Бўри боласи, солдатлар ошнаси... Йиллар ўйин-кулги билан ўтиб, оқибат, бўғизга хоннона пичоқ тақалди...

Яна уйқу босди. Пётр ғужанак бўлиб, кўрпа ичига кириб кетди.

...Эҳ опажон, опажон, қонга ташна, беномус... Сонлари йўғон, хиредай семирган малика... (Софьянинг жомеда, чодир тагида турган ҳолатини кўз олдига келтирди). Зоти паст аёллар сингари юзига қизил чаплаб олган,— қассобнинг хотинига ўхшайди! Йўлимга гранаталар ташлаб қўйишни буюради... Қўлида пичоқ билан пойимга одам қўяди... Кеча ошхонада бир бочка квас пайдо бўлди, яхшиямки, уни олдин итга ялатиб кўришувди,— тил тортмай ўлди...

Пётр бош силтаб мудҳиш фикрларни қувмоқчи бўлди. Бироқ ғазоби баттар хуруж қилиб, чакка томирларини ўйнатиб юборди... Унинг жонига қасд қилмоқчи-я! Дунёда ҳеч қандай тирик жон — на ҳайвон ва на инсон,— Пётрчалик яшашга ташна эмасди...

— Алексашка... Ухлайберасанми, шайтон, квас бер менга...

Алексашка ҳовлиқиб пўстин остидан ирғиб турди. Қашлана-қашлана, чўмичда квас олиб келди, олдин ўзи ҳўплаб, кейин Пётрга узатди. Сўнгра эснади. Иккови пича гаплашиб олди. Бедор посбонларнинг йироқдан «Хушёр бўл»,— деган мунгли товуши эшитиларди...

— Ухлаш керак, мин херц...

Пётр чиллакдай озғин, яланғоч оёқларини сўридан осилтириб ўтирди... Бирданига йўлакларни дўпирлаган оғир қадам товушлари босиб кетди; лекин бу гал хаёл чалғитганидан эмас,— одам юргани аниқ эди... Овозлар, қийқириқлар эшитилди... Алексашка кўйлакчан ҳолда, иккита тўппонча билан эшик ёнига бориб турди...

— Мин херц, шу ёққа чошиб келишяпти...

Пётр эшикка тикилиб қолди. Кимдир югуриб келиб эшик олдида тўхтади... Қалтираган овоз эшитилди:

— Подшоҳим, иш чатоқ.

— Мин херц, бу Алёшка.

Алексашка лўкидонни суриб эшикни очди. Қўзлари олайган, энтиккан ҳолда яланг оёқ Никита Зотов кириб келди, унинг кетидан Преображенский полклик Алексей Бровкин билан мўйловдор Бухвостов кирди; улар гўё икки қоп устихонсиз этни олиб келгандай, соқоли ўсган, сочлари тўзган, лаблари осилган дарвиш башарали икки ўқчини судраб киришди.

Қўрқувдан овози бўғилиб қолган Зотов:

— Мелнов ва Ладигин,— деб шивирлади. Иккови ҳам Стремянный полкидан. Москвадан қочиб келишибди.

Ўқчилар остона тағидаёқ ўзларини ерга таппа ташлашди-да, соқолларини наमतга ишқалаб, жон-жаҳдлари билан фарёд қилишди:

— Вой-ой, подшоҳи олам, бошинг кетадиганга ўхшайди, ҳайҳот... Сенга қандай бало тикилганидан хабаринг борми, падари бузруквор? Улар сон-саноксиз куч тўплайпти, пичоқларини қайраяпти. Спасская минорасида бонг садоси янграмоқда, ҳамма ёқдан чопиб келган халойиқ уларга қўшилмоқда...

Пётр қалтираб-титраб кетди, жингалак-жингалак ёпишқоқ сочларини силкитиб, чап оёғи билан тепиниб, шундай хунук товуш билан чинқириб юбордики, ўқчиларнинг дод-войи эшитилмай қолди; сўнгра Зотовни итариб ташлади-да, кўйлакчан ҳолда чопганича йўлакмайўлак ўтиб кетди. Йўлдаги эшиклардан бошларини суққан кампирлар анграйиб қолаверишди.

Ваҳимага тушган хизматкорлар орқа томондаги зина ёнига тўпланиб олишганди. Улар оппоқ кўйлакли новча бир кимсанинг қасрдан чопиб чиққанини, худди сўқир илсини сингари қўлини олга чўзиб пайпаслаётганини кўрдилар... «Ие, бу подшо-ку!— деб баъзилари ерга ташлашди ўзларини. Пётр одамлар орасини ёриб ўтди, қоровул офицернинг қўлидан тизгин билан қамчинни тортиб олди-да, сакраб отга минди-ю, оёқлари узангига ўрнашмаса ҳам, отни қамчилаб ҳайдаганича дарахтлар орасида кўздан ғойиб бўлди.

Алексашка унга қараганда вазминлик қилди: камзулини ҳамда этигини кийди ва Алёшкага: «Подшонинг уст-бошини олиб, тезроқ кетимдан етиб бор»,— деб буюрди-да, бошқа бир отга миниб, Пётрнинг кетидан ўқдай учганича кетди. Узангисиз, тизгинсиз от чоптириб кетаётган Пётрга Сокольникови ўрмонида етиб олди.

— Тўхта, тўхтасанг-чи, мин херц!

Ўрмондаги баланд-баланд дарахтлар орасидан юлдузлар кузги нурларини кўз-кўз қилгандай ярақларди. Алланималарнинг шитирлагани эшитиларди. Пётр атрофига аланглаб қарар, сесканиб-сесканиб тушар, тово-ни билан нуқул от биқинига ниқтаб, яна қочмоқчи бўларди. Алексашка от жиловидан ушлаб жаҳл билан қайта-қайта:

— Шошмасанг-чи ахир, шимсиз қаёққа бормоқчи-сан, мин херц?— деб шивирларди.

Қирқ қулоқ орасидан патир-путур қилиб, қанотлари ўтга ўралашиб, карқуш париллаб чиқди-да, қораси юлдузлар қаршисидан учиб ўтди. Пётр чўчиб кетиб, яланғоч кўксига чанг солганича юрагини ушлаб олди. Алексей Бровкин билан Бухвостов отда ҳаллослаб, унинг уст-бошини олиб келишди. Учови бир амаллаб подшони нари-бери кийинтиришди. Яна йигирматача офицеру мулозимлар етиб қелди. Эҳтиёткорлик билан секин юриб ўрмондан чиқишди. Москва томонда осмон ғира-шира яллиғланиб ялт-юлт қилар, қулоққа бонг садоси чалингандай бўларди.

Пётр тишлари орасидан чиқариб буюрди:

— Троица монастирига...

Улар дала йўлларидан юриб, ҳувиллаган даштлардан ўтиб, Троица йўлига чиқишди. Пётр жиловини қўйвориб от чоптирар, қулоқчин нусха шляпаси кўзигача тушган эди. Ҳар замон бир замонда отни қамчи билан аямай савалаб қоларди.

Подшодан олдинда ва кетроқда — йигирма уч киши... От туёқлари қуп-қуруқ йўлни тарақлатиб эркин сакрар эди. Дўнглар ва чуқурлардан, қайинзор ва сандипзор ораларидан ўтишди. Шарқ томонда осмон кўкиштов тусга кирди. Отлар пишқирар, шамол қулоқлар остида ҳуштак чаларди. Йўл бўйида аллақандай бир қорайган нарсалип этиб ғойиб бўлди: ҳайвонми ёки қўрққанидан ўтлар орасига кириб кетган мужикми — нималигини билишолмади.

Софьядан олдинроқ Троицага етиб олиш лозим эди. Осмон сарғайиб, чўли биёбон тусига кирди, тонг ёриша бошлади. Бир неча от чарчаб йиқилди. Яқиндаги бескатда отларни алмаштириб, дам олмасдан яна йўлга тушдилар. Йироқда қалъа минораларининг найзасимон чўққилари ва қуёш нурида жилваланган гумбазлари кўри-

ниши билан Пётр отни тўхтатиб бурилиб қаради-да, тишларини иржайтирди; сўнгра отни секин юргизиб, мо-настирь дарвозасидан ичкарига кирди. Азбаройи уялганидан ва чарчаганидан чалажон бўлиб қолган подшоҳни отдан олишиб, архимандрит ҳужрасига кўтариб келишди.

17

Вазият тўсатдан бу қадар ўзгаришини Москвада ҳам, Преображенскийда ҳам ҳеч ким кутмаган эди: Софья ўқчиларни тўплаёлмади, Спасская минорасида бонг урилмади, Москва ўша кечаси уйқудан бош кўтармади. Преображенский кимсасиз ҳувиллаб қолди... Наталья Кирилловна ҳомиладор келини билан, атоқли боярлар, дастурхон оғалари, қавм-қариндошлар, хизматкорлар, иккала полк тўпу замбараклари ва ўқ-дорилари билан — ҳаммаси Троицага кетди.

Эртасига сарой черковида, Софья тушки ибодатни ўтаётган бир пайтда Шакловитий боярлар орасини ёриб ўтиб малика ёнига келди. Унинг афт-башараси даҳшатли эди. Софья таажжубланиб, савол назари билан қошларини керди. Шакловитий тиржайиб малика томон энгашди.

— Подшо Пётрни Преображенскийдан ҳайдадик, иблис кўйлакчан ҳолда қочди, қаёққа кетгани номаълум...

Софья лабини буриб пўнғиллади:

— Жиннига ўхшаб қочиб қопти-да...

Гўё ҳеч қандай муҳим ҳодиса рўй бермаганга ўхшарди. Бироқ Лаврентий Сухаревнинг ўқчи полки ёппасига Троицага кетгани худди ўша кун маълум бўлди; лекин Лаврентийни ким ва қачон йўлдан оздиргани қоронғи эди, ҳар ҳолда бу Борис Голициннинг иши бўлса керак, чунки у Лаврентий билан қадимдан ҳамтовоқ эди. Москвада мисли кўрилмаган шивир-шивирлар бошланди. Кечалари дарвозалар гижирлар, гоҳ у уйдан, гоҳ бу уйдан боярлар араваси чиқарди-да, гўла тўшалган кўчани бошига кўтариб шалдираганича, Ярославль йўлига бурилиб ҳайдарди.

Василий Васильевич Голицин ўз тақдирини билмоқчи бўлиб, ҳар кеча сеҳргар Медведев билан тонг оттириб

чиқарди. Кундузи эса, уйқусираган ҳолда саройни айланар, ким нима деса — ҳаммасига рози бўлаверарди. Шакловитий полкдан полкка зир югурарди. Софья ғазабни кўзиса ҳам яшириб, пайт пойлар эди.

Тўсатдан полковник Иван Циклер ҳам мингбошилар, юзбошилар ва бир тўда ўқчилар билан бирга Троицага жўнаб қолди. Етти йил муқаддам полкка оғир оғирининг иниси Иван Кирилловични черков минбари тагига яширинган жойидан судраб чиққан бу Циклер Софьянинг энг ишончли одами эди. Пётр олдида ўзини оқлаш учун Софьянинг инияти қандайлигини унга гапириб берган, албатта...

Циклернинг кетганини эшитиб Софья саросимага тушиб қолди. Шундай вафодор итлар кета бошлагандан кейин энди кимга ишониш мумкин? Бу ҳам етмагандай, Троицадан фармон билан ўн тўққиз ўқчи полкларнинг ҳаммасига чопарлар қатнай бошлади. Фармон Борис Голициннинг қўли билан ёзилган, унга подшо сиёҳ сачратиб қиялатиб «Птр» — деб имзо чеккан: унда барча полковник ва урядниклар энг муҳим давлат ишлари учун дарҳол подшо Пётр ҳузурига етиб келсин, деб буюрилган эди.

Заставаларда чопарларни тутиб уришар, фармонни тортиб олишарди, лекин баъзилари чап бериб, қўлга тушмасдан тўғри полкка борарди-да, фармонни ўқчиларга ўқиб берарди. Шундан кейин Софья: «Кимики Троицага боришга журъат этса — калласи олинсин», — деб буюрди. Полковниклар буни эшитиб: «Ҳа, майли, бормаймиз», — дейишди. Василий Васильевич эрлари Пётр томонга қочиб ўтган хотинлар енига махсус кишилар юборишни ва уларни эрларига, уйга қайт, деб хат ёзиш учун авраб ва қўрқитиб мажбур қилишни ўйлаб топди. Шундай ҳам қилиб кўрдилар, лекин бундан ҳам маъни чиқмади.

Икки томонни мурасага келтириш мақсадида патриарх Иоакимни Троицага юборишди. Патриарх боришга борди-ю, Троицада қолаверди, ҳатто Софьяга икки оғиз хат ҳам ёзмади. Пётрдан полкларга махсус ва оддий юзларга, слободаларга ва ҳунармандларга янги фармон келди... «Иккиланмасдан дарҳол Троица монастырига етиб келинглар. Кимики келмаса — уни ўлим жазоси кутади», — дейилган эди унда. Демак, бу ерда қолсанг ҳам калланг кетади, у ерга борсанг ҳам... Полковниклардан Нечаев, Спиридонов, Норматский, Дуров, Сергеев, беш юз урядник, аллақанча оддий ўқчилар, сав-

догарлардан ва слободалардан сайланган вакиллар жонларини ҳовучлаб Троицага кириб келдилар. Пётр русча кийиниб олган, унинг ёнида Борис Солицин, пошо ойм билан Евдокия ҳамда патриарх. Подшо янги келганларни қадаҳда ароқ билан сийлар эди, улар ўкириб йиғлашар, орадаги низони тезроқ тугатишни илтимос қилишарди. Худди ўша куни Сухарев полкидаги ўқчилар: «Москвлага бостириб кирамиз, золимларни қўлга оламиз...» — деб қий-чув кўтаришди.

Василий Васильевич касал бўлиб олди. Шакловитий бўлса, одамлар кўзига кўринишдан қўрқиб, саройнинг махфий ҳужраларидан чиқмасди. Гладкий шериклари билан бирга қўрада — Медведевнинг кулбасида бекиниб юришарди. Кремлнинг ҳамма дарвозалари ёпилди. Тўпларни девор устига судраб чиқишди. Софья ўзини қўярга жой тополмай, ҳувиллаб қолган бўм-бўш палаталарда тентираб юрарди: қўллари кўксига маҳкам босилган, оёқлари зилдай, қадами оғир эди. Бундай мудҳиш қабристон сукунати ичида саройда яшагандан кўра қўзғолон, қирғин, очиқ жанг бўлгани яхшироқ... Ҳукмронлик ҳам, умр ҳам — худди туш каби тарқалиб, секин-аста қўлдан кетмоқда эди.

Аммо шаҳарда гўё осойишталик ҳукм сургандай, ҳамма нарса жой-жойида эди. Майдонлар, бозорлар ҳар доимгидай обод, одамларнинг ғовур-ғувури тинмасди. Кечалари қоровулларнинг шақилдоқ товуши эшитилар, хўрозлар қичқирарди. Ҳеч кимнинг урушга тоби йўқ. Кремль деворлари ортида ёлғиз қолган Софьяни ҳамма унутганга ўхшарди.

Ниҳоят, Софья қатъий қарорга келди: йигирма тўққизинчи августда Веркани ёнига олиб, каретага тушдида, бир неча соқчи билан Троицага жўнади.

18

Кечаси ҳам, кундузи ҳам Ярославль йўлида чанг босилмас, чунки Москвадан келаётган пиёдалар, отлиқлар ва араваларнинг кети узилмасди. Троица монастирининг деворлари атрофида, яқин орадаги қўрғонлар ва дала-ларда аравалар тиқилиб, гулханлар тутаб ётарди, одамлар жой талашиб, нон учун, отга ем-хашак учун қий-чув кўтариб тўполон қилишар, муштлашишарди. Монастир-

дагилар бунчалик одам ёпирилиб келишини ҳеч кутмаган эди: сал кунда озиқ-овқат запаси тугади, даладаги ғарам-ғарам пичанларни талаб кетишди. Лекин қандай бўлмасин, ўқчиларни ва давлат хизматидаги одамларни овқат билан таъминлаш лозим эди. Озиқ-овқат топиб келиш учун яқин орадаги қишлоқларга отрядлар юборилди. Барибир, Троицада овқат масаласи чатоқ — одамлар оч, бунинг устига жой етишмасди. Баланд мартабали кўпгина боярлар чодирда, баъзилари ҳовлида, баъзилар кўчада истиқомат қилишарди. Подшонинг саломга чиқишини зинапояда — жазирама офтобда кутиб ўтиришар, бу ерда қуруқ нон билан тамадди қилишарди. Бегона одам тугул бегона мушук ҳам киролмайдиган Москвадаги ҳовлиларига ҳузур ҳаловатда яшаб ўрганган боярларнинг бу қадар минди-минди ва тикилинчга чидаши амри маҳол эди. Лекин улуг иш ҳал қилинаётганини, ҳукумат ўзгараётганини ҳамма тушунарди. Бироқ оқибати нима бўлади? Ҳар ҳолда бундан баттар бўлиши мумкин эмас: бутун Москва, бутун халқ, бутун Россия қашшоқ, эғнида увада, аъзойи бадани жароҳат. Одамлар оқшомлари гулхан атрофида тўпланишиб, аравалар тагида ёнбошлашиб кўнгли тилаганича, бемалол суҳбат қилишарди. Монастирь атрофидаги далада қизғиш гулхан шуълалари липиллар, ғовур-ғувур овозлар янграр эди. Аллақайси гўрдан илми ғойибни биладиган мужиклар пайдо бўлди; улар муғамбирона кўз қисишар, чўкка тушиб ерга рўмол ёйишарди-да, бир сиқим лўвияни шапкадан шапкага солиб ром кўришар: лўвияларни рўмолга ташлаб, уч бўлакка ажратишар, сўнгра бармоқлари билан оҳиста суриб, мулойим товуш билан башорат қилишарди:

— Истаган нарсангга эришасан, нимани ўйлаётган бўлсанг — кўнглингни тўқ тут, лекин чипта кавуш, барра пўстин киймаган, оппоқ юзли одамдан эҳтиёт бўл. Учинчи ҳовлининг ёнидан ўта кўрма, уч юлдузга қараб таҳорат ушатма. Орзунг ушалади — балки тезда, балки йўқ. Омин. Хизматим учун раҳмат дема, бошингдан ўгириб пулни чўз...

Қоронғида аравалар орасида судралиб юрган бу фолбинлар ҳар хил гап тарқатишарди.

— Маликанинг ишонган тоғи қулай бошлади, — дерди улар шивирлаб, — князь Василий Голицин қишгача ётирик қолади, ё йўқ... Ақли жойидалигидан дарҳол ўзи-

ни четга олволди. Подшо Пётр ҳали гўр, лекин ушга пошшойим билан патриарх раҳбарлик қилади, ҳамма ишнинг бошида шулар... Асосий масалани шулар ҳал қилишади... Асосий масала қуйидагича бўлади: боярларга каретада юриш тақиқланади ва яшаш учун ҳар бир бояринга битта ҳовли қолдирилади. Шаҳар аҳолиси-дан ва слободалардан сайланган энг яхши кишилар саройга кириб бемалол гапираверади: мана бу ишни қилиш керак, буниси керак эмас дейишга ҳақли бўлади... Ажнабийлар Россиядан бутунлай ҳайдалади, уларнинг уйлари талон қилинади. Мужик ва қароллар озод бўлади: истаган жойингда бемалол яшайверасан, ҳеч қандай мажбурият ҳам йўқ, назоратчи ҳам...

Фолбинлар ва дарвишлар шу хилда, ваъзхонлик қилишар, тингловчилар ҳам шу хилда фикр юритишарди. Монастирь осмонида шодиёна жом садолари даранг-дуронг қилиб тинимсиз янграрди. Ибодатхона ва жомелар эшиги ланг очилган, шамлар ёқилган, монастирь ҳофизларининг дабдабали хониши туни кун барабар эшитилар эди.

Тонг ёришар-ёришмас Пётр, — ўнг томонида пошшо ойим, чап томонида патриарх, — учови зинадан тушиб ибодатхонага борарди. Ибодатдан кейин халққа кўриниш беришар, пошшо ойим ўз қўли билан янги келганларга бир қадаҳдан ароқ тутарди, патриарх рўза оғизлиги ва уззукун риёзат чеккани учун озиб кетган бўлса-да, баланд руҳда халққа мурожаат қилар:

— Яхшики худони унутмадинглар, ўғрилардан юз ўғирдинглар, подшодан кўрқдинглар, — деб кўзларини чақнатар ва Пётрга қараб қўярди. Пётр ниҳоятда ювош, инакдай мулойим, бошдан-оёқ русча либосда топ-тоза кўлларида шойи рўмолча, боши қуйи солинган, юзи озгин. Уч ҳафтадан бери оғзига трубка олмас, вино ичмасди. Онаси ёки патриарх ёки Борис Голицин нима деса, нима буюрса шуни қилар, монастирдан ташқарига чиқмасди. Тушки ибодатдан сўнг архимандритнинг хужрасига кириб иконалар тагида ўтирарди, боярлар келиб ўнинг қўлини ўпишарди. Ҳовлиқиш, чалакам-чатти гапириш, кўзини олайтириш каби одатларини ташлади, биров савол берса ўз билигича эмас, катталарнинг маслаҳати билан, сиполик билан оҳиста жавоб қиладиган бўлди. Наталья Кирилловна суюнганидан дам-бадам аркони давлат боярларга:

— Тангримга қандай шукрона билдиришни билмай қолдим, — дерди. — Худодан айланайки, подшоҳимиз эс-ҳушини йиғиб олди, ҳаққонийлиги ҳам, савлати ҳам — ҳаммаси жойида...

Ажнабийлардан ёлғиз Франц Лефорт унинг ҳузурига кира оларди, лекин шунда ҳам тантанали маросим ёки зиёфат вақтида эмас, фақат кечқурунлари, патриархнинг кўзига кўринмасдан, яширин равишда подшо ҳужрасига келарди. Пётр уни индамай ўзига тортиб, икки бетидан ўпар, кўнгли жойига тушиб эркин нафас оларди. Иккиси ёнма-ён ўтиришарди. Лефорт русчага тили келмаса ҳам ҳар хил олди-қонди гаплардан гапириб подшони кулди-рар, унга далла берар, қизиқчилик ва ҳазил мутойиба гаплар орасида ажойиб фикрларни қистириб кетарди.

Пётрнинг қўйлакчан қочгани эсига тушса, уялганидан ўзини-ўзи еб қўйгиси келарди; бунини Лефорт яхши тушунар ва шунинг учун «Брониус тарихи»дан мисоллар келтириб, ҳийла-ю найранг билан жон сақлаган қироллар ва саркардалар воқеасини сўзлаб берарди... «Бар француз лашкарбошиси заифона қўйлак кийиб, эркак кишининг қўйнига кириб беркинишга мажбур бўлган, лекин эртасига етти шаҳарни ишғол этган... Лашкарбоши Нектарий душмандан енгилишига кўзи етгач, қирма кал боши билан ваҳима солиб душманини қочирган, каллиги ошкор бўлиб маломатга қолганидан кейин мугиз қадалган дубулға кийиб айбини яширган, лекин шуҳратига заррача футур етган эмас», — дейди тарихчи Брониус... Лефорт кулиб туриб, Пётрнинг ҳам ёғи томган қўлларини сиқиб қўяр эди.

Пётр тажрибасиз ва ҳовлиқмароқ эди. Лефорт унга насиҳат қилар, Софья билан курашда аввало эҳтиёткор бўлиш керак, деб доим такрорлар: ҳозир уруш-жанжалнинг пайти эмас, уруш-жанжал ҳамманинг жонига теккан, — яхшиси шуки, Москвадан ёпирилиб келаётган одамларга, монастырь жомларининг роҳатбахш садолари остида тинчлик ва хотиржамлик ваъда қилиш керак. Софья чириган ёғочдай ўзи қулайди, дерди.

— Сипогарчиликни қўлдан берма, Петер, оҳиста қадам ташла, қисқа гапир, мулойим боқ, оёғинг чидагунча ибодат маҳалида қимирламай туриб бер, — подшонинг қулоғига қуярди Лефорт, — ана шунда ҳаммага ёқасан. Одамлар бунақа подшони бизга парвардигор ўзи юбор-

ди, энди унинг соясида эркин нафас оламиз, десин... Бақриш ва дўқ уришни Борис Голицинга қўйиб бер...

Пётр жонажон дўсти Францнинг ақл-идрокига қойил қоларди.

— Французчада ўз фойдасини билган одамни «политик» дейилади, — тушунтирарди Лефорт. — Франция қироли Людовик Ун биринчи, — агар унга мужик керак бўлса, — энг ифлос мужикнинг уйига кириб меҳмон бўларди, аммо вазият талаб этса, шафқатсиз равишда машхур лашкарбоши ёки графнинг калласини оларди. Людовик жангда эмас, кўпроқ сиёсат ишлатиб шуҳрат қозонган, тулкидай айёр, шердай дойрак бўлган, душманларини хонавайрон қилиб, мамлакатни бойитган...

Лефортнинг гаплари қизиқ эди: танцага ишқибозлиги, тўполончилиги ва аскиябозлиги билан ном чиқарган одам бирданига бу ерда шундай ғалати фарсалар тўғрисида фикр баён қила бошлардики, бундай фикр русларнинг хаёлига ҳам келмаган. «Сизларда ҳамжиҳатлик йўқ, ҳар ким ҳар ёққа тортқилагани — тортқилаган, давлат тўғрисида ҳеч ким жон куйдирмайди: баъзиси ўз фойдасини кўзлайди, баъзиси мансабга миниб шуҳрат орттиришни, баъзиси қорин тўйдиришни ўйлайди холос... Бундай ваҳший халқни фақат Африкада учратиш мумкин. На ҳунармандчилик бор, на қўшин ва на флот... Фақат бир нарса: халқ терисини шилиш бор холос, лекин бу ҳам илма-тешик, ҳеч нарсага ярамайди...»

Лефорт бундай гапларни дадил гапираверар, Учинчи Римни бу қадар ерга ургани Пётрга қаттиқ ботишидан кўрқмасди ҳам. Гўё чироқ билан Пётрнинг ичига кириб, ёввойиlashган ва ниҳоят чанқаган зеҳнини, безовта бўлган кўнглининг қоронғи бурчакларини ёритаётгандай бўлар эди. Вақт алламаҳал бўлса-да, авлиё Сергейнинг образи ёнидаги шамчироқ шуъласи кўк ойнада липиллаб, нобонларнинг қадам товуши дераза ортида аллақачон тинган бўлса-да, Лефорт бирор қизиқчилик қилиб подшони кулдириб, яна гапни айлантириб ўз мақсадига келарди:

— Сен ниҳоятда ақлли кишисан, Петер... Мен дунёни кўп кездим, ҳа, бормаган жойим, кўрмаган одамим қолмади... Қолган умримни ва қиличимни сенга бағишлайман, — деди-да, Пётрнинг қоп-қора бақа кўзларига меҳрмуҳаббат ила тикилди. Бу кўзлар шу қадар ҳомуш эдики, гўё сўнгги кунлар мобайнида кўп йиллик азобни

кўргандай эди.— Сенга ақли расо, вафодор кишилар керак, Петер... Лекин асло шошма, сабр қил, биз сенга шундай одамларни топиб берайликки, ташла десанг,— ўзини ўтга ташлашдан ҳам тоймайди, аяма десанг,— ҳатто ота-онасини ҳам аямайди... Боярларни қўявер, мансаб, ҳурмат талашиб бир-бирлари билан муштлашаверсин: мияси ишламагандан кейин янги калла улаб бўлармиди,— ақли кирмаса ҳар вақт калласини олиш мумкин... Сабр қил, куч тўпла, боярлар билан курашишга ҳали кучинг етмайди... Шўхлик дейсанми, ўйин-кулги, кайф-сафо, чиройли қизлар дейсанми — ҳаммаси бизда сероб... Токи томирингда қон жўш ураркан, — ўйнаб қол, хазинадаги пул етади, ҳаммаси сеники, чунки сен подшосан...

Лефорт юпқа лаблари билан Пётрнинг қулоғи тагида шивирлар, буралган мўйлови билан юзини қитиқлар, дам мулойимлашиб, дам жиддийлашиб чақнаётган кўз қорачиқларида ҳам донолик, ҳам шўхлик акс этарди... Жонажон дўст Франц Лефорт Пётрнинг миясидаги фикрларни бемалол ўқийверар, хаёл каби тутқич бермайдиган ноаниқ орзу-умидларини сўз билан аниқ ифодалаб беради...

Наталья Кирилловна Петрушкада бу қадар ақлидрок, бу қадар донолик қаёқдан пайдо бўлганини тушунолмаي ҳайрон эди; ўғлининг сиполигини, хушмуомалалигини кўриб севинчини ичига сиғдирилмасди: онани ҳамда патриархни ҳурмат қилади, аркони давлат боярлар гапига қулоқ солади, хотини билан ётади, ҳар кунни ҳаммомга тушади, — яна нима керак? Наталья Кирилловна кузда очилган атиргулдай, монастирда бутунлай яшнаб кетди: ўн беш йил давомида мусофир каби четда яшаган бўлса, мана энди асилзода князлар яна пошшо оймага таъзим қилмоқ учун бир-бирларини туртиб итаришади; боярлар, олий мансабдаги арбоблар унинг оғзига тикилишади, нимани буюрса — ўшани бажо қилишга шошилишади. Ибодат маҳалида у олдинда туради, патриарх энг аввал крестни унга ўптиради. Халққа кўриниш бериш учун чиқилганда одамлар сажда қилиб ерга ташлайди ўзини, дарвишу девоналар, майибу ногиронлар, гадоилар уни кўкларга кўтариб дуо қилишади, этагига тармашмоқчи бўлиб қўл чўзишади... Ҳозир Наталья Кирилловнанинг овози ҳам тетиклашди, гаплари оҳангдор, дона-дона, нигоҳи ҳам шоҳона. Унинг хужрасига боярлар тўпланишиб, скамейка ва сандиқлар устида,

поча-пўстинда иссиқдан терлаб-пишиб, қимирламай ўтиришарди: улардан бири Пётрга болалик чоғида, мураббийлик қилган, энг яқин кишилардан ҳисобланган Тихон Никитьевич Стрешнев,— юзида бахтиёр табассум, қошлари кўзларигача тушган, — бу ўзи айёрми ёки дономи деб одамлар бекорга бош қотирмасин, дегандай кўзларини кўрсатмасди; иккинчиси — япалоқ юзли, малла сочли, қовоғи солиқ, князь Иван Борисович Троекуров; яна биттаси, — Пётр Абрамович Лопухин, — пак-паканз, чўпдай озиб кетган бу чолнинг ҳукмронлик қилгиси келиб ўлиб турганидан икки бети тараглашиб, чўғдай ёниб, киприксиз кўзлари-ю, қовоқлари қизариб кетган; печкага суяниб қўлларини қовуштириб мудраб ўтирган қирра бурун, лўлига ўхшаш одам — Михайло Алегукович Черкасский... Август ойининг ўрталарида келган Фёдор Юрьевич Ромодановский ҳам доимо пошшо оғим ҳузурида бўларди, шишага ўхшаган, чақчайган кўзларини жаранглатиб, мўйловини силаб, ҳар нафас олганда баҳайбат қорнини мешдай шишириб, энтикиб ўтирар эди...

Пошшо оғим ўз ҳужрасига кириши билан ҳар кимнинг исминини ва отасининг номиини бирма-бир айтиб чиқарди, сўнгра қўлидаги табаррук кулчани авайлаб, оддий курсичага ўтирарди. Ёнида — укаси Лев Кириллович, — юзи қип-қизил, басавлат, ниҳоятда семириб кетган. Боярлар опа-ука билан давлат ишлари юзасидан фикр олишар: Софьяни нима қилиш, Милославскийларга қандай жазо бериш, кимни сургунга, кимни монастырга жўнатиш ҳусусида, боярлардан кимни қайси маҳкамага бошлиқ қилиб тайинлаш тўғрисида суҳбатлашшарди...

Борис Алексеевич Голицин пошшо оғим ҳужрасида камдан-кам бўлар, фақат зарур иш чиққандагина унинг ҳузурига кирарди, чунки амакиваччасининг қилмиши учун ижолат чекиб кўрингиси келмас, бунинг устига, киришга вақти ҳам йўқ эди: хечаю кундуз хат ёзар, Москва билан гаплашарди, полкларни авраш, тергов қилиш, қўшинга озиқ-овқат топиш ҳаракатида бирпас бўлса-да, қўли бўшамасди. Такаббурликда Василий Васильевичдан ҳам баттар, ҳеч кимни писанд қилмас, бировнинг маслаҳатига қўлоқ солмасди. Тилла суви берилган енгил совут, қизил пат қадалган итальянча шлём кийиб, мўйловини бураб, думи ва ёли заррин тасма билан ўрилган

асов бияни ўйноқилатиб, ширакайф ҳолда дабдаба билан полкларни айланарди. Духоба қопланган эгар устида энгашиб, янги келиб қўшилган полковниклар билан ўпишарди. Ўрилган пичан сингари ёппасига тиз чўкиб қотиб қолган ўқчилар олдига от чоптириб келарди-да, икки қўлини белига қилиб: — Салом, йигитлар! — дерди хириллаган товуш билан, яккам-дуккам соқол ўсган няғи-ю, бағбақаси шолғомдай қизариб кетарди. — Парвардигор гуноҳларингни кечиргай, инчунин подшо ҳам... (подшо сизларга раҳм-шафқат этгай...) Отларни аравадан чиқаринглар, бўтқа пиширинглар, подшойи олам сизларга бир бочка вино ҳадя қилади...

— Борис жудаям хушчақчақ бўп қопти-ку, — дерди ўқчилар аравада ўтирган хотинларига. — Бундан чиқди, бу ерда иш жойида, яхшиямки биз вақтида Москвадан жўнаб қолдик...

Борис Голицин ҳеч кимни аралаштирмасдан бир ўзи ҳамма ишни бошқарарди. Безовта қилинмагани учун боярлар қайтага хурсанд, чунки, пошшо оймнинг хужрасида ўтириб фикр юритиш тинчроқ ва беташвишроқ эди. Аммо митрополит ҳовлисидаги гилам чодирда яшовчи ака-ука Яков билан Григорий Долгорукий Борисни кўролмас: «Етти йил Василий Голициннинг зулмига чидадик, энди Борис Голицин елкамизга минмоқчи. Как-кудан қутулиб қирғийга йўлиқдик», — деб нолишарди.

Кукуйда Пётр билан арақхўрлик қилгани учун, лотинча гапиргани, ажнабийларни яхши кўргани учун патриарх ҳам уни ёқтирмас, лекин у пайт пойлаб, ҳозирча чурқ этмасди.

Йигирма тўққизинчи августда бир ўқчи от чоптириб келди-да, монастирнинг темир қоплаган дарвозаси олдида тўхтади. У бош яланг, камзулида қамчи излари, чап босган юзида фақат чақчайган кўзларининг оқигина кўринарди холос. Суворий бошини баланд кўтариб, тўзган эчки соқолини минора дарчаси томон диккайгириб, овози борича:

— Подшога муҳим хабар келтирдим! — деб бақирди.

Дарвоза гижирлаб очилди, ўқчини отдан олишди; бу одам ниҳоятда бақувват бўлса ҳам, подшога тезроқ хабар етказиш учун от чоптиравериб зўриқиб кетганидан ўзи юролмайдиганга ўхшарди, шунинг учун уни авайлаб, қўлтигидан суяб Борис Голициннинг ҳузурига олиб ке-

лишди. У ҳадеб бош чайқарди. Зинапояда турган Борисни кўриши биланоқ, князининг оёқларига ўзини ташлаб:

— Софья ўн чақирим нарида, Воздвиженскоеда... — деди.

19

Воздвиженское қишлоғидаги олдинги қоровулхона соқчилари маликанинг каретасини тўхтатдилар. Софья ойнабанд эшикчани қия очиб қаради-ю, баъзи бир ўқчиларни таниди, хоинлар ва худодан қайтганлар, деб уларни сўка бошлади, муштини кўрсатиб, дўқ қилди. Ўқчилар кўрққанларидан шапкаларини олишди, бироқ каретанинг яна қўзғалганини кўргач, милтиқ қўндоқларини кўндаланг қилиб, йўлни тўсиб олишди, отларни жиловидан ушлаб тўхтатишди. Шундан кейин Софья ваҳимага тушиб, мени бирор ҳовлига олиб киришлар, деб буюрди.

Эркаклар ва аёллар кўча эшиклардан бошларини чиқариб мўралашар, болалар эса томга чиқволиб томоша қилишар, итлар тишларини тараклатиб каретага приллашарди. Софья ўзини орқага олди, бу қадар шарманда бўлгани ва ғазаби қайнаганидан ранги докадай оқариб шумшайган ҳолда ўтириб қолди. Верка унинг оёқларини қучоқлаб олди; бўйи бир газ келадиган бадбашара — митти Игнашка эса, ажин босган юзини буриштириб ҳадеб йиғлар, малика уни, йўлда эрмак бўлар, кулдириб зериктирмас, деган хаёлда ола келган эди. Ниҳоят, маликани бадавлат мутасаддининг ҳовлисига олиб киришди. Софья, уйдаги ҳамма одам қочиб турсин, деб буюрди-да, меҳмонхонага кирди. Верка дарҳол каравотга, сандиқ ва курсилар устига шоҳона чойшаблар ёйди, шамларни ёқди, малика ёнбошлади. Қўнгли қандайдир фалокат юз беришини сезганидан боши, худди темир чамбарак қисгандай, зирқираб оғрир эди.

Орадан икки соат ўтар-ўтмас, от туёқларининг дўпир-дўпири, узангига урилган қиличларнинг жаранг-журунги эшитилди. Гўё қовоқхонага киргандай қилиб, дастурхон оғаси Иван Иванович Бутурлин ижозат сўрамасдан тўғри меҳмонхонага кириб келди: қалпоғи қийшайган, қўллари чўнтагида.

— Қани малика?

Верка шартта ўрнидан турди-ю, бармоқлари керилган қўллари билан уни туртиб-итара бошлади:

— Йўқол, уятсиз, кет... Малика ухляпти...

— Ҳа, ухляпти денг... Ундай бўлса, маликага айт: монастирға бора кўрмасин...

Софья бошини кўтарди, то Бутурлин бошидан шапкасини олгунча унга қаттиқ тикилиб турди.

— Монастирға бораман... Инимга айт, бораман...

— Ихтиёр ўзингда... Лекин подшо шу ердан қимирламасин, элчи Иван Борисович Троекуровни кутсин, деб буюрди, токи у келмагунча сенга бу ердан чиқишга ижозат йўқ...

Бутурлин кетди. Софья яна ётди. Малика совқотмасин деб Верка унинг устига пўстин ташлаб қўйди. Меҳмонхона деразасининг слюда кўзлари қорая бошлади. Подачининг қамчисин тарсиллагани, сигирларнинг маърагани, деразанинг ғижирлагани эшитилди. Сўнгра, яна жимжит сукунат чўкди. Игнашканинг қалпоғидаги қўнғироқчалар жиринглаб пола қиларди, — митти масхарабоз сандиқ устида оёқларини осилтириб, ғамга чўмиб ўтирарди. Софья уни кўрди-ю, жаҳлига чидолмай титраб кетди.

«Бу ҳам менинг арвоҳимга фотиҳа ўқимоқчи...» Қани эди, қўл чўзиб ёқасидан олса-ку, сандиқдан думалаб тушарди-я... Бироқ маликанинг қўли чўяндай оғирлашиб, қимирлай олмасди...

— Верка... — деб чақирди оҳиста, эшитилар-эшитилмас қилиб у, — монастирға борганимда Ванька Бутурлинни эсимга солгин...

Верканинг муздай лаблари қўлини сийпалаб ўтганини сезди. Назарида, ғира-шира қоронғи хонада гўё Ваньканинг яланғоч елкаси кўрингандай бўлди: қўллари қайрилган, кўкариб кетган, қилич тиғи ялт этди. Ваньканинг кураклари бирданига дўппайиб кўтарилди-да, яна шалпайиб тушди, калласи ўрнида кўпирган қон пайдо бўлди... «Минбаъд беадаблик қилма!» Софья ўзини босиб нафасини ростлади.

Троицадан Иван Борисович Троекуров вакил бўлиб келяпти. Икки ҳафта илгари Софья ўзи уни вакил қилиб Кремлдан Пётр ёнига юборганда у лоақал бирорта масала юзасидан битимга келолмай, қуруқдан-қуруқ қайтиб келган эди. Ушанда малика унга жаҳл қилиб, қўлини ўптирмаганди. Балки, шунга хафа бўлганмикан ёки кўрқ-

қанмикин?.. Софья йўғон оёқларини каравотдан туширди-да, этагини силтаб, духоба бошмоқни кийди.

— Верка, қутичани бер...

Верка тилла қопланган қутичани ёстиқ устига қўйди, унинг четига мўм шам ўрнатди-да, анчагача,—токи Софьянинг гаши келиб кифтлари титрай бошлагунча чақмоқ тошни чарсиллатаверди... Ниҳоят пилик тугагач, қоғозни ёндириб, шамни ёқди. Софья шам устига энгашиб, юзига тушган сочларини тузатди. Сўнгра, катта ишси подшо Иваннинг мактубини бошқатдан ўқий бошлади. Иван бу мактубда Пётрга: «Шунчалик қон тўкилгани ҳам етар, ортиқ керак эмас, ярашинглар»,—деб ёзганди. Патриархга ҳам мурожаат этиб, Пётр билан Софьянинг қаҳр-ғазаб билан заҳарланган дилларини меҳр-муҳаббат билан даволаш учун оталарча ёрдам беришини илтимос қилган эди.

Мактубни ўқиб туриб, ичиқоралик билан мийиғида кулиб қўйди. Лекин барибир, бу хўрликка ҳам чидаши керак. Қандай бўлмасин, бир амаллаб, бўри боласини алдаб-сулдаб Троицадан чиқариб олса — бас... Софья шу қадар чуқур ўйга толдики, дарвозадан отаиқлар кирганини ҳам эшитмади. Даҳлизда Троекуровнинг йўғон товуши янграб, унинг номи тилга олингандан кейингича, Софья шоша-пиша каравотдан қора рўмонли олиб бошига илди-да, тик турган ҳолда князни кутиб олди. Князь торгина эшикдан ёни билан кирди-ю икки букилиб,—қўл учини ерга теккизиб таъзим қилгач, қаддини ростлади: бўйи шифтга етар, юзи мисдан қуюлгандай, кўзлари сояда, фақат каттакон бурнигича шам ёруғида йилтирар эди... Софья подшо билан пошшо ойимнинг соғлигини сўради. Троекуров дўриллаган овоз билан, худога шукур, ҳаммаси соғ-саломат, деб соқолини силади, иягини қашлади, лоақал кўнгил учун Софьянинг соғлигини сўрамади. Малика сабабини тушунди, тушунди-ю, аъзойи бадани жунжикиб кетди. Ўзини ерга урмаслик, бундан ортиқ хўрланмаслик учун дарҳол ўтириш керак эди, бироқ Софья ўтирмади.

— Монастирда тунамоқчиман, бу ерда оч қолдим, қийналяпман, деди. Бўйини чўзиб, князнинг сояда қорайиб кўринган кўзларига тикилмоқчи бўларди. Аламига чидолмай иззат-нафси фарёд чекарди: ахир, ўзи ҳукмрон бўлса-ю, уч қават пўстин кийган мана шу аҳмоқдан қўрқиб ўтирса, ҳаттоки, оддий хотинлардан баттар ка-

палаги учиб, унутилган ваҳм остида калласи бўйни ичига кириб кетса,— бу қандай шармандалик?

Троекуровнинг овози янгради:

— Соқчисиз, аскарсиз биз томонга келганинг чакки бўпти, малика... Йўллар хавфли...

— Қўрқадиганлардан эмасман: сизларникидан кўра менда аскар кўп...

— Кўп бўлгани билан нафи йўқ...

— Шунинг учун соқчисиз келдим; мен қон тўкмоқчи эмас, ярашмоқчиман...

— Малика, сен қанақа қон тўғрисида гапиряпсан? Қон тўкилмайди... Эҳтимол, анави фитначи, ўғри Федька Шакловитий билан унинг ўртоқлари ҳалиям қон талаб бўлса ажаб эмас, аммо биз ёрнинг тагидан бўлса ҳам уларни қидириб топамиз...

— Сен нега келдинг?— бўғиқ овоз билан бақириб юборди Софья тўсатдан... (Троекуров тасма билан боғланган, устига қизил печать босилган ўроғлиқ қоғозни чўнтагидан чиқарди.)— Фармон опкелдингми? Верка, бояриндан фармонни ол... Энди менинг фармонимни эшит: буюр, отларни қўшишсин, мен монастирда тунамоқчиман!

Троекуров Верканинг қўлини силтаб ташлади-да, шошмасдан ўралган қоғозни очди ва тантанали оҳангда дона-дона қилиб ўқий бошлади:

— Россия подшоҳининг ҳамда Улуғ ва Кичик ва Оқ Россия улуғ князи ва ҳокими мутлақининг фармонига биноан сен дарҳол Москвага қайтгайсан ва ул ерда подшоҳнинг ҳукмини кутгайсен...

— Итвачча!— Софья унинг қўлидан фармонни юлиб олди-да, гижимлаб ташлади... Қора рўмол бошидан тушиб кетди.— Барча полкларимни бошлаб келаман, ўшанда энг аввал сенинг калланг кетади...

Троекуров инқиллаб энгашди-да, фармонни ердан олди ва гўё Софьянинг жазаваси тутганини пайқамагандай, дағаллик билан тамомлади:

— Мабодо ўз гапингдан қайтмай монастиргга толпнадиган бўлсанг,— унда сени шармандан шармисор қилиш ҳақида топшириқ берилган... Гап шундай!..

Софья бирдан қўлларини кўтарди-ю, тирноқлари билан гардонига чанг солганича гандираклаб бориб каравотга қулади. Троекуров фармонни секингина курси четига қўйдида, яна иягини қашлаб ўйланиб қолди,

бундай вазиятда элчининг таъзим қилиши шартми, ё таъзим қилмасдан кетаверадими? Муккасига тушиб ётган Софьяга кўз қирини ташлади: маликанинг духоба бошмоқ кийган оёқлари худди мурданинг оёқлари сингари, юбка тагида таёқдай қотиб қолган эди. Троекуров аста-секин шапкасини кийдида, таъзим қилмасдан бир амаллаб эшикдан чиқиб олди.

20

«...Сен сусткашлик қиялсан, лекин бундай улуг ишда сусткашлик қилишдан ёмон нарса йўқ...»

Василий Васильевичнинг мактуб ушлаган қўли қалтиради. Князь шамдонни яқинроқ суриб, шошилинича қингир-қийшиқ ёзилган сўзларга тикилар эди. Бу сўзларни қайта-қайта ўқиб маъносини чақишга, ўз фикрини бир жойга тўплаб олишга ҳаракат қиларди. Амакивачаси Борис Голицин шундай деб ёзганди: «Полковник Гордон Бутирский полкини Троицага олиб келгани учун подшо унга қўлини ўпқирди. Пётр Алексеевич уни қучоқлаб бағрига босди, кўзлари жиққа ёшга тўлган ҳолда устма-уст ўпди, Гордон ҳам умр бўйи унга хизмат этиш учун қасам ичди... У билан бирга ажнабий офицерлар, драгунлар ҳамда суворийлар келди... Ҳўш, сизларда ким қолди энди? Ўз дўконини, касибчилиги ишларини кўзи қиймаган, ҳаммомдан келадиган даромадни ташлаб кетолмайдиган бир тўда ўқчилар қолди холос... Князь Василий, ҳали ҳам вақт ганимат, сени қутқариб қолишим мумкин, аммо эртага пайт қўлдан кетади... Федька Шакловитийни эртага палаққа тортиб сўроқ қиламиз...»

Борис ҳақ гапни ёзган эди. Софья монастирга киритилмай ярим йўлдан қайтарилган кундан бери ҳамма қоч-қочга тушиб, Москвадан қоча бошлади, ҳарбийларни ва давлат хизматчиларини ҳеч қандай йўл билан тўхтатиш мумкин бўлмай қолди. Боярлар безрайишиб куппа-кундуз жўнаб қолишарди. Доим қовоғи солиқ, умрида сотқинлик қилмаган ҳалол жангчи Гордон бир кунни Василий Васильевичнинг олдига келиб, Пётрнинг фармонини унга кўрсатди.

— Мен қаридим, сўчим оқарган, аъзойи баданимни жароҳат босиб кетган, — деди Гордон қошларини чи-

мириб, топ-тоза қирилган юзидаги ажинларни тириштириб. — Мен инжилни ўпиб қасам ичганман, шунинг учун Алексей Михайловичга, инчунин Федор Алексеевичга ва Софья Алексевнага ҳалол хизмат қилдим. Энди Пётр Алексеевич ҳузурига бораман. — У чарм қўлқоп кийган қўлларини узун шамширининг дастасига қўйди-да, шамширининг учини полга тақ эткизиб урди. — Эндиликда кунда устида калламдан жудо бўлишга асло тобим йўқ...

Василий Васильевич эътироз билдирмади, — барибир фойдаси йўқ: Пётр билан Софья орасидаги курашда Софья ютқизганини Гордон тушунганди. Шунинг учун ҳам ўша кунгек ўз полки билан байроқларни қилпира-тиб, барабан садолари остида Троицага жўнади. Бу эса Софья учун сўнгги ва энг кучли зарба эди.

Василий Васильевич анча кундан бери худди оғир туш кўриб босинқираган одамдай эси оғиб, бўшашиб қолган эди: Софьянинг бутун ҳаракати беҳудалигини кўриб турса ҳам, на унга ёрдам бера олар, на уни бу йўлдан қайтаришга кучи етарди. Князь шармандавозликдан қўрқар, бироқ ундан қутулишнинг иложи йўқлигини, ҳадемай бадном бўлиши муқаррарлигини аниқ сезарди. Русия тахтининг ҳомийси деган унвонидан ҳамда лашкарбошилиқ мансабидан фойдаланиб камида йўл-гирма полк билан Троицага жўнаса-ку, унда Пётр билан дадил гаплаша оларди-я... Лекин бунга кўнгли чопмас, шубҳаланарди: борди-ю, полкдагилар буйруққа бўйсун-иш ўрнига — «Ўғри, фитначи!» — деб бақирсалар-чи, унда нима бўлади?.. Шубҳаланиш касалига йўлиққач, бира тўла ҳаракатсиз, журъатсиз бўлди қолди: Софья билан ёлғиз қолишдан қўрқар, касаллигини баҳона қилиб ўзини опқочар эди. Амакиваччаси Борисга лотинча хатлар ёзиб, ишончли киши орқали махфий равишда Троицага жўнатарди; хатларида Москвага қарши уруш бошламаслигини илтимос қилар, Софья билан Пётрни яраштириш учун қандай чоралар кўриш ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларини баён этар, подшо хизматида кўрсатган жонбозлиги ва чеккан азиятларини кўкларга кўтариб мақтанар эди. Бироқ ҳаммаси беҳуда эди. Худди тушида қора босгандай, кимдир уни бўғмоқчи бўлар, — кўзи кўриб турса ҳам кимлигини ажратиб бўлмайдиган ғалати одам, — устига ётволиб зилдай оғирлиги билан эзарди, жони халқумига келиб инграр, юраги қинидан чиққудай бўлиб

типирчиларди, бироқ на қўлини ва на оёғини қимирлатишга мадори келмас эди.

Ёнаётган мум шамнинг шуъласига бир пашша учиб келди-ю таппа йиқилиб, гир-гир айланиб қолди. Василий Васильевич тирсакларини столга тираб, бошини чангаллаб олди...

Князь кеча кечаси ўғли Алексейга ва хотини Авдотьяга (она-бола кўпдан бери ўз уйида бегонадай қисилиб-қимтиниб кун кечиришарди) дарҳол Медведковадаги қўрғонга жўнанглар деб буюрди. Улар кетгач, уй ҳувиллаб қолди. Дераза қопқоқлари ҳамда пешайвон сиртдан тахта билан тўсилиб михлаб ташланди. Аммо князь ҳамон имилларди: бир кун бахт кулгандай бўлиб туюлди. Софья Троица ёнидан қайтгач, қўлини ҳам ювмасдан, туз ҳам тотимасдан дарҳол ишга киришди: ҳамма ёққа жарчи-ю чопарлар юбориш, ўқчиларни ҳамда савдо расталарига қарашли ҳунарманд ва косибларни, барча хайрихоҳ кишиларни Кремлга тўплаш ҳақида буйруқ берди. Подшо Иванни Қизил пешайвонга олиб чиқди, бироқ у оёқда туролмасдан йиғлагансимон илжайиб, устун ёнига ўтирди (умри тугай деб қолгани аниқ эди). Софья, қора рўмоли елкасига тушган, сочлари тўзғиган ҳолда, — йўлдан қандай келган бўлса, ўшандайлигича — халққа мурожаат қилиб сўзлай бошлади:

— Биз учун тинч-тотувлик, ўзаро меҳр-муҳаббат ҳамма нарсадан қиммат... Аммо биз юборган мактубларни Троицадагилар ўқишмади, элчиларимизни қувиб ҳайдашди... Шу сабабдан мен, иним Пётр билан очикчасига холисона гаплашмоқ учун ибодат қилиб, худога сиғиндим уотларни қўштириб, ўзим йўлга чиқдим. Лекин мени Воздвиженскоедан нарига ўтказишмади... Уша ерда мени уят сўзлар билан ҳақорат қилишди, қариқиз деб чақиришди, гўё мен подшонинг қизи эмасдай... Шу қадар хўрликдан кейин қандай тирик қайтганимни ўзим ҳам билмайман... Бир кечаю кундузда табаррук кулчадан мана шунчагинасини оғзимга солдим холос... Лев Нарешкин ва Борис Голициннинг буйруғи билан теvarакатрофдаги барча қишлоқлар таланиб хонавайрон қилинган... Иним Пётрни ичкиликка ўргатган ана шулар... Уззукун маст бўлиб қазноқда ётгани-ётган... Энди улар Москвага от солдириб уруш бошлашмоқчи, князь Василийнинг калласини олишмоқчи. Умримиз кундан-кунга қисқариб боряпти... Очигини айтинг, — агар биз сизга

керак бўлмасак, укам Иван билан бошимиз оған томонга кета қолайлик...

Софьянинг кўзларидан тирқираб ёшлар оқди... Гапиролмай қолди, крест билан мўйи муборакни олиб боши узра кўтарди. Халойиқ дам крестга, дам хўнграб йиғлаётган маликага, дам кўзларини чирт юмиб, қимтиниб ўтирган Иванга қараб қўярди... Одамлар шапкаларини бошларидан олди, баъзилари хўрсиниб кўз ёшларини арта бошлашди. Софьянинг: «Сизлар ҳам Троицага жўнаб қолмайсизларми? Сизларга ишонса бўладими?» — деган саволига жавобан овозлар янгради: «Бўлади, мумкин... Ҳеч кимни тутиб бермаймиз...»

Одамлар тарқалди. Йўл-йўлакай маликанинг гапларини эслаб бурунларини жийиришарди. Ҳар ҳолда, бунчалик хўрлашларига йўл қўймаслик керак эди, бироқ қўлимиздан нима келади? Москвада ғалла етишмайди, дом-дун ортган араваларни йўлда тўсиб Троицага жўнатишяпти, шаҳарда босқинчилик авж олган, тартиб йўқ. Бозорлар ҳувиллаб қолди, ҳамма иш тўхтади, нуқул фитна-фасод. Жонга тегди. Бундай аҳволга хотима бериш керак. Халқ учун Василий нима-ю Борис Голицин нима — иккаласи ҳам бир гўр...

Бугун ўн мингга яқин одам Кремлга бостириб кирди-да, Пётрнинг фармонига биноан тузилган рўйхатларни силкитиб, бақира бошлади. Бу фармонда, фитначи ва ўғри Федька Шакловитийни ҳамда унинг ўртоқларини ушлаб, қўл-оёқларига кишан солиб, монастирга ҳайдаб келинсин, дейилганди. Одамлар «Федька Шакловитийни бизга бер» деб деразаларга тармашишар, Қизил пешайвонга интилишарди, анча йил илгари худди шу ерда қандай бақиршган бўлса, ҳозир ҳам ўшандай: «Микитка Гладкийни бизга топшир, Кузьма Черныйни, Оброська Хетровни, поп Селиверстка Медведевни бизга топшир...» деб бақиршар эди. Соқчилар қуролларини ташлаб қочиб қолишди. Хизматкорлар, саройдаги хотин-халаж, масхарабозлар, миттилар — ҳаммаси зина тағларига, ертўзаларга беркиниб олишди.

— Сен чиқиб айт анави ҳайвонларга, — деди Софья энтиккан ҳолда Василий Васильевични енгидан ушлаб, эшик томонга судраб, — Федор Левонтьевични уларга топшириб бўпман!..

Князь Василий Қизил пешайвонга қандай чиққанини ҳам билмади, — ёппасига олға интилган ғазабнок оло...

мон саримсоқ ҳиди, иссиқ нафаси билан ушнинг дамини қайтарди, ўқталган найзаларнинг, қилич ва пичоқларнинг тиглари кўзига санчилаётгандай туюлди... Оломонга нима деб бақирганини ҳам эслаёлмади, — кети билан тисарила-тисарида даҳлизга қайтди... Уша заҳотнёқ оломон кифти билан эшикни итар-итар қилиб, қисирлатиб юборди... Василий Васильевич бирдан Софьяни кўриб қолди: ранги оқарган, кўзлари қорачиқсиз, бутунлай чўкиб кетган... «Энди Федькани қутқариб бўлмайди, чиқариб бер, пишириб ейишсин!» — деб бақирди. Шу он эшик қарсиллаб очилиб кетди, оломон уйга ёпирилиб кирди... Софья орқаси билан князга ёпишиб олди, аъзойи бадани зилдай оғирлашиб, гавдаси тобора сирғилиб тушаверди. Князь уни ушлаб қолмоқчи бўлди, бироқ малика уни итариб ташлаб, фарёд аралаш бақирганича чопиб кетди. Кейин иккови Грановитая палатада турган пайтда, Федька Шакловитийнинг хунук чинқиргани эшитилди... У маликанинг ҳаммомида қўлга тушди...

Шунчалик тўполондан кейин ҳам Василий Васильевич қочишда сусткашлик қилар эди. Йўлга шайланган карета кечадан бери орқа томондаги зина ёнида кутиб турар, уй бошқарувчиси ҳамда бир неча хизматкорлар даҳлизда мудраб ўтиришарди. Василий Васильевич бошини чангаллаб, шам ёнида ўтирарди. Қаноти куйган пашша оёқлари осмонга бўлиб қимирламай ётарди. Каттакон уй жимжит, жонсиз... Шифтдаги ўн икки бурж белгиси йилт-йилт қилар, қадимий грек худолари ғира-шира қоройғилик орасидан князга тикилишарди. Ҳаммаси жонсиз, фақат унинг дилини вайрон этган пушаймонлар тирик... Василий Васильевич нима учун ҳамма иш чаппасига кетганини тушунолмасди. Бунга ким айбдор? Эҳ, Софья-Софья!.. Князь энди ўз виждонидан қочиб ҳечқаёққа яширинолмас: қалбининг энг хилват, яширин жойларидан ёқимсиз аёлнинг, нафси тўймаган ўйнашнинг ҳақиқий башараси бўёқсиз ҳолда дам-бадам чиқиб келаверарди... Бу ҳукмрон, даҳшатли, хунук башара — князь қозонган шухратнинг астар томони эди.

Хўш, Пётрга нима дейиши, ғанимларга нима деб ваз қилиши мумкин? Софьянинг қўйнига кириб, ҳокимият тепасига чиқдим, Қримда шарманда бўлдим ҳамда: «Халқ турмушини яхшилаш ва ёки умумий ишларни йўлга қўйиш масаласи халқнинг ўзига боғлиқ» номли китоб ёздими энди? Князь қўлини шартта бошидан ту-

ширди-да, столни урди.. Уят! Шармандавозлик! Бутун шон-шуҳрат бир пул бўлди, фақат шармандалик қолди холос!..

Дераза қопқоғининг тирқишларидан қизғиш шуъла мўраллади. Наҳот тонг ёришган бўлса? Еки Москва осмонига қонли ой кўтарилдимикин?.. Василий Васильевич ўридан турди-да, боши устида ғира-шира йилтираган гумбазсимон шифтдаги ўн икки бурж белгиларига қаради... Наҳотки мунажжимлар, фолбину жодугарлар алдаган бўлса... Пётр энди шафқат қилмайди... Роса имиллаб, шапкасини қошигача бостириб кийди, иккита тўппончани чўнтагига солди-да, яна бирпас тўхтаб, тугай деб қолган шамнинг сўнгги дамини кузатиб турди: пилиги ағанаб шамдондаги эриган мумга тушди-ю чирс этиб ўчди.

Қоронғи ҳовлида фонус ушлаган одамлар югуришиб қолди: Олисда осмон қизариб, ғира-шира тонг ёриша бошлади. Василий Васильевич каретага ўтираётиб, уй мутасаддисига калитни берди-да:

— Аनावини олиб кел,— деди.

Хизматкорлар чамадонларни каретага жойлашди, қути-ю саватларни кетига боғлаб танғишди. Мутасаддий кишанланган Васёк Силинни олдига солиб, ҳайдаб келди: Жодугар кишанларини шалдиратиб, тўрт томонига ва юлдузларга қараб чўқинар эди. Хизматкорлар уни судра-судра қилиб каретага — Василий Васильевичнинг оёғи остига ташлашди.

— Паноҳи худо, жўнадик! — деб пичирлади кучер жиддий оҳангда. Узоқ туриб қолган уч жуфт арғумоқ шаталоқ отиб, ғўла ётқизилган кўчага чиқди-ю, Тверскаяга бурилиб, қияликдан тикка кетди. Кўчаларда ҳали одам кам эди. Подачи сурнай чалиб, чангда судралиб бормоқда, дарвозалардан сигирлар маърашиб чиқмоқда, черков остоналарида кечаси совқотиб чиққан гадойлар уйғониб бир-бирларини сўкмоқда эдилар. Йўлда бир дьячок хомуза тортиб, пастак черков эшикларини очмоқда эди. Тор кўчада, кўмир ортилган аравада бир мужик: «Кўмир кет-деее!» — деб бақирарди. Хотинлар кўчага мағзава, кул опчиқиб тўкишар ва оғизлари очилган ҳолда, қушдай учиб бораётган оппоқ отларга, товус пати тақволиб баланд эгарлар устида лўкиллаб кетаётган сувориларга, сўлақмондай қўлларини олға чўзиб олти жуфт ипак тизгинни маҳкам ушлаб олган айяқ башара кучерга, каретанинг орқа зинапочасида қилич-

ларини яланғочлаб қаққайиб турган икки паҳлавонга анграйиб қарашарди. Князни танигач, челақлари қўлларидан тушиб кетар, йўловчилар шапкаларига тармашар, баъзилар эҳтиёт-шарт тиз чўкиб таъзим қилишарди...

Василий Васильевич охириги марта Москвадан шу тарзда чиқиб кетди. Эртага нима бўлади? Сургун қилинадими, монастырга ҳайдаладими ёки қийноққа тушади-ми?.. У йўл пўстини ёқасига юзини яширди. Кўринишда мудраётганга ўхшарди. Бироқ Васька Силин қўзғалмоқчи бўлиб қимирлаган заҳоти князь уни аямай тепди...

«Ана холос», — таажжубланди Васька. Князнинг юмилган кўз остлари — икки ёноғи пир-пир учар эди. Карета шаҳар чегарасидан ўтгач, Василий Васильевич:

— Фолларинг бутунлай ёлгон чиқди, ҳаммаси фирибгарлик, товламачилик, — деди. — Хаҳ итвачча, харомн, муттаҳам... Сени қамчилайвериб, этингни тилимлаб ташланса ҳам камлик қилади.

— Йўқ-йўқ, асло шубҳаланма, айланай, отахон, ҳаммаси, ҳаммаси сеники бўлади, — тож ҳам, тахт ҳам...

— Овозингни ўчир, ўғри, зоти бузуқ, фосиқ!

Василий Васильевич жодугарни додлагунча жон-жаҳди билан роса тепкилади.

Медведковадан бир чақиримча берироқда пойлоқчи мужик каретани кўриб шапкасини силкита бошлади, қайинзор четида турган иккинчи мужик овоз берди, жар ортидаги дўнгдан — учинчиси: «Келяпти, келяпти!» — деб бақирди. Беш юзга яқин қаролу малайлар князни тиз чўкиб, икки букилиб таъзим билан кутиб олдилар. Қўлтиғидан суяб каретадан туширишди, пўстин этақларини ўпишди... Ҳамманинг юзиди кўрқув, кўзиди қизиқсиниш аломати... Василий Васильевич уларга совуқ назар билан қараб қўйди, чунки одамларнинг ҳаддан зиёда эгилиб таъзим қилгани, нимагадир шошилган, безовталаниб типирчиллагани унга ғалати кўринди. Том нишаби голландча услубда тўрт томонга қараб олинган, олти деразали ёғоч уйнинг топ-тоза ойналарига, ярим доира шаклидаги икки зинали очиқ пешайвонига кўз ташлади... Қаттакон ҳовлини отхоналар, ертўлалар, сурп заводи, теплица, паррандахона-ю каптархоналар гир айланасига ўраб олган эди...

Князь ўйланиб қолди:

«Эртага мирзалар ёпирилишиб келади, ҳаммасини рўйхатга олиб печатлашади, хонавайрон қилишади. Ҳаммаси қўлдан кетади...»

Василий Васильевич такаббуруна қадам билан шўшилмасдан уйга кирди. Даҳлизда ўғли Алексей югуриб келиб, қалтираган лаблари-ла унинг қўлини ўпди: бурни муздай, мўйлови энди сабза урган, афти-башараси, юриш-туриши отасига тортган эди. Емакхонага кирган, Василий Васильевич, гўё гаши келгандай ҳафсаласизлик билан чўқинди-да, венециянча ойна рўпарасидаги стол ёнига бориб ўтирди; бу ойнада теп-текис рандаланган деворлар, деразалар оралиғидаги гулдор гиламлар, тоқчаларга терилган қимматбаҳо идишлар акс этарди... Ҳаммаси ҳаромга чиқади!.. Қадаҳга арақ қуйди, қора нондан ушатиб олиб тузга ботирди-ю, бироқ арақни ҳам ичмади, нонни ҳам емади — унутди. Столга тирсагини қўйиб, бошини энгаштирди. Алексей ёнгинасида қимирламай, ниманидир айтмоқчи бўлиб, нафас олмасдан кутиб турар эди.

— Хўш?— деди Василий Васильевич дағал товуш билан.

— Дадажон, у куни келишди...

— Тронцаданми?

— Ҳа, йигирма беш драгун, поручик билан, дастурхонбеги Волков ҳам бор...

— Сизлар нима дедингиз?

— Дадамиз Москвадалар, бу ерга келмоқчи эмаслар, дедик... Волков: князга айт, бадном бўлишни истамаса, тезроқ Тронцага борсин, деди...

Василий Васильевич лабини қийшайтириб мийиғида кулди. Арақни ичиб, нон чайнади, мазаси қанақалигини сезмади ҳам. Лекин князь ўғли ўзини аранг тутиб турганини, икки кифти осилиб қўрқувдан товонлари бураниб кетганини, оёғи остидаги шолча дир-дир титраганини кўриб турарди. Сал бўлмаса Василий Васильевич ўғлини сўқиб юбораёзди, бироқ юзига қаради-ю, капалаги учганини кўриб, болага ачинди:

— Тирсагини қалтиратма, ўтир...

— Улар менга, сен ҳам даданг билан Тронцага етиб кел, деб буйруқ қилишди.

Бу гапдан Василий Васильевич чўғдай қизариб, жойидан қўзғалди-ю, бироқ кибр-ғурур устулик қилиб,

Ўзини босди. Ҳаяжонланганини киприклари билан яширди. Қадаҳни яна тўлдирди, саримсоқ қўшилган яхнадан ичча кесиб олди. Ўғли шоша-пиша, сиркадонни унга яқинроқ суриб қўйди.

— Йўлга тайёрлан, Алексей,— деди Василий Васильевич.— Мен дам оламан, кечаси жўнаймиз... Худо меҳрибон... (Ҳадеб ковшанар, ўйлар, аламига чидаёлмасди. Бирдан пешанасини тер босиб, кўз қорачиғлари типирчилаб қолди.) Гапга қулоқ сол, Алёша, мен бир мужикни ола келувдим... Хизматкорларга айт, ўзинг ҳам тепасида қараб тур, ўшани дарё бўйига оптушиб, ҳаммомга қамаб қўйишсин, лекин эҳтиёт қилишсин...

Алексей чиқиб кетгач, Василий Васильевич қалтироқ қўлидаги пичоқни, учида липиллаб турган яхнаси билан бирга, столга қўйди-ю букчайиб қолди, ажинлари тўпаниб юзи таранглашди, кўз остларидаги халтачалар йўқолиб, лаблари сўлжайиб кетди...

Васька Силин жар тагида — дарё бўйидаги ҳаммомда ётарди. Кун бўйи дод-вой қилар, овқат беринглар деб улув тортар эди. Лекин теварак-атроф кимсасиз, фақат буталарнинг шувиллагани, майда-чуйда балиқларнинг чўртан балиқдан қочиб сувни шалоплатгани эшитиларди холос. Жодугар ҳаммом туйнугидан бир гала қораялоқнинг қиш тараддудида мовий осмонда қанотларини ранг-баранг товлантириб учиб юрганини кўрди. Паррандалар чарчаб, унинг оҳ-войидан қўрқмасдан ёнғоққа қўндилар, бидирлаб, ҳуштак чалиб сайрай бошладилар...

«Жонажон юртим Полтавшина,— деб пичирларди жодугар,— нима жин уриб бу лаънати Москвага келиб қолдим! Илоё сизларга қирон келсин, бошларинг қовушмай ҳамманг тўзиб кетгин, ҳамма шаҳарларингни бирданига ер ютсин...»

Ботаётган қуёш сўнгги нури билан кичкина деразачани ёритди-да, кўкка бўй чўзган дарахтлар орқасига беркинди. Васька Силин билдики, энди овқатдан умид йўқ, боши тагига супурги қўйиб, муздай сўри гахтасига чўзилди. Энди уйқуга кетганда, бирданига чўчиб тушди, қўрққанидан соқолини диккайтириб кўзини очди: остопада Василий Васильевич турарди. Бошида уч бурчак қора шляпа, пўстин остидан ажнабийча қора камзул кийган, қиличининг учи думга ўхшаб чиқиб қолган...

— Хўш, энди нима дейсан, башоратчи?— сўради князь галати овоз билан.

Васька Силин шу ерда янглишди: ўзини қўлга олиш ўрнига, қалтираб титрай бошлади. Агар князнинг ҳали ҳам ундан умидворлигини, унинг башоратига ҳали ҳам ишонишини тушунганда иши ўнгидан келарди... Князнинг қўлидан маҳкам ушлаб олиши ва: «Қийноқ азобига чидамоқ учун подшо ҳузурига кетяпсан! Аммо қўрқма, дадил боравер... Ана... Бўғзингга чанг солган тўрт йиртқич чангалини қўйворди... Бошингда айланган тўртта қора қарға учиб кетди... Ажал чекинди... Кўряпман, ҳаммасини кўряпман...» деб ҳайқирishi керак эди. Бунинг ўрнига Васька қўрқувдан ва очликдан бира тўла ўзини йўқотиб, яна унга тожу тахт, подшолик ҳақида валидирай бошлади, ялиниб йиғлашга тушди:

— Исо ҳурмати мени қўйвор, Польшавшинамга кетай... Сенга ҳеч қандай нафим ҳам, зарарим ҳам тегмайди...

Василий Васильевич останада туриб унга еб қўйгудай бўлиб тикиларди. Князь шартта бурилиб даҳлизга чиқди-ю, эшикни сиртдан ёғоч билан тамбалаб, қулфлаб қўйди... Сўнгга ҳаммом атрофида у ёқдан бу ёққа югуриб қолди... Васька билдики, даҳлизга шох-шабба, ўтин қалалити!.. «Керак эмас, ўт қўйма!»— деб бақирди. Князь унга жавобан: «Кўп сирларни биласан, энди тақдирга тап беравер!»— деди-да, чақмоқтош пилигини пуфлаб ёндирди. Ҳаммом ичига тутун кирди. Васька тоғорани олиб, эшикни ура бошлади, бироқ тоғора синди-ю эшик бузилмади; бошини туйнукдан чиқариб бақира бошлади, бироқ томоғига тутун тўлиб, дами қайтди... Шох-шаббанинг ўт олиб шатирлагани, ловиллаб ёнгани эшитилди... Ходалар орасидаги тирқишлар ёришди. Аланга гувиллаб осмонга ўрлади. Васька иссиқдан қочиб, сўрининг тап-тагига кириб кетди... Тому шифт қасир-қусир қилар, деворлар ловиллаб ёнмоқда эди...

Шабадасиз тунда ёнган алангаси дарё устидан баландларга кўтарилиб, осмондаги юлдузлар нурини сўндирарди. Ярославль томон кетаётган, олти от қўшилган, қора чарм қопланган каретанинг қизғиш сояси йўлдаги экинзорлар узра анчагача учиб юрди: гоҳ заҳкаш жарлар тагига қараб чўзилиб кетар, гоҳ дўнглаб устига чиқиб яна сирғалиб тушар, гоҳ қарағайлар танасига урилиб, эгри-бугри бўлиб кетарди...

— Қаер ёняпти? Бизнинг ҳовли эмасмикин, дада?—
Алексей бир неча марта шу саволни такрорлади.

Василий Васильевич чурқ этмас, қаретанинг бурча-
гида мудрарди холос...

21

Илгари галаён вақтида¹ милтиқ дори сақланмиш
молхонадаги ертўлалар ҳозир монастирнинг озиқ-овқат
запаси сақланадиган омборхонага айланганди. Шифти
гумбазсимон ва пастгина бу ертўладан дурадгор усталар
жой бўшатишиб, ҳалқа қоқилган ва сиртмоқ осилган
тайёр тўсинни икки устун орасига ўрнатишди, бўйинча
боғланган хода — палахни ерга ётқизиб қўйишди; тер-
гов вақтида маҳбуснинг жавобини ёзиб ўтирадиган
мирзалар учун бир стол, олий мансабдорлар учун —
қизил алвон қоқланган алоҳида стол ва скамейка қў-
йишди, сўнгра ертўладан юқорига — харсанг ҳужрага
чиқиладиган тик зинани тузатишди. Оёқ-қўли кишан-
ланган Федька Шакловитий икки кундан бери шу ҳуж-
рада ётарди.

Терговни Борис Алексеевич ўзи олиб борар эди.
Москвадан, Жиноий ишлар маҳкамасидан Емельян Све-
жевни — қамчи билан бир уришдаёқ ҳар қандай одамни
тилга киргизадиган машҳур жаллодни олиб келишди.
Бозор жойга ўрнатилган столба ёнида у аяб урарди,
агар аямай урадиган бўлса, ўн бешинчи зарбда умурт-
қа суюкни чўрт узарди.

Жуда кўп одам сўроқ қилинди: баъзилар ўз оёғи
билан келиб, нотўғри маълумот беришарди. Ниҳоят
Кузьма Чермний ушланди. Софьянинг яқин кишиси, ик-
ки марта қилич билан жон сақлаб қутулган пристав
Обросим Петровни ҳам ҳийла билан қўлга туширишди.
Бироқ Никита Гладкий билан поп Медведев қочди,
уларни ушлаш учун барча вилоятларга фармон юбо-
рилди.

Навбат Фёдор Шакловитийга келди. Кеча сўроқ вақ-
тида Федькага айбнома ўқиб эшиттирилганда у бирдан
қизишиб, гувоҳларнинг кўрсатувиغا ҳамда тўпланган
маълумотларга асосан бўйинга қўйилган айбларни тан

¹ Борис Годунов ва Лжедмитрий даврида. (Тарж.)

олмай: «Хаммаси тухмат, душманлар мени ҳалок қилишмоқчи, ҳеч қандай жиноят қилганим йўқ...— деб инкор этганди. Бугун унга Емельян Свежевий тайёрлаб қўйишди, лекин Федька бундан беҳабар, шунинг учун бугун ҳам фитна қўзғаганим йўқ, подшонинг жонига қасд қилганим йўқ, деб тониб туравермоқчи эди..»

Терговнинг дастлабки кунларида Пётр аралашмади: ҳар куни кечқурун Борис Алексеевич бош мирза билан унинг олдига кирарди, мирзабоши сўроқ протоколини бир бошдан подшога ўқиб берарди. Лекин Чермний ва Петров ҳамда уларнинг ўртоқлари — Огризков, Шестаков, Евдокимов, Чечётка қўлга олиниб, ашаддий душманлар тилга киргандан кейин Пётр ўзи қатнашмоқчи, уларнинг гапини эшитмоқчи бўлди; унга алоҳида курси келтирилди. Подшо шифти моғорлаб кетган ертўлада тирсакларини тиззасига қўйиб, нягини мўштлири билан тираб бир чеккада ўтирар, ўзи савол бермас, фақат гапга қулоқ соларди. Биринчи марта палах ёғжирлаб, палахга тортилган этлари чайир ва яғриндор Обросим Петров осилиб қолганда, унинг чўтир юзи кўкариб, қулоқлари чўзилиб, жони оғриганидан тишлари қисирлаб, иржайиб кетганда,— Пётр курси билан бирга сурилиб, устун панасига ўтиб токи қийнаш, азоблаш тугагунча қимирламай ўтирганди. Уша куни Пётр кун бўйи ранги оқариб, хомуш бўлиб ўзига келолмаганди. Лекин бир-икки кўргандан кейин кўникиб кетди ва яширинмайдиган бўлди..

Бугун эрталабки ибодат пайтида Наталья Кирилловна уни тўхтатди: патриарх фитна эсон-омон тугагани муносабати билан муборакбод қилиб нутқ ирод қилмоқда эди. Софья ҳамон Кремлда бўлса-да, кучсиз, ожиз эди. Москвада қолган полклар ўз ораларидан вакил сайлаб Пётр ҳузурига жўнатишар ва бу вакилларга: подшонинг оёғига бош уриб ялининглар, гуноҳимизни кечириб бизга раҳм-шафқат айлашини илтимос қилинглар, деб сайишлар, ўзларини оқлаш учун Астрахан тугул то чет элнинг жўнашга розилик билдиришар, ишқилиб, бола-чақадоримиз билан тирик қолиб ўз касб-коримиз билан шугулланасек бас, дейишарди.

Пётр жомедан чиқиб пиёда кетди. Мол турадиган қўра ўқчиларга тўла эди. «Подшойн аъзам, Федькани бизга топишар, у билан ўзимиз гаплашамиз»,— деб чугурлаб қолниди Пётр бошини энгаштириб қўл силтай-силтай ўқчилардан чеглаб, эски омборхона томон чопга-

нича ўзини зинага урди ва зина билан тушиб, қоронғи ва зах ертўлага кирди. Димоғига тери иси ва сичқон ҳиди гул этиб урди. Тахланган қоплар, бочка-ю тойлар орасидан ўтди, пастак эшикни итариб очди. Мирзабошининг столи устидаги шамдан тушган сарғиш шуъла шифтдаги исларни, ерда сочилиб ётган ахлатни, қийноқ асбоби ўрнатилган яп-янги ходаларни ёритиб турарди. Мирзабоши ва унинг ёнидаги алоҳида скамейкада ўтирган Борис Алексеевич, Лев Кириллович, Стрешнев, Ромодановский салобат билан таъзим қилдилар. Улар жойларига ўтиргандан кейингина Пётр Шакловитийни кўрди: у бир қадам нарида тиз чўкиб турарди, жингалак сочли боши эгилиб, қийшайиб қолган, саройда қайси кийимда бўлса — ўшандайлигича қўлга тушган, — қимматбаҳо камзулнинг қўлтиқ таглари сўкилиб-йиртилиб кетган, кўйлагида қон доғлари... Федька бошини кўтарди, озиб-тўзиб кетган юзини оҳиста бўриши билан подшонинг тикилиб турганини кўрди. Азбаройи ваҳм босганидан кўз қорачиқлари борган сайин кенгайиб, чиройли лаблари сўлжайиб, худди унсиз йиғлаётгандек қалтирай бошлади. Бутун вужуди билан олға интилганича Пётрдан кўз узмай тикилиб олди. Борис Голицин ҳам Пётрга кўз қирини ташлаб, оҳиста жилмайиб ижозат сўради:

— Давом эттирсак майлими, подшоҳим?

Стрешневнинг овози қалин мўйлови орасидан пўнғиллаб чиқди:

— Хиёнат қил, лекин жавобини бера бил, ахир сен, билан қачонгача овора бўламиз? Подшо ҳақиқатни билмоқчи...

Борис Алексеевич овозини баландлатди:

— Унинг жавоби битта: йўқ, унақа ишларни қилганим йўқ... Аммо далилларга қараганда, — ҳақиқий ўғри ва хиёнатчи, барча жинояти исботланмоқда... Қийнашга тўғри-келади...

Шакловитий, худди биров итариб юборгандай тиззалаб чопганича четга чиқди, гўё сичқон сингари, бир тўп терилар орасига, тузланган балиқ солинган бадбўй бочкалар орқасига яширинмоқчи бўлди чоғи... Бирдан шалпайди-ю, қимирламай қотиб қолди. Пётр бир қадам қўйишдаёқ унинг тепасига борди, оёқлари остидаги Федьканинг тақир қирилган семиз юзини кўрди. Қўлларини чўнтакка солиб, салобат ва нафрат билан жойига

бориб ўтирди-да, ўспиринликка хос қалтироқ товуш билан:

— Майли, ростини айтсин,— деди.

Борис Алексеевич жаллодни чақирди:

— Емелья!..

Палах ортидан бўйи новча, кифтлари тор, қизил кўйлак кийган, этаги тиззасига тушган одам чиқиб келди. Унинг бунчалик тез пайдо бўлишини Шакловитий кутмаган бўлса керак,— кети билан ўтириб қолди, калласи кифтлари орасига кириб кетди ва от башара Емельян Свежевнинг парвойи фалаклик акс этган юзига қаради: фақат қошлари устида дўппайган суяклари кўринарди-ю, пешана деган нарса йўқ ҳисоби, лекин жағлари жула катта эди. Емельян унинг теласига келди-ю, ёш болани кўтаргандай, Федькани даст кўтариб, оёққа тургизиб қўйди. Сўнгра енгидан тортиб эҳтиёткорлик ва чаққонлик билан камзулини шартта қайирди, марварид қадалган ёқасини ечди, оппоқ кўйлагини бармоғи билан киндигигача йиртди-да, елкасидан сидириб то белигача ялангочлаб қўйди... Федька астойдил иқроп бўлгисен келиб бақирди-ю, бироқ овози хириллаб ноаниқ чиқди:

— Худо урсин, ҳаммасини айтаман.

Скамейкада ўтирган боярлар бирданига бошларини чайқаб, соқолларини селкиллатиб қолишди. Емельян Федьканинг қўлларини орқасига қайириб панжаларини ёнидан маҳкам боғлади-да, устидан қайиш сиртмоқ солиб, арқон учидан тортди. Шакловитий анқайиб турарди. Бирдан дор ҳалқасиғижирлаб, орқасидаги қўллари кўтарила бошлади. Пайлари ва этлари таранглашиб, елкалари дўппайди, лекин Федька букилиб олди. Емельян буни кўриб, белига қаттиқ туртди-ю, ерга ўтира солиб, арқонни шартта тортди. Қўллар курак тагидан тескари-сига қайрилиб, шифтга томон чўзилганича қолаверди,— Федька инграб юборди. Оғзи катта очилиб, кўзлари косасидан чиқиб кетаёзди, танаси эса, қорни ичига кириб кетган, оёқ учлари кетига бурилган ҳолда, ердан бир газ баландроқда осилиб қолди. Емельян арқон учини хомага боғлаб, қозиқдаги калта дастали қамчини олди...

Борис Алексеевичнинг ишораси билан мирзабоши темир гардишли кўзойнагини тақди-да, бурнини шамга яқинроқ обориб ўқий бошлади:

— «Сўнгра, терговда ўша капитан Филипп Сапогов

шундай деган: «Бултур, чунончи июль ойида — қайси числолиги ёдимда йўқ,— улуғ малика Софья Алексеевна Преображенский қишлоғига борди, ўша кун и улуғ подшо Пётр Алексеевич Преображенскийда йўқ экан, шунинг учун малика у ерда фақат тушгача бўлди. Маликанинг ёнида Шакловитий ҳамда турли полклардан тўпланган одамлар бор эди. Федор Лев Кирилловични калтаклаш ва улуғ пошшо ойимни ўлдириш ниятида бу одамларни олиб борган эди... Ўша кун и Федор қасрдан даҳлизга чиқиб, унга, яъни Филипп Сапоговга шундай деган: «Қулоқ солинлар, ичкарида қий-чув бошланиши билан...» Ўша онда пошшо ойим маликани,— койиб бақирмоқда эди... Қий-чув бошланиши билан ҳамманг тайёр бўлиб туринлар: ичкаридан кимни опчиқиб беришса, уриб ўлдираверинлар...»

— Бундай сўзлар ҳеч қачон оғзимдай чиққан эмас, Филипп бекор айтипти, бу тухмат,— деди Шакловитий томоғи бўғилиб, зўрғатдан.

Борис Алексеевич жаллодга ишора қилди; Емельян бир-икки тисарилиб,— уришга қулаймикин,— дегандай мундоғ қараб олди-да, бутун гавдаси билан кетига энгашиб, бирдан олға ташланди-ю, қамчи билан аямай қулочкашига солди, ҳатто қамчининг виз этгани эшитилди. Федьканинг сарғиш, позик бадани бўйлаб титроқ югурди. Чинқириб юборди. Емельян иккинчи марта урди. Борис Алексеевич: «Уч»,— деди. Учинчи қамчидан кейин Шакловитий додлаб юборди, тупугини сачратиб ёлворди:

— Маст эдим, мастликда нима деганимни билмайман...

Мирзабоши давом этди:

— «Сўнгра, қий-чув, тўполон босилгандан кейин, подшо Пётр Алексеевични ёмонлаб, Филиппга ушбу сўзларни айтган: «Ичиб олиб Кукуйдан бери келмади, ичганда ҳам шу қадар қаттиқ маст бўладики, ҳеч қандай йўл билан ҳушига келтириш мумкин эмас... Қани энди қўл гранаталарни ҳеч кимга билдирмасдан подшонинг хонасига опкириб қўйилса-ю шу гранаталар билан подшони ўлдирсами...»

Шакловитий индамай тураверди. «Беш!»— деб буюрди Борис Алексеевич.

Емельян қулочкашлаб уч газ келадиган даҳшатли қамчи билан аямай солди. Пётр иргиб туриб, Шаклови-

тийнинг олдига борди,— бўйи новчалигидан икковининг кўзлари бараварлашди,— Федьканинг бежо кўзларига тикилди... Икки кифти, қўллари, гардони титраб, қалтираб кетди...

— Ростини айт, ит, кўппак... (унинг қовурғасидан ушлаб олди). Нима, кичкиналимимда мени сўймаганларинг учун ачиняпсанларми? Гапир, Федька, шундайми? Ким сўймоқчи эди? Сенми? Йўқ? Ким?.. Граната билан одам юбуровдинларми? Қимни, отини айт... Нега мени ўлдирмадинглар, нима учун сўймадинглар?..

Федька подшонинг қон тегиб кетган кулча юзига, қийшайган кичкина оғзига тикилиб, ўзини оқлаш учун ғулдирай бошлади, лекин қаттиқ кучаниб гапирганидан томирлари ўйнаб кетди...

—...Фақат бир гап: «Нима учун пошшо ойим билан укаларини илгарироқ ўлдирмадик?— деган гап эсимда бор холос. Пичоғу граната тўғрисида ҳеч қандай гап бўлган эмас, эслаёлмайман... Лекин пошшо ойим ҳусусида ўғрисиμον гап қўзгаган Василий...

Василий "Васильевичнинг номи тилга олганиши билан Борис Алексеевич скамейкадан ирғиб туриб:

— Ур!— деб бақирди жаллодга.

Беҳоддан подшога тегиб кетмаслиги учун Емельян эҳтиётини қилиб, қамчинни олислатиб туриб, тўрт қиррали уч томонни билан Федьканинг икки кураги орасига шундай туширдик, эти тилиниб кетди... Шакловитий кекирдагини чўзиб чинқириб юборди, кекирдак соққаси туртиб чиқди... Ўнинчи зарбада боши бир силкинди-ю шалпайиб кўксига тушди.

— Бўшат,— деб буюрди Борис Алексеевич ва шойи дастрўмол билан лабларини артди.— Авайлаб юқорига олиб чиқ, баданига арақ сўрт, кичкинтой болага қарагандай ундан кўз узма... Эртагача гапирадиган ҳолга келсин...

... Боярлар ертўладан кўрага чиқиб кетгач, Тихон Никитьевич Стрешнев Лев Кирилловичнинг қулоғига шивирлаб сўради:

— Кўрдингми, Лев Кириллович, князь Борис ҳали нима қилди?

— Йўқ-йўқ... Нимайди?

— Скамейкадан ирғиб туриб кетди-ку... Федьканинг овозини ўчириш учун...

— Нечук?

— Фелька Василийни тилга олиб қолди-ку... Ахир, Борис билан Василийнинг қони бир, ҳа... Демак, қондош-
лик давлат ишидан ҳам юқори тураркан...

Лев Кириллович гўнг тўпланган жойда тўхтади, ҳад-
дан зиёда таажжубланганидан қўлларини ёйиб сонига
шапатиледи.

— Шундай дегин... Биз бўлсак Борисга ишоне-ёб
юрибмиз-а...

— Ишониш мумкин, лекин ўзингга эҳтиёт бўл...

— Шундай дегин...

22

Печи мўрисиз бўлгани учун уй ичи шу қадар тутунга
тўлган эдики, одам фақат белигача кўринар, белидан
юқориси, айниқса сўри устлари бутунлай кўринмасди.
Чўпчироқ липиллаб аранг ёритар, учқунлари сув солин-
ган жомга тушиб, вишиллаб ўчарди. Қорни қип-яланғоч,
киндиги дўппайган, орқаси кирлаб кетган бир неча чўр-
вақа бола у ёқдан бу ёққа югуришар, дам-бадам йиқилиб
йиғлашар эди. Бели чипта арқон билан танғилган ҳоми-
ладор аёл уларни қўлидан судраб эшикка ҳайдар: «Қа-
чон сенлардан қутуламан, жувонмарглар, мени адойи
тамом қилдиларинг-ку!» — деб қарғарди.

Василий Васильевич ўғли Алексей билан кечадан бе-
ри шу уйда ўтирибди, — икковини ҳам монастирь дарво-
засидан киргизишмади: «Подшоҳи аъзамнинг амрига
биноан ҳозирча монастирь атрофидаги бирор уйда кутиб
турармишсиз...» — деб қайтаришди. Ота-бола, қачон ча-
қиришаркан, деб кутишарди. Томоқларидан на овқат ва
на сув ўтарди... Подшо унинг арз-қолига қулоқ солгиси
келмади. Василий Васильевич энг мудҳиш азобларни кут-
ган, йўлда ҳаммасига ўзини тайёрлаган эди-ю, аммо ис
босиб сасиб кетган уйни кутган эмасди.

Кундуз куни полковник Гордон келди, хушчақчақ,
асл одам, дили пок. Васлий Васильевичга ҳамдардлик
билдириб тасалли берди, тилини такиллашиб, тиззасига
дўстона шапатилаб қўйди... «Зарари йўқ, — деди, — кўп
ўйлайверма, князь Василий Васильевич, бугдой дўлга
тушса — ун бўлади, қайтага яхши бўлади». Гордон
шпорларини жаранглатиб кетди-қолди, — у бахтиёр, эр-
кин одам...

— Монастирга юбориш учун одам топилмайди. Маликанинг собиқ ўйнаши олдида биронта қишлоқи лоақал шапкасини бошдан олмайди. Князь кўчага чиқишга ўялар эди. Уйнинг сассиқлигидан, болаларнинг қий-чуvidан боши айланар, тутундан кўзлари ачишарди. Негадир, ланати жодугар тез-тез эсига тушар, ҳаммом деразасидан (аланга орасидан) эшитилган фарёди: «Эшикни о-о-о-ч, уволимга қоласан, ҳалок бўласан...» деб чинқиргани қулогидан нари кетмасди.

Кечаси урядниқ соқчилар билан уйга бостириб кирди-да, тутундан йўтала-йўтала, ҳомиладор аёлдан сўради: — Бу ҳовлига Васька Голицин деган князь тушганми? Аёл енгги йиртиқ тирсаги билан кўрсатди.

— Ана, ўтирипти...

— Буйруққа биноан дарҳол қасрга боришинг керак, тайёрлан, князь.

Василий Васильевич билан Алексей пиёда, ҳудди мардикорлар сингари, соқчилар қуршовида монастирь дарвозасидан киришди. Ўқчилар уни таниб, дарҳол яқинроқ келишди, ҳиринглаб кулишди: баъзиси шапкасини бўрнигача бостириб олди, баъзиси соқолини тутамлаб, баъзилари беҳаёлик билан оёқларини кериб масҳара қилишди:

— Дадил бўл... Лашкарбоши икки туёқда йўргалаб келяпти... Оти қани? Оёқлари орасида... Шўрлик лашкарбоши лойга йиқилмаса гўргайди...

Ота-бола таҳқирга чидаб, ўқчилар орасидан ўтди. Митрополит зинасига етгач, Василий Васильевич чопқиллаб чиқди. Бироқ эшик очилиб, ёмонроқ кийинган нотаниш мирзабоши пайдо бўлди-да, кўрсаткич бармогини кўтариб уни тўхтатди, сўнгра қўлидаги фармонни очиб баланд овоз билан, ҳар бир сўз князнинг миясига тўқмоқдай тушадиган қилиб, шошилмасдан ўқий бошлади:

— «... Биз ким улуг подшолар — Пётр Алексеевич ва Иван Алексеевичдурмиз, юқорида зикр этилган гуноҳларинг учун, князь Василий Голицин, сени боярлик шарафидан маҳрум этиб, хотининг ва болаларинг бир-ла Қаргополга умрбод сургун қилишга фармон бердик. Бутун мол-мулкнинг қўра-ю қўрғонларинг, ота мерос ерларинг, Москвадаги ҳовлиларинг — ҳаммаси бизга, улуг подшолар ихтиёрига ўтгай. Қўл остингда бўлмиш барча қуллар ва крепостнойлар, навкарлик қилишга мажбур бўлган деҳқонлар ва деҳқон болалари — ҳаммаси озод қилинади...»

Мирзабоши ниҳоят фармонни ўқиб бўлиб, қоғозни ўради-да, приставга ишора қилиб Василий Васильевични кўрсатди: князь бош яланг ҳолда, аранг оёқда турар, Алексей уни суяб турар эди..

— Дарҳол ушлавсин ва фармонда зикр этилган ҳукм бажарилсин..

Князни ушлаб, ҳайдаб кетишди. Черков орқасидаги ҳовлида ота-болани чипта тўшалган аравага ўтқазишди, арава кетига пристав билан соқчи-драгун чиқиб олди. Йиртиқ чакмон, чипта кавуш кийган аравакаш тизгинни айлантириш билан кичкина қирчанғи от аравани судраб, монастирдан аста-секин далага чиқди.

Тун қоронғи, ердан рутубат кўтарилиб, юлдузларни туман сингари тўса бошлади.

23

Троицкий сафари тугади. Етти йил муқаддам қандай бўлган бўлса, бу гал ҳам монастирда жон сақлашиб, пировардида Москвадан устун келишди. Боярлар патриарх ва Наталья Кирилловна ўзаро маслаҳатлашиб, подшо Пётр номидан подшо Иванга мактуб ёзишди:

«..Ана энди, биродар, таңгрининг марҳамати ила биздек икки зоти бобаракотга топширилган подшоликни ўзимиз, фақат иккимиз идора қилмоқ учун вақт келди, негаким, ёшимиз ҳам улғайиб вояга етдик. Шу бонедан, бадном бўлмиш учинчи бир кимса, яъни опамизнинг биздек икки эркак ёнида олий унвон бир-ла юрмоғи ва давлат ишларига аралашмоғи асло мумкин эмас..»

Софьяни кечаси шов-шувсиз аравага солиб, Кремлдан Новодевичье монастирига элтиб қўйдилар. Шакловитийнинг, Чермний ҳамда Обросим Петровнинг калласи олинди, бошқа хонлар майдонда қамчи билан саваланди, шаҳар ташқарисида калтакланди, тиллари кесилиб, Сибирга абадий сургун қилиндилар. Қўп ўтмай, Медведев билан Чикита Гладкийни ҳам Дрогобуж саркардаси қўлга туширди. Икковини роса қийнаб азоблаганларидан сўнг калласини олдилар.

Ер-сув ва пул билан нъом ва мукофотлар берилди: олий даражали бойларга 300 сўм, қолганларига 270 дан, думадagi дворянларга — 250 дан, Пётр билан бирга

монастирга келган дастурхонбегиларга 37 сўмдан, кетма-кет етиб келганларга — ўттиз икки сўмдан, 10 августгача келганларга — 30 сўмдан, 20 августгача келганларга — 27 сўмдан пул берилди. Қуйи дворянларга ўша тартибда 18, 17 ва 16 сўмдан, подшога содиқлиги учун барча ўқчиларга бир сўмдан пул инъом қилинди, лекин ер берилмади.

Москвага қайтиш олдидан боярлар барча маҳкамаларни ўзаро бўлиб олишди: биринчи даражада муҳим ҳисобланган Элчилар маҳкамаси — Лев Кирилловичга берилди, лекин «тожу тахт ҳимоячиси» деган унвон олиб ташланди. Ҳарбий ишларга ва шунга тааллуқли нарсаларга эҳтиёж қолмагани учун Борис Голициндан бугунлай воз кечиш мумкин эди, тўғриси айтганда, патриарх билан Наталья Кирилловна бирмунча айблари учун уни ёқтирмасдилар, айниқса, Василий Васильевични даррадан ва палахдан сақлаб қолгани учун кечиролмасдилар, лекин боярлар шундай зоти улуг, асилзода князни ерга уриш инсофдан эмаслигини тушуниб: «Майли, бунгаям чидаймиз,— дейишди.— Барибир яқинда савдогарлар, таги паст мирзалар, ажнабийлар ва ҳар хил ярамас одамлар бизни ҳам маҳкамалардан суриб чиқаришади, уни қара, подшо Пётрнинг атрофида гирдикапалак бўлиб, амалга минишни, ўлжа орттиришни кўзлашмоқда...» Шундай қилиб, князлик ҳурмати учун Борис Алексеевичга Қозон қасри идорасини еб ётишга беришди. Князь Борис буни эшитиб, ерга тупурди-да, аламига чидолмай, ўша кунни роса ичди:

«Бошимга урамани уни? Еб ётишга ўзимники ҳам етади»,— деб маст ҳолда от чоптириб, Москва яқинидаги ота мерос жойига,— тўйгунча ухлаб дам олмоқ учун жўнаб қолди.

Янги министрлар (ажнабийлар уларга шундай ном беришди), маҳкамалардаги мирза-ю. мирзабошиларни ҳайдаб, ўрнига бошқа кишиларни қўйишди, аммо фикр-мулоҳазалари, усули идора, қондай тартиб илгари қандай бўлса,— ўшандайлигича қолаверди. Деярли ҳеч қандай ўзгариш рўй бермади. Фақат Кремль саройида Иван Милославскийнинг ўрнида Лев Кириллович пайдо бўлди. у қора мўйнали сувсар пўстин кийиб юрар, ҳокимдан баттар эшикни қарсиллатиб, пошналарни билан полни тарақчатавериб одамнинг гашига тегарди ҳолос...

Бу министрлар ёши бир жойга бориб қолган, ҳаммага машҳур одамлар эди, улардан хонавайронлик, порахўрлик, тартибсизликдан бўлак бирор яхшилик чиқишига кўзи етмасди. Москвада ҳам, Кукуйда ҳам ҳар хил савдогарлар, олиб сотарлар, посадларда яшовчи ҳунаромандлар ва тижорат аҳли, ажнабий меҳмонлар, Англия, Голландия, Ганновер кемаларининг капитанлари — ҳаммаси улуғ ўзгаришлар бўлишини сабрсизлик билан кутар эди. Пётр тўғрисида ҳар хил миш-мишлар юрарди, кўпчилик бутун умидини унга қўйганди. Россия битмас-туганмас олтин хазина, аммо бу хазина асрий лойқалар остида ётар эди. Агар уни янги подшо рўёбга чиқармаса, ким чиқаради?

Пётр Москвага қайтиш учун ошиқмади. Қўшин билан бирга монастырдан поход тартибида чиқди-да, Александровская слобода томон йўл олди. Иван Тўртинчининг мудҳиш саройидан қолган чурук ходалар ҳали ҳам слободада қаққайиб турарди.. Генерал Зоммер бу ерда намунавий жанг машқи ўтказди. Бу машқ милтиқ дори тугагунча бир ҳафтага чўзилди. Зоммернинг ҳарбий хизмати ҳам шу ерда тугади: бечора, отдан йиқилиб, майиб бўлди.

Октябрь ойида Пётр фақат Кичик қўшин полклари билан Москвага жўнади. Шаҳардан ўн чақирим нарида, Алексеевское қишлоғида тумонат одам, қўлларида иконалар, туғ-яловлар, лаганларда каравайлар билан уни кутиб олди. Йўлнинг икки ёғида ходалар ва болта қадалган кундалар турар, бўйинларини кундага қўйиб, заҳ ерда чўзилиб ётган ўқчилар кўринарди: булар — Троицага бормаган полкларнинг вакиллари эди... Лекин ёш подшо, гарчи қовоғи солиқ кўринса-да, ғазабланмади, ҳеч кимнинг калласи олинмади.

Лефорт катта одам бўлиб, кундан-кунга обрўйи оша бошлади. Кукуйда яшовчи немислар ҳам, тижорат иши билан Архангельскдан, Вологдадан келган ажнабийлар ҳам уни зўр ҳурмат ила тилга олишарди. Амстердам ва Лондон савдо ширкатларининг гумашталари Лефортни мақтаб хўжайинларига хат ёзишар: иш тушганда бу одам керак бўлишини, шунинг учун унга бирор совға, яхшиси — асл винодан юборишларини маслаҳат беришарди. Троица походида кўрсатган хизмати учун Лефортга генераллик унвони берилгандан сўнг. Кукуй аҳли ўзаро пул тўплаб, унга қилич тақдим этди. Унинг уйи ёнидан ўтаётиб бир-бирига: «Вой-бўй!» деб кўз қисишарди. Унинг қўлини қисмоқ, икки оғиз гаплашмоқ учун, ёинки, шундай ўзини кўрсатмоқ учун келадиган одамларнинг кўплигидан энди бу уй торлик қилганди. Қиш яқинлашиб қолганига қарамай, яна бир қават уйни кенгайтириш ниятида шошилиш равишда иш бошлаганди: икки ёнидан чиқиладиган харсанг зинапояли пешайвон қурилмоқда, уйнинг олд томони мармар устунлар, ганчдан ишланган ҳайкаллар билан безатилмоқда эди. Илгари ўртасида фонтани бўлган ҳовли ўрнига, сувда сайил кечалари ўтказиш, мушакбозлик қилиш учун каттакон ҳовуз қазимоқда эдилар. Бинонинг икки ёғига ҳарбий соқчилар учун қоровулхона, мушкетчилар учун ётоқхона қурилмоқда эди.

Ихтиёр ўзида бўлганда-ку, Лефорт бунчалик сарф-харажат қилишга балки журъат этолмасди ҳам, бироқ ёш подшонинг талаби шу эди. Троица монастирида ўтган хавотирлик давр мобайнида Лефорт Пётрга, она болага қанчалик керак бўлса, шунчалик керак ва яқин бўлиб қолганди: Лефорт Пётрнинг лаби қимирлаши биланоқ дилидаги тилагини, нима демоқчилигини тушунар, уни хавф-хатардан кўз қорачигидай асрар, фойда

билан зарарни ажрата билишга ўргатарди, афтидан, ўзи ҳам Пётрни яхши кўриб қолганга ўхшарди, доим подшо ёнида бўларди-ю, лекин тамагирлик билан текин қишлоқ ва қарол орттириш илинжида подшо оёғига бош уриб илтимос қилувчи боярлар сингари эмас, мутлақо,— фақат икки дилни забт этган умумий мақсад, асосий ишлар ва кўнгилхушлик базмлари хусусида гаплашарди. Лефорт ясаниб-тусанган ҳолда, очиқ чеҳра билан, сайроқи қушдай бидирлаб, эрталаб деразадан мўралаган қуёшдай жилмайиб, таъзим билан Пётрнинг ётоғига кириб келарди; шу тарзда кун бошланарди, ўйин-кулгига, шодиёна тараддудларга, яхши тилакларга бой ажойиб кун... Пётр Лефортда мужассамлашган ўз орзу-умидларини ва ширин хаёлларини севардим, булар ҳаммаси ёшлик чоғидан бери миясини банд этган деңгиз ортидаги юртлар, ажойиб шаҳарлар, кемалар тўхтайдиган гаванлар, тамаки ва ром ҳиди босиб кетган довюрак капитанлар, антиқа суратлар ва китобларнинг таъсири эди. Ҳатто, Лефортнинг кийимидан ҳам тамоман бошқача, ниҳоятда хушбўй ҳид келарди...

Пётр истардики, жонажон Лефортнинг уйи,— (ана шу орзуларига муносиб бўлса)— доим чет элни эслатувчи жозибадор оролчага айланса... Шу сабабдан бу уй (подшонинг хурсандчилиги учун) шоҳона қаср сингари безатилмоқда эди. Бунга қанча пул керак бўлса, опаси ва Лев Кирилловични авраб олиши мумкин. Кремлда, юқори лавозимларда энди ўз одамлари бўлгани учун Пётр орқа-олдига қарамасдан, астойдил ўз орзуларини амалга оширишга интилади. Бўғилиб ётган барча хирс-ҳаваслари жўш уриб кетди, шунда Лефорт айниқса керак бўлиб қолди. Пётр усиз қонлоқ эди: кўп нарсани истарди-ю, лекин нима қилиш кераклигини билмасди. Шундай пайтда унга ким ва қандай маслаҳат бериши мумкин — ўз одамларими, русларми? Бе, улар фақат зотини овн ҳақида гап сотиши ёки муңгли овоз билан қўшиқ айтиб тиланилик қилиб юрган сўфюр дарвишлар сингари¹ минггалайвериб безор қилиши мумкин... Маслаҳати бошида қолсин! Лефорт эва, лекин қи-

¹ Оригиналда — «тянут Лазаря» дейилган. Христиан афсоналарига кўра, Лазарь ўлгандан кейин уч кун ўтгач, Исо уни тириштирган эмиш. Галойлар, дарвешлар шу афсонани қўшиқ қилиб, минггалаб айтишарди. (Тарз.)

мирлашиданоқ унинг нима истаганини дарҳол тушунарди. Пётрнинг ҳаётида жўш уриб турган хирс-ҳавасларини баттар қўзғашда Лефорг, худди пивога солинган ачитқидек хизмат қиларди...

Пойтахт шаҳар — Прешпург қурилишида тўхтаб қолган ишлар ўша кунларда яна бошланган, — баҳорда ўтказилажак ҳарбий машқлар учун қалъаларда тайёргарлик кўришмоқда эди. Учала полк солдатларига янги форма: преобращенликлар учун яшил рангли, семёновликлар учун — зангори, Гордоннинг бутирский полки учун — қизил рангли камзул тикилмоқда эди. Бутун куз зиёфат ва рақс билан ўтди. Ажнабий савдогарлар ва саноатчилар Лефортнинг қасрида, рақс ва ўйин-кулги орасида гапни ўз манфаатлари томонга буриб, иш битириш пайида эдилар...

2

Янги қурилган танца зали ҳали қурмаган, иккита кагтакон каминининг ҳароратидан, ярим доира шаклидаги баланд-баланд деразаларнинг қўзлари ҳам, деразалар рўпарасидаги яхлит деворга қаторасига осилган деразасимон ойналар ҳам терлаб кетган. Эман тахтачалари тўшалган пол, яқинда мум билан яхшилаб ишқаланган. Шу деворга ўрнатилган уч панжали шамдонлардаги шамлар, ҳали қоронғи тушмаган бўлса-да, ҳаммаси ёқилган. Майин қор ёғмоқда. Қорда оқариб ётган тўп-тўп лайраҳа ва тўпроқ уюмлари ораси билан ҳовлига ҳилма-хил чаналар кириб келаверди: қора бўёқ устидан зарҳал берилган, оққушга ўхшатиб ишланган голланд чаналар, русча чаналар, — узундан-узун, яшик пусха, пин тўла ёстинг, айниқ териси; чарм қопланган, уч жуфт от қўшилаган извошнусха чаналар ва ниҳоят, Любянкадан Кукунгача кира қилиб келган оддий чаналар; ҳар биттасида бир ажнабий икки тийин тўлаб, тиззаларини дўппайтириб (қучоқлаб) тиржайиб ўтирар эди.

Харсанг зинапоёғи тўшалган ва қор аралаш из босиб кетган гиламлар устида икки масхарабоз — Томос билан Сека меҳмонларни кутиб олмоқда: бири — испанча қора нимча, қарға патлари қадабган похол шляпа кийган, иккинчиси турк бошида — икки газ келадиган

чипта салла, салланинг қоқ ўртасига, худди пешанаси устига чўчка қулоғи тақиб қўйилган. Голландиялик савдогарлар испанча кийинган масхаравазни айниқса кўпроқ майна қилиб кулишар, бурнига чертишиб: «Испания қиролининг соғлиғи қалай?»—деб сўрашарди. Ёп-ёруғ даҳлизларда меҳмонлар ечинишиб, пўстин ва шалкаларини ливрея кийган новча хизматкор қўлига топширишарди; бу даҳлизларнинг деворлари эман ёғочидан, кўм-кўк чинни лаганлар билан безатилган. Танца залига кириладиган эшик олдида, кумуш зар қадалган жимжимадор гулли оппоқ атлас камзул кийган Лефорт меҳмонларни кутиб олмоқда эди; унинг бошида парик, кумуш ранг упа сепилган. Меҳмонлар камин ёнига келиб исинишар, венгер виносидан ичиб, трубкаларини тутатишарди.

Руслар тил билмагани учун соқовдан баттар жим ўтиришдан уялишгани учун (голландча, инглизча, немисча гаплашадиган одам камдан-кам учрарди) жўрттага кечикиброқ келиб, тўғри дастурхон ёнига боришарди. Меҳмонлар бемалол орқаларини, пайпоқда сирилган болдирларини оловга товлаб, ўзаро ишга оид масалалардан суҳбатлашишарди. Мезбон эса, икки ёққа ёйилган этакларини липиллатиб, бир ўзи капалак сингари, меҳмонлар орасида учиб юрар: бирини бирига таништирар, соғлигини сўрарди, саёҳат қалай ўтганини, қайси ҳовлига тушгани ва у ернинг қулай ё ноқулайлигини билмоқчи бўлиб суриштирар, ўғри ва қароқчилардан огоҳлантирарди...

— Ҳа, рост айтасиз,— деди меҳмон,— русларда қора халқ қароқчиликка ишқибоз бўлади, деб кўп эшитганман, ҳаттоки, бадавлат саёҳатчиларни ўлдиришдан ҳам тоймас эмиш.

Ёғоч-тахта савдоси билан шуғулланувчи Сидней номли инглиз, ҳар бир сўзни тиши орасидан қисиб чиқариб:

— Мамлакат халқики товламачилик йўли билан кун кўргандан кейин мамлакат нима бўларди... Рус савдогарлари: худое худовандо, фирибгарлик ишлатиб осонгина иш битиришга ўзинг ёрдам бер, деб илтижо қилишади ва бунини, усгалик деб мақтанишди. Мен бу лаънати мамлакатни жуда яхши биламан... Бу юртга қўйнингда қурол билан келмасанг, ишнинг чатоқ.

Бир вақтлар Кромвеллнинг зулмига чидолмай Анг-

лиядан қочиб Москвада жон сақлаган Пэр¹ Гамильтоннинг невараси, Кукуйда туғилган ўртаҳол савдогар Гамильтон эҳтиром билан суҳбатдошлар ёнига келиб гапга аралашди:

— Ҳаттоки, бирор хунук тасодиф натижасида шу ерда туғилган ажнабийнинг ҳам, русларнинг қўполлигига, ахлоқсизлигига кўникиши қийин. Ҳаммаси бир гўр, жин тегиб қутургандан баттар!..

Сидней орага суқилган бу бегонани, инглизча талаффузи нотўғри, кийими эскича ва ниҳоятда қўпол Гамильтонни жеркиб, жавоб қилди:

— Биз бу ерда қолиб кетмоқчи эмасмиз. Биз олиб борган улгуржи савдо ишига русларнинг ахлоқсизлиги ҳалал бермайди...

— Сиз ёғоч савдоси билан шуғулланасизми, сэр?

— Ҳа, мен ёғоч савдоси билан шуғулланаман, сэр... Биз Архангельск ёнидан каттакон ўрмонни концессияга олдик.

Голландиялик Ван Лейден «ўрмон, концессия» сўзини эшитган заҳоти қип-қизил юзини, киприксиз кўзларини, испанча чўққи соқолини суҳбатдошларига яқинлаштириб, қатлам-қатлам бўлиб кетган бағбақасини ҳадеб қотирма ёқасига ишқалаб деди:

— Албатта,— рус ўрмони яхшику-я, локин Шимолӣй океаннинг ёвуз шамоли ҳамда норвегиялик денгиз қароқчилари ёмон... — Сўнгра оғзини очди, баттар қизариб кетди, қисилган кўзларидан икки қатра ёшни сиқиб чиқарди-да, хохолаб кулди...

— Зарари йўқ,— деди бўйи новча, озғин ва сап-сарик Сидней.— Мачтабоп қарағай бизга йигирма беш тийиндан тушади, Ньюкастлда ҳар биттасини тўққиз шиллингдан² сотамиз... Биз таваккалига иш бошлашимиз мумкин... Йўлда йўқолгани пашша чаққанчалик таъсир этмайди...

Ван Лейден тилини такиллади: «Битта хода тўққиз шиллинг, ана фойда!»— деб юборди. У Россияга хом сурп, зигирпоя канопи, қорамои ва ишқор сотиб олгани келган эди. Иккита кемаси Архангельскда қишлаб ту-

¹ Феодализм даврида Англия ва Францияда олий дворянлар унвони: кейинчалик Англияда лордга айланган,— лордлар палатаси тузилган. (Тарж.)

² Тўрт сўм эллик тийинга тенг. (Автор изоҳи.)

рарди. Бу ерда ишлари юришмади: подшога қарашли одамлар — ғазна учун улгуржи мой харид қилувчи москвалик йирик савдогарлар, икки кеманинг дарагини эшитиб, мол нархларини ҳаддан зиёда ошириб юборишганди, хусусий кишилар ва чакана олиб сотарларнинг моли ҳеч нарсага ярамасди. Аммо манави инглиз — гапирост бўлса — ишнинг талатисини топибди... Ван Лейденга жуда алам қилди. Ён-верида руслар йўқмикин дегандай, теварак-атрофга кўз ташлаб олди-да:

— Ер юзидаги қорамойнинг тўртдан уч қисми рус подшоси ихтиёрида, энг яхши мачтабон қарағай ҳам, каноп ҳам ўшанда... Локин бу молларни қўлга киритиш асло мумкин эмас... Йўқ, сэр, сиз бу концессиядан фойда орттириб бўпсиз... Шимол — ҳувиллаган бир дашти биёбон, одам боласи йўқ, балким, айиқларни ўргатиб қарағай кесдирарсиз... Ундан ташқари, сэр, уч кемангиздан иккитасини норвежлар ёки шведлар чўктириб юборади, учинчиси эса — кўчма музларга урилиб ғарқ бўлади, — деди-да, кеккайган инглизни мот қилдим, дегандай яна хахолаб кулди. — Ҳа, тўғри, бу мамлакат Америкадан ҳам, Ҳиндистондан ҳам бой, аммо ҳозирча уни боярлар идора қилмоқда, боярларки бор — биз зарар кўрганимиз-кўрган... Москваликлар ўз фойдасини тушунмайди, савдо-сотиқ ишида ниҳоятда қолоқ... О, агар Болтиқ денгизида ўз гаванлари, қулай арава йўллари бўлгандами, тижорат ишлари билан дурустроқ шуғулланишганидами — унда катта-катта маблагларни ишга солиш мумкин бўларди...

— Шундай, сэр, — такаббуруна жавоб қилди унга Сидней, — мен гапларингизни роҳат қилиб тингладим, ҳаммасига розиман... Билмадим, сизнинг Голландия-нгизда қандай, лекин ҳозир бизда — Англиядаги барча эллингларда тўрт юз ва беш юз тонналик кемаларнинг корпуси қурилмоқда... Энди бизга ёғоч ҳамда зигирпоя калаваси беш карра кўпроқ керак бўлади. Ҳар бир кема учун елкаибон сурпдан камида икки юз минг ярд¹ кетади...

— У-ҳў! — деб юборди ҳамма барабар ажабланиб.

— Тери-чи, сэр, руслардаги хом терига эҳтиёж қандай зўрлигини унутибсиз, сэр, — деди Гамильтон таъни бўлиб.

¹ Бир ярд — 4,855 квадрат метрга барабар. (Тарж.)

Сидней қаҳр-ғазаб билан нодонга қараб қўйди, қоқ суяк няғи-ю бағбақасидаги ажинларни бир ерга тўплаб, анчагача оловга тикилиб қолди:

— Йўқ, — деди ниҳоят, — мен русларнинг терисини унутганим йўқ, лекин тери савдоси билан шуғулланмаман... Терифурушлик шведларнинг иши, чет элга шулар опчиқиб сотишади. Худонинг хоҳиши билан Англия тобора бойимоқда, биз жуда кўп қурилиш материаллари олишимиз лозим... Инглизлар истаган нарсасига эришмай қўймайди.. Шунинг учун ҳам биз албатта эришамиз...

Сидней гапни тамом қилиб креслога ўтирди, боғинасининг қалин таг чармини камин панжарасига тираб олди-да, ортиқ ҳеч кимга эътибор бермади... Лефорт Меньшиковни қўлидан судраб, қушдай учиб келди: унинг эғнида — қизил қайтарма ёқали, ярқироқ мис тугмали кўк мовут камзул, баланд кўпжли этигининг пошнасида — каттакон кумуш шпора; юзига упа сурилган, бошида чиройли парик, бўйнида — олмос тўғноғичли нафис тўр галстук; Алексаша тортинмасдан, сувдай тиниқ, булоқдай ўйноқи кўзлари ила меҳмонларга назар ташлаб чиқди. Сўнгра таъзим қилди, бадани увишгандай бақувват кифтларини силкитди-да, каминга орқасини ўгириб трубкасини олди.

— Подшо шу дақиқада ташриф буюрадилар...

Меҳмонлар орасида шивир-шивир бошланди, обрўйи баланд шахслар олдинга ўтиб, эшик томон бўрилиб олишди... Сидней Алексашканинг нима деганини тушунмади, ҳаттоки, мўътабар кишиларни камин ёнидан бемалол четлаётган бу дадил йигитчага таажжуб билан тикилганча оғир эчилиб қолди. Гамильтон унинг қулоғига: «Подшонинг арзандаси, яқинда деншиқликдаги офицерлик ларажасига кўтарилади, жуда керакли одам» — деб шичирлади. Сидней кўз атрофидаги мулоғим ажинларини йиғиб Алексашкага мурожаат қилди:

— Қўлдан бери улуғ подшонин кўрмоқ орзусида эдим... Лекин мен анчайин бир фақир савдогарман, худода минг қатъе шукурким, кутилмаганда, тасодифан орзуйим ушалади, бу воқеани болаларимга ва пабираларимга сўзлаб бераман...

Лефорт унинг санини таржима қилиб бергач, Алексашка унга жавобин:

— Кўрсатамиз, кўрасан, — деб қулганда оппоқ текис

тишлари кўринди. «Агар ичкилик ичишни, ҳазилкашлик-ни билсанг, подшо билан ўйнаб-кулиб роса маза қиласан ҳали. Ана унда невараларингга ҳикоя қилиб юрасан... (Лефортга мурожаат қилиб) Сен ундан сўра-чи, нима савдогарчилик қилади? Ҳа, ёғочфурушлик... Демак, ўрмон сотиб олмоқчи, дарахт кесадиған мужиклар керак, шуни сўрагани келган, шундайми?.. Лефорт сўради, (Сидней илжайиб, бош қимирлатди.) Сўраши мумкин, агар подшо Лев Кирилловичга икки энлик хат ёзиб берса... Ялиниб кўрсин...

Тўсатдан эшикда Пётр пайдо бўлди: эгнида — айнан Алексашканинг кийимига ўхшаш Преображенский полкининг формаси, камзул торлик қилгани учун икки кифти ва кўкраги сирилган, усти боши шундоққина қор. Икки бети қип-қизариб, кулдиргичлари ичига кириб кетган, лаблари маҳкам қимтинган, аммо қоп-қора кўзлари кулиб турар эди. Подшо қулоқчинини бошдан олиб қорини силкитаркан, қўнжи тиззасидан ошган, тумшуги узун ва қўпол этигини ерга дук-дук уриб қўйди.

— Гутен таг, мейне хершафтен¹,— деди ўспиринларга хос дўриллаган овоз билан. (Лефорт бир қўлини олға, бирини — ёнига чўзиб эгилган ҳолда, аллақачон унга томон учиб келмоқда эди.)— Жудаям қорин очди... Қани, юринглар, дастурхон ёнига борайлик...

Пётр, нафасини ичига ютиб қимирламай турган ажнабийларга кўз қисиб, бўрилди-да,— бир оз букчайиб, энгашса ҳам бўйи эшикдан оша ёзди,— даҳлиз орқали ўтиб шпейсезалга — емакхонага кирди...

3

Меҳмонларнинг юзлари қизариб, париклари аллақачон бир ёққа қийшайиб кетганди. Алексашка бўйнидаги шарфни ечиб, трепак рақсига тушар, яна вино ичар, лекин юзи қизармас, ранги ўчарди холос. Масхарабозлар жўрттага ўзларини мастликка солиб, бир-бирининг устидан сакрашар, ҳўкиз пуфаги билан меҳмонлар бошига беҳосдан солиб қолишарди. Ҳамма баравар гапга тушиб кетган. Шамлар ярмисигача ёниб бўлган. Ҳадемай кукуйлик хонимлар келиши, танца бошланиши керак эди.

¹ Хайрли кун, жаноблар. (Тарж.)

Сидней, гилай кўзлари қизариб кетган бўлса-да, ўзини йўқотмасдан тўғри ўтирар ва Пётрга гап маъқулларди (Гамильтон улар ўтирган курсиларнинг орқасида тик туриб таржима қилар эди):

— Сиз, сэр, подшо аъло ҳазратларига шу гапни таржима қилиб беринг: биз, яъни англизлар, ўз мамлакатимизнинг бахт-саодати — денгиз орқали бўладиган савдо-сотиқнинг равнақига боғлиқ деб биламиз... Уруш эса — жуда қимматга тушадиган нохуш зарурат, тижорат эса — худога энг мақбул бўлган, ўзи оқ фотиҳа берган ажойиб иш...

— Шундай, шундай,— деди Пётр.

Говур-гувур гап ҳамда баҳс-мунозара, айниқса ма-на бу ажнабийнинг давлат, тижорат, фойда ва зарар тўғрисидаги ғалати фикр-мулоҳазалари уни қувонтирарди... Ана холос! Қизиқ!— Хўш, у ёғини гапир, гапиравер, қулоғим сенда...

— Англиянинг қирол ҳазрат олийлари ва мўътабар лордлари, агар тижорат ишларига заррача зарар етказиши мумкин бўлса, ундай қонун лойиҳасини ҳеч вақт тасдиқламайдилар... Шунинг учун ҳазрат олийларининг хазинаси ҳаминша лиммо-лим... Инглиз савдогари мамлакатда доим иззату ҳурматда. Шу сабабдан биз Англия учун ва унинг қироли учун жонимизни фидо қилишга тайёرمىз... Агар мен, Россияда ҳеч қандай нафи йўқ, ярамас қонунлар кўп, дейишга журъат этсам, подшо аъло ҳазратлари хафа бўлмасинлар. О, яхши қонун — бу жуда улуғ нарсаси! Бизда ҳам даҳшатли қонунлар бор, лекин улар биз учун фойдали, шунинг учун биз уларни ҳурмат қиламиз...

— Гаплари жудаям ажойиб-ку!— Пётр кулди ва кулги аралаш, таги қуш оёғига ўхшатиб ишланган қадаҳни ағдариб юборди. — Агар Кремлда шундай деб гапирсамиз... Эшитдингми, Франц, боярларнинг капалаги учиб кетар... Ҳа, майли, қани айт-чи, бизда нима ёмон? Гамильтон, таржима қил...

— Бу жуда жиддий масала, — деди Сидней, — ҳозир кайфим бор. Агар подшо аъло ҳазратлари рухсат этсалар, мен эртага, эс-ҳушим жойидалигида келиб, русларнинг ярамас урф-одатлари тўғрисида, давлат қандай йўл билан бойишни мумкинлиги ҳақида, бадавлат бўлиш нима учун кераклиги хусусида гапириб беришим мумкин...

Пётр кўзларини бақрайтириб, бу дили ёт кишининг зийраклик акс этган кўзларига тикилиб қолди. Кўнглига: «Бу аҳмоқ савдогар руслардан кулаётган бўлса-чи?»— деган гап ҳам келди. Лекин Лефорт дарҳол энгашиб унинг қулоғига шивирлади:

— Қулоқ солса арзийдиган қизиқ гап: мамлакатни қандай бойитиш — бу жуда ғалати фалсафа...

— Майли,— деди Пётр,— лекин олдин дангалига айтсин: бизда нима ёмон?

— Хўп бўлади.— Сидней кайфини тарқатиш учун нафасини ростлаб олди. — Муҳтарам мезбонимизникига келаётиб йўлда аллақайси бир майдондан ўтдим, ўша ерда дор бор, дор атрофи қордан тозаланган, битта солдат турипти...

— Покров дарвозасидан нарироқда,— деб луқма ташлади Алексашка стулга ўтираётиб.

— Шундай... Бирданига десангиз, ердан чиқиб турган бир каллани кўриб қолсам бўладими,— аёл кишининг боши, кўзини очиб юмади... Мен жуда қўрқиб кетдим, ёнимдаги ҳамроҳимдан: «Нега бу калла кўзини очиб юмади?»— деб сўрасам: «У ҳали тирик. Русларда шунақа қатл усули бор, эрини ўлдирган хотинни шу хилда ерга кўмишади, бир неча кундан сўнг у ўлагач, оёғини осмонга қилиб осиб қўйишади»,— деди.

Алексашка пиқир этиб кулди. Пётр шартта бурилиб унга, жилмайиб турган Лефортга қаради.

— Нима? У ахир эрини ўлдирган... Қадимдан бери шу хилда қатл қилинади... Нима, кечириб керакми?

— Ҳазрати олийлари,— деди Сидней,— ўша бахтиқаро хотиндан бундай мудҳиш жиноят қилишга нима мажбур қилганини сўраб кўринг,— унинг жавоби раҳмдил кўнглингизни албатта эритиб юборади... (Пётр миёнида кулиб қўйди). Мен Россияда баъзи бир нарсага назар солиб юраман, одамларнинг гапини эшитаман. О, гжнанийнинг кўзи ўткир бўлади... Рус аёллари ҳарамда ҳайвонлар сингари яшайдилар... (Сидней тер босган пешанасини рўмолча билан артаркан, ортиқча гапириб қўйганини сезиб турса ҳам, кибр-ҳавоси устуллик қилиб, кайф остида тилини тиёлмади.) Бу нима, келажакда гражданин бўлиб етишадиган болага ибрат бўлсин деб онасини ерга кўмиб, кейин оёғидан шармандаларча осишадими? Бизнинг ёзувчиларимиздан бири— Виллиам Шекспир, ўзининг ажойиб комедиясида, нта-

лиялик бадавлат савдогарнинг ўғли бир хотинни нақадар севганини ва муҳаббат деб заҳар ичиб ўлганини жудаям таъсирли қилиб тасвирлаган... Руслар бўлса, хотинларини қамчи билан савалашади, то чалажон бўлиб сулайиб қолгунча калтаклашади, ҳаттоки қонун ҳам буни маъқуллайди... Сафардан Лондонга, ўз уйимга қайтганимда,— қадрдон хотиним доим мени табассум билан кутиб олади, болаларим ҳам қўрқмасдан олдимга югуриб келишади, уй ичим тинч ва хотиржам эканини кўриб, кўнглим яйрайди... Ўзимки яхши муомала қилганимдан кейин, рафиқамнинг хаёлига мени ўлдирish каби ёвуз фикр келиши ҳам мумкин эмас...

Инглиз жим бўлди, азбаройи гапи ўзига таъсир қилганидан, бошини қуйи солиб олди. Пётр унинг кифтидан маҳкам ушлаб:

— Гамильтон, унга таржима қилиб бер,— деди-да, баланд овоз билан Сиднейнинг қулоғига русчалаб бақира бошлади.— Ўзимиз ҳам ҳаммасини кўриб турибмиз... Бизда ҳамма иш жойида деб мақтанаётганимиз йўқ. Мен зеҳни ўткир йигитларимиздан элликтасини танлаб ўқитмоқ учун, сизлардан ўрганмоқ учун чет элга юбориш тўғрисида онам билан гаплашдим... Алифбедан, савод чиқаришдан бошлашга тўғри келади— ана шундан бошлашимиз керак... Сен бўлсанг, нуқул — маданиятсизлигимизни, қашшоқлигимизни, аҳмоқ ва ваҳшийлигимизни юзимга соласан... Ўзим ҳам биладан, шайтон! Лекин шовмайтур, шовмайтур ҳали...

Пётр шартта ўрнидан турди-ю, курсини йўлдан тепиб юборди.

— Алексашка, буюр — отлар тайёрлансин.

— Қаёққа мин хери?

— Покров дарвозасига...

4

Бош оҳиста қовоғини қимирлатиб кўзларини очди. Жон ҳам тезроқ узила қолмади... Муздай ер аъзойи бадани эзиб юборди... Кошки тупроқни иситиб бўлса... Қимирлашнинг иложи йўқ,— лаҳаддан ҳам тор... То қулоғига довр кўмиб ташланган... (юзини сепалаб юмшоқ қор ёғмоқда.) Қани энди, яна ўхчиқ бошланиб кўзлари туманлашса... балки ўзига шунчалик ачинмасмиди... Сдамлар,— ваҳший, эҳ, ваҳшийлар...

...Далада очилган чечакдай жажжи қизалоқ... Даша, Дашенька,— деб эркаларди онаизор... Нега онам мени тугдийкин? Одамлар тириклайин ерга кўмсин учун деб-ми... Мен гуноҳкор эмасман... Кўрыпсанми мени, ойи-жон?..

...Бош — ёпишиб қолган лабларини очди, қақраган тили билан чақирди: «Ойижон, ойи, жон беряпман, кел...» Кўзларидан тирқираб ёш оқарди. Киприкларига қор учкунлари қўнар эди...

...Бошдан орқароқда, қоронғида майдонда арқон боғланган дор ҳалқаси гижирларди... Ўлганингдан кейин ҳам тинч қўйишмайди... ўлигининг дорга осишади... Оғриқ кучайди, тупроқ биратўла босиб қолди... Белига кесак ботди... Уух, ана оғриқ, вой жоним! (Бош оғзини каппа-каппа очиб, осмонга қараб қолди.) «Эй парвардигор, ўзинг ҳимоя қил... Ойижон, сен айт унга, ойижон... Мен гуноҳкор эмасман... Миям айниб, билмасдан ўлдириб қўйдим... Ит ҳам тишлайди... Тойчоқ ҳам тепади-ку...» Нафаси бўғилиб, дами ичига тушиб кетди. Оғриқ авжига чиққанидан юзи таажжублангансимон қотиб қолди. Кўзлари бақрайди, сўнди... Бош шилқ этиб ёнига қийшайиб тушди...

Яна... Қор... Ҳалиям жони узилмаган... Ҳадемай уч кун бўлади... Шамол, шамол нуқул арқон илинган ҳалқани гижирлатади... «Уч кундан бери сигир соғилмай қолиб кетгандир балки... Ие, бу нима — чироқми қизарган?.. Ууув, даҳшат... Машғаллар... Чаналар... Одамлар... Шу ёққа келишяпти... Яна қийнашармикан?» Тепинмоқчи бўлди,—зилдай тупроқ босиб, кўзғатолмади,—лоақал бармоғини ҳам қимирлатолмади... (кошки шунча тупроқни бармоғи билан суриб бўлса...)

— Қани у кўринмайди-ку,— бақирди Пётр.— Ит еб кетдимни уни?

— Қоровул! Ухлаб қолдингми? Ҳой, қоровул қаердасан? — деб чақирди чана ёнидаги одамлар.

— Шу ерда-а-ан!— чўзиб жавоб қилди биров. Қор пардаси орасидан қўй тери пўстин кийган қоровул этакларига ўралашиб чопиб чиқди. Кела солиб, айиқ сингари, секингина Пётрнинг оёғига йиқилди-да, таъзим бажо келтиргач, тиз чўкиб қимирламай тураверди...

— Кўмилган хотин шу ердами?

— Шу ерда, подшоҳим...

— Тирикми?

- Тирик, подшоҳим...
- Нима учун уни кўмиб қўйишди?
- Эрини сўйгани учун.
- Кўрсат...

Қоровул чопиб бориб, чўққайиб ўтирди-да, сочлари музлаб ёлишиб қолган бошнинг юзидаги қорни пўстин этаги билан сидириб ташлади.

- Тирик экан, подшоҳим, тирик, киприк қоқяпти...

Пётр, Сидней, Алексашка ҳамда Лефорт меҳмонларидан беш киши, бош тепасига бордилар. Ялтироқ темир каска кийган икки аскар машъалларни баланд кўтариб, ёритиб турарди. Қордай оппоқ, япалоқ юзли бош,— ичига ботган катта-катта кўзлари билан қор орасидан одамларга тикилар эди.

- Эрингни нега ўлдирдинг?— сўради Пётр.

Хотин жавоб қилмади.

Қоровул пиймаси билан унинг бетига туртди.

- Подшоҳим ўзлари сўраяптилар, тентак.

— Нима, эринг урармиди, қийнармиди? (Пётр энгашиди.) Бу хотиннинг оти нима? Дарья... Қани, Дарья, бир бошдан гапир-чи...

Хотин чурқ этмади. Жонсарақ қоровул энгашиб, унинг қулоғига:

— Тавба қил, балки гуноҳингдан ўтар,— деди.— Уртада мени расво қиласан-ку, хотини тушмагур...

Шу пайт бош, қорайган оғзини очди-да, хириллаган овоз билан, нафрат-ла:

— Ўлдирдим... Иложим бўлганда-ку бу ваҳшийни яна бир карра ўлдирардим-а!..— деди-ю кўзларини юмди...

Ҳамма жим. Машъалларнинг мойи чирсиллаб ерга томчиларди. Сидней тез-тез гапириб алланима деди, бироқ таржимон йўқ эди. Қоровул яна пиймаси билан туртиб кўрди, лекин бош, жонсиздек, шилқ этиб тушди. Пётр қаттиқ йўталди ва чана томон кетаётиб, Алексашкага секингина буюрди:

- Айт, отиб ташлашсин...

Пётр совқотиб, хомуш бўлиб Лефортникига, чарогон уйга қайтиб келди. Танца залининг саҳнасида музика янғ-

рарди. Ранг-баранг либослар, ҳар хил башаралар, шам-донлар ойналарда икки карра кўпайиб акс этарди. Пётр ҳарир тутун пардаси орасидан новвотранг сочли Анна Монснн кўриб қолди... Қиз девор тагида ўтирар, чуқур ўйга толганлиги салқиган яланғоч кифтларидан ва юзидан кўриниб турарди.

Шу он музика оҳиста тушиладиган рақс куйига олди, мис трубалар садосига хор кўшилиб унга Анхен ҳақида, пушти рангли нафис кўйлаги, тиззалари устига кўйилган маъсум қўллари ҳақида қўшиқ бошлади... Нега кўнгли бунчалик ғаш? Нима сабабдан юрак-бағри қайғу аламга тўлиб бу қадар тилимланмоқда? Назарида, ўзи ҳам то бўйингача ерга кўмилгандек, гўё мислсиз узоқларда адашиб, қору бўронлар орасидан ўз муҳаббатини чақираётгандек эди...

Аннанинг кўзлари пирпираб, эшик олдида тўхтаган Пётрни ҳаммадан олдин кўрди. Қиз ўрнидан тура солиб, мум сурилган силлиқ пол узра қушдай учиб борди... Музика ва хор ажойиб Германия ҳақида куйлай бошладилар: у юртда, чиннидек топ-тоза, ажойиб деразалар олдида пушти ранг товланиб бодом гуллайди, ажойиб дадалар ва оналар бодом тагида турган Ганс билан Гертелга — абадий муҳаббат тимсолига мулоким табассум ила тикиладилар, муҳаббат қуёши мовий осмондан иниб заволга юз ўгиргач, икки ошиқ хотиржамлик билан қабрга киради... Афсуски, у юрт мислсиз йироқларда!..

Пётр Анхеннинг пушти ранг шойи кўйлак тагидаги иссиққина белидан қучоқлаб, индамасдан, шу қадар узоқ рақс тушдики, созандалар адашиб кетиб, поймапой чали бошлади...

Ниҳоят деди:

— Анна?

Қиз тил-тишиқ ва мусаффо кўзларида ишонч билан унга бекди.

— Бугун негадир хафароқ кўринасиз, Петер?

— Анишқа, мени севасанми?

Анна бунга жавобан бошини қуйи солиб холос, бўйнида бахмал лента... Рақс тушаётган ва ўтирган хонимлар, — подшо нимани сўраганини, Анна Монснн нима деб жавоб қилганини — ҳамма тушунди. Пётр рақсини тугатиш олдида қиз билан залда яна бир давра айланди-да:

— Сен билан ниҳоятда бахтиёрман, — деди.

Патриархни икки қўлтиғидан суяб олиб киришди. Олдин у пошшо ойим билан укасини, сўнгра боярларни дуо қилиб чўқинтираркан, тақводорлик орқасида қуруқ суяги қолган қўлини зарда билан ўптира бошлади. Подшо Пётр ҳали ҳам йўқ эди. Иоаким суянчиғи баланд қаттиқ курсига ўтирди-ю бира тўла энгашиб олди,—кўлоҳ устидан ташланган рўмол юзини тўсиб қолди. Грановитая палатанинг ранг-баранг нақшли гумбазсимон шифти остидаги деразачалардан қуёш нурлари тиг сингари санчилиб тушарди. Ҳамма жимжит, қўллар қовуштирилган, кўзлар ерга қадалган... Фақат дераза сиртидаги қор босган токчага қўнаётган каптарнинг сояси сукунатга халал берарди. Сирланган кўк печнинг иссиғига бухур ҳиди, мўм иси аралашиб кетганди. Бу ерда энг муҳими — аввало урф-одатга ва унвонга риоя қилиш, шу тарзда одоб билан сукут сақлаб ўтира билиш. Ҳар қандай ола-говур, тўс-тўполон шу мустаҳкам азалий қоидага урилиб яқсон бўлаверсин — ҳаммаси беҳуда ҳаракат. Васвасаси ҳам, янгиликлари ҳам етар энди. Камбағал бўлсак бўлайликки, лекин ҳақ йўлдан озмайлик, — Россиянинг суянган тоғи мана шу шиор... Қолган ҳамма ишда тангри ўзи мададкор...

Ҳамма сукут ичиди подшонинг келишини кутар эди. Наталья Кирилловнани андак мудроқ босди; сўнгги ойларда у семириб кетган, соғлиғининг ҳам мазаси қочган эди. Стрешнев инқиллаб, унинг тиззасидан сирғилиб гиламга тушган тасбеҳини оҳиста кўтариб олди. Софьянинг даврида, шу палатада, девор тагида каттакон соат турувчи эди. Чиқиллайвериб безор қилади, йўқотилсин, деб буюрилгандан кейин бу ердан олиб кетилган, бунинг устига-устак: «Ҳеч ким соат тақмасин»,— дейилган. Вақтин санамоқ — ўзини алдамоқ демак. Россияда вақт қанчалик имиллаб ўтса, шунчалик яхши...

Даҳлизда бирдан эшиклар тарақлаб очилди, аёзда қалдираган овозлар сукутга чўмган тинчликни бузди, пошшо ойим ҳомузасини яшириб оғзини чўқинтирди. Новча барзанги — ювошгина ўспирин маҳрам подшо келганини мулоҳимлик билан эълон қилди. Боярлар сувсар шапкаларини бошдан олдилар, Наталья Кирилловна эшик томон қараб бир ижирғанди-ю, хайрият, Пётрнинг русча либосда, даҳлиздаёқ кулгисини тўхтатиб

палатага ғоят сиполик билан қадам қўйганини кўриб кўнгли жойига тушди... «Оёқлари бирам узунки, қондан русмни бажо келтиришда болагинам қийналмасайди»—, деган гапни кўнглидан кечирди пошшо ойим, шодлигидан гул-гул очилиб, Пётр патриарх олдига кириб чўқнитирмоқ учун бошини эгди, касалманд оғаси Иваннинг соғлиги ҳақида савол берди...

Пётрга ниҳоятда пул зарур эди, шунинг учун ҳам онасининг талаби билан патриархнинг гапини эшитмоққа келганда. Тахтга ўтирди ва гўё парқу тушакка ўтиргандай, тирсагига суяниб, палатада ҳукм сурган мудроқ сукунатга чўмди, лекин беҳосдан эснаб юбормаслик учун, эҳтиёти шарт, оғзини кафти билан тўсиб олди.

Патриарх Иоаким сербар қора либосининг қўйнидан дафтар олди,— қарилликдан қўли қалтирарди,—имиллаб бир варақ очди ва кўзларини шифтга қаратиб, кўлоҳидаги саккиз учли крестга бармоқларини анчагина босиб турди, сўнгра чўқиниб олди-да, паст овоз билан, сақич чайнагандай қилиб, одамнинг ғашига тегадиган даражада мингиллаб ўқий бошлади:

— ...Фитна-фасодни йўқотдик деб, одамларга ва юртга тинчлик ва хотиржамлик келтирдик, деб бекорга суюнманглар... Фуқаролар орасида ҳамжиҳатлик ва осойишталик йўқлигини кўриб руҳим азоб чекмоқда. Эсиз пойтахт шаҳар! Бу ердаги беватан авому авомларининг, ношуд попу дьяконларининг, шунингдек дайдиб юрган ҳар турли одамларнинг сон-саногини йўқдур: алар қўлларини ва оёқларини латта бир-ла боғлаб, баъзилари сўқирлар қиёфасига кириб, хийла-ю найранг бир-ла шаҳар кўчаларида гадойлик қилмоқдалар... Шулни эрур фаровон шаҳар?... Инчунин, уйларда ичкиликбозлик, фолбинлик ва жодугарлик ҳамда фахш авж олганини кўриб турибман. Эр ўз хотунининг сочини юлиб, яланғоч ҳолда уйдан ҳайдамоқда, хотун ўз эрини ўлдирмоқда, болалар ўз ҳолича, ёввойи ўт каби қутуриб ўсмоқда... Шулни эрур гуллаб яшнаган шаҳар?... Яна шуни ҳам кўриб турибменким, боярининг ўғли ёки қосиб ва деҳқон бирданига ғазабга миниб ўз уйига ўт қўймоқда, қўлига чўқмор олиб ўрмонга қочмоқда. Деҳқон, омочинг қани? Савдогар, газинг қани?... Боярвачча, ор-номусинг қаерда қолди?

Патриарх ҳамма жойда юз бераётган фалокатлар рўйхатини шу тарзда ўқиб чиқди. Пётрнинг эсноғи тар-

қалиб кетди. Наталья Кирилловна безовталаниб, дам ўглига, дам боярларга қарарди, улар бўлса, қондан одобга мувофиқ, соқолларини пеш қилгандай, диккайтиришиб чурқ этишмасди. Давлат ишлари жудаям ёмон аҳволдалигини ҳамма биларди. Лекин қандай ёрдам бериш мумкин? Фақат чидаш, бошқа илож йўқ...

Иоаким давом этди:

— Биз ожиз ақлимиз бир-ла сиз улуг подшоларга ҳақиқатни очиқ айтишга жазм этдик. Токи мамлакатда дахрийлик таг-томири-ла қурилмас экан, токи латинча бидъатлар, лютеранча, кальвинча, жуҳудча қабих одатлар йўқ қилинмас экан — ҳеч қандай тартиб ва фаровонлиқ бўлмағай... Ўз гуноҳларимизга яраша жазоимизни тортмоқдамиз: Учинчи Рим эрдик, иккинчи Содому Гоморрага¹ айландик... Улуг подшолар, ғайри динларга ибодатхона қурмоққа ижозат бермаслик, илгари қурилганларини бузиб ташламоқ лозим... Полкларимизга лаънати кофирларнинг бошлиқ бўлишини ман этмоқ лозим... Ахир, православ қўшинига алардин қандай наф тегиши мумкин? Фақат худонинг ғазабини келтирмоқдалар. Қўйларга бўрилар чўпонлик қилмоқда! Православ аҳлига, дахрийлар билан ошноликда бўлмоқ ман этилсин... Ажнабийлар урф-одати қабул қилинмасин, либос масаласида ҳеч қандай ўзгариш ва янгилikka йўл қўйилмасин... Шу тарзда секин-аста ўзимизни ўнглаб, православлик руҳи тиклангандин сўнг барча немисларни Россиядан ҳайдамоқ ва бузуқилик макони — немис слободасига ўт қўймоқ лозим!..

Патриархнинг кўзлари ўтдай ёнар, юзидан тортиб то эчки соқолигача, то қизарган қўлларигача титраб қалтирарди. Боярлар бошларини қуйи солиб ўйланиб қолишди: Иоаким тўсатдан қаттиқ кетворди, бундай ишда чўрткесарлик тўғри келмайди...

Ромодановскийнинг кўзлари қисқичбақа кўзига ўхшаб, олайиб кетди. Наталья Кирилловна ҳеч нарса тушунмаганидан, то ўқиш охиригача табассум ила бош иргаб ўтирди. Пётр эса, ёш боладай лабини чўччайтириб олиб, биратўла тахтга чўкиб кетди. Патриарх дафтарни яширди-да, кўзларини силади:

— Улуг ишни кичкинасидан бошлаймиз... Софья

¹ Мусулмонлар ривоятида «Сандум ва Гурмуз» номи билан юради. (Тарж.)

Алексеевна даврида менинг илтимосимга биноан, ифлос, мунофиқ Квириин Кульман Кукуйда қўлга олинган эрди... У сўроқда шундай деди: «Амстердамда, тушимда оппоқ жандали бир кимса намоён бўлди ва менга тез Москвага боргил, ул ерда одамлар динсизлик офатидан зулматда ҳалок бўлмоқдалар, дедя... (Иоаким ҳаяжонланганидан бирпас жим қолди.) Сизлар ҳам,— деди ўшал мунофиқ сўроқ пайтида,— кўр бўлибсиз, негаким, бошим узра нури нубувват барқ урганини, тилим руҳи муқаддас номидин сўзлаганин кўрмайсиз...»— деб Яков Бема ва Христофор Батутанинг¹ ажойиб таълимотидин далиллар келтирди... Аммо ўзи бўлса, Москвада Мария Селифонтова деган қизни алдаб йўлдан оздирган, кўрққанидин ул қизни эркакча кийинтириб, ўз ҳужрасида сақлайдур... Қун бўйи иккисн маст, скрийка ва тарелка чаладурлар, Квириин эрса, деразадин бошин чиқариб муқаддас руҳдин менга ваҳий келди, деб жон-жаҳди бирла бақирадур... Уйига келганларга каромат кўрсатмоқчи бўлиб, қорнидан пастроқни ўлмоққа даъват этадур... Эй тангрим, шаҳримизда иблиски шундоғ тантана қилганидан сўнг, ҳар дақиқа тинч ўтмоғи қандоғ мумкин бўлсин!.. Улуғ подшолардин илтимос қилурменким, Квириин Кульманин барча китоблари бирла тириклайин куйдирмоққа амр қилгайлар...

Ҳамма бирдан бошини буриб Пётрга қаради, у билдики, Квириин Кульман масаласи аллақачон ҳал қилинган. Подшо буни онасининг сахий кўзларидан ҳам англади. Ёлғиз Ромодановский порози бўлгандек мўйловини қимирлатар эди. Пётр қаддини ростлаб тўғри ўтирди, тирноқ ражиси одати қўзиб, қўли оғзига томон чўзилди. Умрида биринчи марта ундаи давлат масаласини ҳал қилиш талаб этилмоқда эди. Кўрқар, юраги дов бермас, лекин ғазаб қайнаб, муздай нарса юрагини чагналлаганди... Лефортовкида бўлган у кунги гаплар ёдига тушди: ўз қадр-қимматиини билган, юзларида ақл-идроқ акс этган ажиабийлар ва уларнинг мулоҳимлик билан нафратланиши кўз олдидан ўтди... «Россия кўп асрлар давомида осиелик мамлакат бўлиб келган,— деганди Сидней (эртаси кун).— Сизлар европаликлардан кўрқасиз, аммо сизларнинг энг хавфли душманингиз — ўзлик-ўзи-

¹ Яков Бема ва Христофор Батута мистик асрлар айтишлари. (Автор изоҳи.)

нгиз, шундан хавфлироқ душман йўқ...» Бу гапни эшитиб қандай уялганини эслади. (Ушанда Сиднейга сувсар пўстин ҳадя қилгани ва минбаъд Лефортникига қадам босмаслик учун Архангельскқа жўнамоқчи ҳам бўлганди. Борди-ю, ўша инглиз патриархнинг мана бу нутқини эшитганда,— нима дерди? Слободадаги костелларни¹ ва кирхаларни² бузиб ташлаш?! Яна бир нарса эсига тушди: ёзда немислар черковининг қўнғироқ садолари очик деразалардан эшитиларди... Субҳидамда жараиғлаган бу садодан ҳалоллик ва покизалик ҳиди, Кукуйдаги озода уйларнинг, Анна Монснинг деразасидан чиройли тўр парданинг ҳиди келарди... Сен ҳали шундай қизни ҳам ўтда куйдирмоқчи экансан-да, тирик мурда, қора қарға! Сенга қолса-ку, Кукуйни култепага айлантирардинг-а!.. (Пётр кўзи билан еб қўйгудек бўлиб, патриархга тикилди.) Лекин шу ерда зийраклик ва айёрлик (Лефортнинг сабоқлари эмасмикин бу?)— ғазабдан кучлилиқ қилди. Майли,— ҳозирча шу серсоқол боярлар хўжайин... Агар ўзини босолмай бақирадиган бўлса,— ҳаммаси сажда қилиб ғиламни ўпади, онаси йиғлашга тушади, патриарх бошини ҳам қилиб, бурнини тиззасига тираб олади, бу аниқ, лекин улар, барибир, ўз билганини қилаверадилар, бунинг устига, пулдан қисиб қўядилар...

— Падари муборақ,— деди Пётр андак зарда билан — (Наталья Кирилловна таажжубланиб қошларини чимирди).— Сен билан биз турли фикрдалигимизга, орамизда ҳамжиҳатлик йўқлигига ғоят ачинамен. Биз сенинг диний ишларингга аралашмаймиз, аммо сен бизнинг ҳарбий ишимизга аралашмоқдасан... Балким биз улур ишлар қилмоқчидирмиз, лекин сен биласанми мақсадимиз нималигини? Биз денгизларни забт этмоқчимиз... Мамлакатимизнинг бахт-саодати — денгиз орқали савдогарчилик ривожланишига боғлиқдир. Парвардигернинг хоҳиши ҳам, бизга кўрсатган йўли ҳам — шу... Ҳарбий ишда менга ажнабийлар жуда зарур, уларсиз ҳеч мумкин эмас... Уларнинг кирка ва костелларига қўл теккизиб кўринг-чи,— ҳаммаси жўнаб қолади... Хўш! (Пётр ҳамма боярларга бирма-бир кўз ташлаб чиқди.) Менинг қанотимни қирқмоқчимисиз?

¹ Католиклар черкови.

² Протестант ва лютеранлар черкови. (Тарж.)

Пётрнинг бу қадар мардона гапирганига боярлар ҳайрон қолишди. Бир-бирига имо билан: «Э-ҳе, ана юрак! Олов-ку, олов!» деган маънода кўз қисишарди. Ромодановский эса: «Шундай, шундай, боппадинг», деган маънода бош иргарди. Патриарх жойидан қўзғалиб, бурнини тахт томон ўгирди-да, чинқириб юборди:

— Улуғ подшоҳим! Квирин Кульман ашадий мунофиқ, уни мендан тортиб олма...

Пётрнинг қовоғи солинди. Бу масалада серсоқолларга ён бериш кераклигини юраги сезди... Наталья Кирилловна кафтларини жуфтлаб: «Айланай, подшоҳим»,— деб пичирлади... Пётр Ромодановскийга кўз ташлади, у эса,— ўзинг биласан, дегандай қўлларини ёйди...

— Кульман билан ишимиз йўқ,— деди Пётр — уни сенга топширдим. (Патриарх ўтирди, тийка-мадори қуриган ҳолда кўзларини юмди.) Энди гап бундай, боярлар,— ҳарбий тайёргарлик ва кемасозлик ишлари учун менга саккиз минг сўм пул керак...

...Пётр саройдан чиқаётиб, Федор Юрьевич Ромодановскийни ўз чанасига таклиф этди-да, у билан бирга овқатлангиси келиб, Лубянкага, князникига жўнади.

7

Митишши қишлоғидан Кремль саройига Воробьиха номли кампирни атайлаб малика Евдокия учун чанада олиб келишди. Малика суюнганидан, уни тўғри ётоғимга опкиринглар, деб буюрди. Унинг ётоғи эса, эски иморат устига яқинда ёғочдан қурилган иккинчи қаватдаги уйда бўлиб, кичкина-кичкина икки деразасига, офтоб тушмасин деб, парда тўсилган эди. Иссиққина сўрида, пўстини пиймаси билан эртадан кечгача доя хотин мудраб ётарди. Евдокиянинг ой-куни яқин, ҳадемай тўлғоғи бошланишини кутишар эди, шунинг учун малика бир неча кундан бери парқу тўшакда қимирламай ётарди. Бу димиққан каталакдан чиқиб дам олгиси келарди, албатта,— қорга кўмилган Москва бўйлаб чанада сайр қилгиси, кўкимтир туманни, яқин кўринган қуёшни, ерга эгилб қолган қумуш ранг шохларни, улар тор кўчада чана дугасига урилганда дув этиб қор тўкилишини томоша қилгиси келарди... Бироқ пошшо ойим ҳам, атро-

фидаги хотинлар ҳам: бунга йўл қўйишмас. «Худо сақласин, чанада сайр қилиш нимаси? Қимирламай ёт, қорнингда подшонинг зурриёти (ҳомиласи) бор, шуни эҳтиёт қил»,— деб талаб этишарди. Фақат охири яхши тугайдиган диний эртакларни эшитишга рухсат этилганди... Ҳатто йиғлаш ҳам мумкин эмасди: бола озор чекади, дейишарди..

Воробыха эшикдан ҳовлиқиб, лекин дадил кирди. Кампир яп-янги чипта кавушда, озода кийинган эди, бўз юбкаси остидан хушбўй таратиш учун бир боғлам ялпиз осиб юрарди. Лаблари юмшоқ, боқиши сичқончаникига ўхшаш, кексаликдан юзи бужмайган бўлса-да, икки бети қип-қизил оғзи гапдан чарчамасди... Остонадан туриб, ўткир кўзлари билан ҳамма нарсага разм солиб чиқди-да, дарҳол каравот ёнида тиз чўкиб таъзим қилди, маликанинг терлаган қўлидан ўпишга муяссар бўлди.

— Ўтир, Воробыха, менга ҳикоя айтиб бер... Кўнглимни ёзгин...

Воробыха оғзини артиб олди-да, бор экан-да йўқ экан деб чолу кампир билан попнинг қизи ва тилла шохли эчки ҳикоясини бошлаб юборди...

— Тўхта, Воробыха,— Евдокия қаддини кўтариб, сўрида ётган доя хотинга, мудраяптими — йўқми, деган тарзда қараб қўйди,— фол очгин...

— Вой, тасаддуқ, кошки билсам...

— Ёлғон гапирма, биласан... Ҳеч кимга айтмайман, Воробыха, фолимни билиб бер, лўвия билан оча қол...

— Йўқ, лўвияда фол кўриш асло мумкинмас,— қамчи билан савалаб теримни шилишади... Ундан кўра, талқонни... табаррук сувга суюққина қилиб қориштирилса-чи?

— Қачон тўлғоқ бошланади? Қачон? Ваҳм босяпти... Болага бир нима бўлдим, деб ўрнимдан туриб кетаман. Э худо!

— Тепинадими? Қаерингни тепади?

— Мана бу ерни, оёқчаси билан туртади... У ёнбошидан бу ёнбошига секин ағдарилади, тиззачалари билан, тирсақлари билан суйкалгандай туюлади...

— Унг ёғи билан ағдариладими ё чап ёғи билан?

— Унгигаям, чапигаям... Жудаям шўх...

— Демак, ўғил.

— Вой, ростданми?

Воробьиха сичқонникига ўхшаш кўзларини хушомадгўйлик билан сузиб, шивирлади:

— Яна нимани кўриб берай? Кўриб турибман, соҳибжамол малика, дилингдаги гап тилинг учига келиб турипти... Секингина қулоғимга айтиб қўя қол, малика...

Евдокия деворга ўгирилиб олди: юзи — икки чекка-ю пешанасига жигар ранг доғ тушган, лаблари, шинган юзи қизариб кетди...

— Хунуклашиб кетдимми, — ҳайронман...

— Йў-ге, бундай ҳусн, бунақа жамол...

— Қўйсанг-чи бу гапни... — Евдокия бурилиб қаради, — кўзларида жикқа ёш... — Менга ачинадими, севадими? Шунга айтиб бер... Бор, талқон опкел...

Фол учун керакли ҳамма нарса Воробьиханинг ёнида, халтада тайёр эди: сопол ликобча, бир шиша сув, қорамтир талқон... («Бу қирққулоқнинг уруғидан қилинган, Иван Купала¹ байрамида териб олганман», — деб пичирлади.) Талқонни сувга солиб аралаштирди-да, ликобчани каравот ёнидаги скамейкага қўйди, сўнгра, аллақандай дуоларни ўқиб Евдокиянинг никоҳ узугини олди-да, ликобчага ташлади.

— Яхшилаб тикил, — деб буюрди. — Дилингда сақлаган гапни ўйла; истасанг — ичингда, истасанг — тилингда такрорла... Айт-чи, нимадан шубҳаланасан?

— Монастирдан қайтганимиздан бери эрим бутунлай ўзгарди қолди, — деди Евдокия лабини билинар-билинимас қимирлатиб. — Гапимни эшитгиси келмайди, мени аҳмоқ деб билади, чоғи... «Сен тарих китобларини ўқишинг керак. Голландча, немисча ўргангин» — дейди. Ҳаракат қилиб кўрдим, бироқ ҳеч нарса тушунмадим. Бошқа эрлар хотинини, китоб ўқимасаям яхши кўради...

— Билла ётмаганингга қанча бўлди?

— Уч ойга қадам қўйяпти... Наталья Кирилловна рухсат этмайди: боладан хавотир...

— Тўғри узукка тикил, жаннати малика, ўртасидаги лойқани кўряпсанми?

— Ҳа, аллақандай одамнинг башараси...

— Яхшироқ қара... Аёлми, эркакми?

— Аёлга ўхшайди...

— Худди ўша! — Воробьиха тажрибали фолбинлар сингари лабини қимтиб олди, кўзлари эса, инидан мўра-

¹ 24 июнь кунга. (Тарж.)

лаган сичқон кўзларига ўхшаб кетди... Евдокия оғир-оғир нафас олиб, қаддини кўтарди, қўли дўппайган қорни узра сирғаниб бориб кўксини чангаллади. Юраги қафасга тушган қушчадай типирчилар эди...

— Сен бир балони биласан! Ниманидир мендан яширяпсан, шундайми? Ким ўша хотин? Ким?

— Ким, ким? Ким бўларди — қўйнига кириб олган илон, немис қиз... Москвада буни билмаган одам йўқ, ҳамманинг оғзида пичир-пичир — шу гап, бироқ юзига айтишга қўрқишади... Кукуйда эрингга муҳаббат шаро-би ичириб, бошини айлантириб қўйишган, ҳа... Лекин ҳовлиқма, тасаддуқ, қайғуришнинг кераги йўқ... Давосини топамиз... Манави игнани ушла... (Воробьиха эпчиллик билан пешанабоғидан игнани суғуриб олди-да, маликага берди). Бармоқчаларинг билан маҳкам ушлагин, қўрқма... Мен нима десам, шуни такрорлайвер: «Йўқол, йўқол, заҳарли илон, айёр Анна, сочлари пахмоқ, букуру маймоқ, маккор Анна, қоч, қоч, орқангга қарамай қоч, фафер (Барбер) тоғига бор, офтоб чиқмайдиган, моҳтоб нур сочмайдиган, шабнам тушмайдиган етти қават ер остига кир, то рўзи қиёматгача зулмат ичра қамалиб ёт. Омин...» Санч, санч, игна билан узукнинг ўртасига — нақ юзига санч...

Евдокия то игна ликобчага урилиб сингунча санчаверди. Бирдан орқага ташланди-ю, тирсаги билан кўзларини тўсиб қолди, хўрлиги келиб, лаблари қалтириб йиғлаб юборди...

Кечқурун энага-ю оқсочлар, доячи хотину саройдаги ҳовлиқма кампирлар эшикларни тарақлатиб у ёқдан-бу ёққа югуриб қолишди: «Подшо келди!..» Воробьиха уй ҳавосини тозалаш учун шамга бир чимдим бухур сепди-да, ўзи сичқондай лип этиб, аллақайси гўрга кириб кетди... Пётр зинадан чопиб, ҳар қадамида уч поғона ошиб, юқорига чиқди. Хотини ётган тўшак устидан энгашиб қаради,— ундан аёз ҳиди, вино иси келарди...

— Салом, Дуня... Ҳалиям қўзиламадингми? Мен бўлсам, қутулгандирсан деб...

Пётр кулимсиради,— хурсанд, лекин, етти ёт бегона одамдай, кўнгли йироқ, ҳатто укки кўзлари ҳам бегона... Муздай парса Евдокиянинг кўксидан чангаллади, шундай бўлса-да, дона-дона қилиб жавоб берди:

— Қанийди, сизни тезроқ хурсанд қилолсам... Куттиравериб ҳамманинг жонига тегдим шекилли... Сизнинг олдингизда гуноҳкорман...

Пётр, хотини нега бунақа гап қилганини тушуполмай, юзлари буришиб кетди. Скамейкага тармашди, ўтирди, шпорлари билан гиламни тирнай бошлади...

— Ромодановскийникида овқатландим... Одамлардан эшитдим: яқин қолди, ана-мана дегунча... Бошлангандир деб ўйлаппан... Қайдин билай...

— Туголмай ўлганимдан кейин биласиз... Одамлар гапираверади...

— Тўлғоқдан одам ўлмайди... Унақа гапирма...

Евдокия жон-жаҳди билан бирданига кўрпа-ю чойшабларни очиб ташлади-да, қорини кўрсатди.

— Мана у, кўрдингми?.. Қийналаман, тўлғоқ азобида мен чинқираман, сен эмас! Ўлмас эмиш... Ўламанми, тирик қоламанми — бунини сен ҳаммадан кейин эшитгасан... Кул-а, кулавер, хурсандчиликдан қолма, вино ич, кайфингни сур. Ўша лаънати слободага қатна, қатнай вер... (Пётр оғзини очиб, унга қаттиқ тикилди.) Уялганимдан одамлар олдида бошимни кўтаролмай қолдим, — ҳамма билади...

— Нимани билади?

Пётр оёқларини шартта йиғиб олди, — ғазаби қайнаб ёввойи мушукка ўхшаб кетганди. Евдокия, энди барибир, бўлганича бўлар дегандай, бақира бошлади:

— Нимани бўларди — ўша кофир немис қиз билан юрганингни! Қовоқхонадаги ойимчани! Сенга нима ичирди у?

Бу гапдан кейин Пётр чўғдай қизариб, юзларидан тер чиқиб кетди. Скамейкани тепиб юборди. Башараси ўзгариб, шу қадар даҳшатли тусга кирдики, Евдокия бенхтиёр қўлини кўтариб юзини тўсди... Пётр, уқки кўзлари билан еб қўйгундай бўлиб, тикилганича қимирламай туриб қолди... Ниҳоят, бир оғиз сўз билан:

— Аҳмоқ! — деди-ю ўзини босди... Малика қарс уриб, бошини чангаллаб қолди. Овозини чиқармай йиғлаганидан, аъзойи бадани селкинарди. Бола оҳиста қўзғалиб, қоринида бир айланиб олди. Бирданига турган оғриқ, — қоринни таталовчи, киндикдан тортиб қақшатувчи даҳшатли оғриқ, — ақл бовар қилмайдиган ғалати бир куч билан бўксасини чангаллаб олди.

Ҳайвон ўкиришига ўхшаш кучли фарёд эшитилган ҳамон энагаю оқсочлар, доя хотину ҳовлиқма кампирлар дарҳол малика ёғоғига чошиб келишди. Евдокия, кўзларини телбанамо ғилайлатиб, оғзини катта очиб, чинқирмоқда эди... Хотинлар типирчилашиб қолишди... Иконаларни олиб келишди, шамчироқларни ёқишди. Пётр чиқиб кетди. Биринчи тўлғоқ қўйворганидан кейин, Воробьяха билан доя хотин Евдокияни қўлтиқларидан суяб, туғиш учун иссиққина ҳаммомга олиб киришди.

8

Олакўз захча, нимадандир чўчиб, похол томли бостирма остидан учиб чиқди-да, дарахтга қўнди, дув этиб шохлардаги қиров тўкилди. Бир кўзи сўқир Циган бошини кўтариб қаради: қиров босган дарахтлар ортидан қизғиш чодирини ёйиб қиш тонги ёришмоқда эди. Уйлардан оҳиста буралиб тутун кўтарилди, демак, аёллар печга ўт ёқдилар. Ҳамма ёқни пиймаларнинг ғарчиллагани, эшикларнинг тарсиллагани, болтанинг тарақ-туруғи, йўталган овозлар босиб кетди. Нишаби тик баланд томлар кумушранг қайинлар орасидан аниқроқ кўзга ташланар, бутун Заречье ўқчиларнинг мустаҳкам уйлари, савдогарларнинг баланд-баланд омборхоналари, ҳар хил ҳунарманд — косибларнинг — кўнчилар, пайпоқдўзлар, квасфурушларнинг уйлари — ҳаммаси пушти ранг тутун ичида буғланиб кўринарди... Тиниб-тинчимас захча шохдан шохга сакраб кўзга қор сачратавергач, Циган жаҳл билан қўлқопини силкитиб, уни ҳайдаб юборди. Музлаган ёғоч челақда қудуқдан сув тортиб, новга қуймоқда эди. Шундай ажойиб якшанба субҳидамида аламига чидолмай, қалби инграрди. «Минг лаънат бунақа толега, ахири мени қулликка солди... Одам эдим, ҳайвонга айландим... Мен ҳам туппа-тузук рўзғор қилиб, сизлардек тебрата олардиму, насиб бўлмади-да...» Челақ занжири шарақлади, ҳавоза ғижирлади, кетига осиб қўйилган синиқ ғилдирак салонглаб кетди.

Ҳўжайин зинапояда пайдо бўлди. Қалта пўстин устидан белини қизил жун белбоғ билан танғиб олган бу одам ўқчи Овсей Ржов эди. У аёзда томоғини бир қириб олди-да, шапкасини қулоққача бостирди, қўлқопларини кийди ва қалитларни жаранглатиб:

— Сув тўлдирдингми?— деб сўради.

Циган жавоб ўрнига соғ кўзини ўқрайтирди — пов ёнидаги яхмалак дўнгда чипта кавуши тайғолақлайвериб жонига теккан эди. Овсей оғилхонани очгани кетди: пишиқ хўжайин молини ўзи суғориш лозим. Йўл устида ётган ходачани, дона-дона қизил хол тушган оппоқ пиймаси билан нўқиб, деди:

— Мана шу ходача билан елканга солиш керак. Яна ҳаммасини ҳовлига улоқтириб ташлабсан-ку, қулвачча...

Оғилхона эшигини очиб қозик билан тираб қўйди-да, иккита семиз ахтани ёлидан ушлаб олиб чиқди, силаб-сийпаб, ҳуштак чалиб суғора бошлади. Отлар муздай сувни симиришар, бошларини кўтариб шафаққа тикилишарди, илиққина тумшукларидан сув томчилар эди. Бири кишнаб юборди баданини титратиб...

— Шўхлигинг тутипти, майли, майли,— деди Овсей. Сўнгра оғилхонадан сигирларни ва кўк танани ҳайдаб чиқди, моллар кетидан туёқларини шиқирлатиб қўйлар ҳам югуришиб чиқди.

Циган эса ҳамон зўр бериб қудуқдан сув тортар, шимига сув тўкилиб ҳўл бўлиб кетган эди.

Овсей унга деди:

— Фойдангдан кўра зиёнинг кўпроқ... Мол деганни қашлаш, мундоғ силаб-сийпаш керак, сен бўлсанг нуқул кўзингни ўқрайтирасан холос... Қанақа одамлигининг ни сира тушунмайман...

— Қўлимдан келгани шу...

Овсей ичиқоралик билан мийиғида кулди,— хап сеними!.. Хизматкор тепасида ҳақ деб турволиб, отларга хашак солдирди, тағларига тоза тўпон септирди. Циган бунинг учун, қор аралаш гўнг босиб кетган кўранинг нариги бошига — уйилиб ётган чори-ю тўпонларни чумчуқлар титкилаётган жойга ўн мартача бориб келди. Утин ёриб, уйга опкириб берди... Мовий осмонга қад кўтарган қайин дарахтларининг қорли учлари қуёшда товланиб йилтиради. Черковларда жом чалинди. Овсей сиполик билан чўқиниб олди. Кўзлари худди захчанинг кўзига ўхшаш кўм-кўк, кулча юзли қизча уйдан зина-пояга чопиб чиқди:

— Дада, юр тезроқ, овқат пишди...

Овсей пиймасини қоқиб, пастак эшикдан кирди-да, яхшилаб беркитди. Циганни чақиритмади ҳам. Бирпас кутиб турди, бурнини қоқди, анчагача имиллаб, йиртиқ қафтанининг этаги билан артди-да, чақиритмаси ҳам,

хўжайинлар овқатланаётган иссиққина, нимқоронғи, подвал нусха уйга секин бош суқиб кирди-да, эшик ёнидаги скамейканини бир четига чўкди. Серғўшт карам шўрва ҳиди келарди. Овсей билан иниси Константин (у ҳам ўқчи) бамайлихотир ёғоч товоқдан шўрва ичиб ўтиришарди. Бўйи новча, кўзлари карахт, бадқовоқ кампир дастурхонга у-бу қўймоқда эди...

Ака-ука Ржовларнинг Лубянкада, пўстлоқ растасида дўкони, Бальчугда ҳаммоми ва шамол тегирмони бор эди, бундан ташқари, князь Одоевскийдан ўн икки десяти экинбоп ва пичанзор ерини ижарага олиб ишлатишарди. Илгари ўзлари ишлашарди (Қрим походига боришдан қутулиб олишганди), энди бўлса, подшо Пётр кўз очирмасди: ҳар кун бирон мажбурият — дам фалон нарса топшир, дам сафда ҳозир бўл, — деган буйруқ... Ўқчиларга дўконда ва ҳаммомда туриш ман этилган. Батраklarга ишониб бўлмайди. Энди савдо иши фақат хотин-халажга қолди. Эркаklar эса, подшонинг бўлмағур ишларидан бўшамайди...

— Ёзда йиғим-терим бошланганда нима қилишимизга ақлим етмай қолди, — деди Овсей. Нонни кўксига босиб туриб, ўзига ва укасига лойиқ кесиб олди. Иккови баравар хўрсиниб, нондан тишлашди, қошиқлари билан гўштдан илиб карам шўрвани тушираверди.

— Батрак сақлаш ҳам хавотирли бўлиб қолди, — деди Константин, — янги фармон чиқди... Беҳужжат, бекафолат слободаларда, кўча-кўйда дайдиб юрганларни, ҳаммомларда, гиштхоналарда биқиниб ётганларни дарҳол тутиб топширилсин дейилган.

— Агар бу одамлар ишлаётган бўлса-чи?

— Унда жавобгар бўласан, қароқчини яширганинг учун... Сен Цигандан тилхат олганмисан? Қанақа одам ўзи?

— Ким билсин... Ҳеч гапирмайди..

— Балосига қолиб ўтирмайлик тагин, жавобини бериб йўқота қолсакмикан?

Циган соқолидаги яхларни тозалаб уйга киргандан кейин уларга ўқрайиб тикилиб олгач, Овсей баланд овоз билан:

— Ҳа, ўзиям жонимга тегди, — деган эди.

Ака-ука жим бўлиб, индамай шўрвани ичаверди. Циган нон билан шўрванинг ҳидига кўнгли кетиб, қалтироқ босди.

— Менинг тўғримда гап бўляптими?

— Бўлса сенга нима? — Овсей қошиқни қўйди. — Ети ойдан бери нонимни еб, тузимни ичяпсану, кимлигингни билсам ўлай агар... Сендақа қўрама-қўра санқиб юрган бетайин ўғрилар кўпайиб кетди...

— Мен ҳали ўғри бўлдимми? Хўш, нимангни ўғирладим? — сўради Циган.

— Унисини ҳозирча билолганим йўқ...

— Шундай, билмайсан.

— Индамай юрганингдан кўра, ўғирласанг тузук бўлармиди балки... Хўш, нима учун икки бош қўйим ҳаром ўлди! Нима учун сигирларим хомуш? Сути ҳам қўланса, оғизга олиб бўлмайди... Нима учун? — Овсей столни муштлади. — Нима учун уйимдаги хотинлар куз бўйи ичи оғриб бошларини кўтара олмади? Сабаби нима? Кўз тегди, кўзинг ёмон. Астойдил тикилсанг тешворади. Ҳамма бало мана шу қоп-қора кўзингда...

— Жинниликни қўйсанг-чи, Овсей, — деди Циган бўшашган ҳолда, — сени ақлли одам деб юрсам...

— Эшитдингми, Константин, мени ҳақорат қилганини? Жиннилик?.. — Овсей стол ортидан чиқиб, панжаларини ўйнатди, маҳкам сиқиб мушт қилди. Циган улар билан баҳслашишга ҳайиқди, чунки иккови ҳам бақувват, қорни тўқ эди. Секин ўрнидан турди.

— Суймаганга суйкалма деган мақол бор... (Ёмонлик қилиш осон, яхшилик билан ном чиқариш қийин...) Рўзгорингда ишлайвериб яғрим чиқиб кетди, Овсей, — раҳмат... (таъзим қилди.) Билсанг-биларсан, билмасанг — садқайсар... фақат ҳақимни берсанг бўлгани...

— Қанақа ҳақ? — Овсей бурилиб инисига, карахт кўзлари ила жанжални кузатиб турган кампирга қаради. — Нима деяпти ўзи, сақлаб қўйинглар, деб бизга омонат пул берувдими? Ёки мен ундан қарз олувмидим?

— Овсей, худодан қўрқиш керак, ахир, ойига ярим сўмдан гаплашганмиз-ку, — она сутидан ҳалол икки ярим сўм бўлади, пулни чўз...

Овсей югурганича унинг ёнига келди-ю, жон-жаҳди билан бақирди:

— Сенга пул чўзайми? Тирик чиқиб кетишга рози эмасмисан ҳали? Йўқол, ҳароми!

Циганнинг кафтани ёқасига тармашиб, қулоғи тагига солди, чинқириб яна урмоқчи бўлганда, хайриятки, у ангашиб қолди, йўқса, биратўла сулайтириб қўярди.

Константин акасини тўхтатмоқчи бўлиб, қалтираган кифтларидан маҳкам ушлади; Циган гандираклай-гандираклай чиқиб кетди, Константин кетидан етиб келди-да, елкасидан итариб кўчага ҳайдади. Циган ёлғиз кўзи билан дарвозани тешиб юборгудай бўлиб узоқ тикилди...

— Шошмай тур ҳали,— деди хунук овоз билан. Юзини силаб кўрди — қон... Ёнидан ўтган одамлар бурилиб қарашар, кулишар эди. Циган гандираклаб, чипта кавушини судраб боши оғган томонга кетди...

9

— Армонда қоласан, тезроқ юр, тезроқ ёпирил...

— Оломон қаёққа чопяпти?

— Томошага: ўтда ёнган одамни кўришга...

— Бу қанақаси, қатл қилишмоқчимиз уни?

— Сен нима, ўтда куйгиси келипти деб ўйловдингми, вой тентак...

— Ўзини ўтда куйдирадиганлар ҳам бор.

— Улар эски мазҳаб одамлари, дин йўлида ўзини куйдиради...

— Бу-чи?

— Бу немис...

— Худога шукур-е, ахийри уларгаям навбат келипти-да...

— Бу лаънати тамакифурушларни аллақачон йўқотиш керак эди... Қонларимизни сўриб, ҳаммаси семириб кетди...

— Ана қара, тутун кўтарилди...

Циган ҳам дарё бўйига, слободаликлар тўпланган култепага қараб юрди. Боядан бери у, оломон орасида келаётган худди ўзига ўхшаш икки беватанга разм солиб бормоқда эди. Улардан умидвор бўлиб, овқат масаласида бирон маслаҳат чиқармикин, деган ниятда уларга яқинроқ бориб олди. Бу икки мужикнинг қамоқда бўлгани, қийноқ азобларини тортгани яққол кўриниб турарди. Биттаси — чўтири, — юзига темир қиздириб тамға босилганини яшириш учун жағини латта билан боғлаб олганди. Унинг лақаби Иуда эди. Иккинчиси — бели букилиб, ерга энгашиб қолгани, — калта-калта иккита қўлтиқ таёқда, соқолини чўччайтириб олиб, жуда тез юрарди. Кўзлари кулиб турарди. Қирқ ямоқ кафт-

тан устидан чиптақоп... Оти Овдоким. У Циганга жуда ёқиб қолди. Овдоким ҳам, тумшуги ёрилган, қоп-қора сўқир одамнинг ёнида ўралишиб қолганини сезди-да, секин гавдасини тиклаб мулойимгина:

— Яхши йигит,— деди,— биздан бирор нарса ўмараман деб овора бўлма, ўзимиз ўғрилиқ қилиб кун кўряпмиз...

Иуда эса, оғзини қийшайтириб, тескари қараб пичинг аралаш гижиниб деди:

— Яширин маҳкамада ишлайдиган бир одам атрофимизда шунақа ўралашавергандан кейин, муз ўйилган жойда чўктириб аранг қутулганмиз...

«Э-ҳе, булар жудаям довюрак кўринади...» деб қўйди ўзича Циган ва шундан сўнг янада қизиқиб, улар билан бирга бўлгиси келди...

— Улай десам, лаънати ажал кела қўлмайди,— деди Циган қиров қўнган киприкларини пириллатиб,— демак, бир амаллаб кун кўриш керак... Иложи бўлса, мениям артелга қабул қилинглар, савобга қоласизлар... Ҳар ҳолда, кўпайсак ёмон бўлмас...

Иуда яна ижирғаниб, Овдокимдан сўради:

— Айғоқчи эмасмикин бу? А?

Овдоким бошини буриб, пастдан юқорига — Циганнинг кўзига тикилди-да:

— Йўқ-йўқ, кўзига қараганда унақага ўхшамайди,— деди.

Шу билан улар жим бўлишди. Пастда, муз устида оёқлари совқотган ўқчилар ер тепинишар, қўлқопларини бир-бирига уриб тапиллатишарди; наридан-бери қилинган ва устига ўтин уюб ташланган сўрини ўқчилар гир айланасига ўраб олишганди; сўрининг ёнгинасида қаққайган хода — дор кўринарди; гулхандан оқиш тутун кўтарилар, у ерда темир қиздирилмоқда эди. Халойиқ кутавериб роса совқотганди...

— Опкелишяпти, опкелишяпти... Ёпирил, олға сурил!..

Шаҳар томондан келаётган суворийлар кўринди. Улар ҳам пастга, муз устига тушди. Суворийлар кетидан оддий чана пайдо бўлди: чанада — орқасини отга ўгириб ўтирган немис ҳамда эркакча шапка кийган аллақандай қиз бор эди. Чана кетида — боярин, мулозимлар ва мирзабоши, ҳаммаси отда, энг орқада — қора чарм соябонли усти ёпиқ бесўнақай чана...

Ўқчилар уларга йўл беришди. Мирзабоши отдан туш-

ди. Чана ёни билан тўхтади, бироқ ундан ҳеч кимса тушмади... Ҳамма ҳайрон бўлиб чанага қаради, оломон орасини шивир-шивирлар босиб кетди...

Сўри орқасидан қизил қалпоқ кийган Емельян Свежев елкасида қамчи билан чиқиб келди. Жаллод ёрдамчилари қизни чанадан туширишди-да, тепкилай-тепкилай, дор тагига олиб келишди, пўстинини шартта ечишди, қўлларини орқасига қилиб, дор ёғочни қучоқлатиб маҳкам боғлашди. Мирзабоши ўралган қоғозни очиб, сурғучларини салонглатиб ўқий бошлади. Бироқ қирчиллама аёзда унинг овози ҳам эшитилмасди: одамлар бу қиз Машка Селифонтова эканини билишди-ю, лекин немиснинг кимлигини,— Кулькинми, Квиринми — ажратишолмади... У ҳамон чанада ўтирар, диккайган кифтлар-ю, тепакал боши кўринарди...

Отбашара Емельяннинг юзи ҳаракатсиз илжайрди. Жаллод шошмасдан дор ёғочи олди. Елкасидан қамчини олди. Фақат визиллаган даҳшатли товуш эшитилди, одамлар қизнинг яланғоч елкасидан то белигача қияламасига тушган қамчиннинг қип-қизил изини кўрдилар... Қиз чўчка боласидай чийиллаб чинқирарди. Дарра билан уни беш марта аяброқ урдилар, сўнгра қўлларини ечиб, гандираклаган ҳолда гулхан ёнига олиб келдилар. Емельян чўғда қизиб ётган темирни олиб, унинг юзига босди. Қиз чинқириб юборди, ўтирди, типирчилаб қолди. Уни турғизиб чанага ўтқазинишди-да, дарё бўйлаб аллақайси бир монастиргга жўнатишди.

Мирзабоши ҳали ҳам фармонни ўқимоқда эди. Навбат немисга келди. У ўзи чанадан тушди,— паканагина, чайир,— ўзи сўри томон юрди. Бирдан тўхтаб, қалтираган қўлларини илтижо учун жуфтлади, соқоли ўсган, шишиб кетган юзини осмонга қаратиб, немис бўлса ҳам ўзича чулдираб, чулдираб, ҳўнграб йиғлаб юборди... Қўлидан судраб сўрига олиб чиқишди. Емельян унинг кийимини шартта сидириб ташлади, қип-яланғоч қилиб ётқизди, ёғ битиб қизариб кетган орқасига даҳрича китобу дафтарларини қўйди-да, пастдан узатилган ўт билан ёқиб юборди. Фармонда ҳам: «Китобу дафтарларини орқасига қўйиб ёқилсин»,— дейилган эди...

Дарё бўйида турганлардан аллаким (Циган ҳам шу ерда эди):

— Кулькин исиниб ол,— деб бақирди.

Аммо бу лаби қалин, беадаб йигитни одамлар жеркиб ташлади:

— Овозингни ўчир, уятсиз... Ўзинг исина қол...

Йигит дарҳол кўздан ғойиб бўлди. Тўрт ёқдан баравар ўт қўйилган сўридан буралиб кўкимтир тутун чиқарди. Ўқчилар найзаларига суяниб қараб туришарди. Чурқ этган товуш эшитилмасди. Тутун секин-аста осмонга кўтарилмоқда эди...

— Куймасдан олдиноқ ис тегиб ўлади, ўтин ҳўл...

— Немис, немис, бу шўрлик ҳам тириклайин ўтда жон беряпти... Эй парвардигор...

— Савод чиқарипти, шунча дафтарни ёзиб тўлғазипти, мана сенга оқибат...

Чарм қопланган чанада ким борлигини энди ҳамма билди: Кичкина деразасидан, худди қадимги замонда ишланган иконага ўхшаш мурда башара одам мўралаб тутунга, илондай яланган аланга тилига тикилар эди...

— Уни қара, кўзлари ялт-юлт қилади,— ана даҳшат!...

— Патриарх қатл вақтида келиб яхши қилмапти...

— Дин йўлида одамни ўтга солишмоқда... Эҳ, дин пешволари!...

Бу гапни Овдоким айтди,— овози дадил, мардона, қўнғироқдай жаранглади. Унинг ёнида турган ҳамма дарҳол ўзини четга олди. Фақат Иуда билан Циган кетмади... Овдоким қўлтиқтаёқларини дўқиллатиб яна гапирга бошлади:

— Даҳрий бўлса нима қипти?.. Қандай тушунса, нимага ишонса — ўшанга сифингандир-да... Бизнинг дин унга тўғри келмагандир, балки ақли етмагандир... Шунинг учун ўтда куйса... Умримиз азоб-уқубатда, қийноқда ўт-япти...

Қатта гулхан ловиллаб, шитирлаб ёнмоқда, тутуну учқунлари буралиб осмонга кўтарилмоқда. Баъзи одамларнинг назарида немис ҳали ҳам аланга ичида қимирлаётганга ўхшаб кўринди. Қора чана жўнаб қолди. Халқ секин-аста тарқала бошлади. Иуда шеригини қистар:

— Юр, Овдоким, кетайлик,— деб такрорлар эди.

— Йўқ, йигитлар, йўқ... (Унинг кўзи куларди-ю, бироқ ҳозир ҳаммомдан чиққандек топ-тоза, қип-қизил юзи йиғларди.) Ҳақиқат йўқ... Дин пешволари, бошлиқлар, тиллани қоплаб сановчи ханнотлар,— ҳозир ҳаммаси зolimлик тўнини кийиб олган... Қоч йигитлар, қийноқни кўрган, тамға босилган, гилдиракка боғланиб азоблан-

ган жафокаш йигитлар, орқанга қарамай қалин ўрмонларга қочиб қол...

Ниҳоят, бир амаллаб Овдокимни овунтиришди-да, учовлан тор кўчага бурилиб, ошхона томон кетишди.

10

Ниҳоят, Циган қошиқ ушлашга муяссар бўлди. Қўли қалтирар, қошиқни оғзига оборганда, этсиз карам шўрва нонга томчиларди...

Йўлда ўзича, мени ошхонага оборишмай ҳайдаб юборишса нима қиламан, деган хаёлда қўрққан эди, шунинг учун йўл-йўлакай кўз ёшларини қўлқопи билан артиб, турмушдан ҳасрат қилганди. Овдоким қўлтиқтаёқда суваракдай йўрғалаб индамай келганди. Дарвоза олдида тўсатдан:

— Ўғирлик қилиш қўлингдан келадими?— деб сўраб қолди.

— Шерик топилса, ўғирлик тугул, чўқмор билан ўрмонда йўл тўсарлик қилиш ҳам қўлимдан келади...

— Ҳо, жудаям довюрак экансан...

— Бизни қанақа одам деб ўйлайсан: биз ким?— сўради Иуда.

Циган ваҳимага тушиб қолди: «Булар мендан қутулишмоқчи...» Хомуш бўлиб, қийшайган дарвозага, ҳовлига ювунди тўкилаверганидан усти музлаб қолган қор уюмига, чипта қопланган эшикка тикилиб қолди, ўша ёқдан овқат иси келиб боши айланди. Ниҳоят секингина жавоб берди:

— Сиз ҳақиқатпарвар, ҳалол одамларсиз... Тўғри, ўғирлик қиласиз, лекин бахтсиз бўлганингиз учун қиласиз, бунга сиз айбдор эмас... Халқнинг ярми ҳозир ўрмонга қочиб жон сақлаяпти... Азиз биродарлар, мени ҳайдаманглар, очман, егулик бирор нарса беринглар...

— Биз, биродари азиз, гоҳо раҳмдилмиз, аммо баъзан бераҳм, бешафқатмиз,— деди Овдоким ва иккала қўлтиқтаёгини чап қўлига олиб деди:— Лекин шуни билиб қўй! Бизга қўшилдингми, тамом,— кетга қайтиш йўқ... Иуда, қароғим, ҳеч нарса ўмара олдингми?

Иуда чўнтагидан ҳамён чиқариб, майда чақаларни кафтига солди. Учовлон ўлжани санаб кўришди.

— Парранда экин экмайди, ғалла ўрмайди, ризқ-рўзини парвардигор етказиб туради,— деди Овдоким кулиб.— Бизга кўпи керак эмас, овқатга етса бас... Қани, юр биз билан, сўқир...

Шундай қилиб улар ошхонанинг бир бурчагида, пештахтадаги шам ёруғи зўрға тушадиган нимқоронғи жойга бориб ўтиришди. Ошхонада анчагина одам бор эди: баъзилар кайфлари ошганидан, бижиб кетган пўстин барларини очвориб шовқин солишар, баъзиси — скамейкада ухлаб ётарди. Овдоким ярим коса ароқ билан бир товоқ карам шўрва буюрди. Овқат келгач:

— Ейвер, сўқир, бу — худонинг инъоми,— деди. Сўнг-ра ароқдан ичди, қуёнга ўхшаб тез-тез ковшанди. Кўзлари кулиб, йилтирар эди.

— Энди, йигитлар, сизга ғалати ҳикоя айтиб бераман. Қулоқ соласизларми, йўқми? Бор экану йўқ экан, икки йигитча бор экан, бири қувноқ, иккинчиси — доим тажанг. Қувноқ камбағал экан, бор-будини боярлар, мирзабоши-ю, судьялар тортиб олиб, баъзи бир қилиқлари учун ўзини палаққа тортиб роса қийнашган ва белини синдиришган экан, шу сабабдан букчайиб юаркан... Бу ёғини эшитинг... Тажанг эса, боярзода, жудаям бой, аммо ўлгудай хасис экан... Қароллари очликка чидамай қочиб кетипти, ҳовлисини ажриғу шўра босиб кетипти... Тилла-ю кумуш тўлдирилган сандиқ устига чиқволиб уззукун бир ўзи шумшае-е-еб ўтираркан... Қувноқда ҳеч вақо йўқ.— Эрталаб туради, шабнам билан ювинади, тўнкага қараб чўқинади, қорни очса ўғирлайди ёки тиланади: камбағаллар, албатта пон-пон чиқариб беришади, чунки улар очлик нималигини билишади... Қувноқ шу йўсинда ўйнаб-кулиб юраверади, кун билан тун бир-бирини қушлаб, ойлар ўтаверади. Тажанг бўлса, нуқул ўй ўйлар: пулларимдан ажраб қолмасам гўргайди, деб хавотир оларди. Бунинг устига ўлимдан қўрқарди.. Бойлар ўлимдан шундай қўрқадики, асти қўявер... Пули қанча кўпайса, шунчалик ўлгиси келмайди... Тажанг авлиёларга атаб бир пудли шамлар ёқди, черковга икона солинадиган жилдлар ҳадя қилди,— худо умримни чўзармикин деб...

Овдоким соқолини столга тираб, қиқирлаб кулди. Бесўнақай узун қўлидаги қошиқни тоғорага ботириб шўрвадан олиб ичди-да, қуён сингари ковшаниб давом этди:

— Қувноқни қийнаб, бор-будини тортиб олиб кафангадо қилган бой, худди ана шу тажанг эди... Бу ёғини

эшитинг... Бир куни Қувноқ сўйил кўтариб, бирор нарса ўмариш пиятида секингина уникига киради. Хонама-хона айланиб юриб, бирдан скамейкада ухлаб ётган бойни кўриб қолади, сандиқ скамейка тагида. Қувноқ сандиқни пайқамайди ҳам, бойни сочидан ушлаб: сен фалон йили ҳамма нарсамни тортиб олиб, мени хонавайрон қилгансан, энди менга кундалик овқатга етарли пича пул бер, дейди. Бермаса — ўлим хавфи, берай деса — пулни кўзи қиймайди, Хуллас, пулим йўқ, деб тураверади... Қувноқ сўйилни олади-ю, орқаси борми, тумшуғи борми — аямай ураверади... (Иуда тишларини иржайтириб, роса қиқирлаб кулди). Буёғини эшитинг... Ураверади, ураверади, охири ўзигаям таъсир қилиб кулгиси қистайди... Ҳа, майли, дейди, эртага кечаси яна келаман, бир шапка тўла пул тайёрлаб қўйгин, дейди...

Бой анойи эмас: подшога хат ёзади, подшо дарҳол унга бир қанча соқчи юборади... Аммо қувноқ жуда чаққон эди... Соқчиларни малғитиб, бойникига лип этиб киради-да, сочидан маҳкам ушлайди: пулни тайёрлаб қўйдингми? Бой дағ-дағ титрайди, йўқ-чи, йўқ, деб онт ичади... Қувноқ яна сўйил билан сола кетади, бой жон таслим қилишига сал қолади... Бу гал ҳам майли, дейди, индинга кечаси яна келаман, энди бир сандиқ пул тайёрлаб қўй, деб тайинлайди...

— Тўғриси — шу-да, — деди Циган.

— Роса боплаб урипти-да, — деб кулди Иуда.

— Бу ёғини эшитинг... Бу сафар подшо бойни қўриқлаш учун бир полк ўқчиларни юборипти... Энди нима қилиш керак? Лекин қувноқ жуда айёр эди. У ҳам ўқчилар формасида кийинади, тўғри бойнинг ҳовлисига кириб: «Ҳой соқчилар, кимнинг мол-дунёсини қўриқлаяпсиз?» — дейди. Ўқчилар жавоб қилади: «Бойникини, подшонинг амри шундай...» — «Бу хизматларинг учун қанча пул тўлашмоқчи?» — ...Улар чурқ этмайди... «Балли сенларга, дейди қувноқ, ҳамманг ҳам аҳмоқ экансан: аҳмоқ бўлмасанг бировнинг мол-дунёсини текинга қўриқлайсанми? Бой емай-ичмай, бировга бермай, хазинаси устида итдай ўлиб кетади, сенлар-чи, икки қўлларингни бурунларингга тиқиб қолаверасанлар...» Гап билан шундай гиж-гижлайдики, солдатлар ер тўла-ю омборхоналарнинг қулфларини бузишади, еганича еб, ичганича ичиб роса маст бўлишади; кечаси ҳовлида қолганлари алам қилиб, эшикни бузишади, уйга кириб қарасалар — бой сандиқ

устида ўтирипти, дағ-дағ титрайди, аъзойи бадани калтакдан кўкариб кетган, ҳамма ёғи ифлос... Шу пайт бизнинг айёр қувноқ келиб, сочидан чангаллайди-ю: «Яхшиликча озгинасини, ўзимникини сўраганимда бермадинг, энди ҳаммасини берасан» — деб уни солдатлар олдига улоқтиради. Солдатлар ҳаш-паш дегунча этини бир бурдадан қилиб ташлашади. Қувноқ кундалик овқатига яраша пича пул олади-да, ўз йўлига кетаверади...

Одамлар, Овдокимнинг ҳикоясига қизиқиб, секин келиб стол атрофига ўтиришар ва маъқуллаб, бош қимирлатиб тинглашарди. Маст деса — мастга, жинни деса — жиннига ўхшамаган бир одам ўзидан-ўзи пиқирлаб йиглар, дам қўлларини ёйиб, дам сочи тўкилган кенг пешанасини чангаллаб оларди... Унга ҳам сўз берилди, лекин бечора шу қадар ҳовлиқиб, шошиб гапирдики, сўлақлари оқиб кетди, нима деганини тушуниб бўлмади... Ҳамма кулиб юборди...

— Кузьма боярларга ялиниб ёрдам сўраган... Мана ёрдам, деб юмшоқ жойига уришган...

Ёруғроқда қулишнинг гашти бошқача дегандай, пештахтадаги шам пилигининг куюғини олиб ёруғроқ қилишди... Кузьманинг соқоли сийрак, юзи салқиб шишиб кетган, афтидан, уззукун ичкиликдан бош кўтармасди. Эғнида — фақат шим билан йиртилиб кетган, соғ жойи қолмаган кўйлак...

— Крестини ҳам ичиб бўлди.

— Бир ҳафтадан бери шу ерда ўралашиб юрипти...

— Қаҳратон аёзда қайғаям борарди...

Кузьма шимига тармашиб бақирди:

— Мен чеккан азоб-уқубат халқ учун сабоқ — мана кўринглар! Боярин Троекуров калтаклади, — деб шартта шимини тушйрди-да, шишиб мўматалоқ бўлиб, кўкариб кетган юмшоқ жойини кўрсатди... Ҳамма анқайиб қолди. Ҳаттоки, ошхона мутасаддиси ҳам шам пилигини тозалаб, пештахтадан энгашиб қаради. Кузьма шимини кийди.

— Жафокаш Варвара монастирининг темирчиси Кузьма Жемовни кўрган-билган одам борми орангизда? Уша темирчи Жемов мен бўламан! Ун беш йил ишлаганман ўша ерда... Мен ясаган қулфни очадиган ўғри ҳали онадан туғилгани йўқ... Менинг қўлимдан чиққан чалғи-ўроқлар то Рязангача тарқалган... Қимнинг чалғиси? Жемовники... Мен ишлаган совутдан ўқ ўтмайди... Ким

от тақалайди? Ким огриган тишни суғуради? Жемов...
Шуни эшитмаганмисиз ҳали?

— Эшитганмиз, биламиз— кулги аралаш бақи-
ришарди унга жавобан,— давом этавер...

— Лекин бу ёғини билмайсиз-да,— Жемов кечалари
ухламай тонг оттиради... (Тепакал бошини ушлади.)
Жемовнинг мияси бутун, ақли ўткир. Агар бошқа мам-
лакатда бўлганимда-чи, мени кафтларида кўтариб юри-
шарди... Бу ерда бир пуллик қадрим йўқ: ўткир ақлим,
хунарим уларга керак бўлмади... Аттанг деб пушаймон
ерсан ҳамманг!.. (Япалоқ муштумини маҳкам қисиб,
ойнаси терлаб кетган тўрт кўзли деразачага, қоронги
тунга ўқталиб пўписа қилди.) Гўрларингни қичитқи ўт
босиб кетар, аммо Жемовни халқ унутмайди...

— Тўхта, Кузьма, сени нима учун келтаклашди?

— Шуни гапириб бергин, ҳазили йўқ, кулмай-
миз...

Кузьма эса гўё атрофдаги одамларнинг йилтираган
бурунларини, чигил бўлиб кетган соқолларини, хохолаб
кулишга пайт пойлаб очилган оғизларини, ўнларча то-
моша талаб кўзларини энди кўраётгандек таажжубла-
нади. Афтидан, кўзлари қамашиб, ҳамма нарса унга
аралаш-қуралаш бўлиб, туман сингари кўринаётганга
ўхшарди...

— Йигитлар... Лекин кулиш йўқ... шарти шу... Ахир,
мен дилхаста одамман...

Кузьма анчагача имиллаб хамёнидан бир варақ бук-
ланган қоғозни олди. Уни очиб столга қўйди-да, тирпо-
ги билан босди. (Аллаким пештахтадаги шамни олиб
келди.) Қоғозга кўршапалак қанотига ўхшаш икки-
та қанот ҳамда турли ҳалқа ва ричаглар сурати чи-
зилган эди. Кузманинг салқиган икки бети дўп-
пайди...

— Бу жуда ажойиб ва антиқа механика,— деди ке-
рилиб,— қанотлари слюдадан, ҳар бирининг узунлиги уч
газ, эни — чораккам икки газ... Қўл ва оёқ ҳаракати
билан ричаглар ишга туширилса, қанотлар елпиғич син-
гари елпинаверади... (Ишонч билан.) Одамзод ҳам уча
олади! Мен Англияга қочиб кетаман... Ўша ерда шуна-
нақа қанот ясайман... Энг баланд жомхонага чиқиб
қўрқмасдан сакрайвераман... Инсон турна сингари уча-
диган бўлади! (Яна ғазаб билан терлаган ойна томон
мушт ўқталди.) Сен, Троекуров, ютқаздинг, ақлинг ет-

мади, боярин!.. Худо одамни қурт-қумурсқа сингари ўрмаловчи қилиб яратди, мен уни учишга ўргатаман..¹

Овдоким қўлини чўзиб, унинг кифтига оҳиста қоқиб деди:

— Сен ҳадеб томдан тошга сакрайвермасдан тартибни билан гапиргин-да, қароғим,— хўш, сени қандай ранжитишди?

Кузьма қовоғини солиб, пишиллаб бошлади.

— Қаноғлари оғирлик қилди, бир оз янглишибман... Мен бир камбағал одамман. Менда пўстлогдан, теридан бир амаллаб қилинган қанот бор эди. Ҳовлида томдан туриб шамолга қарши сакраганимда — эллик қадамча жойга учириб борди... Иш ўнгидан келгач, бош айланиб ҳовлиқиб қолдим... Одамларнинг маслаҳати билан ўқчилар маҳкамасига бордим: арзим бор, деб бақирдим... Дарҳол ушлаб урмоқчи бўлишди, албатта... Йўқ, мени урманлар, боярин ҳузурига олиб киринглар, давлат аҳамиятига эга муҳим иш билан келдим, дедим... Олиб киришди... Талтайиб ўтирипти, лаънати иблис, уч кун муттасил башарасига шоша қилсанг,— юқмайди... Қим бўларди? Троекуров... Мен турнадай уча оламан, менга йигирма беш сўм пул ҳамда сюда берсангиз, олти ҳафтадан кейин учиб кўрсатаман, дедим унга... Ишонмади... Ишонмасангиз мирзани ҳовлимга юборинг, қанотчаларни кўриб келсин, дедим, лекин подшо ҳузурида унақа қанот билан учиш бачканалик бўлади, дедим... Ундай деб кўрди, бундай деб кўрди, бермасликнинг иложи йўқ, чунки, арзим бор, деб бақирганимни ҳамма эшитганди... Со-чимдан тортди, сўкди, инжилни ўптирди, алдасам инжил ўрсин, деб онт ичириб, ахири ўн саккиз сўлкавой берди... Шу билан мен қанотларни муддатидан олдин тайёр қилдим... Бироқ оғир бўп қопти. Буни шу ерда қовоқхонада тушундим... Мастлигимда тушундим-а!.. Сюда тўғри келмас экан, бунга пергамент керак экан!.. Аравага ортиб Кремлга обордим, синаб кўргани... Учмади, савил қолгур, қайтага оғиз-бурним дабдала бўлди... Троекуровга ялиндим: тажриба яхши чиқмади, яна беш сўм беринг, бу гал ҳам учмаса—калламни олинг, дедим... Лаънати боярин ҳеч ишонмайди, бақиради холос: ўғри, муттаҳам! Ҳа, даҳрий! Худодан ҳам ақллироқ бўлмоқчимисан ҳали,

¹ Бу ерда тасвирланган ҳодиса 1694 йилда Москвада бўлган. (Автор изоҳи.)

дейди... Кўз олдида икки юз дарра урдирди... Ҳей, биродарлар, тишимни тишимга қўйиб, икки юз даррага чидадим-а... Бу ҳам етмагандай, ўн саккиз сўмни ундириш учун устахонамни, асбоб-ускунамни, ҳовлимни сотишга буюрди... Қани, айтинг-чи, қип-яланғоч ҳолда энди нима қилай, қўлга чўқмор олиб ўрмонга борайми?

— Бу ҳам жабрдийда... Эҳ, бечора,— деди Овдоким секингина, лекин дона-дона қилиб.

Кузьма Жемов Овдокимнинг шайкасига қўшилди. Эски-туски бозорида унга пийма, кафтан олиб беришди. Энди улар тўртовлон Москва бозорларида, ҳаммомларда, Хитой-шаҳарнинг тор кўчаларида айлана бошлади-лар. Иуда кисавурлик қилар эди. Циганни эса, кўзини гилайлатиб, оқини косасидан чиқариб, худди сўқир девона сингари Лазарь қиссасини хониш қилишга ўргатишди. Кузьмани тутқаноқ дардига учраган телбага ўхшатиб бўйнига арқон боғлашарди, Овдоким етаклаб оларди-да: «Манави жиннига садақа қилинглар,— пўшт, пўшт, қарогим, қоч йўлдан, тишлаб олмасин тагин...»— деб бақирарди. Кун бўйи тиланиб, овқатланишга ва баъзан ароққа ҳам етарли пул топишарди. Лекин бу ишнинг меҳнати кўп, хавотирлиги ундан ҳам кўп эди, негаки, подшонинг фармониغا биноан бундай одамларни тутиб Жинний маҳкамага топширишарди.

Улуғ рўзанинг сўнгги кунлари эди. Москва осмонида баҳор қуёши кундан-кунга баландроқ кўтарилмоқда эди. Октябр ўя жойлар эриб, қўланса ҳид тарқала бошлади. Қор гўнгга қоришиб кетганидан чаналар қўшқароғи остида энди ғарчилламасди. Бир куни кечқурун Овдоким ошхонада гап очиб қолди:

— Йигитлар, йўл тайёргарлигини кўриш пайти ҳам келди чоғи... Бу ерда кўз қиймайдиган нарсамиз йўқ... Дўнглар сергиши билан йўлга чиқамиз...

Иуда эътироз билдирмоқчи бўлиб:

— Озлик қиламиз, қуролимиз йўқ, ўрмонда очликдан ўлаамиз,— деди.

— Йўлини қиламиз,— деди Овдоким,— жўнаш олди-дан ёвуз ишга қўл урамиз... (Унга хунук тикилди.) Нима керак бўлса — топамиз... Гуноҳларимиз устига яна бир гуноҳ қўшилса — кўплик қилмайди... Кўплик қилса, илож қанча: демак, тақдири азал деган гапда ҳақиқат йўқ... Ташвишланманг, қароғларим, ҳамма гуноҳни ўз гарданимга оламан...

Эрта кўкламдан шундай ғалати ишлар бошландики, — мушукка тўй, сичқонга аза... Икки қирол бир-бирига уруш очди: бири — Польша қироли, бири — пойтахт шаҳри Прешпург қироли. Прешпург қироли қўл остида: Кичик қўшин, Бутирский ва Лефорт полклари, Польша қироли томонда: энг яхши ўқчи қисмлардан Стремянный, Сухарев, Циклер, Кровков, Нечаев, Дуров, Норматский, Рязанов қўл остидаги полklar. Прешпург қироли қилиб, Фридрихус номи билан Фёдор Юрьевич Ромодановский тайинланди: Польшага — Иван Иванович Бутурлин. Бу ичкиликка ўч, порахўр ва ичиқора одам бўлса ҳам, лекин қизиқчилик ва масхарабозликка уста эди. Бутурлинга пойтахт учун Семенов чорбогидаги Сокольникови кўраси берилди.

Бошда одамлар, бу ҳам Пётрнинг илгариги ўйинларидай бир нарса, деб ўйлашди. Аммо ҳар кун янги бир фармон, бири-биридан сергашвиш, талабчанроқ. Боярлар, давлат арбоблари, сарой дастурхончилари — ҳаммаси икки қирол ҳузурида мулозимлик қилиши лозим эди. Кўпгина боярлар ранжиб нолий бошладилар: мансабдор кишилар билан бунақа ҳазил етти пуштимиздан бери кўрилган эмас... Наталья Кирилловна ҳузурига бориб, ўғли устидан оҳиста шикоят қилишарди. Бироқ пошшо ойим ҳеч нарсага тушунмасди, юмшоққина қўллариини ёйиб қўярди холос. Лев Кириллович бўлса: «Биз нимаям қила оламиз, — дерди ўкиниб, — улуғ подшодан фармон келди, муҳрлари билан... Ўзингиз унинг олдида бориб ялининг, фармонни бекор қил, деб кўринг...» Пётрнинг олдида боришга ҳайиқишар, балки бизсиз ҳам иши битиб қутулиб қолармиз, деб ўйлашар эди. Бироқ Пётрдан қутулиб бўпти. Баъзи бир боярларнинг ҳовлисига тўсатдан солдатлар бостириб киришди-да, уй эгасини сарой либёсида кийинтириб, масхарабоз қилмоқ учун мажбуран Преображенскийга олиб кетишди... Кекса князь Примаков-Ростовскийнинг оёғи шол бўлиб қолди. Баъзи бировлар ўзини касалликка солиб кўрди, — бари-бир қутулолмади. Яширинай деса — илож йўқ, қочай деса — жой йўқ. Ноилож бўйин эгиб боришга мажбур бўлишди...

Прешпургнинг саккиз қиррали ёғоч миноралари, чимдан ишланган кўтарма-деворлари ва улар устидаги

тўплар, қалъа атрофидаги оппоқ чодирлар олисдан бемалол кўринади. Рус кишиси Прешпургда ўзини йўқотиб, эси оғиб қолади. Бу ерда ҳамма нарса,—ўйин деса — ўйинга, ҳазил деса — ҳазилга ўхшамайди, аллақандай бемаъни тушдагидек ғалати туюлади, аини замонда ҳаммаси беҳазил, ҳаммаси жиддийга ўхшаб кетади. Ажи-бужи қилиб бўялган залда, тўқ-қизил чодир тагидаги зарҳал тахтда қирол Фридрихус талтайиб ўтирибди: бошида — мис тож, эгнида — юлдузчалар қадалган оқ атлас камзул, унинг устидан — қуён мўйнали бесўнақай пўстин, этикларида — шалдиروқ шпора, оғзида — тамаки трубка... Кўзлари ғазаб билан шу қадар чақнайдики, бунда ҳеч қандай ҳазил йўқ. Яхшилаб қарасанг — Федор Юрьевич. Тупургинг келади-ю, мумкин эмас. Дума аъзоси дворянин Зиновьев нафратланиб, билмасдан тупуриб қўйган эди,—ўша кунидек уни мансабидан маҳрум қилиб, қишлоқ аравасида сургунга жўнатишди... Хайрият, Наталья Кирилловна орага тушиб, Преображенскийга ўзи борди, унинг илтимоси билангина гуноҳи кечирилиб, сургундан қайтарилди.

Бу ерда бир нима дейишга подшо Пётрнинг ҳам ҳади сиғмас, чунки, у ҳеч қандай унвонсиз, оддий солдат ҳисобланиб, солдатча кийинган эди. Фридрихуснинг тахти ёнига борганда тиззасини букиб индамай турарди, борди-ю, бу дўзахий қирол ғазабланса, оддий солдатга дўқ ургандай, унга бақираверарди.

Боярлар ва давлат арбоблари масхарабозлар палатасида фикр юритишар, элчиларни қабул қилишар, Прешпург фармонларини муҳокама қилишарди, аммо уялганларидан ерга кириб кетгудек бўлиб зўрға ўтиришарди... Кечалари эса, Лефортнинг қасрида базми жаминид бошланарди. Тунги базмнинг султони,—масхарабозлар пири, кукуйлик князь-папа, худонинг қаҳрига учраган Никита Зотов эди. Боярлар унинг юзига қарашга ҳазар қилишарди.

Кейин эса,—ҳаммани хонавайрон қилиш мақсадида лаънати ажнабийлар берган маслаҳат билан бўлса керак,—Москвадаги турли маҳкамалардан мингтача мирзабошию мирзаларни ҳам ҳайдаб келдилар; ёшроқларини қуроллантириб ва отларга мингазиб, шафқатсиз равишда ҳарбий машқдан таълим бера бошладилар. Фридрихус Думада шундай деди:

— Яқинда ҳаммасини ҳайдаб келамиз... Суваракка

ўхшаб ковакда яшириниб бўпти. Ҳаммаси шу ерда солдатлар бўтқасини тотиб кўради ҳали...

Эшик олдида Пётр (қирол ҳузурда ўтиришга журъат этилмасди), бу гапни эшитиб қаттиқ кулиб юборди Фридрихус ғазаб билан шпорини шалдиратиб ер тепинди, подшо дарҳол кафти ила оғзини тўсди... Ҳа, бундай майнавозликка чидагандан кўра, барча гуноҳларга тавба қилиб йиғлаш керак эди, ҳаммаси барабар подшонинг дуойи жонини қилиб оёғига йиқилиши ва: «Бундай бемаъни томошасиз туролмайдиган бўлсанг, яхшиси, бизни қийна, зулмингни кўрсат, калламизни кесиб итга ташла... Ахир сен, Византия императорларининг валиаҳдисан, Россия ўлкасини жаҳаннам қаърига тикмоқчимисан?.. Ёинки бошингга дажжол соя солдимиз?...» — дейиш керак эди. Бироқ ундай дейишга тиллари бормади, юраклари дов бермади...

Польша қироли Ванька Бутурлиннинг ҳам Семёновскийда худди шундай саройи бор эди. Лекин бу ерда унақа қилиқлар расм эмас, хизмат ҳам типчгина ўтар эди: кичик думала девор тагига қўйилган скамейкаларда боярлар ва арбоблар енг ичига эснаб, то қош қорайгунча жим ўтиришарди, қоронғи тушгач, ухлагани Москвага жўнашарди. Қирол Ванька Қайин¹ ҳам олдинга қилиқ чиқариб, ҳаммани полякча гаплашишга мажбур этмоқчи бўлиб кўп уринди-ю, бироқ боярларнинг қайсарлигини енголмади, бунинг устига, улар билан ҳазилкашлик қилиш ўзининг ҳам жонига тегди шекилли, истаганингча мудрайвер, деб ҳаммасини ўз ҳолига қўйиб қўйди.

Боярлар ҳали бу ёғига ўрганиб улгурмасдан, бу ёқда яна бир янги даҳмаза бошланди: ўрмонлар яшил либосини кияр-киймас,— Бутурлин қирол Фридрихусга элчи жўнатиб уруш эълон қилди-да, бутун полклари, обозлари, боярлари билан бирга Прешпург сари походга чиқди. Ўқчилар йўл-йўлакай ғижиниб боришар: ҳозир айни экин экадиган вақт, ҳар бир кун ғанимат, шундай пайтда қайси шайтон подшони йўлдан оздирдийкин, қандай қилиб кўнглига ўйин-томоша сиғдийкин, деб ғазабланишарди.

Қалъани қамал қилишда барча воситаларни ишга солиш,— чунончи, зовур ва хандақлар қазилар, мурчин коваб йўл очиш, тўсатдан ҳужумга ўтиш ҳақида буйруқ

¹ Мусулмонлар афсонасида «Қобил» деб юритилади. (Тарж.)

берилганди. Бунинг учун ҳазилакам меҳнат сарф бўлмади. Хужум вақтида ўқ-дорини аямадилар. Тўпларни лойдан ясалган кўзачалар билан ўқлаб отишарди, улар ҳам худди бомба сингари портларди. Қалъадагилар хужумчилар устига лой ҳамда ахлат аралаш сув тўкишар, учига лос боғлаб ёқилган узун таёқлар билан итаришар, ўтмас қиличлар билан солишиб даф қилишарди. Афт-башаралар куяр, кўзлар чиқар, суяклар синиб майиб бўларди. Бунинг учун кетган пул ростакам урушнинг сарф-харажатидан салгина камроқ эди холос. Машқлар ҳафталаб, бутун баҳор ичи шу хилда давом этаверди. «Жанг» тўхтаган пайтларда иккала қирол Пётр ва унинг мулозимлари билан кайф-сафо қилишарди.

Ёз ҳам кирди. Бутурлин Прешпургни ололмай, ўттиз чақиримча наридаги ўрмонга чекинди-да, ўша ерга лагер қуриб мустаҳкам ўрнашиб олди. Энди навбат Фридрихусга келиб, у хужумга ўтди. Бундай бемаъни ҳаётдан ғазабланган ўқчилар ҳазилни чинга айлантириб аламзадалик билан жанг қилишар эди. Ўлганларнинг сони бир неча ўнга етди. Мортиродан отилган кўзача портлаганда генерал Гордоннинг боши мажақланиб, бечора аранг ўзига келди... Пётр эса, юзи ва қошлари куйганидан афт-башарасига пластирь ёпиштириб олган эди. Қўшиндаги одамларнинг ярми ичкетар касалига чалинди. Ниҳоят, бутун ўқ-дори отилиб, милтиқлар синиб, солдатлар ва ўқчиларнинг устивоши уводага айлангандан кейин, Лев Кириллович пошшо ойимнинг ялиниб-ёлвориб, ортиқ пул беролмаймиз, чунки хазинада ҳеч вақо йўқ, деб ёзган хатини келтириб бергандан кейингина Пётр тинчиди, қироллар аскарларга уйга қайтish тўғрисида буйруқ беришди.

Бу машқлар хусусида халқ оғзида ҳар хил гап юрарди: «Ҳар ҳолда, бунча пулни анчайин ўйин-қулги учун сарф қилишган бўлмаса керак. Бунда ёвуз ниятли бирор кимсанинг қўли бор, албатта. Пётр ҳали ёш, эси кирмаган,— нимани ўргатишса, ўшани қилади... Бу исрофгарчиликдан кимдир фойдаланмоқчи...»

Турмуш ниҳоятда оғир, диққинафас... Софья даврида ҳар қалай тартиб-иштитом, қаттиқ қўллик бор эди, энди

бўлса, зўр ва зўравонлар камбағалнинг томоғидан гип-па бўғиб олганди. Судларда адолатсизлик, маҳкамалар-да порахўрлик ҳукм сулар, давлат мулкини талаш авжи-га чиққанди. Одамлар қароқчилик қилгани ўрмонларга қоча бошлади. Баъзилар бу лаънати ҳаётдан бешиб, бир гала қонхўр лашкарбоши-ю помещикларнинг, мирза-ю мирзабошиларнинг, мутасадди-ю терговчиларнинг адо-латсизлиги ва шафқатсизлигига чидолмай, шимолдаги дарёлар томон қочишарди. Шимолда улар тарки дунё қилган одамлар сингари, ризқ-рўзини дарё ва ўрмондан топиб тирикчилик қилишарди. Тўнкаларни ковлаб ер очишар, арпа экишарди. Асрий қарағайларни кесиб, кат-такон уйлар қуришарди: бу уйлар бир-биридан узоқ бў-либ, мужиклар қўрғонини эслатарди. Туғилиб ўсган жой-ларидан бу ерга фақат эртагу дostonлар ҳамда мунгли қўшиқлар олиб келган эдилар. Ҳар хил деву пари-ларга ишонишарди. Ибодат қилмоқ учун дарвиш-рас-кольниклар ҳузурига боришарди; дарвиш уларга ун ва брусника едириб, «Ер юзида дажжол пайдо бўлди, ки-мики подшодан ва патриархдан йироқроқ қочса, анинг имони саломат бўлғай»,— дерди.

Аммо баъзан, ана шу чакалакзор ўрмонларга, туп-канинг тагидаги энг пастқам жойларга ҳам дажжолнинг одамлари етиб келиб, бўйнитоблик қилганларни қиди-ришга тушарди. Ушандай пайтда эркагу аёл болаларини олиб, уйларини ва молларини ташлаб дарвишникига ёки черковга тўпланиб — солдатлар билан отишарди, агар отишиш учун милтиқлари бўлмаса, бақириб сўкишар ва тириклайин қўлга тушмаслик учун бирор уйда ёки чер-ковда дод-фарёд ва қўшиқ садолари остида ўзларини куйдиришарди...

Муҳтожлик ёки қароллик азобидан кўра қароқчи-ликни ортиқ билиб ўрмонларга қочган енгил-елпи одам-лар эса, бештадан ўнтадан бўлволиб, иссиқроқ ва тў-йимлироқ томонга — Волга ва Дон бўйларига кетмоқда эдилар. Лекин у ерда ҳам православ черкови ҳукм сулар, подшо фармонлари бу ерга ҳам етиб келарди, шунинг учун кўплари қуроли шайкалар тузиб, ундан ҳам на-рига — Доғистон ва Кабардага, Терек ортига жўнашар ёки Туркия султонига қарашли Қримда жоң сақлаш учун татарларга ялинишарди. Эркин жанубликлар деву парилардан кўра кўпроқ эгри шамширга ва яхши арғу-моққа сажда қилишарди.

Минг йиллар давомида чипта чориқ билан топталган, аламзадалик билан, омоч билан чуқуланган, хонавайрон бўлган қишлоқларнинг кули, номаълум кишиларнинг қабрлари босиб кетган рус ерлари шу қадар бефайз, бағритош эдики, бу ерда яшаш энг оғир тутқунлик азобидан ҳам оғир туюларди. Ҳуқуқсизлик, ваҳшийлик ҳукм сурарди...

— Дада, нима гап ўзи? Бошқача қўнғироқ-ку...

— Нимаси бошқача?

— Рост, дада, бошқачароқ чалишяпти... Ҳозир оғир чалиш расм, бу бўлса... Бир бало бошланмаса эди, дада, тезроқ кета қолайлик бу ердан...

— Шошмасанг-чи, тентак қиз...

Бровкин Иван Артемьев (Ивашка лақабини энди ҳамма унутиб юборган эди) Мясницкийдаги кўҳна черковнинг остонасида турар эди. Эғнида кўк мовут аврали ян-янги барра пўстин, оёғида — ҳозиргина қолипдан тушган янги пийма, янги жун шарф бўйнига шу қадар сиқиб боғланганки, боши қимир-толмай қаққайиб қолган. Қутурган шамол визиллаб келиб афт-башарага урилар, қор бурчоқларини қоп-қора кўчада у ёқдан-бу ёққа шитирлатиб қувиб юрар, яхлаган ўнқир-чўнқир изларга опкелиб тиқарди. Аллақанча одам дўконлар олдига тўпланиб қулоқ сойишарди: барча черковларда майда қўнғироқларни пала-партиш жаранглатишар, гўё жўрттага жаҳл билан чалинаётгандек, овози пойма-пой, носоз эшитиларди...

Санька Бровкина (у ҳозир ўн саккизга қадам қўйганди) яна отасининг енгидан тортиб, кетайлик, дегандай қилди. Қиз яхши кийинган, гўзал, лўппигина, келинликка муносиб етилган эди; Москвага аҳён-аҳёнда бир келар, қачон келса, — одамлар йиқитиб юбормасин, деб хавотирланганидан юраги қаттиқ дукиллар эди. Бугун ота-бола сеп тайёргарлиги юзасидан партўшак учун парқу сотиб олгани келган эдилар. Қишлоқда, Бровкиннинг уйи атрофини совчи босиб кетган бўлса-да, Иван Артемьев борган сари оёғини тираб рад этар, баландроқ жой билан қудачилик қилишни кўзларди. Уғли Алёшка старший тўпчи даражасига кўтарилган ва подшо олдида

ҳазилакам одам эмасди. Волковнинг мулк бошқарувчиси энди Бровкинникига — янги солинган дабдабали уйга меҳмондорчиликка келиб турарди. Иван Артемьев Волковдан ижарага пичанзор ва экинбон ер олиб фойдаланар, ёғочфурушлик ҳам қиларди. Яқинда тегирмон ҳам қуриб олди. Унинг моллари алоҳида подада боқиларди. Подшо дастурхонига керакли илвасин ва паррандаларни Преображенскийга етказиб турарди. Бутун қишлоқ унга икки букилиб таъзим қилар, ҳамма ундан қарздор эди: истаса қистамай қўйиб берар, истамаса — қарздорнинг гирибонидан оларди; ўнларча мужик уникида ишлар, бир сўм олган бўлса, ўн сўмлик хизматини қиларди.

— Нимани кутяпмиз-а? — деди Санька.

Шу пайт черков эшиги олдига малла соқолли поп Филька келди (ўн йил орасида шу қадаф семириб кетгандики, эғнидаги мўйна ридосининг чоклари сўтилай-сўтилай дерди). Поп бурнига ел тушган нимжон дьячокни ҳадеб елкасига турткилар:

— Юр тезроқ, лаънати машиатпараст, юрсанг-чи, Азозил, — деб қистарди.

Дьячок қоқилиб кетиб қулфни ушлаб қолди-да, черков эшигини оча бошлади. Филька ҳамон уни туртарди:

— Қўлларинг қалтирайди, ароқхўр... Ахир, сенга кеча кечқурун, (дьячокнинг букчайган елкасига ура бошлади), кеча кечқурун, чиқиб қўнғироқ чал, девдим-ку, исқирт!.. Яна сенинг касрингга жавобгар бўлмасам гўрайди...

Дьячок бир табақаси чала очилган темир эшикка сирғилиб кирди-да, зина билан жомхонага чиқа бошлади. Филька черков остонасида қолди. Иван Артемьев янги қўлқоп кийган қўллари билан бошидан шапкасини олиб, сиполик билан таъзим қилди.

— Бугун нима, байрамми ўзи? Биз қизим икковимиз нималигига тушунолмаямиз... Малол келмаса, тушунтириб бергин, отахон...

Филька кўзини сузиб, кўча бўйлаб бурчоқ учуриб, соқолини тўзғитиб юрган шамолга тикилди-да, баланд овоз билан, ҳаммага эшитиларли қилиб:

— Дажжол пайдо бўлди, — деди.

Иван Артемьев, оёқлари қалтираб, янги пиймаси устига ўтириб қолди, Санька кўксини чангаллаб, дарҳол чўқина бошлади, мудҳиш ҳодиса рўй берганини сезиб,

ранги оқариб кетди. Мясницкий дарвозаси ёқдан ёпирилиб оломон келмоқда, алланима деб бақирмоқда эди. Хуштак овози, хунук қаҳқаҳа садолари эшитиларди. Черков ёнидаги одамлар индамай қараб тураверди. Дўконлар бирин-кетин ёпилди. Аллақаёқдан судралиб, увадага ўралган гадоёлар, қалтироқ дардига мубтало бўлган, бурни ўпирилган, белигача қип-яланғоч дайдилар кела бошлади... Тентакнамо бир мўйсафид бўйнидаги занжир қулфларни шалдиратиб нуқул бақирарди:

— Навуходоносор, Навуходоносор!

Иван Артемьевичнинг юраги орқасига тортиб, жонийма ичига кириб кетгандай бўлди. Санька оҳиста, эшитилар-эшитилмас вой-войлаб, черковнинг панжарали деразаси тагига, сўнмас шамчироқ шуъласи тушиб турган ерга ўтириб қолди. Бечора қиз ҳаддан зиёда ваҳима-чи эди.

Ниҳоят кўринди... Олтидан чўчқа қўшилган аравалар, қорамойга буланган, сигир қўшилган чаналар, — ичи тўла пат; ит қўшилган икки ғилдиракли пастаккина аравачалар кўчада чувалиб, секин-секин келаверди. Чаналарда, арава-ю аравачаларда эса чипта шляпа, чипта қопдан тикилган пўстин, похол этик, сичқон терисидан қўлқоп кийган одамлар ўтирарди. Бу ҳам етмагандай, ола-була латтадан тикилган камзул кийиб, устига мушук думини ва оёқларини осиб олишган эди.

Қамчилар қарсиллар, чўчқалар чийиллар, итлар акилларди, арава-ю чаналардаги одамлар мушук сингари миёвлаб, сигир сингари маърашарди: ҳаммаси маст, юзлари қизариб кетган. Қатор чана-ю аравалар ўртасида подшонинг заррин каретаси: олачипор қирчанғилар қўшилган, отларнинг бўйига — ҳаммомда ишлатиладиган бир тутам повда осилган. Каретанинг ойнасидан, олдинги ўринда боши қийшайган ҳолда ухлаб қолган одам кўринади: бу — майхўрликда Пётрнинг доимий улфати, ёшгина поп Битка. Орқадаги жойда икки киши талтайиб ўтирибди: бири — қимматбаҳо пўстин кийган, қалпоғига товус патлари қадалган, бурни катта эркак, унинг ёнида дум-думалоқ, семиз, юзи бўялган, кўзларига сурма қўйилган хотин: қулоқларида исирға, эгнида сувсар пўстин, қўлида — қадаҳ. Бу Яков Тургенев, Софьянинг собиқ дастурхончиси, подшо Пётрнинг янги масхарабози, аёл эса, дьячокдан қолган бева Шушера эди. Ўтган куни Тургенев билан Шушерани никоҳлаб қўйишганди, шу-

дан бери эртадан кечгача уйма-уй айлангириб меҳмон қилишарди.

Карета кетида икки қирол — Ромодановский билан Бутурлин, икковининг ўртасида — «Прешпурглик авлиёйи замон Ианикита». Бошида тожнуса темир қалпоқ, эгнида қизил ридо, қўлларида — крест шаклида жуфтланган иккита трубка. Уларнинг кетида тўда-тўда бўлиб боярлар, иккала қирол саройидаги мулозимлар келмоқда эди. Шереметьевларни, Трубецкий ва Долго-рукийларни, Зиновьев ва Бобрикинни ҳамма таниди... Москва бунёдга келгандан бери бу хил шарманда-возликни ҳеч ким кўрган эмасди. Одамлар уларни бир-бирларига кўрсатиб ҳайрон қолишар, вой-бўйлашиб ваҳимага тушишарди... Баъзилар яқинроқ бориб, майнабозчилик билан боярларга таъзим қилишарди.

Боярлар кетидан, гилдирак ўрнатилган кема судралиб келмоқда, қор аралаш кучли шамол елканларини ҳилпиратмоқда. Отлар олдида — бомбардир формасида кийинган Пётр; жағини кериштириб, оломонга кўз олайтириб, барабан чалиб келмоқда. Одамлар унга таъзим қилишини ҳам, қилмаслигини ҳам билмасди... Мўйсафид дарвиш подшо қўлидаги барабанга кўзи тушиши билан: «Навуходоносор!» — деб бақира бошлади, бироқ уни туртиб-итариб оломон орасига яширишди. Голландия матрослари сингари кийинган Лефорт, Гордон, мўйлови шопдай Памбург, Тиммерман ва яқинда полковниклик даражасига кўтарилган Вейде, Менгден, Граге, Брют, Левингстон, Сальм, Шлиппебах — ҳаммаси кемада эди... Улар баланддан пастга қараб кулишар, трубкаларини тутатиб, аёзда совқотган оёқларини тапиллатишарди.

Пётр черковга яқинлашгач, Иван Артемич эси оғиб қолган Санькани туртиди-да, тиз чўкиб таъзим қилди. «Аҳмоқ, таъзим қил, — деб шивирлади ҳовлиқиб, — бунга сен билан менинг ақлимиз ожизлик қилади».

Поп Филька ўрадай оғзини катта очиб, йўғон товуш билан хахолаб кулди (ҳатто подшо ҳам унга бурилиб қаради), поп қўлини кўтарди ва шартта бурилиб қўли кўтарилган ҳолда, хахолаганича черковга кириб кетди.

Намойиш қатнашчилари ўтиб бўлгач, Иван Артемич ўрнидан турди-да, шапқасини қулоғига бостириб кийди.

— Ҳа,— деди Бровкин хомушлик билан,— албатта... Ҳар ҳолда... Ишқилиб... Ҳа, майли!— Жаҳл билан Санькага:— Оббо, мунча бўшашмасанг, кўзингни оч... Қани юр, кетдик, пар олишимиз керак ахир...

Бу иблисда шунча куч-қувват қаёқдан пайдо бўларкин, деб ҳамма ҳайрон эди. Агар бунинг ўрнида бошқа биров, ҳатто ёши етилган энг бақувват одам бўлганда ҳам, аллақачон силласи қуриб оёғи чўзилиб қоларди. Ҳафтада икки марта уни ғирт маст ҳолда немислар слободасидан олиб келишарди. Уч-тўрт соат ухлаб ўзига келарди-да, ҳеч нарса кўрмагандай, яна қандайдир қизикроқ янги бир нарса ўйлаб топишни кўзлар эди.

Ўйлаб-ўйлаб, улуғ байрам кунларида князь-папани, иккала қирол ва генералларни, аркони давлат боярларни (буларни қатъий буйруқ билан мажбур этишди) ёнига олиб, номдор кишиларникига боришни ўйлаб топди. Ҳаммаси масхарабозлар сингари ясанган-тусанган... Москвалик дворянинлар орасида энг бузуқ, оғзи шалоқ, жанжалкаш Василий Соковнин пири калон қилиб тайинланди. Унга «пайғамбар» деб ном бердилар. Соковнин орқа этаги очик жанда кийиб олганди. Уша кунлари номдор хонадонлар, айниқса, князлар ва кекса боярларнинг уйлариини биратўла оёқ ости қилишиб, расвосини чиқаришди. Юзтача одам ҳуштак чалиб, қий-чув тўполон билан уйга бостириб киришарди, қўлларида — дўмбира, сурнай, ногора... Художўй соҳиби хона бу иргишлаган, ўмбалоқ ошган, тишини иржайтирган бетавфиқларни кўриб, тепа сочи тик бўларди. Подшо новчалиги билан голландча скипер формаси билан ҳаммадан ажралиб турар: почаси тиззадан ошмаган сербурма мовут шимидан, жун пайпоғи ва ёғоч туфлисидан, туркларнинг телпагига ўхшаш думалоқ шапкасидан уни бемалол таниб олиш мумкин эди. Юзи ё гулдор рўмол билан боғланган ёинки каттакон ясама бурун ёпиштирилган бўларди.

Музика, тапир-тупур, кулги садолари. Улфатлар балодай ёпирилиб катта-кичигини суриштирмасдан, ёппасига столга ёпишарди-да, тузланган карам, ўтга кўмилган тухум, колбаса, қалампирли ароқ талаб этишар,

раққоса қизлар топиб келишни буюришарди... Уй ларзага келиб силкинар, ҳамма ёқни тамаки тутуни босиб кетарди, улфатлар ис ва тутун ичида эсанкирагунларича ичиб кайф қилишарди, хўжайин икки ҳисса кўп ичар, агар ичолмаса — оғзига қуйишарди.

Уй эгаси қанчалик зоти улуглардан бўлса, уни майна қилиш учун шунчалик ғалати усуллар ўйлаб топишарди. Қайсарлиги учун князь Белосельскийни қип-яланғоч қилишди-да, юмшоқ жойи билан тоғорадаги тухумни чаққишди. Хирсдай семириб кетган Боборикинни қийнаш учун, ҳатто озғин одам ўтолмайдиган стуллар орасига бу ёқдан тиқиб, у ёқдан тортиб олишди. Князь Волконскийнинг орқасига шам тиқиб, ёқиб қўйишди-да, то кула-кула ичаклари узилиб, думалаб қолгунларигача қўшиқ айтишди. Дворянин Иван Акакиевич Мяснойнинг орқасидан дам беришди, бечора уч кунга бормай ўлворди...

Байрам давомида ҳазиллар зилга айлангани учун ўша кунларда баъзи бировлар ўлимга тайёрлангандай, тайёргарлик кўра бошлади.

Фақат кўклам келди-ю, ҳамма эркин нафас олди. Пётр Архангельскка жўнаб кетди. Уша йили голландиялик савдогарлар Ван Лейден билан Генрих Пальтенбург яна келган эдилар. Бултургига қараганда бу йил икки ҳисса кўпроқ мол харид қилишмоқда: давлатдан қора икра, яхлатилган лосос балиғи, ҳар хил мўйна, балиқдан қилинган елим, хом ипак, арава мойи, лос, сурп, ишқор ва шу каби молларни улгуржи олишарди. Бундан ташқари, ҳунармандлардан, — теридан ва суякдан қўлда ишланган нафис буюмлар сотиб олишарди. Лев Кириллович Марселис исмли ажнабийдан Туладаги қурол-созлик заводиини сотиб олган эди; у ҳам голландиялик савдогарларга ўйма нақшли ҳар турли антиқа қуроаларни сотмоқчи бўларди-ю, бироқ баҳосида баланд келгани учун савдогарлар ўзларини опқочишарди.

Баҳоргача тўрт кемага моллар ортилиб, жўнашга тайёр қилинди. Фақат Шимолий денгизнинг музи эришини кутишарди. Лефорт тўсатдан Пётрга (голландияликларнинг илтимосига биноан) Архангельскни бир айланиб, ҳақиқий денгиз кемаларини кўриб келиш ҳақида гап очиб қолди... Эртаси кунидек қўш отлиқ чопарлар ва урядниклар. Вологда йўлида ўқдай учиб, подшо фармонини вилоят лашкарбошиларига тезроқ етказиш учун

жўнадилар. Пётр яна ўша улфатлар билан — князь-папа Ианикит, иккала қирол, Лефорт, қиролларга қарашли боярлар билан йўлга чиқди, лекин булардан ташқари, қўлидан иш келадиган кишилардан — дума мирзабоши-си Виниусни, Борис Голицин билан Троекуровни марҳум подшо Федорнинг қайнағаси Апраксинни ҳам олволди; доим омади юришган Алексашка Меньшиков элликтача солдатга бош бўлиб уларга қўшилди.

То Вологдагача отда боришди. Рухонийлар ва савдогарлар пешвоз чиқиб, шаҳардан ташқарида подшони кутиб олишди. Пётр ҳаммани қистаб қўймади: ўша кунидеъ еттита карбасга¹ тушиб жўнадилар; Сухонь дарёси билан Улуғ Устюгга бордилар ва ўша ерда кемага тушиб, Шимолий Двина дарёсидан сузиб Архангельскка етдилар.

Пётр сатҳи бу қадар кенг, суви лиммо-лим оқадиган азим дарёларни, бепоён азалий ўрмонларни умрида биринчи кўрмоқда эди. Кўз ўнгида охири йўқ афсонавий ерлар ястаниб ётарди. Бўзарган булутлар паға-паға бўлиб сузиб юрарди. Карбаслар рўпарасидан гала-гала паррандалар учиб ўтарди. Тўлқин ёпирилиб келиб қайиқ четига урилар, кучли шамол елкаларни шишириб, мачталарни гижирлатарди. Дарё ёқасидаги монастырларда сретень² шарафига қўнғироқлар дарангламоқда эди. Раскольниклар бўлса биқинишиб, ўрмонлар ортидан, чакалаклар орасидан ўткир кўзлари билан мўра-лаб, дажжолнинг қайиқларини кузатишарди.

15

Гилам ёзилган стол устида иккита шам секин эримоқда. Яқинда рандаланган қарағай деворлардан смола томчиламоқда. Ерга тўшалган озода шолча устида у бурчакдан то бу бурчаккача, дераза тагига ва каравот олдигача тушган оёқ излари кўринади. Уйнинг ўртасида лой ёпишиб қолган бошмоқ ётибди, иккинчиси — стол тагида. Деразалар ортида оқ тун, юлдузсиз осмон, ги-

¹ Елкан билан юрадиган каттакон қайиқ.

² Эскича 2, янгича 15 февраль — учрашув куни. Христиан афсонасига кўра шу куни чақалоқ Исони ибодатхонага олиб келинган эмнш. (Тарж.)

ра-шира қоронғида нотаниш, намхуш шамол гувиллайди, яқиндаги қирғоққа тўлқин урилиб шалоплайди.

Пётр каравотда ўтирибди. Иштони тиззасигача ҳўл, пайпоқсиз оёқларининг маймоқ товони кўтарилган. Икки тирсагини тиззаларига тираб, муштлирини жағига босганича, ойнага қарайди-ю, лекин кўзи ҳеч нарсани илғамайди. Тахта девор орқасида икки қирол басма-басга хуррак отмоқда. Подшонинг келиши муносабати билан наридан-бери Масеев оролида қурилган уйда одамлар аралаш-қуралаш бўлиб юмалаб ётишарди. Пётр бугун ҳаммасини ҳайдади...

...Бугун эрталаб Архангельскка кириб келишди. Деярли ҳаммаси шимолни бириңчи марта кўрмоқда эди. Палубалардан туриб йироқларга тикилиб, қават-қават хомўш булуғлар ортида яллиғланиб кенг ёйилган шафақни томоша қилишди... Қорайган ўрмонларнинг бир чеккасидан ниҳоятда каттакон қуёш кўтарилди, нурлари осмонга ёйилди, тиг каби қирғоққа, тошларга, қарағайларга санчилди. Двина кескин бурилган жойда, эшакларга зўр бериб қайиқларни бир амаллаб ўтказилгач, дарё бўйида худди қалъа сингари қад кўтарган олти минорали қўрғонча ва унинг олдидаги теп-текис майдопу боғчалар кўринди. Узун чорбурчак шаклидаги бу қўрғонча ичида мустаҳкам омборхоналар, томи черепицали озода уйлар бор; деворлари устига замбараклар ва тўплар ўрнатилган. Қирғоқ узунасига сепоялар билан тўсилиб, кема тўхтайдиган жой қилинган, дарё бўйиларига тахта ётқизилган, бостирмалар тагига тахлаб қўйилган тоғ-тоғ тойлар, қоплар ва бочкалар кўринарди. Урам-ўрам арқонлар. Ғарам-ғарам тахталар. Қирғоқ тагида йигирматача океан кемалари турарди, дарёда лангар ташлаб турганлари уч карра кўпроқ. Қаққайган мачталар худди дарахтзорга, мачталарга боғланган канопу арқонлар ўргимчак инига ўхшарди; кемаларнинг турли нақшлар билан безатилган баланд қуйруқ томонлари тўлқинда чайқаларди. Голландия, Англия, Гамбург байроқларининг учлари қарийб сув устида осилиб турарди. Узунасига оппоқ йўл қолдириб смола сурилган бортлардаги очиқ люклардан мўралаган тўпларнинг оғзи кўринарди...

Унг ёқда шарқий қирғоқда сретень шарафига жом чалинмоқда эди. Бу томонда ҳамон ўша Россия, ўша ўша қўнғироқхоналар, дангасалик ва диққинафаслик

ҳукм сурган яккам-дуккам кулбалар, четан деворлар, ғўнтепалар. Қирғоқ тагида — юзларча қайиқлар ва ясси қайиқчалар, ҳаммасига хом мол ортилган, устига чипта ёпиб қўйилган. Пётр хўмрайиб Лефортга кўз қирида қаради (иккови қайиқнинг қуйруқ томонида ёнма-ён туришар эди). Лефорт эса, ҳар вақтдагидай ясанган-тусанган, таёқчаси билан ҳадеб тахтани тақиллатади, мўйлови остида — ширин табассум, шишинқираган қовоқларида ҳам табассум, упа қўйилган икки бетида — жажжи кулдиргич... Ниҳоятда мамнун, хурсанд, бахтиёр... Пётр пишиллаб бурнини торта бошлади, унга шу қадар алам қилдики, жонажон дўсти Францнинг тумшугига солворгиси келди... Ҳатто, Пётрнинг оёқ томонида банка устида ўтирган Алексашка ҳам бош чайқаб: «ҳайҳот, ҳайҳот!»—деб юборди. Бойиб битиб кетган, олтини ва туплари билан даҳшат солган димоғдор европаликлар қирғоғи бир асрдан кўпроқ мана шу тарзда, шарқий қирғоққа нафрат ва ҳайрат назари билан худди хўжайини қулга қарагандек, қараб келади...

Яқинроқдаги кема бортидан оппоқ тутун отилиб чиқди, гумбурлаган даҳшатли товуш қўнғироқларнинг жаранг-журунғини босиб кетди. Пётр қуйруқ томондан тез юриб, эшкакчиларнинг оёғини босиб, уч қадоқли ўқ ейдиган тўп ёнига кела солиб, бомбардир қўлидан ўт олдирувчи пиликни юлиб олди. Тўп қарсиллаб отилди, лекин бунинг овози қайда-ю, денгиз тўпининг даҳшатли гумбурлаши қайда! Подшонинг салютига жавобан барча чет эллик кемалар тутунга бурканди. Қирғоқлар ларзага келди... Пётрнинг кўзлари ўтдай ёнар: «Яхши, яхши...» деб такрорларди нуқул. Ғўё болалик чоғида кўрган ўша суратларга жон кирганга ўхшарди... Тутун тарқагандан кейин чап қирғоқда, кема тўхтайдиган жойдан устроқда ажнабийлар кўринди,—ҳаммаси шляпаларини силкитишмоқда... Ван Лейден билан Пельтенбург ҳам бор... Пётр учбурчак шляпасини олиб уларга жавобан астойдил силкита бошлади, бақриб табрик сўзи айтди... Бироқ Апраксин билан Ромодановскийнинг ҳамда донишманд мирзабоши Виниуснинг қовоқлари осилганини кўриб, жаҳл билан тескари ўгирилиб олди...

... Ҳозир каравотга ўтириб, дераза ортида бўзарган ним қоронғи, ним ёруғликка тикиларди. Кукуй-слободада ўзи, ўргатиб олган қўлбола, ўз немислари бор эди. Бу ерда ким хўжайинлигини тушуниш қийин. Терак

бўйи келадиган баланд-баланд кемалар ёнидан ўтаётганда бу бесўнақай хонаки карбаслар кўзига балодай кўриниб, уялганидан ерга кириб кетаёзган эди... Уят, жуда уят! Бунни ҳамма сезганди: қовоғи солиқ боярлар ҳам, хушмуомала ажнабийлар ҳам, капитанлар ҳам, кемалар саҳнида саф тортган, океан шамолидан юзлари пўст ташлаган бақувват матрослар ҳам... Масхара... Қулги... Уят... Боярлар ва балки Лефорт ҳам (у Пётрнинг ичини ит тирнаётганини тушунган эди) фақат бир нарсани: обрўйни қўлдан бермасликни ўйлашарди. Боярлар ўта кетган димоғдорлик билан нуқул курка сингари ҳурпайишар, лоақал ўз савлатлари билан бўлса-да, Улуғ ва Кичик ва Оқ Россия подшоси учун бунақа кемачилар писанд эмас, уларни томоша қилишгаям унчалик орзуманд эмас, дегандай кеккайишарди... Агар подшоҳимиз лозим топса— ўзи кема ясайди, бу қийин эмас... Истаса — Оқ денгизга ажнабий кемаларни киргизмайди қўяди, денгиз бизники, қўлларингдан нима келарди?..

Агар Пётр карбасда эмас, тузукроқ кемада келгандами, эҳтимол, димоғдорлик касали унга ҳам юққан бўлармиди... Лекин подшо, ўша соқоли оқарган ва тиши синган матросдан тартиб то испанча духоба либос кийган савдогаргача — барча ажнабийларнинг назокатли табасум билан яширилган такаббуруна жирканишларини пайқаган ва эслаб қолганди, ҳозир ҳам бу нарса кўз ўнгидан кетмасди... Хув ана — кеманинг дум томонида баланд жойда, фонус ёнида чорпахил, баджаҳл, тилла уқалар таққан, ипак пайпоқ кийган, шляпасига туяқуш пати қадалган, жигар ранг тусли одам турибди. Чан қўлида — дурбин, биқинига тираб олган, ўнг қўлида — таёқча, шунга суянган... Бу капитан барча денгиз қароқчилари ва йўл тўсарлари билан жанг қилган. Тепадан пастга қараб, бесўнақай қайиқда кетаётган новча ва бесўнақай йигитни — ваҳшийлар подшосини пинагини бузмай томоша қиляпти... Бу одам Мадагаскардами ёки Филиппин оролларидами — худди шу хилда юқоридан пастга қараб, тўпларни картеч билан ўқлашга буюрмаган дейсизми...

Ана шунда Пётр осиеликларга хос қувлик ва сезгирлик билан — бу одамлар олдида қай тахлитда пайдо бўлиш лозимлигини, улардан баланд келиш учун фақат биргина усул борлигини сизди... У ҳам бўлса, уларни ҳайратда қолдириш, шундай ҳайратда қолдириш керак-

ки, умрларида кўрмаган қизиқ нарсани кўрсинлар, ўйларига қайтганларида эса, подшолик мартабасини назар-писанд қилмайдиган бу ғалати подшо тўғрисида ҳаммага гапириб юрсинлар... Боярлар тумтайса — тум-таяверсин, қайтага яхши бўлади, аммо у — Пётр Алексеев, Переяславль флотининг подшкипери¹ ўзини мана бундай тутди: биз, чунончи, ишчи одамлармиз, камбағал бўлсак ҳам ақлимиз бутун, камбағаллик важидан Сизга таъзим билан келдик, марҳамат қилиб, бизга бол-та ушлашни ўргатсангиз...

Пётр қайиқларни тўғри қирғоққа ҳайдашни буюрди. Ҳаммадан олдин ўзи сакраб тушди, тизза бўйи сув кечи-иб соҳилга чиқди-да, Ван Лейден ва Пельтенберг билан қучоқлашиб кўришди, қолганларнинг қўлларини маҳкам сиқди, кифтларига қоқиб қўйди. Немисча ва голландча сўзларни чалкаш-чулкаш қилиб, сафари қандай ўтганини ҳикоя қилар, ичида боярлар ҳайкалдай қаққайиб турган карбасларни кўрсатиб хоҳолаб кулар эди... «Сизларда бундай антиқа қайиқчаларни тушда ҳам кўрмаган бўлсалар керак». Кўп замбаракли кемаларни кўриб ҳаддан зиёда завқланарди: «Бизга ҳам шунақасидан иккитагина керак эди-да!..» — деб туриб, тез кунда Архангельскда верфь қуражагини қистириб ўтди: «Ўзим дурадгорлик қиламан. Боярларни мих қоқишга мажбур этаман...»

Шундан кейин ажнабийларнинг юзларидаги сохта табассумдан асар қолмаганини Пётр кўз қири билан кўрди: муҳтарам савдогарлар ҳақиқатан ҳам бунақа оддий подшони умрларида кўрмагани ва эшитмагани учун ҳайратда қолишди... Пётр гапни шундай айлантириб опкелдики, уларнинг подшони овқатга таклиф этишдан бошқа иложлари қолмади. У кўз қисиб: «Яхшилаб меҳмон қилсангиз, — ишлар тўғрисида ҳам гаплашамиз, суҳбатимиз фойдадан холи бўлмас», — деди-да, бир сакраб тўғри карбасга тушди-ю, Масеев оролига — унга атаб қурилган махсус уй томонга сузиб кетди. Бу ерда уни вилоят лашкарбошиси Матвеев дағ-дағ титраб кутиб олди... Лекин Пётр у билан бошқача гаплашди: ярим соат ўтар-ўтмас, бир тепиб уни эшикдан думалатиб юборди. (Матвеевнинг ажнабийлардан пора олганлиги ҳақида йўлдаёқ маълумот тушган эди.) Сўнгра, Лефорт

¹ Кеманинг хўжалик ишлари бўйича бошлиқ ёрдамчиси. (Тарж.)

ва Алексашка билан елканли қайиққа тушиб кемаларни кўргани борди. Кечқурун ажнабийлар кўргонида зиёфатда бўлди. Пётр инглиз ва ганноверлик хонимлар билан шу қадар қизишиб рақс тушдики, ҳатто пошналари ҳам кўчиб кетди. Ҳа, чиндан ҳам ажнабийлар бунақа подшоҳни биринчи кўришлари...

Мана энди — уйқусиз кеча... Ҳайратда қолдиришга қолдирди-ю, лекин бу билан нима бўлди? Қандай бўлса — ўшандайлигича ётипти — мудроқ босган, тепса тебранмас, қашшоқ Россия... Гадойда уят нима қилсин! Уят бойларда, кучлиларда бўлади... Бу ерда одамларни қанақа чоралар билан турткилаб уйғотишга, кўзларини очишга ақл ожизлик қилади... Ахир сизлар ҳам одаммисизлар ёки минг йил давомида кўз ёши-ю қон тўкавериб ҳақиқат ва бахт деган нарсадан бутунлай умид узиб, дарахт сингари ириб-чириб кетмоқчимисизлар?..

Фалокат босмаса, келиб-келиб шунақа мамлакатда подшо бўлиб туғилармиди!..

Ўша қоронги куз тунида муздай шамолдан энтикиб Алексашкага: «Бу ерда подшо бўлгандан кўра Голландияда мастер ёрдамчиси бўлганим яхши», — деб бақиргани эсига тушди. Хўш, шу йиллар ичида нима иш қилди — ҳеч нарсасиз фақат ўйин-кулги, шўхлик! Васька Голлицин гиштин иморатлар қурди, сафарга отланди, гарчи оқибати бадномлик билан тугаган бўлса-да, ҳар ҳолда жанг қилди, Польшани сулҳ тузишга мажбур этди... Пётрга алам қилар: шунча вақт бекор кетгани учун пушаймонлик, ўз одамларига — русларга қарши уйғонган газаб, ажнабий савдогарларга бўлган ҳасад — учала ҳиссиёт барабар юрагини тимдалаб азоб берарди. Ахир уларга ҳасад қилмай бўладими — бемалол елканларини кўтарадилару, ялло қилиб ўз уйларига, ажойиб юртларига кетаверадилар... Сен-чи? Сен яна ўта қашшоқ Москвага қайтасан... Ёки биронта мудҳиш фармон чиқарсанмикан? Қалтаклаш, дорга осиш...

Лекин кимни, кимни? Душман кўзга кўринмайди, тутқич бермайди, жисми номуайян, душман ҳамма ерда, душман — ўз вужудига ўрнашиб олган...

Пётр қўшни ҳужрага кириладиган эшикни шартта очди:

— Франц! (Лефорт сўридан ирғиб тушди, ширинқираган кўзларини йириб қаради.) Ухлаяпсанми? Бу ёққа кел...

Лефорт ички кўйлақда келиб Пётрнинг каравотига ўтирди.

— Кўнглинг айинияптими, Петер? Қайт қилсанг, бал-ўзингга келарминдинг...

— Йўқ, менга ҳеч нарса бўлгани йўқ... Франц, Голландиядан иккита кема сотиб олмоқчиман...

— Жуда саз, яхши маслаҳат.

— Ундан ташқари, бу ерда ўзимиз ҳам кема ясаймиз... Молларимизни ўзимиз чет элга опчиқамиз...

— Жудаям яхши фикр.

— Яна нима маслаҳат беришинг мумкин?

Лефорт ҳайратланиб Пётрнинг кўзларига тикилди-да, чалкашиб кетган шошқалоқ фикрларини унинг ўзидан кўра яхшироқ англаб олди. Жилмайиб қўйди:

— Шошмай тур, шимимни кийиб, трубкамни олиб келай... — Нариги ҳужрада кийинаётиб, ғалати овоз билан шундай деди: — Петер, мен бу дақиқани кўпдан бери кутар эдим... Сен улуг ишлар кўрсата оладиган ёшга кирдинг...

— Қанақа ишлар? — деб бақирди Пётр. — Рим қаҳрамонларидан биз то шу кунга қадар ибрат олиб келямиз... (Лефорт йўл-йўлакай паригининг жингалак толаларини тўзитиб, қайтиб келди. Пётр кўз қорачиқлари билан нафас олаётгандек ундан кўзини узмасди). Уша қаҳрамонлар ўз шон-шўхратини урушда топганлар...

— Қим билан уруш? Яна Қримга походми?

— Қора денгиз билан Азов денгизини олмасанг, ҳеч ўнгланомайсан, Петер... Боя Пельтенберг қулогимга шивирлаб: наҳотки руслар ҳалиям Қрим хонига бож тўлаётган бўлса, деб сўради. (Пётрнинг кўз қорачиқлари ялт этиб тўхтади-да, худди игнадек, қадрдон дўстига санчилди.) Болтиқ денгизисиз ҳам ўнгланиб бўпсан, Петер... Ўзинг хоҳламасанг — голландияликлар мажбур қилади... Агар подшо Болтиқ денгизида гавань қурса — ўн баравар кўпроқ молни чет элга олиб кетардик, дейиш-япти...

— Шведлар билан жанг қилайми? Эсингни ебсан... Куляпсанми ўзинг? Дунёда ҳеч ким уларни енголмайди, сени қара-ю...

— Ахир, эртага уруш оч деётганим йўқ, Петер... Ўзинг маслаҳат сўрадинг, мана маслаҳат: жанг қилсанг — энг зўри билан қил, майда жангда пешананг ёрилади холос...

«Ажнабийларга ва тижорат аҳлига, ва барча ҳунармандларга, савдогарларга, ва корхона эгаларига кўпгина маҳкамаларда ривож олган сансалорлик натижасинда, савдо-сотиқ ҳамда корхона ишларига вилоят лашкарбошиларидин ва турли маҳкама амалдорларидин кўп зарар етказилмоқда, уларни хонавайрон қилинмоқда. Шердек оғизлариини очиб, бизларни тириклайин емоқдалар, бўридек ёпирилиб — талаб ғажимоқдалар... Бизларга ўзинг раҳм қил, улуг подшоҳи бокарам...»

— Яна лашкарбошилар устидан шикоятми?— сўради Пётр.

У стол четига бориб омонат ўтирди. Ҳозиргина верфдан келган, ҳатто қорамойга беланган кўйлагининг тирсаккача шимарилган енглариини туширишга ҳам улгурмаган эди. Сопол лагандаги қовурилган гўштга нон ботирар ва оғзига солиб чайнаркан, гоҳ кўпикланиб жимирлаган кўрғошин тусли Двина сатҳига, гоҳ столнинг у четига ўтирган новвот ранг соқоли, оппоқ юзли, барваста гавдали мирзабоши Андрей Андреевич Виниусга қараб қўярди.

Андрей Андреевич Москвадан келган хатларни ўқимоқда: қаттиқ қаншари устида дўнгалак кўзойнак, кўк кўзларидан ақл-идрок акс этади, лекин боқиши совуқ. Сўнгги вақтларда Виниус давлат ишларига аралашадиган бўлиб қолди, айниқса, ўша кечаси Пётр Лефорт билан гаплашганидан кейин, Москвадан келган хатларни ўқиб эшиттиришни унга топширгач, обрўйи ҳам орта бошлади. Илгари бу қоғозларнинг ҳаммаси Троекуровнинг кўлидан ўтар, Пётр аралашмасди; энди ҳаммасини ўзи эшитгиси келиб қолди. Келган хатлар унга тушки овқат пайтида ўқиб бериларди, чунки, шундан бошқа бўш вақти йўқ эди: кун бўйи чет эл кемаларидан олинган ажнабий усталар билан бўлиб, верфдан бери келмасди... Дурадгорлик ва темирчилик қилар, ажнабийларни ҳайрон қолдириб, усталик билан гапга солиб туриб, билмаган нарсасини билиб оларди. Сўкмаган, уришмаган одами қолмади. Верфдаги ишчилар сони юздан ошди. Уларни Слобода ва посадлардан топиб келинларди. Ўз хоҳиши билан ёлланганларга ҳақ тўлашар, бўйинитоблик қилганларини оёқ-кўлига кишан солиб ҳайдаб келинларди...

Тушки овқат вақтида Пётр бўридай очиқиб, елканли қайиқда Масеев оролига қайтар эди. Виниус унга жиддий овоз билан, имзо чекиш учун юборилган фармонларни, арзнома ва шикоятномаларни, хатларни ўқиб берарди. Қадимий услубда ёзилган бу хатлардан диққинафаслик ҳиди келар, қулларнинг дод-фарёд салови эшитиларди. Русиянинг алмисоқдан қолган усули идораси нуқул ёлғон сўзлар, ўғирлик, зўравонлик, золиманликлар, жимжимадор ёзув билан хатбозлик қилиб арау шикоятларни оқибатсиз қолдирарди, тепса-тебранмас омма эса, бити суваракларга таланиб инқилларди холос.

— Лашкарбоши устидан шикоят,— жавоб қилди Андрей Андреевич,— яна ўша Стёпка Сухотин устидан.

Мирзабоши кўзойнагини тўғрилаб, Кунгур лашкарбошисининг дадидан додлаб ёзилган шикоятни ўқишда давом этди... «Устма-уст солиқ солавериб, савдо-сотихчиларни бутунлай барбод этди ва солиқдан тушган ҳамма пулни чўнтагига солди, савдогар ва ҳунармандларни ўз ҳовлисидаги қазноққа қамаб, таёқ билан уради, натижада гуноҳсиз бир одам калтактан ўлди. Овчилардан қишда ҳар бир аравадан саккиз танга, ёзда ҳар бир қайиқчидан бир тангадан пул олиб ўз чўнтагига уради. Корхона эгаси, бадавлат Змиевни сандиққа қамади, нафаси қайтиб ўлмасин учун қопқоғини тешиб қўйди... Жамоатга ҳамда мутасаддига қарашли пулларни тортиб олмоқда ҳамда, агар устимдан шикоят қилсанглар, бутун Кунгурни хонавайрон қиламан, деб дўқ урмоқда».

— Кўппакни осилсин, Кунгур бозорига опчиқиб осилсин! — бақирди Пётр. — Ёз!

Виниус кўзойнак устидан хўмрайиб подшога қаради. — Осиш осон, бироқ бу билан улар тузалмайди... Пётр Алексеевич, лашкарбошилар бир ерда икки йилдан ортиқ турмасин, деб сенга кўпдан бери гапириб келаман. Кўп турса, — пихини ёриб, ҳамма йўлларни билиб олади... Янги лашкарбоши, ўғрилик қилсаям, ҳар ҳолда, инсоф билан қилади... Пётр Алексеевич, аввало тижорат аҳлини ҳимоя қил. Агар бер десанг,— улар бир эмас, икки жони бўлса сендан аямайди, фақат уларни ҳаддан зиёда эзаётган солиқлардан озод эт... Ахир, баъзилари икки жуфт чипта кавушли бозорга опчиқишга қўрқади, чунки, дарров ушлаб калтаклашади, пулини тортиб олишади... Савдогарлар орқали бойимасанг, кимлар сени бойитиши мумкин?.. Дворянлардан ҳеч нарса ололмай-

сан, ўз қоринларидан ортмайди. Мужик бўлса — қип-яланғоч. Мана бунни эшит.

Виниус бир тўда қоғозлар ичидан биттасини қидириб топди-да, ўқий бошлади:

«... Тангрининг иродаси бирлан ҳар йили бизда ғалла битмайди, даладаги экинларимизни доим совуқ уриб кетмоқда, ҳозир бизда на дон-дун бор, на ўтин ва на бир бош мол, очликдан силламиз қуриб, қаҳратон аёзда музлаб қирилмоқдамиз. Улуғ подшоҳим, камбағаллигимиз ва қашшоқлигимизни назар-эътиборга олиб, баҳоли қудрат ўлпон тўлашга ижозат этгайсен. Помешчик талаб этган чўчқа ва мол гўшти, парранда ва бошқа озиқ-овқатни топширишга бизларда ҳеч вақо йўқ... Шўра еяпмиз, баданларимиз шишиб кетяпти... Бизга раҳм қил...»

Пётр тинглаб ўтираркан, жаҳли чиққанидан чақмоқтошни пўлат билан ҳадеб чарсиллатиб урар, ҳатто панжаси қонаганини ҳам сезмасди... Трубкасини тутатиб тутунини ичига қаттиқ тортди... Тепса тебранмас карахт турмуш!.. Учқур булутлар орасидан тушган офтоб шуъласи кўкимтир дарё сатҳида мавж уриб жимирларди. Чарйиги соҳилдаги стапелларда қурилайётган кемаларнинг қобиргалари қад кўтармоқда эди. Ўша ёқдан тамаки иси, қорамой, пайраха, кема арқонларининг ҳиди келарди... Денгиздан турган шамол юракка малҳамдек ёқарди... Ўша кечаси Лефорт шундай деганди: «Руслар ўлкаси — даҳшатли ўлка, Петер... Уни худди пўстинни ағдаргандай, авра-астаригача ағдариб, бошқатдан, янгидан қуриш керак...»

— Чет элда ўғрилиқ, қароқчилик қилишмайди, — деди Пётр жимирлаган дарёга кўзларини қисиб қараб, — ёки у ёқдаги одамлар бошқа тоифаданми?

— Ҳаммаси бир хил, Пётр Алексеевич, у ёқдагилар учун ўғирликдан кўра ҳалол меҳнат фойдалироқ... У ёқда савдогарни қадрлашади, савдогар ҳам ўз қадрини ерга урмайди... Менинг отам марҳум Алексей Михайлович замонида Россияга келиб, Тулада завод қурган, ҳалол ишламоқчи бўлган.. Бироқ қўйишмади, сансалорга солавериб, охири хонавайрон қилишди... Бу ерда, бизда ким ўғирлик қилмаса — уни аҳмоққа чиқаришади, ҳурмат ҳам қилишмайди, кимки бошқалар устидан хўжайин бўлиб олса, — ўша иззату ҳурматда, лекин бизнинг ора-мизда ҳам зеҳни ўткир одамлар бор... (Андрей Андреевичнинг оппоқ ва юмшоққина бармоқлари гўё тўр тўқиётгандай қимирлар, кўзойнагида қуёш шуъласи ўйнади,

у майин овоз билан жимжимадор қилиб сўзларди.) Сен, тижорат аҳлини улуғла, уларни ботқоқдан тортиб олиб юзага чиқар, уларга куч, қанот бер, ўшанда савдогарнинг ор-номуси, виждони битта ҳалол сўз билан ифодаланади,— уларга бемалол суянавер, Пётр Алексеевич...

Худди мана шу сўзларни Сидней ҳам, Ван Лейден ҳам, Лефорт ҳам гапирган эди. Пётр бу сўзлар замирида тажрибада кўрилмаган аллақандай янги нарса борлигини сезар, гўё оёқлари остида асосий томирнинг учи топилгандай бўларди... Аммо бу энди, машқдан бўлакка ярамайдиган ўша уч полкка мутлақо ўхшамас, бу зўр куч, омма эди... Пётр тирсагини дераза тоқчасига қўйиб, қуёш нурида мойдек йилтираган тўлқинларга, верфга ва у ерда сепоя қоқаётган унсиз гурзига тикилар, унинг гурсиллаган овози эса, анчадан кейин етиб келарди... Подшонинг кўзлари пирпираб учар, юраги ишонч, ҳаяжон ва шодлик билан дук-дук уради.

— Вологдалик савдогар Иван Жигулин ўз қўли билан арзнома келтирипти, ҳузурингга кирмоқ учун рухсат сўраб ялинмоқда,— деди дона-дона қилиб Андрей Андреевич.

Пётр бош ирғади. Виниус семиз гавдасини эркин солантириб эшик остига борди-да, аллақимни чақирди, яна бир зумда жойига қайтиб ўтирди. Уша заҳоти ягрини кенг, цовгородликлар сингари соч қўйган, сочлари пешанасига тушган, жасур юзли, ер тагидан боқувчи ўткир кўзли норғил одам эшикдан кириб келди. Қўлини кенг ёйиб чўқинди-да, подшонинг оёғига эгилиб таъзим қилди. Пётр трубкаси билан курсини кўрсатиб:

— Рухсат этдим, ўтир,— деди... (Жигулин фақат қошларини қимирлатди, ниҳоятда эҳтиёткорлик билан ўтирди.) Талабинг нима? (Жигулин кўз қирида Виниусга қаради.) Бемалол гапиравер...

Афтидан, Жигулин бу ерда бош уриб ялиниш эмас,— ҳамёни бақувватлигини кўрсатиш кераклигини дарҳол фаҳмлади чоғи, сиполик билан мўйловини силаб, бузи этигига қараб олгач, қаттиқ йўталиб қўйди.

— Улуғ подшоҳимга арз-илтимос билан келдик... Двина дарёсида кемалар қураётганингни эшитиб, шундай хурсанд бўлдикки, асти қўявер! Биз истаймизки, молларимизни ажнабийларга сотишни ман этсанг... Худо урсин, текинга сотаямиз, подшоҳим... Кит ёғи, тюлен териси, тузланган сёмга, балиқ суяги, марварид — ҳаммаси

текинга кетяпти... Амр қил, молларимизни сенинг кемаларингда обориб ўзимиз сотайлик... Инглизлар бизни бутунлай хонавайрон қилди... Бизни қўллаб юбор, подшоҳим! Бегона қиролларни бойитиш ўрнига ўз подшоҳимизга жонимизни аямай хизмат қилмоқчимиз.

Пётр кўзларини йилтиратиб Жигулинга қаради; кўлини чўзиб кифтига қоқди ва шодлигидан тишларининг оқини кўрсатиб:

— Кузгача икки кемани битказаман, яна биттасини Голландиядан сотиб олдим,— деди.— Молларингни бемалол ортавер, аммо фирромлик бўлмасин,— кўзингни оч!

— Ахир биз, худо сақласин, биз ахир...

— Мол билан ўзинг жўнайсанми?.. Биринчи коммерциенрат... Амстердамга обориб сот!

— Тилларини билмайман... Аммо буюрсанг,— нега бормас эканман? Амстердамигаам обориб сотаверамиз, алданиб бўпмиз...

— Баракалла!.. Андрей Андреевич, фармон ёз... Деңгиз орқали тижорат билан шуғулланувчи биринчи савдогар... Отинг нима?— Жигулин Иван, отангни оти-чи?..

Жигулин оғзини очиб, анграйиб ўрнидан турди, кўзлари косасидан чиқаёзди, соқоли титраб кетди:

— Бундан чиқди, энди бизни отамизнинг номини ҳам қўшиб ҳурматлар экансан-да? Бунчалик ҳурмат учун жонимизни аямасмиз!— деди-ю, спас иконасига сажда қилгандай, подшо Пётрнинг оёғига ўзини ташлади...

Жигулин кетди. Виниус патқаламни қитирлатар, Пётр хонада у ёқдан бу ёққа зир югуриб илжаярди холос. Ниҳоят тўхтади.

— Хўш, яна қандай қоғоз бор?.. Қисқача ўқиб чиқ...

— Яна қароқчилар тўғрисида. Троица йўлида пошшоликка қарашли хазина ортилган аравани босишяпти, икки кишини ўлдиришипти... Қидирув натижасида князь Семён Одоевскийнинг кичик ўғли Степка Одсевскийни қўлга олиб, оддий аравада Жиноий маҳкамага опкелишипти, терговда айбига иқдор бўпти: қазноққа камаб қамчи билан савалашипти. Москвадаги уйи бутунлай олинипти ва унга қарашли тўрт юз хонадон деҳқонлар ҳам. Отаси князь Семён Одоевский ўғлини кафилликка олипти... Степканинг уйидаги хизматкорлардан ўн беш киши дорга осилипти...

— Ана кўрдингми, Андрей Андреевич, князлар, боярлар қўлга чўқмор олиб қароқчилик қилишмоқда...

— Ҳақ гап, қароқчилик қилишяпти, Пётр Алексеевич.

— Текинхўрлар, лаънати серсоқоллар!.. Биламан, кошки билмасам... Ҳар бири қўйнида пичоқ яшириб юради, мени бўғизлаш учун... (Пётр бўйнини буриб қўйди.) Аммо менда ҳар бири учун тайёр болта бор... (Тупури-ниб оёғини силтади. Тарвайган бармоқлари-ла, дастурхонга чанг солиб, уни тортиб юборди. Виниус шоша-пиша сиёҳдон билан қоғозларни ушлаб қолди.) Энди менда зўр куч бор... Тўқнашамиз ҳали... Раҳм-шафқатсиз... (У эшик томон юрди.)

— Кечирасан, Пётр Алексеевич, яна иккита хат бор... Пошшо ойимлардан...

— Майли, ўқий қол...

У қайтиб дераза ёнига келди-да, трубкасини ков-лашга тушди. Виниус нимтаъзим қилиб ўқий бош-лади:

— «...Кўп йиллар соғ-саломат бўлгайсан, менинг бахт-саодатим, отахоним, подшоҳим Пётр Алексеевич... (Пётр ҳайратдан чимирилган қошларини у томонга бурди.) Мен ўғлинг Алёшкамен, сен падари бузрукворимдан оқ фотиҳа олмоқни илтимос қилурман. Марҳамат айлаб, уйимизга тезроқ қайтгайсен, бахт-саодатимиз, улуг под-шо... Шу боисдин тезроқ қайтмоғингни илтимос қилур-манким, пошшо ойим, яъни менинг бувижоним кўп қай-гурмоқдалар... Хатим яхши чиқмагани учун хафа бўл-магайсен, бахт-саодатим, подшоҳим: ёзишни ўрганганим йўқ ҳали...»

— Хат кимнинг қўли билан ёзилган?

— Улуг пошшо ойим Наталья Кирилловнанинг му-борақ қўллари билан, бир оз ноаниқ.

— Ўзинг бирор важ кўрсатиб жавоб ёзиб юбор... Гамбургдан келадиган кемаларни кутяпман... Соғ-сало-матман, денгизда юришни йнгиштирдим, хавотир олмас-син... Яқин орада боролмайман, кутишмасин, эшитдинг-ми?..

Виниус оҳиста хўрсиниб илова қилди:

— Шаҳзода Алексей Петрович сиёҳ сурилган жим-жилоқларини хатга босиб қўл қўйиптилар...

— Ҳа, яхши бўпти,— жимжилоқ... (бурни билан қиҳ этиб қўлди-да, Виниуснинг қўлидаги иккинчи хатни ол-ди.) Жимжилоқ!..

Хотини ёзган хатни эски кемачада ўқиди. Ором-бахш муздай шамол елканни шиширар, шартти кетиб парти қолган бу кемача, худди тирик жонивор сингари, гоҳ шўнғиб, гоҳ тўлқин устига чиқарди. Кўпирган тўлқин қайиқ четига урилар, сув аралаш кўпик тумшугидан учарди. Пётр рул ёнида ўтириб, сув сачраган хатни тиззаси билан босиб ўқий бошлади:

«Кўп йиллар соғ-саломат бўлгайсан, менинг подшоҳим... Сендин илтимосим шулки, нури чашмим, лутф-караминг-ла мени шод айлагайсан, соғ-саломатлигинг ҳақида хат ёзиб, токи мендек ожизангни ғам-ғуссадин халос ва хушнуд этгайсан... Кетганингдан бери, нури чашмим менга лоақал икки сатр хат ёзмадинг... Фақат мен, дунёда энг бахтсиз ва бечораман, негаким, ё келмайсан! ё хат орқали соғлигингни билдирмайсан. Қачон келишинг ҳақида менга хат ёзгил... Мен Алёшенька билан соғ-саломатман...»

Кемача ёнига қийшайиб, ичига сув кирди. Пётр дарҳол рулни чапга бурди, кучли тўлқин кўпикларни шовиллатиб келиб бортга урди-да, бошдан оёғигача сув қуйилиб шалаббо қилди. Пётр кулиб юборди. Тиззасидаги хатни шамол юлиб олганича учуриб кетди: кераксиз хат йироқларда, тўлқинлар қўйнида ғойиб бўлди.

17

Наталя Кирилловна, худди юрагига игна санчилгандек қаттиқ оёриқ турган куни, ниҳоят, ўғли билан дийдор кўришмоққа муяссар бўлди. Баланд қўйилган оққуш патли қўш-қўш парёстикларда гавдаси кўтарилган ҳолда ётаркан, қорачиқлари кенгайган кўзлари-ла, булғори тери қопланган деворга ва ундаги заррин ўйма нақшларга тикилар эди. Кўзларини четга олишга, ҳатто қимирлашга қўрқарди, кўксида пайдо бўлган бўшлиқ ҳар қандай ташналик азобидан ҳам ёмон азоб берар, ҳаво етишмас, нафас олмоқчи бўлса — кўзлари косасидан чиққундай бўлар эди.

Лев Кириллович оёқ учида дам-бадам опасининг ётоғига кириб, ҳарамдаги бояринларга савол берарди:

— Хўш, қалай?.. Э худо, вой худойим-ей, ишқилиб худо асрасин-да... Тупугини ютинар, каравотга ўтириб, ҳол-аҳвол сўрарди, бироқ опаси чурқ этмасди. Унинг кўзига олам қоронғилашгандек, ҳамма нарса туман ичи-

да қолгандек кўринарди... Фақат бир нарсани — юрагига қадалган игнани сезарди холос...

Хабарчилар, терлаб-кўпириб кетган отларда ўқдай учиб: «Келяпти! Келяпти!» — деб ҳайқириб Кремлга кириб келгач, қўнғироқчилар наридан-бери чўқиниб жомхонага чиқа бошлагач, Архангель ва Успенъ жомеларининг эшиклари очилиб, протопоп ва дьяконлар сочларини тараб шоша-пиша тайёрлангач, сарой амалдорлари зинапоя олдига тўплангач, яланг оёқ чопарлар давлат арбобларига хабар қилгали Москва бўйлаб ҳар томонга югургач, — ана шундан кейингина Лев Кириллович энтикиб-ҳовлиқиб опасининг боши томон энгашди:

— Нурли қуёшимиз келди!..

Наталья Кирилловна энтикиб ҳавони ютинди, дўмбоқ қўллари-ла кўйлагини тимдалаб йирта бошлади, бошини чалқанчасига ташлади, лаблари кўкариб кетди. Лев Кириллович ўзини бутунлай йўқотиб, эси оғиб аграйиб қолди... Бояринлар попни чақириб келиш учун чопганча чиқиб кетишди. Бурчак-бурчаклардан ва қазноқлардан қараб турган ғарибу нотавонлар йиғлай бошладилар... Бутун сарой ваҳимага тушди...

Ниҳоят, ҳайбатли мис қўнғироқ — Иван Великий даранглади, жоме ва монастирь қўнғироқлари жаранглай бошлади, хизматкорлар чуғурлашиб қолишди; говур-ғувур ва қий-чув садолари орасидан немис офицерларининг кескин команда товушлари эшитиларди: «Ахтунг... Милтиқ оёққа... Халът... Шундай ушла...» Кареталар ва бесўнақай аравалар аскарлар ва халойиқ ёнидан қуюндай учиб Қизил пешайвон томон ўтиб кетди. Одамлар кўзларини йириб қимматбаҳо либослар, генералча формалар, пат қадалган шляпалар орасидан подшони кўрмоқчи бўлишди-ю, лекин кўриша олмади...

Пётр юурганича тўғри онасини кўргали кетди. Йўлакларда учраган одамлар ўзини аранг четга олишга улгурарди. Офтобда қорайиб озиб кетган, сочлари калта қўйилган, торгина қора духоба куртка билан сербурма шимда зинама-зина чопиб келаётган подшони баъзилар танимай кукуйлик табибга ўхшатишди (анчадан кейин кимлигини билгач, ваҳимага тушиб, чўқиндилар). Деворларига булғори тери қопланган, ҳавоси бузуқ, пастакина ётоқ эшигини Пётр шартта очиб юборганда ҳамма аграйиб қолди... Наталья Кирилловна ёстиқларга суюниб гавдасини оз-моз кўтарди-да, йилтираган кўзлари-

нинг қорачиқларини, чўпдай озиб кетган мана шу голландча матросга қадаб тикилди...

— Ойижон,— деб чинқирди, гўё йироқ болалик даврига қайтиб чақиргандек,— меҳрибоним...

Наталя Кирилловна қўлларини чўзди:

— Петенька, жонгинам, болагинам...

Оналик меҳр-муҳаббати ила юрагига санчилган тикан азобига бардош бериб, то бош томондан энгашган ўғил унинг юз-кўзлари-ю кифтларидан ўпиб бўлгунча чидади, фақат кўксини дард маҳкам чангаллаб жони ҳалқумига келгач,— қўлларини қўйвориб, бўйинини бўшаштирди...

Пётр иргиб турди-ю, гўё таажжублангандек, онанинг олайган кўзларига тикилди. Бояринлар ҳўнграб юборишдан қўрқиб, оғизларини рўмоллари билан тўсиб олишганди. Лев Кириллович унсиз йиғлаганидан дир-дир титрар эди. Наталя Кирилловнанинг киприклари пирпираб кетди. Пётр хириллаб бир нима деди, бироқ ҳеч ким тушунмади, ўзи дераза ёнига югуриб бориб қўрғошин ромни силкитди,— юмалоқ кўзли ойналари кўчиб дув тўкилди.

— Слободага, Блюментростга!— деб буюрди, бироқ яна ҳеч ким тушунмагач, бир бояриннинг кифтидан ушладди-да:

— Аҳмоқ, табибга югур!— деди-ю, эшикдан итариб чиқарди.

Капалаги учиб жони чиқаёзган бояриня қақалаб, зинадан чопқиллаганича:

— Подшо буюрди! Подшо буюрди!— деб чулдиарди нуқул, аммо буюрилган ишнинг нималигини айтишга ҳеч тили келмасди...

Наталя Кирилловна бир ўлимдан қолди, учинчи кунинча тузалиб, ҳатто тушки ибодатни оёқда туриб адо этди, овқатни ҳам яхши еди. Пётр Преображенскийга жўнаб кетди; Евдокия шахзода Алексей билан ўша ерда яшар, қайнанадан нарироқ бўлиш учун кўкламдаёқ кўчиб борган эди. Эрим бугун-эрта кела қолмас, деган хаёлда на тайёрланган ва на ясаниб тусанган эди. Арғувон соясида антоновка олмасидан мураббо қайнатишаётганда, борчадаги қумлоқ йўлкада тўсатдан Пётр пайдо бўлиб қолди.

Бир тўда чиройли, бир хилда келишган, сочлари узун, бошларида гулдан чамбарак, пуштиранг лента таққан чўри қизлар, Воробьиханинг назорати остида олма тоза-лаб ўтирар, баъзилари ўчоқ ёнига шох-шабба келтириб қўйишарди; ўчоқдаги мис тоғорада мураббо ширин ҳид таратиб жимирлаб қайнамоқда, баъзилар ерга тўшалган гилам устига шаҳзодани — пешанаси кенг, кўзлари кулмайдиган, оғзи йиғидан тийилмайдиган озғин болани ўй-натиб овутишмоқда эди.

Боланинг нима истаганини ҳеч кимса билмасди. Бадани лорсиллаган қизлар тўнқайиб мушук сингари миёвлашар, ит бўлиб вовиллашар, тўрт оёқлаб эмаклашар, қиқирлаб кулишарди-ю, аммо бола уларга хўмрайганича, худди йиғлаб юборадигандек зўрға турарди. Евдокиянинг зардаси қайнарди:

— Тентаклар, хаёлларинг бутунлай бошқа ёқда... Стешка, нега тўнқаясан? Ана шу жойингга хипчин билан савалаш керак... Васенька, ажи-ажи қилиб овутигин уни... Қўнғиз топиб беринглар, чўп тикинглар, қизиқ нарсаларни ўйлаб топинглар... Еб-ичишга устасизу, болани овутолмайсиз, сўқимлар...

Евдокияни бир ёқдан иссиқ, бир ёқдан кузги пашшалар безор қиларди. Бошидан тақиясини олиб, қизларга сочини тарашни буюрди. Ҳаво очиқ, шишадай тиниқ, шамол йўқ, арғувонлар устида мовий осмон. Агар спас¹ пайти ўтиб кетмаганда — маза қилиб чўмилса бўларди, энди кийик шохини сувга тикди, — мумкин эмас, гуноҳи азим...

Бирданига йўлкада келаётган қора кийимли, офтобда қорайган новча одамга кўзи тушди. Евдокия икки бетини чангаллади. Юраги шу қадар тез-тез ура бошладики, эсини йўқотиб қўяёзди... Қизлар чувиллашиб, кокиллариини ҳилпиратганларича ҳар ким ҳар ёқда сиренлар ва наъматаклар орасига кириб кетди. Пётр келди-ю, Евдокияни қўлтигидан даст кўтариб, тишларини ботириб оғзидан ўлди... Хотини кўзларини қисиб индамай тураверди. Пётр маликанинг тугмаланмаган ёзги кўйлаги ёқасидан суқилиб, терлаган кўксини ўпа бошлади. Евдокия «воҳ» деб юборди, азбаройи уялганлигидан қип-қизариб титраб кетди... Гиламда бир ўзи қолган Олешенька, қуён сингари чийиллаб йиғлади... Пётр уни қўлидан уш-

¹ 1—16 август орасидаги пайт. (Тарж.)

лади-да, иргитиб ўйнатди, бола овуниш ўрнига биратўла бўкириб юборди...

Кўришув негадир қовушмади. Пётр бир нима тўғри-сида сўрар, Евдокия пойма-пой жавоб қилар эди... Бош яланг, таранмаган, ясанмаган... Алёшканинг афт-башараси мураббога бўялган... Пётр бирпас типирчилаб турдигурди-да кетди. Қаср олдида усталар, савдогарлар, генераллар, ҳамтовоқ дўст-улфатлари уни ўраб олишди. Унинг хохолаб кулгани узоқдан эшитилди. Сўнггра, Яузадаги кемаларни кўргани дарё томонга қараб кетди. Ушанақаси — Кукуйга... Эҳ, Дуня, Дуня, бахтингни қўлдан чиқариб юбординг!

Воробьиха унга: парво қилма, буни тузатиш мумкин, ҳамма иш жойида бўлади, деб астойдил киришди. Қизларни ҳаммомга ўт ёқишга югуртирди. Энагаларга — Олешенькани обориб ювинтириш, кийинтиришни топширди. Евдокиянинг қулогига шивирлаб гап уқтиришга тушди:

— Сен-чи, оққуш малика, кечаси бўш келмагин, ҳа... Ҳаммомда сени ўзимизнинг қишлоқчасига роса терлатамиз, квас билан ишқалаймиз, бухур суви билан чўмилтирамиз, — баданингдан муаттар ҳид гуркираб таралади. Эркаклар учун аввало ҳушбўй ҳид керак, ҳа... Эсингда бўлсин, соҳибжамол малика, сен уни кулиб кутиб ол, нима деса — қиқирлаб кулавер, шундай кулгинки, баданинг диркилласин, лекин қаттиқ хохоламасдан, кўксинг билан оҳиста кулгин... Ушанда ўлик ҳам тирилиб кетади...

— Воробьиха, у немис қизниқига кетди.

— Вой, қоқиндиқ у ҳақда асло оғиз оча кўрма... Бо худо — қиз бўлмай кетсин: ақли калта, ичи қора, бадани шилимшиқ, қийпанглашдан бошқани билмайди... Сен эса оқ қушдай келишган, юмшоққина ва дўндиққина жонсонсан, тўшакда эркаланиб табассум билан эрни кутиб олсанг борми, — сен турганда немис қизга йўл бўлсин...

Евдокия тушуниб, шошиб-пишиб тайёрлана бошлади. Ҳаммом роса қиздириб ёқилди. Воробьиха билан қизлар уни тахта сўрига ётқизишди-да, ялпиз ва бухур сувида ивигилган баргли новдалар билан баданини елдиб қитиқладилар. Аъзойи бадани бўшашган, кўзлари ҳумор маликани ётоққа олиб кириб сочларини тарашди, юзига қизил суриб, кўзига сурма қўйишди-да, тўшак-

ка ётқизиб, пардани тушириб қўйишди. Евдокия эрини кута бошлади...

Сичқонлар қитирлатишарди. Тун кирди, қаср бутунлай жимиди; бедор қоровул ҳовлида шақилдоғини чалар, типирчилаган юракнинг дук-дуки ёстиқдан эшитиларди... Петенько ҳамон келмасди... Евдокия Воробьиханинг гапини эсда тутиб қоронғида жилмайиб ётар, немис қизга нафрати қўзғалганидан қорни титраб, оёқлари музлаб кетган бўлса-да, жилмайишга ўзини мажбур этарди.

Ана, қоровул ҳам шақилдоқ чалишдан тўхтади, сичқонлар ҳам тинчиди... Эрталаб оқсоч қизларнинг кўзига қандай қилиб уялмасдан кўриниши мумкин?.. Аммо Евдокия бир амаллаб ўзини дадил тутди, бироқ кечаси Петруша билан товуқ гўшти егани эсига тушди-ю, юзини ёстиққа босиб, ҳўнграб йиғлаб юборди, кўз ёшлари ила ёстиқни жиққа ҳўл қилди...

Иссик нафасдан чўчиб уйғонди. Гавдасини кўтариб ким-кимлаб қолди: «Ким бу, ким бу?..» Уйқуси ўчмагани учун, ким ёпишганини англолмади ҳам... Қимлигини билгач, кўкседаги аламли араз ҳисси уйғониб ингради, муштарини маҳкам қисиб кўзига босди... Петрушанинг одам сиёғи қолмаганди: тамаки иси босиб кетган, гирт маст, тўрт кўзлаб кутган малика қўйнига — тўғри немис қизнинг ёнидан келган эди... Хотинини эркалатиш ўрнига — индамасдан, даҳшатли равишда зўрлик қилмоқда эди... Эсизгина бухур сувига чўмилиб овора бўлгани!

Евдокия тўшакнинг бир четига сурилиб олди. Петруша алланима деб ғулдиради-да, чуқурда ётган маст мужик каби, ухлаб қолди... Парда ортида осмон кўкариб тонг ёриша бошлади. Евдокия Петрушанинг қип-яланғоч узун оёқларини кўриб уялди, ёпиб қўйди, секингина йиғлаб юборди,— Воробьиханинг гаплари ҳаммаси бекср кетди...

Москвадан халлослаб чопар келди: Наталья Кирилловна яна оғирлашиб қолипти. Ҳамма барабар подшони қидира кетди. У янги Преображенский слободасида, Бухвостов деган солдатникида эди, чақалоқни чўқинтириш муносабати билан зиёфатга борганди. Қўймоқ еб ўтиришарди; бегона одам йўқ, фақат ўзлик-ўзи: поручик Александр Меньшиков, яқинда Пётр ўзига демшик қилиб ол-

ган Алёшка Бровкин ҳамда князь-папа Никита Зотов холос. Аския айтишиб, хурсандчилик қилиб ўтиришарди. Меньшиков ўн икки йил муқаддам Алёшка билан уйдан қочганини, иккови Заяцникида қандай кун кўрганини, дайдилик ва ўғирлик қилганини, Яуза бўйида кичкина подшони учратиб бетига игна тиқиш ва суғуриб олишни ўргатганини унга гапириб берди.

— Ие, ўша бола сенмисан?.. Сен-а?..— бақириб юборди Пётр таажжубланиб.— Кейин сени ярим йилгача қидирдим... Ана ўша игна учун сени яхши кўраман-да, Алексашка!— деб уни оғзидан ўпа кетди.

— Эсингдами, Пётр Алексеевич,— кўрсаткич бармоғи билан пўписа қилиб сўради князь-папа,— эслаб кўрчи, шўхлик қилганингда қамчи билан қандай ургандим?.. Жудаям шўх эдинг... Баъзан...

Шундан кейин Никита Зотов Пётрнинг болалик даврини сўзлашга тушади: қарасанг — бўйи бир қаричгина, она сути оғзидан кетмаган зигирдай бола-ю, давлат ишларига ақли етади, мана ақл!.. Баъзан, боярларга савол бериб қолади денг, улар ўйлайверади, ўйлайверади — барибир жавоб тополмайди, бу бўлса қўлини мундоғ қилиб бир силтайди — мана сенга — жавоб тайёр... Аломат мўъжиза...

Стол атрофида ўтирганлар оғизларини очиб, бу аломат бола ҳақидаги аломат гапларни тинглашар, Пётр бунақа мўъжиза кўрсатганини асло эслаёлмаса ҳамки, бошқалар инонгач, у ҳам ҳи-ҳилаб ўтирар эди.

Бухвостов қадаҳларни кетма-кет тўлдирарди. Сиртдан қараганда кўнглида кири йўқ, содда, лекин айёр одам эди ўзи. Мастлигида ҳам, ҳушёрлигида ҳам Пётрни бемалол тушунар, нима истаганини билаверарди, лекин бари бир Алексашкага етолмасди, чунки ёши ҳам қайтган, зеҳни ҳам сийқалашган эди... Мамнувлик билан меҳмонларни сийлаб «ол-ол» қилар, нуқул илжаяр, аммо гапга аралашмасди.

— Манави гапни эшитинг,— деб бошлади Меньшиков заррин хошияли, тўқ-қизил рангли қайтарма енгги билан дастурхонни тирнаб (у ғоз ўтирар, овқатни кам ер, вино унга кор қилмас, фақат кўзлари кўкарарди холос),— билишимизга қараганда, подшонинг деншиги Алексей Бровкиннинг бўйи етган, соҳибжамол синглиси бормиш... Бу ишга бош қўшиш керак бўлармикин дейман.

Ўзини доим сипо тутишга одатланган Алёшканинг кўзлари пирпираб, ранги бирданига оқариб кетди... Ҳамма унга тирғила бошлади, айниқса Пётр қистаб қўймагач, ноилож тасдиқлади:

— Тўғри, Александра деган синглим бор, бўйи етганлиги рост, бироқ унга муносиб куёв йўқ. Дадам Иван Артемич шу қадар димоғдор бўлиб кетганки, ўртамиёна савдогарларни назарига илмайди, нуқул баланддан келади. Копонгич кўппакларни боқиб олган, одамлар ҳовлимиз ёнидан ўтишга қўрқишади. Совчиларни эшикдан ҳайдайди. Санькани шундай аҳволга солдики, бечора кечаю кундуз йиғлагани йиғлаган: ўн гулидан бир гули очилмай хазон бўлишидан қўрқади. Дадамнинг такаббурлик касрига қолиб, шўрлик синглим никоҳ тожи ўрнига, роҳиблар киядиган тақияга рўпара бўлмаса гўргайди...

— Нега куёв йўқ?..— Қизиқиб кетди Пётр.—Поручик Меньшиков, марҳамат этиб уйланинг...

— Бўлмайди, ҳали ёшман, хотинга кучим етмайди, мин херц...

— Сен-чи, пири муршид Аникита? Уйланишга тобинг қалай?

— Қариб қолдим, болам, менга тўғри келмайди, ёш экан! Мен кўпинча ҳалигидақалар билан...

— Ҳаҳ, пияниста шайтонлар-эй... Бўпти, Алёшка, даданга хат ёз: ўзим совчиликка бораман...

Алёшка каттакон қора паригини бошидан олиб, сиполик билан икки букилиб подшога таъзим қилди. Пётр ўша заҳотиёқ Бровкиннинг қишлоғига совчиликка жўнамоқчи бўлиб шайланганда Кремлдан чопар келиб, Лев Кириллович ёзган хатни топширди. Пошшо ойим вафот этган... Ҳамма ўрнидан кўзгалди, париклар бошдан олинди, то Пётр хатни ўқиб бўлгунча қимир этмай туришди. Пётрнинг оёқлари бўшашиб, лаблари қалтирай бошлади... Дераза тоқчасидан шляпасини олиб кўзигача бостириб кийди. Икки бетидан тирқираб ёш оқди... Индамай кўчага чиқди-да, бошмоқларини чангда судраганича слобода бўйлаб кетаверди. Ярим йўлда уни карета кутиб олди,— Пётр каретага тушиб ўқдай учганича Москвага қараб кетди.

Бошқалар нима қилишини билмай, бошлари қотиб ўзаро маслаҳатлашиб бир қарорга келгунча,— Александр Меньшиков аллақачон Лефорт олдига бориб бу

улуғ хабарни унга етказди: Пётр энди ягона ҳукмрон бўлиши кераклигини айтди. Лефорт суюнганидан Алексашкани қучоқлаб бағрига босди; шундан кейин иккови махфий равишда пичирлашиб узоқ гаплашди: Пётр энди давлат ишларидан ўзини опқочмаслиги керак, чунки, бутун хазина, бутун қўшин унинг қўлида, — ўз яқинларидан бўлак ҳеч ким унинг буйруғига аралашмасин, райини қайтармасин. Катта саройни Преображенскийга кўчириш лозим. Анна Монсга тайинлаш керак, ортиқ ноз қилмасдан бажону дил подшога таслим бўлсин... Бу жуда керак...

То подшо келгунча Наталья Кирилловнанинг жасадини жойидан қўзғатмадилар. У сал-пал кўқаринқираган, юзи таажжублангансимон қотиб қолган, кўзлари чирт юмуқ, шишинқираган қўлларида — биби Марьям образи ётарди.

Пётр онанинг юзига тикиларди холос... Назарида, бу сиймо жуда-жуда узоқларга кетгандек ва ҳамма ҳаммасини унутгандек туюларди... Лоақал лабининг бир четида илгариги меҳр-муҳаббатдан қитдай бўлса-да, асар қолдимикин, деб излар эди. Йўқ, йўқ... Бу лаблар ҳеч қачон бунчалик маҳкам қимтинган эмасди... Ахир, шу бугун эрталаб нафаси бўғилиб қийналганига қарамай: «Петрушани чақиринглар... Чўқинтирай, рози ризолик берай...» деган экан. Мана энди Пётр ётлар орасида ёлғиз қолганини сизди... Сизди-ю, ўзига ачиниб, жуда-жуда раҳми келиб кетди, кўнгли — эгасиз ҳовлидай ҳувилаб қолди...

Подшо қаддини ростлади, кифтларини диккайтириб, тумшайиб олди... Ётоқхонада, йиғидан бош кўтармаган бояринлардан ташқари, пак-пакана новват ранг сочли, янги патриарх Адриан бор эди, у нуқул телбанамо қизиқсиниб подшога тикиларди; Пётрнинг туғишган опаси, ундан уч ёш катта малика Наталья Алексеевна ҳам шу ерда: барча аёллар сингари кафтини бетига тираганича маъюс ҳолда қимирламай турар, кул ранг кўзлари афсус-аламдан йилтирар эди.

Пётр унинг ёнига борди.

— Наташа... Онажонимга ачинаман... Онаизоримиздан айрилдик...

Наталья Алексеевна уни қучоқлаб, бағрига босди.

Бояринлар оҳиста йиғлаб юрарди. Патриарх Адриан подшонинг қай хилда йиғлаганини кўрмоқ учун, марҳумга тескари ўгирилиб қаради-ю, оғзини очганича ағрайиб қолди... Эшикдан гандираклаб Лев Кириллович кирди: соқоли жиққа ҳўл, икки бети шишиб, хом гўштдан баттар қизариб кетган; мурда тепасига бориб ўзини ташлади-ю, қимир этмай қотди қолди; фақат елкаси силкинарди холос...

Наталья Алексеевна инисини қўлтиқдан суяб, то мурдани ювиб тайёрлашгунча, юқори қаватдаги ўз ҳарамига олиб чиқиб кетди. Пётр ранг-баранг ойнали дераза тагига бориб ўтирди. Бу ерда ҳеч нарса ўзгармаган, ёшлик чогида қандай бўлса, ҳаммаси ўшандайлигича турибди. Ўша-ўша сандиғу гиламлар, токчаларда — кумуш ва шишадан, тошдан ясалган ҳар хил ҳайвонлар, ремида — юрак шаклида ишланган кўзгу, турли рангга бўялган қоғозларда — муқаддас китобдан кўчирилган оятлар, чет элдан келтирилган чиганоқлар...

— Наташа, — секин сўради Пётр, — эсингдами, кўзлари хунук турк қўғирчоғинг бор эди, қани ўша?.. Бир куни калласини узиб қўйгандик-ку...

Наталья Алексеевна ўйланиб турди-да, сўнгра сандиқни очиб туркийям, калласиниям олиб кўрсатди. Қошлари бирдан пир-пираб кетди. Малика иниси ёнига ўтириб, уни маҳкам қучоқлади: опа-ука ўпкаси тўлиб, йиғлаб юборишди...

Бошдан-оёқ заррин либосу мурсак билан ўраб-чирманган Наталья Кирилловнани кечқурун Грановитая палатага қўйдилар. Пётр тобут ёнида минбардан туриб, икки шам орасидаги китоб устига энгашиб йўғон овоз билан хириллаб ўқимоқда эди. Ҳар эшик олдида оппоқ кийинган иккитадан тўртта барзанги ойболта кўтариб турар, оҳиста қимирлаб оёқ алмаштирарди. Лев Кириллович тобутнинг оёқ томонида тиз чўкиб олган эди. Саройда ҳамма чарчаб тинкаси қуриганидан ухлаб қолган...

Тун ярмидан оғанда эшик ёғирлаб, Софья кириб келди. Эғнида қора либос, бошида қора тақия. Инисига қарамасдан. Наталья Кирилловнанинг кўтаринқираган пешонасига лабини теккизди-да, у ҳам тиз чўкди. Пётр мўм тегиб ёпишиб қолган саҳифаларни варақламоқда, овозини пасайтириб, гўнғиллаб ўқимоқда эди. Аҳён-аҳёнда курант кўнғироқларининг садоси эшитиларди. Софья

«ўз қирида инисига қараб-қараб қўярди. Дераза кўким-гир тусга кириб тонг ёриша бошлагач, Софья ўрнидан гурди-да, минбар ёнига бориб, Пётрнинг қулогига шивирлади:

— Мен ўқий қолай... Сен пича дам ол...

Бу овоздан Пётр беихтиёр сесканиб тушди, қулоқлари қапишиб, тили тутилди, кифтини бир силтади-ю, минбардан узоқлашди. Софья у тўхтаган жойдан ўқий бошлади, ўқиётиб, бармоқ учи билан шам пилигини тозалади. Пётр деворга суянди, бироқ гумбазсимон шифтга туташган эгри деворда боши қийшайиб ўнғайсизлангач, сандиққа ўтирди-да, тирсагини тиззасига тираб, юзини тўсиб олди. «Бари бир, кечирмайман...» — деб қўйди ичида. Кремль саройида қадим замондан бери давом этиб келган «сўнги тун» маросими шу тарзда ўтди...

Учинчи куни дафн маросими тугаши биланоқ, Пётр Преображенскийга жўнади ва ўша ерда ётиб ухлади, Евдокия кейинроқ қайтди. Бир тўда бояриня уни кузатиб то Преображенскийгача келди: малика бирортасининг ҳам отини билмасди. Энди улар уни пошшо ойим, деб улуғлашар, хушомадгўйлик қилиб қўлини ўпишга ижозат сўрашарди... Евдокия бир амаллаб улардан зўрга қутулди. Олешенькани бориб кўрди, сўнгра ётоққа кирди. Пётр қандай кийимда бўлса — ўшандайлигини ечинмасдан оппоқ атлас кўрпада чўзилиб ётар, фақат чанг босган бошмоғини ечиб ташлаган эди. Евдокия юзини буриштирди: «Ёр юткур Кукуйдан чиққан қилиқ шу-да, ичиб олишдими — бўлди, молдай ағнаб ётаверинишади...» Кўзгу олдига ўтирди, тушлик овқат олдидан дам олмоқчи бўлиб ечина бошлади... Сарой бояринялари, уларнинг тилёғламалик билан айтган мақтов гаплари сира миясидан кетмасди. Уйлаб-уйлаб, энди тўла ҳуқуқли пошшо ойим эканини бирдан тушунди... Пошшо ойимга муносиб қилиқ билан кўзини қисиб, лабини қимтиб олди... «Анна Монси — Сибирга абадий сургун қилиш бу бир. Эрни қўлга олиш керак, бу икки... Раҳматлик қайнана, нуқул келини ёмонлаб ўғлига чаққаничаққан эди. Энди ҳамма иш бошқача бўлади. Кеча Дуня эди, бугун эса Улуғ ва Кичик ва Оқ Россияда яккаю ягона пошшо ойим... (Хаёлан Успен жомесидан таптанали қўнғироқ садолари остида халқ олдига қандай

чиқишини тасаввур қилди; боярлар ундан кейинда, — юраги ҳовлиқиб кетди. Улкан маросимлар учун янгидан шоҳона либослар тиктириш лозим, Наталья Кирилловнадан қолган сарқитларни ўлсаям киймайди... Петруша доим сафарда, шунинг учун ҳамма ишни ўзи идора қилиши керак бўлади... Софья атиги тўрт беш ёш катта, ҳукмронлик қилди-ку! Хўш, Софьядан қаери кам? Ўйлайдиган масала чиқиб қолса, бунинг учун боярлар бор, — ўйлаш уларнинг вазифаси... (Бирданига Лев Кирилловични кўз олдига келтириб, истехзоли жилмайди.) Илгари сезса сезиб, сезмаса тескари қараб ўтиб кетарди, аммо бугун дафн маросими вақтида нуқул қўлтигидан суяб, кўзлари билан сиғиниб хушомадгўйлик қилди... Хаҳ, хирсдай семирган аҳмоқ».

— Дуня... (Евдокия сесканиб тушди, ўгирлиб қаради:) — Пётр тирсагига тираниб ёнбошлаб ётарди. — Дуня... онажоним оламдан ўтди... (Евдокия, киярик қоқарди холос.) Ҳамма ёқ бўм-бўш... Энди кўзим илинган экан... Эҳ, Дунечка...

Пётр хотинидан бир оғиз ширин сўзми — ниманидир кутар эди. Кўзлари мўлтирарди. Аммо Евдокия ҳаддидан ошиб насиҳат қилишга, ақл ўргатишга тушди:

— Демак, худога керак экан, олди... Ҳалеб нолий-верма... Керагича йиғладик, — бўлди. Ахир, биз подшомиз... Бошқа ташвишларимиз ҳам бор... (Пётр гавдасини секин кўтарди-да, оёғини каравотдан осилтириб ўтирди. Пайпоғининг учи тешиқ, бошпанжаси чиқиб қолган...) Мана бу эса, келишмаган қилиқ, яхши эмас, устивош билан атлас кўрпада ётибсан... Уззукун солдатлар ва мужиклар билан юрганинг-юрган, етар энди..

— Нима-нима?! — унинг гапини бўлди Пётр, кўзлари чақнаб кетди. — Сен нима, эшакмия¹ едингми, Дуня?..

Евдокия эрининг хўмрайганини кўриб попуғи пасайди, лекин бир оз бошқачароқ оҳангда яна ўша бемаъни гапини давом эттириб: «Пошшо ойим, мени доим кўролмасди, тўй қунидан бери кўз ёшим тинган эмас», — дейиши биланоқ Пётр қаттиқ ижирғанди-да, бошмоғини кия бошлади...

— Петруша, уни қара, пайпоғинг йиртилипти, алмаштириб олсанг-ли, ахир...

¹ Оригиналда: «постанях грибов» дейилган. (Тарж.)

— Кўп аҳмоқларни кўрдиму лекин сендақасини..
Ҳа, майли... (Унинг қўллари қалтирарди.) Онам хотирасига тил теккиздинг, Дуня, сенга бу кунни эслатиб қўяман ҳали. Умримда бир марта сендан сўраган эдим... Бунн асло унутмайман...

Пётр уйдан чиқаётиб эшикни шу қадар тарақлатдики Евдокня гужанак бўлиб олди. Кейин кўзгу олдида анчагача ҳайрон қолиб ўтирди... Қизиқ, унга бирор ёмон гап айтдимми?.. Жини қўзиди, анчайин жиннилик холос...

Лефорт ётоқхона ёнидаги даҳлизда анчадан бери Пётрни кутар эди. (Дафн маросими вақтида улар бир-бирларини узоқдангина кўрдилар.) Югуриб келиб Пётрнинг қўллариини ушлади:

— Петер, Петер, қандай мусибат... (Пётр ҳамон тумтайган қиёфада эди.) Қайгули кунда сенга ҳамдард бўлишга илҳозат эт... Их кондолире, их кондолире... Мейн херц, ист фолль шмерцен... Ой! Менинг ҳам қалбим тўла қайғу алам... (Азбаройи ҳаяжонланганидан, ҳар доимгидай, русча ва немисча сўзларни аралаш-қуралаш қилиб бузиб гапирар, бу эса, Пётрга айниқса таъсир этарди.) Биламан — тасалли бермоқдан наф йўқ... Лекин — мана ол, жонимни, ҳаётимни ол, фақат азоб чекмасанг бўлгани, Петер...

Пётр жон-жаҳди билан уни қучоқлаб бағрига босди, бетини унинг хушбўй паригига қўйди. Бу ҳақиқий дўст эди...

— Петер, юр меникига, — деди Лефорт шивирлаб. — Қайғу алам тарқалади, кўнглинг ёзилади... Агар истасанг, сени пича қулдирамиз... Ёки — цузамен вейнен... Биргалашиб йиғлаймиз...

— Ҳа, ҳа, сеникига бораман, Франц...

Лефортникида ҳамма нарса олдиндан тайёрланиб, кичкина меҳмонхонада беш кишига дастурхон ёзилган эди: меҳмонхона эшиги боғга чиқар, боғда эса, буталар орасида созандалар бекиниб турарди. Иккита митти — Томос билан Сека дастурхон тепасида хизмат қиларди: эгнида — рим формали камзул, бошларида — заранг баргидан чамбарак. Атир гуллардан сочга ўхшатиб ўрилган арғамчи билан уй ичи бошдан-оёқ безатилган эди. Пётр, Лефорт, Меньшиков ва князь-паца стол атрофига ўтирдилар. Дастурхонда на ароқ бор ва

на унга керакли тамадди. Икки митти тилла лаганларни бош устида баланд кўтариб: қовурилган чумчуқ ва беданалардан қилинган балишларни келтирди.

— Бешинчи тарелка ким учун?— сўради Пётр. Лефорт лабининг икки бурчи билан кулимсиради:— Бугун римликлар худоси Церера шарафига кечки таом тайёрланди. Цереранинг Прозерпина исмли қизи бор экан,— бу жуда машҳур ва қизиқ афсона...

— Хўш, қанақа афсона экан бу?— сўради Меньшиков. Алексашка шойи камзулда, парикда, парик толлари белига тушган,— ниҳоятда хомуш эди. Никита Зотов ҳам шу хилда кийинганди.

— Прозерпинани дўзах худоси Плутон олиб қочади, онаси Церера йиғлаб қолади,— деди Франц.— Шу билан афсона тамом бўлиши керак. Лекин ундай эмас,— ўлим йўқ, абадий барҳаётлик, бошқатдан униб чиқиш бор... Жафокаш Прозерпина етти қават ер тагидан ажойиб анор шаклида униб чиқади, она уни кўриб, кўнгли таскин топади...

Пётр хомуш ва ниҳоятда ғамгин... Боғ ичи қоронғи, ҳавоси рутубатли. Очiq эшикдан юлдузлар кўринади. Баъзан, уйдан тушган чироқ шуъласида қуриган барг учиб ўтади.

— Тарелка ким учун?— яна сўради Пётр.

Лефорт бармогини кўтарди. Боғда қум шитирлади. Серхашам кўйлақда Анхен кириб келди: чап қўлида — бошоқлар, ўнг қўлида — сабзи, ҳар турли кўк, турп, олма солинган лаган, лаган чети биқинига тиралган Сочлари баланд кўтарилиб турмакланган, атир гуллар қадалган. Шамлар шуъласида юзи айниқса бошқача гўзаллик касб этганди.

Пётр фақат интилиб курси ёндорини ушлади-ю, лекин ўрнидан турмади. Анна лаганни унинг олдига қўйди, таъзим қилиб, омонатгина ўтирди; афтидан, унга таъзим вақтида бир калима сўз айтишни ўргатишган бўлса керак, бироқ қиз саловат босиб, гапиролмай қолди,— гапирмагани қайтага яхши чиқди...

— Церера сенга мева келтирди, бунинг маъноси — ўлим йўқ демак... Қабул айла ва абадий яша!— деб бақирди Лефорт ва дарҳол Анна учун алоҳида курсичани суриб қўйди. Қиз Пётр билан ёнма-ён ўтирди. Кўпириб тошадиган француз виносидан қуйилди. Пётр Аннадан кўз узмасди. Стол атрофида ҳамон аллақандай

ўнғайсизлик ҳукм суларди. Қиз жажжи бармоқларини унинг қўлига қўйди.

— Их кондолире, герр Петер,— деди-ю, кўзлари жиққа ёш бўлди.— Сизга тасалли бермоқ учун жонимни ҳам аямасдим...

Винонинг таъсиридан ва даврада Анхен борлигидан баданларга иссиқ югурди. Князь-папа нуқул кўз қисар, Алексашканинг хурсандчилик қилгиси, ўйин тушгиси келиб типирчиларди. Лефорт миттини боғга юборди, у ерда скрипка-ю доиралар ишга тушди. Аннушканинг кўйлаги пирпираб шитирлай бошлади, ёшлари ҳам тиниб, кўзлари ёмғир кетидан очилган осмон каби ярқираб кетди. Пётр бир силкиниб ғамгинлик ҳолатдан ўзига келди.

— Вино, вино, Франц!

— Ана бу бошқа гап, болам,— деди Никита ажнларини гуллаиб,— юнонлар ва римликлар худоси билан бўлсанг асло дард чекмайсан...

18

Ока дарёсининг нарёғидаги қалин ўрмонларда ногирон ва довюрак Овдокимнинг омади юришди; бу ерлар жуда қўл келганидан худди сувда яйраган балиқдай, ёз бўйи яйраб яшади. Кўпни кўрган ва барча чигириқдан ўтган тажрибали мужиклардан танлаб шундай бир шайка туздики, булар на ўлимдан қўрқишар ва на қон тўкилишидан, аммо арзимас нарса учун овора ҳам бўлишмасди. Уларнинг қароргоҳи ботқоқлик ўртасидаги оролда эди; бу ерга на одамзод кела олар ва на ҳайвон; биргина билқилдоқ сўқмоқдан бўлак ҳеч қандай йўл йўқ эди. Бутун ўлжани: дон-дун, жонлик, вино, кийим-кечак, черковлардан ўмарилган кумуш асбоб — ҳаммаси шу оролга ташиларди. Қароқчилар усти шох-шабба билан ёпилган ертўлаларда яшарди. Асрий қарағай устида пойлоқчи учун махсус жой: Иуда шунга чиқиб, теваарак-атрофга кўз югуртириб ўтирар эди.

Оролда ҳаммаси бўлиб тўққизта қароқчи турар, булардан ташқари, иккита энг айёр ис билар йигит йўлларда ва қовоқхоналарда ивирсиган бўлиб, ҳамма нарсага разм солиб юрарди. Бирор савдогар Москвадан Тулага юк ортиб кетаётган бўлса ёки боярин ўз қишлоғига бормоқчи бўлиб қолса ёки мутасадди мастликда оғзидан гуллаб, бир кўза пул кўмганини гапириб қўй-

са — ишқилиб бирор ўлжанинг ҳиди чиқди дегунча — қишлоқи болани оролга зинғиллатишади, бола қамчи ёки сават кўтарган бўлиб, секин-аста юриб қоронғи ўрмонга киради-ю, у ёғига — оёғини қўлга олволиб, жонжаҳди билан чопади. Оролга яқинлашгач ҳуштак чалади. Унга жавобан пойлоқчи Иуда ҳуштак беради. Ертўладан икки букилиб Овдоким чиқади. Болани ботқоқдан етаклаб ўтиб, ертўлага опкиришади ва ўша ерда гап нималигини билишади. Катта йўл ёқасидаги барча қишлоқларда Овкодимнинг шундай хабарчилари бор эди. Бу болаларни қийнаб, этипи бир бурдадан қилсанг ҳам — чурқ этмай тураверарди... Овдоким уларга яхши ганирар, коринларини тўйғизар, бир тийин бериб, ота-оналарининг соғлиғини сўраган бўларди, аммо ундан болалар ҳам, катталар ҳам қўрқарди: чехраси очик, гани ширин, хушмуомала кўринса-да, худди ана шуниси одамга даҳшат соларди.

Ботқоқликда яшаш оғир, ҳаловатсиз эди. Кечқурун туман кўтарилиб ҳамма ёқни ўраб оларди. Суяк зирқирар, бадандаги жароҳатлар оғриб азоб берарди. Овдоким кечаси ўт ёқишга рухсат этмасди... Зим-зиё қоронғи тунда бир қароқчи вағиллаб шовқин солди: «Шунча лашкарбоши-ю, помещикларнинг елкамизга миниб эзгани камлик қилгандай энди яна биттаси минмоқчи», — деб ўт ёқа бошлади. Овдоким ширинсуханлик билан унинг ёнига борди-да, қўлтиқтаёқларини чап қўлига олиб, хияпа ёқасидан бўғди. Қароқчининг тили осилиб, кўзлари косасидан чиқиб кетди, — ўлигини ботқоққа ташладилар.

Қуёш чиқар, қуёш эмас, сап-сарик баркаш, — иссиғи билинмасди, дарахтларнинг учларигина кўринар, таналарини бел баравар туман пардаси ўраб оларди. Қароқчилар ўхўлаб йўталишар, калтак изи қолган юмшоқ жойларини қашлашар, пойабзалларини кийишар, ўт ёқишарди.

Овнинг тайини йўқ. Ўрмон ёқдан хабарчи ҳуштак чалса — яхши, чалмаса — кун бўйи бекор ётавериб мия аййиши мумкин. Дикқинафасликда эртак айтишар, сургундаги одамлар тўқиган юракни эзувчи ғамгин қўшиқларини куйлашади. Ўз шахсий ҳаётлари ҳақида кам гапиришади, ахён-ахёнда бир оғиз гап очиб қолишади. Иуда билан Қўзьма Жемовдан бошқа ҳамма қароқчининг ўз помещикларидан қочган қароллар — уларни тутиш-

ган, кишанлаб қамашган, барибир қамоқхонадан яна қочишган.

Кўпинча Овдоким, пўпанак босган харсанга ўтириб олиб, ҳикоя қилишга тушарди. Мудроқ ўрмон сукунати ичида уни қароқчилар тумтайнишиб тинглашарди. Бунақа эртақлар билан овунтиргандан кўра, баъзи бировлар сингари ғирт ёлғон гапирса, масалан: яқин кунларда шоҳона олтин фармон топилади, ана ўшанда, йигитлар, ҳамма озод бўлади, қорнинг тўқ, қайғинг йўқ, истаганинча яшайверасан, деб очиқдан-очиқ алдагани маъқул эмасми?.. Лекин барибир, эртақ бўлса ҳам, ширён хаёл суриш нашъали эди.. Йўқ, Овдоким ҳеч қачон тасалли бериш учун гапирмасди.

— Эҳ, йигитлар, ажойиб бир пайт келувди-ю, вақт-соати етмаган экан,— қўлдан кетди... Ўша кезлари денг, эғнимда мовут камзул, белимда ўткир қилич, шапкамда ажойиб варақалар — роса ялло қилганман... Ўша вақт яна қайтиб келади, йигитлар, шунинг учун ҳам сизларни ўрмонда сақлаб юрибман... Жамики қашшоқлар, хонавайрон бўлган камбағаллар гала-гала қарғалар сингари учиб борди, тумонат одам тўпланди... Олтин фармонни ҳам олволишган, казак Степан Тимофеевичнинг камзули ичига тикиғлик... Фармон қон билан ёзилган, бизларнинг қонимиз билан, ўткир пичоқ билан ёзилган... Фармонда шундай дейилган: раҳм-шафқат қилмасин, жамики бойларни, барча улугларни молу мулкларни билан бирга, шаҳару қишлоқлари, пойтахт шаҳри Москваси билан бирга яксон қилинсин... Уларнинг ўрнига эркин казаклар учун қароргоҳлар қурилсин... Афсуски, иш ўнгидан келмади,— йигитлар,— бўлмади... Аммо бўлади, бўлиши аниқ... Лавхий қаламда шундай ёзилган...

Овдоким қўлтиқтаёққа соқолини тираганича, доим ёшланувчи кўзлари-ла, кўпчиган ботқоқ сатҳига тикилар, юзига қўнган чивинни оҳиста ўлдириб, билинар-билимас кулиб қўярди.

— Покров байрамигача¹ оч қолмаймиз, бу ерда қўзиқорин кўп... Қор сепалаши биланоқ, йигитлар, сизларни бу ердан олиб кетаман, лекин Москвага бормаймиз... У ерда ҳозир аҳвол чатоқ. Жинсий маҳкамага князь Ромодановский бошлиқ бўлиб олган, жудаям қонхўр дейишади: қайси кун қонга тўйса — димоғи чоғ,

¹ Октябрь ойигача. (Тарж.)

...жамаси — овқат ўтмас эмиш... Сизларни
...ига дарёси бўйидаги чакалакзор ўрмонга, раскольник-
лар манзилига оборамаи. У ерда каттакон бир уй бор,
ичи тўла сўри; подшо юборган одамлар билан жанг қи-
лиш учун деворига қатор туйнукча қилинган. Пилта
милтиқ ва ўқ-дори жуда кўп. Ўша уйда бир дарвиш
яшайди; таъдаси унчалик катта эмас, сочлари оқарган,
кекса одам.

Икки юзга яқин қавми бор, ҳаммаси Вига бўйларида
яшовчи раскольниклар... Уларнинг уйлари ҳам галати:
тўртта хода устига қурилган, худди чайлага ўхшайди,
ерни от-ўловсиз ҳайдашади, дарвиш нимани буюрса —
ўшани қилишади. Кундан-кунга уларнинг сони кўпай-
моқда. Ҳеч ким фирромлик қилмайди, сирини яширмай-
ди: дарвиш брусника дони билан қора буғдой ёки арпа
унини аралаштириб едиради уларга, шу билан улар гу-
ноҳдан тозаланади. Мен ҳеч ким билмас яширин йўллар
билан сизларни ўша жаннати ўлкага оборамаи, ўшан-
дагина, йигитлар, зolimлардан қутулиб ором топамиз...

Қароқчилар Вига ўлкасининг мақтовини эшитиб хўр-
синишарди, бироқ у ерга ўлмасдан эсон-омон етиб олиш
мумкинлигига кўпчилиги ишонмасди, ичларида бу ҳам
бир эртақ, деб шубҳаланишарди.

Овдоким ўзи камдан-кам овга чиқарди, оролда бир
ўзи қолиб, бўтқа пиширар, қўйлак-иштонларини ювар
эди. Аммо ўзи чиқадиган бўлса, қўйма чўқморини бел-
боғининг орқасига қиестириб оларди, қароқчилар шунга
қараб, овда қирғин бўлишини олдиндан билишарди.
Ноғиронлигига қарамай, у ниҳоятда абжир ва чаққон
эди: тунда йўлда бирор шарпани сезиши билан, шундай
чуриллатиб ҳуштак чалардики, сочлар тикка бўларди:
дарҳол отларни олдиндан тўсиб чиқиб, чўқмор билан
миясига солиб ағдараверарди. Агар йўловчи бойлардан
ёки амалдорлардан бўлса, Овдоким шафқат қилмас —
ўз қўли билан ўлдирар, хизматкорларига тегмас — қў-
йиб юборарди, аммо биронтаси танидим дейдиган бўл-
са — соғ қўймасди.

Тула йўлида пайдо бўлган бу қароқчиларнинг кир-
дикоридан москвадагилар хабардор эдилар, шайкани
тор-мор қилиш учун бир неча марта поручик билан сол-
датларни юбориб кўрдилар. Лекин солдатлардан бирон-
таси тирик қайтмас: уларни Овдоким қорама-қора эр-
гаштириб юриб, ахири адаштириб кетади, шўрлик сол-

датларнинг тақдири нима бўлганини дамига тортувчи билқиллама ботқоқлардан бўлак ҳеч ким билмасди...

Қароқчилар шу хилда кун кечиришарди,— қорин тўқ, қайғу йўқ. Ёз охирларида Овдоким ўғирлик моллардан баъзи буюмларни йиғиштирди-да, Тула бозорида пуллаб келиш учун Циган, Иуда ҳамда Жемовни жўнатди.

— Қандай бўлмасин, ишқилиб, пул билан қайтинглар, қароғларим, фирромлик қилишни, қочишни асло ўйламанглар... Ер тагидан бўлсаям топаман...

Бир ҳафтадан кейин ёлғиз Иуда қайтди: боши ёрилган, на буюм бор, на пул. Орол ҳувиллаб қолган, муздай шамол гулхан кулини ва латта-путталарни учуриб юрар эди. Қутди, бақириб чақирди — ҳеч ким йўқ... Ботқоқликдан чиқаверишда, қарағайзор ўрмонда қароқчи ўртоқларидан бирига дуч келиб қолди: бу Нарийшкиннинг собиқ деҳқони Федор Федоров эди.

Федор кўп болали, ниҳоятда ювош отдай итоатгўй одам эди, оғир шарт билан тўлов тўлаб бир бурда нон ё орттирарди, ё йўқ, ўз эти билан бола-чақа боқарди, дейилса, хато бўлмасди. Фақат бир нарсаси Федорни йўлдан оздирди: вино ичса алами қўшилиб, миясига гуп этиб урарди, қўлига сўйил олволиб бақираверар, Нарийшкиннинг бошқарувчисини ўлдирарди, деб қишлоқни бошига кўтарарди. Бошқарувчини у ўлдирдимми ёки бошқа одамми — униси қоронғи, лекин болаларига, мен худо олдида гуноҳсизман, дегану қочган... Мана энди бечора Федор қарағай бутоғида осилиб ётар: қўллари тирсагидан буралган, боши қийшайиб қолган эди. Иуда мурда юзига қарамади ҳам... «Эҳ! Ўртоқ, ўртоқ...», — деди-ю, йиғлаб юборди ва бу ердан узоқлашиб тезроқ чакалакзорга кириб кетди...

19

Кремль саройида давлат гамини еб ўй-ўйловчи олимақом боярлар ҳали ҳам умидвор бўлиб: «Подшомиз ҳали ёш, қуюлиб қолар худо хоҳласа, ишлар юришиб кетар, мужик бор — оч қолмаймиз» — дейишгандан кейин; Пётр Преображенскийда биргала янги чиққан очкўз таъмагирларни, нуқул савдогару дворянларни ёнига олволиб ҳарбий машқлар ва турли ўйинлар учун, кемалар қуриш, солдатларга слободалар, суйган киши-

ларига қасрлар солиб бериш учун таваккалига сарфлайвериб хазинани қоқлагандан кейин, мамлакат ботқоққа ботган арава каби, илгаригисидан ҳам баттар инқиллаб юкени торта олмагандан кейин — аҳвол нима бўларди?.. Фарбда (Венецияда, Рим империясида ва Польшада) вазият шу қадар кескин тус олгандики, Москванинг имиллашига, иккиюзламалигига ортиқ чидаб туриши мумкин эмасди. Шимолий денгизда шведлар, Ўрта ер денгизида турклар хўжайинлик қилишарди; Франция қироли туркларга махфий равишда мадад бериб турарди. Туркия флоти Венецияга қарашли савдо кемаларини босиб олар, яничарилар Венгрияни талаб вайрон қилишарди. Туркия султониға тобе бўлган қримлик татарлар Польшанинг жанубий даштларида бемалол сайр этишарди. Москва давлати эса номиға мувофиқ татарларға ва туркларға қарши уруш очиш ўрниға нуқул хатбозлик қилиб пайсалға соларди: «Биз икки марта Қримға қўшин юбордик, аммо иттифоқдошларимиз бизға мадад бериб ёрдамлашмади, бу йил ғалла ҳосили ёмон, шунинг учун келаси йилгача сабр қилиш керак. биз урушдан бош тортаётганимиз йўқ, фақат сизларға қараб турибмиз: сизлар бошланг, худо урсин, бу ёниға биз ёрдамлашамиз», — деган важлар билан сусткашлик қилишарди.

Москваға Қрим хонидан элчилар келганди, боярларға совға-ю тортиқларни аяшмасди; Қрим билан абадий сулҳ тузишни таклиф этиб уларни аврашар, — рус ерларини таламаймиз, илгаригидай бож-хирож талаб этмаймиз, деб қасам ичишар эди. Лев Кириллович Венадаги, Краков ҳамда Венециядаги рус элчиларига хат ёзар, — цезарнинг, қиролнинг ва дожнинг ваъдаларига ишонманглар, ўзларинг ҳам мужмал қилиб ваъда бераверинглар, деб тайинларди. Уч йилдан бери шу хилда сансалорлик давом этарди. Турклар ҳамма ёққа ўт қўямиз, Польшаға, Венаға, Венецияға бостириб кириб ибодатхоналар устиға яримой ўрнатамиз, деб дўқ қилишарди. Ниҳоят Венадан цезарь элчиси Иоганн Курций Москваға келди. Боярлар ваҳимаға тушиб қолишди: бир қарорға келиш лозим бўлди. Дабдаба-ю, тантана билан элчини кутиб олиб Кремлга опкиришди, ҳашаматли палаталарға жойлаб, бошқа элчиларға нисбатан унга икки ҳисса кўпроқ озиқ-оғдат тайинлашди ва шундан сўнг уни ёлғон-яшиқ гаплар билан алдай бошлашди:

подшо ҳарбий машқ ўтказиш учун походда йорипти, усиз бирорта масалани ҳал қилолмаймиз, деган баҳона билан музокарани мумкин қадар чўзиш ҳаракатига тушишди.

Лекин барибир иложи бўлмади. Иогани Курций ёски аҳдномани далил қилиб, боярларни оғиз очирмай қўйди ва ўз мақсадига эришди: уруш очиш масаласида бир қарорга келишиб, бу қарорни крест ўпиб тасдиқлашди. Курций хурсанд бўлиб жўнаб кетди. Рим цезари ва Польша қироли миннатдорлик изҳор этиб Москвага мактуб юбордилар, унда подшони улуғлаб барча унвонлари бирма-бир саналиб: «Иверия, Грузия, Кабарда ўлкаларининг ҳамда Ота ва Боболарига қарашли вилоятларнинг подшоҳи аъло ҳазратлари»,— дейилган эди. Шу билан уруш масаласини яна бирмунча вақтгача чўзиш учун имкон туғилди. Аммо масала равшан — уруш бўлиши муқаррар эди...

20

Масленица¹ байрам ҳафтасидан кейин, улуғ рўза муносабати билан даранглаган қўнғироқ садолари, субҳидамда сукутга чўмган Москва узра суза бошлагандан кейин,— бирданига бозорларда, слобода ва посадларда ҳамма одамлар урушни барабар тилга олиб қолди. Гўё аллаким бир кечада ҳамманинг қулогига шипшиб кетгандек: «Уруш бўлади — ҳар ҳолда бир гап бўлиши аниқ. Агар Кримни олсак борми, бутун дунё билан бемалол савдо-сотик қилаверамиз... Денгиз бепоён, у ёқда миршаб бир тийин учун оғзингни йириб қийнамайди»,— деб гап тарқатгандек эди.

Воронеж ёнидан, Курск ва Белгород атрофидан келган қишлоқи мужиклар ва мужиклашиб кетган ёлғиз қўрали помещиклар эса, татарлар билан уруш бошланишини кутавериб дашт одамларининг кўзлари тўрт бўлганини гапиришарди... «Даштларимиз шу қадар бепоёнки, кун чиқишдан то кун ботишгача мингларча чақирим чўзилиб кетган. Худди қиз боладай етилиб, билқилиб ётипти: қўл учиди чуқилаб қўйсанг — шундай

¹ Рўзадан олдин, март ойининг бошларида бўладиган байрам (Тарж.)

хосил берадики, кўкрак бўйи дон кечиб юрасан... Бироқ татарлар йўлатмайди... Бизнинг одамлардан қанчасини асир қилиб, Қримгача ҳайдаб кетишди,— не-не йигитлар!.. Ҳақиқий эркинлик ана ўша даштларда!— бизда москаллар хўжайин, бунақа эркинликни жин урсин...»— дейишарди.

Уруш тўғрисида энг кўп баҳс-мунозара Кукуйда бўларди. Кўпчилиги бу урушни маъқулламас. «Бизга Қора деңгиз керак эмас, Туркияга ҳамда Венецияга ёғоч-тахта, қорамой, кит ёғи обориб сотамизми?.. Шимолий деңгиз учун жанг қилмоқ керак»,— дейишарди. Лекин ҳарбийлар, айниқса ёшлар, жон-жаҳди билан уруш очип тарафдори эди. Ўша йили кузда икки армия Қожухово қишлоғи атрофида ҳарбий фан қондаларига тўла амал қилиб шундай жанг машқлари ўтказдики, илгариги машқларга тамоман ўхшамасди. Ажнабийлар, Лефорть билан Бутирский қўл остидаги полкларни, ҳозир лейб-гвардия номи берилган преображенлик ва семёновлик полкларни,— француз ва швед қўшинларидан қолишмайди, деб мақташарди. Аслини олганда, Қожухово похонининг шуҳрати — фақат тантанали зиёфатларда, тўп-лар залпи ва литавралар садоси остида дабдабали нутқ сўзлаганда мақтанишгагина арзирди холос. Қора парик кийган, шойи шарфлари ергача судралган, шпоралари бесўнақай офицерлар: «Ҳой қожуховолик қаҳрамонлар! Қогоз бўмба билан жанг қилишга устасиз, татарнинг ўқиниям татиб кўринглар»,— деб кетларидан бақириб қолган одамлар овозини кўп эшитдилар.

Фақат энг яқин кишилар,— Ромодановский, Артамон Головин, Апраксин, Гордон, Виниус, Александр Меньшиковлар иккиланишарди, чунки бу уруш даҳшатли туюлар, оқибатидан қўрқишарди: «Борди-ю, енгилсакчи? Унда оломон ғазабга келиб ҳаммани янчиб ташлайди, ҳеч ким соғ қолмайди... Аммо уруш бошланмаса — яна ёмон, халқ порози, немислар подшоҳни йўлдан оздирди — бутунлай қўрқоқ қилиб қўйди, жами пул ўйин-кулгига, бўлмағур машқларга кетяпти, қайтага одамлар қийналяпти, аммо улуғ ишдан дарак йўқ,— деб ҳалитдан нолишга тушди...»

Пётр индамас бўлиб олганди. Урушдан гап очилса, дудмал қилиб жавоб қилар: «Ҳа, яхши, Қожуховода пича ҳазиллашиб олдиқ, энди бориб татарларга ўйин кўрсатамиз»,— деб гапни калта қиларди. Фақат Лефорть

билан Менъшиковгина Пётрни ваҳм босганини, ўша тарихий тунда Троицага қочганида қандай аҳволда бўлса — ҳозир ҳам худди ўша аҳволга тушганини аниқ билишарди. Лекин шуни ҳам аниқ билишардики, Пётр бари бир уруш очишга мажбур бўлади...

Қуддусдан келган юзлари қоп-қора икки монах Қуддус патриархи Досифейнинг мактубини топширди. Патриарх бу мактубда Адрианополга муқаддас жойлар илинжида француз элчиси қирол ёрлиғи билан келганини ёзган эди: «Улуғ вазирга етмиш минг тоза олтин инъом қилди, шу пайтда тасодифан Адрианополда бўлган Қрим хонига ҳам ўн минг олтин берди ва муқаддас жойларни французларга берилишини турклардан илтимос қилди. Турклар, биз православлардан муқаддас дахмани тортиб олиб французларга бердилар, бизга фақат йигирма тўрт шамчироқ қолдирдилар ҳолос. Шундай қилиб французлар Гольгофанинг ярмини, Вифлеев черковини бутунлай ҳамда муқаддас ёрни биздан олдилар, учала деисусни¹ ҳам вайрон қилдилар, муқаддас нур улашиладиган супани кавлаб ташладилар, хулласи, Қуддусда форслар ва араблар қилмаган номаъқулчиликларни қилдилар. Агар сизларки, эй москвалик илоҳий ҳокими мутлақлар, муқаддас черков ҳолидан хабар олмасангиз, анда сизларни қайси ном бир-ла шарафлагаймиз?.. Ана шул муқаддас жойларни қайтармагунча турклар бир-ла сулҳ тузманглар. Агар турклар рад этса,— уруш очинглар. Ҳозир энг қулай пайт: Султоннинг учта улкан қўшини Венгрия императорига қарши жанг қилмоқда. Аввало Украинани забт этинглар, сўнг-ра Молдавия бирла Валахияни қўлга олинглар, инчунин Қуддусни ҳам, ана шундан сўнг, сулҳ тузинглар. Ахир сизлар, илоё турклар ва татарлар немисларга қарши уруш бошлагай, деб худога илтижо қилган эдинглар-ку! Мана, қулай пайт келди, аммо сизларда на ғайрат бор, на шижоат! Ана қараглар, мусулмонлар сизларни масхара қилиб кулмоқда: татарлар бир қисм халқ,— руслардан бож-хирож оламиз, деб мақтанмоқдалар. Хўш, татарлар ким? Туркия фуқароси, бундан чиқди сизлар ҳам Туркия фуқароси экансиз-да!..»

Москвада бу мактубни ўқиш ниҳоятда оғир эди. Бо-

¹ Исонинг, биби Марьямнинг ва Иоан Крестителнинг Иконалари, учови бирга қўйиллади. (Тарж.)

ярлар машварати — улкан дума кенгашга тўпланди. Пётр тахтда ўтирарди, эгвида шоҳона либос, елкада ёпинчиқлар, қовоғи солиқ, чурқ этмасди. Боярлар даб-дабали нутқ сўзлаб юракларини бўшатишар, қадимий замон рисолаларидан далил келтиришар, муқаддас жойлар оёқости бўлгани учун йиғлашарди. Дераза кўзлари кўкимтир тусланиб қош қорайди ҳам, бурчакдан тушган шамчироқ ёруғида юзлар ёришди ҳамки, боярлар ҳамон гап сотишарди, бири тугатса — унвонига ва даражасига қараб иккинчиси турар, кенг енгларини силкитиб, оппоқ бармоқларини қимирлатиб гапираверар, гапираверарди, — тер босган такаббуроша пешаналар, жиддий боқишлар, силлиқ таралган соқоллар ва айниқса тузсиз нутқлар, — бу нутқлар шу қадар бемаъни эдики, худди шамол паррак сингари айланавериб, Пётрнинг гашики келтирар, миясини қотирарди. Биронтаси уруш тўғрисида очиқ гапирмас, — боярлар нутқини икки мирза билан ёзиб ўтирган мирзабоши Винусга кўз қирида қараниб, нуқул атрофдан келарди... «Уруш» деган сўзни тилга олишдан қўрқишар, тинчгина турмушларининг ҳаловати бузилишидан қўрқишарди. Борди-ю, яна кўзголон кўтаралиб, ҳонавайрон бўлсак-чи? — деган ҳаёлда боярлар подшонинг сўзини кутишар, подшо нима деса, афтидан, ҳаммаси шунга рози бўлиб қарор қилишга тайёр эди.

Аммо шундай муҳим қарор учун бутун масъулиятни ўз зиммасига олиш Пётрга оғирлик қиларди: у ёш, болалигида бир марта зада бўлган, шунинг учун қўрқар, юраги чўчир эди. Пайт пойлар, тобора кўзи қисилиб борарди. Ниҳоят, энг яқин кишилар сўзга чиқиб, тўғридан-тўғри ишдан гапира бошлашди.

— Албатта ихтиёр подшоҳимизда, — деди Тихон Стрешнев. — Лекин биз, боярлар, таҳқир этилган муқаддас қабр учун ҳамда подшоҳимиз шаънига доғ туширмаслик учун жон-танзимизни фидо қилмоғимиз лозим... Қуддусда бизни масхара қилиб кулишгандан сўнг, — бундан ортиқ шармандавозлик борми?.. Йўқ, боярлар, лашкар тўплашга қарор қилаверинглар...

Лев Кириллович ҳаддан зиёда сермулоҳаза бўлгани учун гапни қадим замондан то Владимир даврида руслар чўқиниб христиан динини қабул қилганидан бошламоқчи бўлганда, Пётрнинг афти бурушганини кўриб қолди-да, қўлларини ёзиб деди:

— Ҳечқиси йўқ, боярлар, биз урушдан қўрқмаслигимиз лозим... Тўғри, Василий Голицин Қримда таъзирини еди. Хўш, унинг лашкари нима билан жанг қилди? Найза-ю, таёқ билан... Ҳозир, худога шукур, қурол-яроғимиз етарли. Масалан, Туладаги менинг заводимни олайлик, шундай тўплар қўйяпмизки, туркларникидан қолишмайди... Пилта милтиғу тўппончаларим эса уларникидан яхши... Агар подшоҳ амр қилса,— май ойигача юз минг кишилик найза учи ва қилич тайёрлаб бераман... Йўқ, боярлар, уруш масаласида ўзимизни кетга ташлай олмаймиз...

Ромодановский томоғини қириб олди:

— Агар дунёда ёлғиз ўзимиз яшаганимизда, яна бир оз ўйлаб кўрсак чакки бўлмасди. Аммо бутун Европа бизга қараб турипти... Энди ҳам олға силжимай бир ерда депсиниб тураверадиган бўлсак — ахири ҳалокатга учраймиз, бу аниқ... ҳозир Гостомисл¹ даври эмас, оғир замонлар келяпти... Шунинг учун биринчи вазифа татрларни енгил...

Пастак қизил гумбазлар остига оғир сукунат чўкди. Пётр тирноғини ғажигга тушди. Борис Алексеевич Голицин келди; сочлари тақир қирилган, эғинда русча либос, чехраси очик,— Пётрга бир варақ қоғозни узатди. Бу — Москвалик савдогарларнинг арзномаси эди; улар Голгофани ҳамда муқаддас қабрни ҳимоя қилиш, жанубга бориладиган йўлни татарлардан тозалаш ва иложи бўлса, Қора денгиз бўйида шаҳарлар қуриш ҳақида илтимос қилишган эди. Виниус кўзойнагини пешанасига кўндириб, арзномани ўқиб эшиттирди. Пётр ўрнидан турди — Мономах шапкаси чодир тепасига етди.

— Хўш, боярлар, нима қарорга келасиз?

Пётр оғзини буруштириб, чирт юмиб олди-да, юзидан заҳар томиб, кўзларини ўқрайтириб қаттиқ тикилди. Боярлар ўришларидан туриб таъзим қилдилар:

— Ихтиёр сенда, улуг подшо, буюр, лашкар тўплансин...

21

— Цыган, қулоқ сол.

— Хўш?

— Унга айт,— бу йигит менинг шогирдим эди, дегин.

¹ Алмисоқ, қадимги замонлар. (Тарж.)

устахонамда дастёрлик қилган, деб ялингин... Ишонмасан, крест ўлиб ойт ич...

— Ялинганга арзирмикин?

— Арзийди... Ҳали шундай яшайликки... Бунақанга омад...

— Ҳаммаси жонимга тегди, Кузьма, ўлдирадиган бўлса, тезроқ ўлдириб қўя қолишсин-да...

— Ўлдиради-я! Кўрасан ҳали... Бурнингни йиришади, қамчи билан савалайвериб этингни шилишади, қуруқ суягинг қолгандан кейин Сибирга жўнатишади...

— Ҳа, рост айтасан... Бунга чидаш қийин...

— Лев Кирилловичнинг гумаштаси Москвага бориб, қамоқхоналардан керакли одамларни танилаб заводда ишлатиш учун рухсатнома оқкепти. Бу иш айнан менинг ҳунарим,— шуни айтдим уларга... Мени ҳали ҳам эслашади... Э, биродар, Кузьма Жемовни унутишиб бўпти... Менга овқат беришди, сергўшт қарам шўрва... Муомалалари ҳам бошқача — қалтаклаш йўқ... Лекин назорат қаттиқ... Сени чақириб сўрашса — Кузьмада босқончи бўлиб ишлаганман, дегин...

Циган ўйланиб туриб такрорлади:

— Сергўшт қарам шўрва дедингми?

Циган билан Жемов Туладаги қамоқхонанинг ертўласида ҳасратлашмоқда эди. Қамалганларига ҳадемай, бир ой тўлади. Ҳозирча уларни фақат бир марта — бозорда ўғирлик моллар билан қўлга тушган кунни қалтаклашди холос. (Иуда ўшанда қочиб қутулган эди.) Иккови терговни, қийноқ азобларини кутар, бироқ Тула лашкарбошисининг ўзи мирзабоши-ю мирзалари билан бирга қўлга тушиб тергов қилинмоқда эди. Шунинг учун уларни бутунлай унутган эди. Қамоқхона қоровули, бўйни ва қўллари тахтакач кундага тортилган икки маҳбусни — ҳар кунни эрталаб бозор айлантириб, тилантириб келарди. Нимаики тушса — шу билан кун кечиришар, ҳаттоки ўзларидан орттириб қоровулга ҳам беришарди. Кутилмаганда Сибирь ўрнига — Лев Кирилловичнинг қуролсозлик заводи... Ҳар ҳолда, бурун соғ қолдиган бўлди...

Кузьма Жемов қандай гап ўргатган бўлса, Циган ўшандай деди. Икковини, қандай тахтакач кундага тортишган бўлса — шундайлигича олдиларига солиб ша-

ҳардан ташқарига, Уфа дарёси бўйига ҳайдаб бордилар. Соҳилга қурилган ва атрофи ёғоч девор пастак-пастак гиштин иморатлар кўринар, дарёдан чиқарилган каттакон ариқда тегирмон парраклари гижирларди. Кун совуқ, шимолдан қора булут босиб келмоқда; қирғоқ лой, бир гала маҳбус каттакан қайиқлардан ўтин, чўян, маъдан рудаси туширмоқда. Чор атрофда — тўнкадан, шил-шийдам бутада, ўлик даштдан бўлак ҳеч нарса йўқ. Муздай кузги шамол... Икки ёнида милтиқли соқчилар турган қуйма дарвозадан кирилаётганда Циганининг юраги эзилиб, ёлғиз кўзи ҳижрон ўтида ёнди... Шунча калтаклашгани, ваҳший ҳайвонни қувалагандан баттар шунчалик таъқиб этишгани, жонини халқумига келтиришгани ҳалиям камлик қилипти-да!.. Ишда улар учун, ишлайвер... Тинчгина ўлганиям қўйишмайди...

Дарвозадан ўтгач, темир уйилиб ётган ҳовлига ҳайдаб киришди... Арралар визиллар, болғалар тарақ-гуруқ қилар, гурсиллаган товушлар эшитиларди... Ис босиб қорайиб кетган эшиклардан — дам билан ишлайдиган кўра-ўчоқ, ўчоқдан сачраган учқунлар кўринади, бу ер темирчилик устахонаси: белигача яланғоч одамлар ўртадаги темирни қулочкашига болға билан уриб тобламоқдалар; гилдиракка осилган аллақанча пудли гурзи қизиган темир ёўла устига гурсиллаб тушади, ҳар тушиганда чарм этакларга учқуни сачрайди; дастгоҳлар ёнида — темирсоз усталар... дарвоза томондан кўмир тўлдирилган ғалтак-замбиллар тахта зинадан турна қатор бўлиб, пасттаккина дегрез печининг томига кўтарилмоқда, печь мўрисидан қоп-қора тутун отилиб чиқмоқда. Жемов тирсаги билан Циганини тўртди:

— Кузьма Жемовни ҳаммаси танияпти...

Темирчилик устахонасидан четроқдаги озодагина гиштин уйнинг деразасидан қалпоқ кийган бош кўринди: соқоли қирилган, ҳозиргина ҳаммомдан чиққандай башараси қип-қизил. Бу завод бошлиғи — Клейст номли немис. У трубкаси билан дераза ойнасини тикирлатди. Қоровул Жемов билан Циганини дераза тагига олиб келди-да, булар кимлар ва қаерданлигини унга тушунтирди. Клейст деразанинг пастки қаватини очиб, бошини чиқарди, лабини қимтиб олди. Қалпоғининг попути кепчикдай юзи олдида нуқул ликилларди. Циган ваҳм ичиде, ёвуз назар билан попукка тикилди. «Уҳ, қонхўр!» — деб қўйди ичиде.

Клейстнинг орқа томонидаги столда қовурилган гўшт, қип-қизил ширмойдай нон ва тилла чашкада кофе кўринарди. Трубкадан чиққан хушбўй тамаки оҳиста буралиб уйга кирарди. Бошлиқнинг кўзи нурсиз, боқиши совуқ, тикилганда рус кишисининг ич-ичларига довлур кўриб, музлатиб юборарди. Иккала маҳбусни роса кўриб бўлгач, миждовланиб шундай деди:

— Ким алдайди — унга яман бўлади. Менга ярамас мушиклар юборади, бариси чўчка боласи... Иш қилиш билмайди — о, аблак! Сен уста темирчи — якши... Лекин мени алдайсан — мен сени дорга осади... (Трубкасини деразага уриб қоқди...) Ҳа, сени осишим мумкин, менга ҳуқуқ берилган, қонун шундай... Қоровул, бу акмакларни қулфлаб қўй...

Қоровул йўлда уларга насиҳат қилиб тайинлади:

— Гап шунақа йигитлар, у билан ҳазиллашиб бўлмайди... салгина камчилик топса — вақтида уйғонмасанг ёки ялқовлик қилсанг — шафқат деган нарсани билмайди.

— Биз бу ерга лақинлаб юргани келганимиз йўқ, — деди Жемов. — Биз ҳали немисингга ҳам дарс берамиз...

— Ўзларинг кимсизлар? Турқларингга қараганда — ўғри ёки қароқчи бўлсаларинг керак, а? Айтгандай, шима учун сизларни қамашади?

— Биз — художўй одамлармиз, манави сўқир иккимиз қолган умрни ибодат билан ўтказиш учун раскольниковлар ёнига кетаётган эдик, фалокат босиб, шайтон йўлдан оздирди...

— Ҳа, ундай бўлса, бошқа гап, — деди қоровул пастаккина эшикнинг қулфини очиб. — Бизда тартиб жула қаттиқ, ана шуни билиб олишларинг шарт... Киришлар, ҳозир шам ёқаман... (Зинадан хужрага тушдилар. Темир фонус тешикларидан тушган ўрмаловчи шуъла сўриларни, тахта столни, ис босган печни ва арқонга ёйилган жулдур уст-бошларни ёритди.) Тартиб мана бундай: эрталаб соат тўртда мен барабан чаламан, — дарҳол ибодат қилиб, ишга чиқасиз. Соат еттида яна барабан — ярим соат вақт нонуштага... Соат ёнимда, кўрдингми? (Каттакон шолғомдай келадиган мис соатни олиб кўрсатди.) Нонуштадан кейин яна ишга. Тушда — овқат ва бир соат уйқу. Соат еттида кечки овқат — ярим соатгина, соат ўнда — ётиш...

— Дармони қуриганидан сулайиб қолишлар ҳам бўладими?— сўради Циган...

— Бўлади албатта, усиз мумкин эмас. Ҳей, иним, буни каторга дейдилар: ўғирлик қилмаганингда, печь устида ётардинг уйингда маза қилиб... Бизда ўз ихтиёри билан ёлланган ўн беш киши бор,— улар алоҳида ётоқда, соат еттида ётишади, байрам кунлари уйларига боришади.

— Хўш, бу ёғи-чи,— баттар бўғилиб сўради Циган, сўрида ўтириб,— умрбод шу ерда қоламизми?

Жемов думалоқ фонуснинг тешикларига тикилиб, калта-калта йўталди. Қоровул мўйлов тагидан мингиллаб нимадир деди-да, фонусни олиб чиқиб кетди.

22

Оқ оралаган нуроний соқол яхшилаб таралган, сочлар сарёғ сурилиб йилтиратилган, қирқ авлиё номи ёзилган шойи белбоғ пушти ранг кўйлакнинг белидан юқори-роқ — нақ эмчак тагидан боғланган... ҳамқишлоқ мужиклар бу қадар пардоз андозга эмас, Иван Артёмичнинг семириб кетган мешдай қорнига тикилишарди. Булар Бровкиннинг қўни-қўшнилари, қуда-андалари, собиқ ошна-оғайни, жўралари эди... Ҳа, собиқ,— ҳамма гап ана шунда... Иван Артёмич кўллари тагига қис-тириб скамейкада ўтирар эди. Кўзлари ниҳоятда жиддий,— киприк қоқмайди, шими асл мовутдан, этиги ола-була рангли, панжара гулчин, Қозонда тикилган, тумшуги қайрилган. Собиқ оғайнилари эса эшикдан кираверишда — остона ёнида турарди; топ-тоза меҳмонхона ни из қилишмасин, деб полга янги чипта қоп ташлаб қўйилган.

— Ҳар ҳолда мужиклар,— дерди Иван Артёмич,— мен сизларга душман эмасман. Қўлимдан келса — йўқ демайман, келмаса — хафа бўлманглар...

— Лоақал товуқ боқишгаям жойимиз—тор, Иван Артёмич.

— Мол ўлгур кошки гапга тушунса, подадан қочиб тўғри сенинг экинингга... тушипти.

— Подачини ҳаммамиз ўртага олиб, роса савалаймиз, мана кўрасан.

— Шундай, шундай,— дерди ҳадеб Иван Артёмич.

— Молларимизни қўйиб юбор.

— Жудаям қийналиб кетдик, жудаям...

— Кошки сизлардан тузукроқ фойда кўрган бўлсам,— деди-да, Иван Артёмич қўлларини тагидан олди ва бармоқларини чалиштириб қорин устига қўйди.— Мен учун энг муҳими — тартиб, мужиклар... пул сўрасаларинг, беряпман,— эҳ-хе, қанча пул бердим...

— Бунинг учун раҳмат, Иван Артёмич...

— Яқинда бу ердан бутунлай кетаман... Катта иш бошляпман, катта иш... Москвада яшайман... Ҳа, майли... (Нафасини ростлаб, кўзларини юмди). Агар умрим фақат сизлар билан ўтиб, куним фақат сизларга қолгандами — бошим камбағалликдан чиқмасди, ҳа... Ўрганган кўнгил экан — раҳмин келиб савоб йўлида сизларга ёрдам қиляпман... Хўш, сизлар-чи? Менга қандай миннатдорлик билдирыпсиз? Экиними молларингизга едиряпсиз, игво тарқатяпсиз. Балли мужиклар... Ҳа, майли, худога солдим... Сигир бошига бир миридан, қўй бошига бир тийиндан тўлаб, молларингни олиб кетинглар...

— Раҳмат, Иван Артёмич, тангри умринини узок, соғ-саломат қилсин...

Мужиклар таъзим қилиб чиқиб кетишди. Бугун хурсанд эди, яна пича гаплашгиси келарди. Ўгли Алёшканинг ёрдами ва маслаҳати билан Александр Меньшиков олдига киришга муяссар бўлди, унга таъзим қилиб, икки юз сўм қистирди. Меньшиков уни Лефорт билан учраштирди. Бровкин бундай олий мартабалик кишилар ҳузурда ҳеч қачон бўлган ҳам эмас, умрида кўрган ҳам эмасди. Ўрта бўйли, сочлари белига тушган одами кўрди-ю, довдираб қолди: бошдан-оёқ шойи ва духобадан либос, бармоқлари тўла ранг-баранг товланувчи узуклар... Ниҳоятда жиддий, бурни жийирилган, кўзлари пайзадай ўткир... Бироқ Лефорт Бровкин Алёшканинг отаси эканини ва Меньшиковдан хат олиб келганини билганидан кейин жилмайди, унинг елкасига қоқиб қўйди.. Шундай қилиб, Иван Артёмич қўшин учун сули ва пичан етказиб беришни ўз қўлига олволди...

— Саня,— қизини чақирди у, мужиклар кетгач,— чиптани йиғиштириб ол... Қишлоқилар полни из қилиб юборишди...

Иван Артёмичнинг кўз атрофидаги ажинлари йилтираб куларди. Чақалоқлик чоғидан то соқоли оқаргунча

кулиш нималигини билмаган,— давлат қуши қўнгандан кейин қулса — кулипти-да... Санька келди: эғнида ям-яшил кўкат сингари яшил шойидан қўйлак, қатор-қатор тугмача. Тўқ — малла сочлари билакдай қилиб ўрилган, кокили тиззасига тушади, қорни сал-пал дўппайган, аммо кўкси жудаям етилган, уят... Кўзлари кўм-кўк мунчоқдай, тентакнинг кўзи...

— Тфу, чориқлари билан ифлос қилиб юборишти-ти!— деди қиз чиройли юзини чиптадан тескари ўгириб: бармоқлари билан бир четидан ушлади-да, даҳлизга қараб улоқтирди. Иван Артёмич Санькага айёрона кўз қисиб тикилар эди. Бунақа қизни қиролга берсанг — уялмайсан...

— Москвада гиштин иморат солмоқчиман... Биринчи даражали савдогарлар қаторига кираймиз... Саня, гапни эшит... Яхшиямки куёв танлашда шошмаган эканмиз... Худо хоҳласа, мўътабар одамлар билан қуда бўламиз... Нега тескари қарайсан... Тентак!..

— Ажаб бўпти!— Санька кокилини силтаб ташлади-да, кўзларини чақнатиб дадасига қаради.— Қўйинг мени ўз ҳолимга...

— Ие, ўз ҳолинг нимаси? Ихтиёр менда, жаҳлимни чиқарсанг — подачига бераман.

— Мунақа жинчилигингизда чидаб адоён тамом бўлгандан кўра, бирортаси билан чўчқа боққаним яхши...

Иван Артёмич ёғоч туздонни олиб Санькага отди. Урмоқчи бўлди-ю, лекин ўрнидан тургиси келмади... Санька ув тортиб йиғлади. Шу вақт дарвоза бирам қаттиқ тақилладаки, Иван Артёмич ағрайиб қолди. Кўп-паклар акиллай бошлади.

— Саня, чиқиб қара-чи...

— Қўрқаман. Ўзингиз чиқа қолинг.

— Бўпти, чиқдим, мунақа тақиллатадиганларни шу...— Иван Артёмич даҳлиздаги супургини қўлига олволди-да, ҳовлига тушди.— Ҳозир сен уятсизларга дарвоза тақиллатишни... Қим у? Айт, бўлмаса итларни еч-вораман...

Дарвоза орқасидан:

— Оч!— деб бақирган овозлар эшитилар, тахталар ғижирлар эди.

Бровкиннинг капалаги учди. Қўллари қалтираб кўча эшик ёнига борди. Бир амаллаб илгакни туширди,— дарвоза очилди: қимматбаҳо либос кийиб ясанган, қилнчла-

ри яланғоч бир тўда отлиқ ҳовлига кириб келди. Улар кетидан — тўрт от қўшилган тилла карета, карета пиллапоясидан — митти араблар. Карета кетидан — икки гилдиракли извош, извошда подшо Пётр билан Лефорт: бошларида учбурчакли шляпа, устларида — чангдан сақланиш учун — чопон... Отларнинг дўпир-дўпири, хохоланган, қийқирган овозлар ҳовли ичини босиб кетди.

Бровкиннинг тиззалари қалтираб тиз чўкиб ўтириб қолди. То ўзига келгунча, суворилар отдан тушди; юзи шишган, уйқуси қонмаган, немисча кийинган князь-папа каретадан чиқди, унинг кетидан — кумуш ранг кимхоб камзул кийган ёш дворянин тушди. Пётр Лефорт билан зинапояга чиқиб, йўғон овоз билан бақирди:

— Хўжайин қани? Тирикми — ўликми, дарҳол топиб келинглар!

Иван Артёмич иштонини ҳўллаб қўйди. Уни ўтирган жойида кўриб қолишди, Меньшиков билан ўғли Алёшка, қўлтиғидан кўтариб, зинапоя ёнига олиб келишди-да, яна чўккалаб қолмасини деб сўяб туришди. Қалтак ейишини ёки ундан ҳам баттарига дучор бўлишни кутган Бровкинга Пётр шапқасини олиб таъзим қилди.

— Салом, кўда бўва... Сенда асл мол бор деб эшитдик... Харидор олиб келдик... Баҳоси канча бўлса, савдоланмаймиз — тайёرمىз...

Иван Артёмич оғзини очганича, унинг деёлмай қолди. Миясидан телба-тескари фикрлар галалашиб ўтди: «Наҳотки ишимда бирон қалбакилик топишган бўлса? Жим, чурқ этмай туравериш керак...» Подшо билан Лефорт хохлаб кулишди, бошқалар йўталибгина қўйишди. Алёшка дадасининг қулогига: «Санькага совчиликка келинди», — деб шивирлади. Иван Артёмич булар ёмон ният билан келмаганини подшонинг кулишидан пайкаган бўлса-да, жўраттага ўзини анқовликка солиб айёрлик қила бошлади... Бровкин ниҳоятда зийрак, ақлли мужик эди... Гўё жудаям кўрқиб кетгандек, ёлғондан қалтираб-тиграб, меҳмонларни меҳмонхонага бошлаб кирди. Уни иконалар тагига ўтқизишди, ўнг томонига — подшо, чап томонига — князь-папа ўтирди. Бровкин кўз қири билан ҳаммага разм солиб чиқди: кўёв қайси бири экан? Бирданига чиндан ҳам кўрқиб кетди: икки жўранинг — Алёшка билан Меньшиковнинг ўртасида ўтирган кимхоб камзулли собиқ хўжайин Василий Волковга кўзи тушиб қолди. Иван Артёмич унга тилхат орқали тўлаш лозим

бўлган тамомий қарзларини тўлаб қутилган эди, ҳозир унинг отамерос мулкини барча қароллари билан бирга сотиб олишга қурби етарди. Қўрқишга ҳеч қандай асос йўқлигига етиб турса ҳам, калтакзада бўлиб қолган юмшоқ жойи безилларди.

— Нима, куёв ёқмадими?— тўсатдан сўради Пётр. Яна ҳамма кулиб юборди... Волковнинг бурама мўйлови остида лаблари қийшайиб кетди. Меньшиков Пётрга кўз қисиб деди:

— Балки, эски алами эсига тушдимикин? (Бровкинга имо қилиб):— Балким, илгари куёв сочингдан тортқилагандир? Ёки қамчи билан савалагандир. Утган ишга саловат. Исо ҳурмати, уни кечиришинг лозим... Ярашинлар...

Бунга нима деб жавоб қилиш мумкин? Қўл-оёқлари қалтирар, Волковга тикиларди холос,— куёвнинг ранги оқариб кетган, итоаткорона бош эгиб, жим ўтирар эди... Иван Артёмич бирданига Преображенскийда Алёшка орага тушиб калтакдан қутқазганини, Волков қорда Меньшиковнинг кетидан югурганини ва унга йиғламосираб ялинганини эслади.

«Хайрият-эй,— деб қўйди Иван Артёмич,— бу ерда катта тентак мен эмас эканман...» Волковга мундоқ қаради-ю, шунчалик суюниб кетдики, ҳамма ишни расво қилишига сал қолди... Лекин меҳмонларнинг нияти нималигини у энди яхши биларди: қалтис ҳазил. Шарманда бўлмаслик учун, омонат тахтадан ўтаётгандай эҳтиёткорлик билан жардан ўтиб олиш керак... Ҳа, майли!

Ҳамма Иван Артёмичга тикилди, у эса, стол тагида яширинча киндигини чўқинтириб олгач, Пётрга ва князь-папага таъзим бажо келтирди.

— Бунчалик ҳурмат қилиб келганларинг учун раҳмат, совчилар. Аммо билар-билмас хафа қилиб қўйган бўлсак, Исо ҳурмати, биздек қишлоқи тентакларни кечиргайсизлар... Биз савдогарчиликдан бошқани билмаган қўпол ва нодон мужикмиз.. Гапимиз ҳам соддача. Қизимиз ўтириб қолди—шунга куямиз холос... Ўта кетган пиёнистага бўлсаям узатиб қутулишга розимизу... (ҳаддан оширвордимми дегандай, Пётрга кўз ташлади, йўқ, ҳайтовур — подшо мушукча сингари қиқирлаб кўлди.) Бироқ ҳайронман: нима учун куёвлар бизнинг уйга йўламай қўйдийкин? Қизимиз чиройли, фақат бир кўзи сўқирроқ, бир кўзи соғ ҳар қолда. Юзида ҳам пича айби

бор: қарға чўқиб кетган, лекин юзига рўмол ёпиб қўйса бўлади... (Волков кўзларини ўқрайтириб Иван Артёмичга хунук тикилди.) Оёғи ҳам маймоқ, боши ликилдоқ, бели ҳам қийшиқроқ... Бошқа ҳеч қандай айби йўқ... Муҳтарам совчилар, суйган қизимизни сизлардан аямаймиз, ола қолинглар... (Азбаройи гапхонаси очилиб кетганидан Бровкин пишиллаб қолди, кўзларини артди.) Александра,— зорланган овоз билан чақирди Иван Артёмич,— бу ёққа чиқ опоқ қизим... Алёшка, синглингни чақириб кел... Қорини оғриб ҳожатхонада ўтирган бўлса керак, эсим қурсин, айбга буюрмайсизлар... Келинни бошлаб кел...

Волков шартта туриб кетмоқчи бўлиб юлқинган эди, Меньшиков ушлаб қолди. Ҳеч кимса кулмас, фақат Пётрнинг няғи титради холос.

— Раҳмат, азиз совчилар,— деди Бровкин,— куёв бизга жуда ёқди. Биз энди унга жонқуяр ота бўлғаймиз: яхшилик қилса — бағримизга босамиз, янглишса — ўргатамиз. Қамчи билан солсам ёки сочингдан торсам — ўпкаламагин, куёвхон тўра,— сени мужиклар онласига қабул қиляпмиз...

Стол атрофида ўтирганлар бирданига қаҳқаҳлаб юборишди, биқиниларини ушлаб, қотиб-қотиб кулишди. Волков тишини тишига қўйиб чидади, уялганидан икки бети чўғдай қизариб кетди, кўзлари ёшланди... Даҳлизда сёқларини тираб олган Санькани Алёшка қўлидан тортиб меҳмонхонага олиб кирди. Қиз енглари билан ҳадеб юзини тўсар эди. Пётр ирғиб турди-да, унинг қўлларини четлатди. Юзи очилиши билан кулги таққа тўхтади,— у ниҳоятда чиройли эди: қошлари қалам, кўзлари қон-қора, киприги қалин, бурнининг учи сал-пал кўтарилган, нафис лаблари титрар, садафдек тишлари такиллар, икки бети нақш олмадек қип-қизил эди... Пётр уни лабидан, ўтдек ёнган бетидан ўпди. Иван Артёмич қизига ўшқирди.

— Санька, подшо ўзи ўпянти, чидаб тур...

Қиз бошини орқага ташлаб, Пётрнинг юзига тикилди. Юрагининг дукиллаб ургани эшитиларди. Пётр унинг кифтидан ушлади-да, стол ёнига олиб келди ва бармоғи билан Василий Волковни кўрсатиб сўради:

— Нима, сенга олиб келган куёвимиз ёмон эканми?

Санька гангиб қолди: уялиб ерга қараши керак эди, у бўлса, кўзларини лўқ қилиб куёвга тикилиб олди. Бир-

дан антикиб: «Вой, эсим қурсин»,— деб юборди. Пётр уни ушлаб қолди, яна ўла бошлади...

— Ҳой, совчи, яхши эмас, қизни қўйиб юбор,— деди князь-папа.

Санька юзини тўсиб олди. Алёшка кула-кула, уни опчиқиб кетди. Волков мўйловини чимдилар, афтидан, кўнгли жойига тушган эди. Князь-папанинг пўнғиллаган овози эшитилди:

— Падари бузрукворимиз Бахуснинг ноз-неъматларидан баҳраманд бўлмоқ учун бир-биримизни босидқидил севайлик, биродарлар... Сўраймиз — вино, таом келтирилсин...

Иван Артёмич энг керакли нарсани унутганини энди пайқади: тараддудга тушиб қолди. Хизматкорлар ҳовлида товук тутишга тушди. Алёшка гуноҳқорона илжайиб дастурхон ёза бошлади. Саньканинг маъёс товуши эшитилди: «Матрёна, калитни опкел,— меҳмонхонада, қирқ жафокаш иконаси тагида...» Пётр Волковга: «Васька, қиз учун миннатдорлик билдир»,— деди. Волков таъзим қилиб қўлидан ўпди... Иван Артёмич бир това қуймоқни ўзи олиб кирди. Пётр жиддий қилиб унга шундай деди:

— Хурсандчилик учун — раҳмат, роса кулдирдинг... Аммо Ванька, ўз ўрнигни бил, ҳаддингдан ошма...

— Подшоҳим, сенинг раъйингга қараб, қизиқчилик қилишга журъат эта олдим-да... Кошки менда юрак бўлса, аллақачонлар олдириб қўйганман...

— Бўлди, бўлди, биламиз сиз шайтонларни... Тўйни тезлатиш ҳаракатини қил, чунки куёв яқинда урушга жўнаши керак. Слободадан қиз топиб кел,—келинга сарой муомалаларини, рақс тушишни ўргатсин. Походдан қайтгач, Санькани саройга оламиз...

1695 йил феввалида дума мирзабошиси Виниус орқа ёқдаги пешайвонга чиқиб фармон эълон қилди. Фармонда: саройдаги барча дастурхончи ва хизматчилар ҳамда Москвадаги ва бошқа шаҳарлардаги дворянлар ўз лашкар ва дружиналари билан Қрим сари поход бошламоқ учун Белгород ва Севскда — боярин Борис Петрович Шереметьев ҳузурига тўплансин, дейилганди.

Шереметьев тажрибали ва эҳтиёткор лашкарбоши эди. У апрель ойигача ҳарбий хизматда чиқиққан аскарлардан бир юз йигирма минг кишилиқ қўшин тўплади ва малороссиялик казаклар билан бирлашиб, секин-аста қуйи Днепр томон қўзғалди. У ёқда қадимий Очаков қалъаси ва туркларнинг Қизкерман, Арслон-Ўрдак, Шоҳкерман номли истеҳком шаҳарчалари ҳамда Днепр денгизга қуйиладиган жойдаги оролда Соколинний замок қалъаси бор эди; денгиз йўлини тўсиш учун бу қалъадан дарё бўйлаб темир занжир тортилганди.

Тумонат аскардан иборат Москва қўшини бу ерга етгач, шаҳарчалар атрофида кундалиқ тўқнашув билан ёзни ўтказди. Пул оз, қурол кам, тўп етишмасди, арзимас майда-чуйдалар хусусида ҳам Москва билан не вақтгача хатбозлик қилишга мажбур эди. Ниҳоят, август ойида кучли ҳужумдан сўнг Қизкерман билан яна иккита шаҳарча олинди. Шу муносабат билан Шереметьев қароргоҳида катта зиёфат берилди. Ғалаба шарафига сўзланган нутқ ва кўтарилган қадахдан кейин траншеяларда тўплар гумбурлаб, турклар ва татарларга ваҳима солди. Ғалаба ҳақида Москвага хабар келгач, боярлар: «Хайрият-ей, ниҳоят Қримдан бир парчасини юлиб олдик, шунгайм шукур!..» деб эркин нафас олишди.

Ўша йили баҳорда энг яхши аскарлардан терилган йигирма минг кишилиқ қўшин — Преображенский, Се-

мёновский ва Лефорт полклари, ўқчилар, соқчи солдатлар, мирзалардан тузилган роталар — яширин равишда уруш очмасдан, Москва дарёсининг Всехсвятский кўприги ёнида кичкина кемаларга, парому қайиқларга тушиб, бир неча чақиримга чўзилган бу қарвон музика ва тўп садолари остида жўнаган ва Ока дарёси билан, ўшанақаси Волгада сузиб Царицинга етган эди.

Генерал Гордон йигирма минг кишилик отряд билан дашт орқали Черкасск томон йўл олганди.

Иккала қўшин Азов денгизи бўйидаги туркларнинг Азов қалъасига етиб олиш ҳаракатида эди. Турклар шу ердан шарққа ҳамда ғаллакор Кубань ва Терск даштларига бориладиган савдо йўлларини назорат қилишарди. Азов ёнида тўсатдан ҳужум бошлаш ҳарбий кенгашида, — Лефорт, Гордон, Артомон Головин ва Пётр томонидан ҳал қилинган эди. Қўшинда подшо бортинини ошкор қилмаслик ва туркларнинг обрўйи ошишига сабаб бўлмаслик учун Пётрни «бомбардир Пётр Алексеев» деб аташ ҳақида буйруқ бўлди... (Мабодо муваффақиятсизликка учралса — подшо шаънига доғ тушмаслиги ҳам кўзда тутилди.) Москвани кимга қолдириб кетиш тўғрисида кенгашида узоқ ўйланди. Халқ нотинч эди. Москванинг шундоққина ёнбошигинада қароқчи шайкалари изғиб юарди, хавф-хатар шу даражага етгандики, одамлар олисга боришдан қўрқар, натижада йўлларни ўт босиб кетганди; ашаддий душман Софья Новодевичье монастырида, ҳозирча жим, уни чиқмасди... Лекин қачонгача жим ўтираркин?

Фақат бир кишига бемолот ишониш мумкин эди. Фақат бир киши ҳақиқатан содиқ, дили пок, фақат бир кишидан халқ қўрқарди, бу одам — кичик қўшин машқларининг ва масхарабозлар жамоатининг қироли князь-кесарь Федор Юрьевич Ромодановский эди. Москвани ўшанга қолдиришди. Ўтган иш юзасидан боярлар масхара қилиб кулмасин деб уни «князь-кесарь аъло ҳазратлари» номи билан улуғлаш ҳақида буйруқ берилди. Боярлар юз йил муқаддам худди шундай ҳодиса юз берганини эсладилар. Иван Грозний Александровская слободасига жўнаганда ўрнига татар князи Симеон Бекбулатович исмли масхарабозга ўхшаган тасқара қўғирчоқни «бутун Россия подшоси» қилиб Москвага қўйиб кетган эди. Эсладилар ва ноилож итоат этдилар. Аммо халқ учун князь-кесарь нима-ю, иблис нима, — бари

бир гўр эди, фақат шуни аниқ билишардики, Ромодановский шафқатсиз, қон тўкишдан қайтмайди.

Бомбардир Пётр Алексеев энг олдинда сузиб бораётган Лефортнинг кўп эшакли кемасида эди. Йўлда кўп азобларни бошдан кечирдилар. Савдогарлар ва давлат пудратчилари қурган кема-ю қайиқлардан сув ўтиб чўка бошларди. Туманли кўклам тунлари дарё ёйилиб оққан жойларда адашиб, қумга ўтириб қоларди. Нижний-Новгородга етгач, юк ташийдиган таги ясси улкан қайиқларга ўтиб олишди. Пётр Ромодановскийга мактуб ёзди:

«Мин хер кёнинг!... Бизга айлаган шоҳона илтифотингиз учун биз сўнгги томчи қонимизни ҳам аямай тўкмоғимиз лозим, зероки шўл мақсадда сафарга отланганмиз... Бул ерда қўлларингиз генерал Артамон Михайлович ва генерал Франц Яковлевич барча аскарлари бирла худога шукурким, соғ-саломатдурлар... Эртага яна йўлга чиқмоқ ниятиндадурлар... Бул ерда узоқ туриб қолганлигимизнинг боиси шўлким, баъзи кемалар уч кун кейин етиб келди... Пудратчилар қурган кемалар шу қадар ёмонки, баъзилари араиғ етиб келди... Хизматкорлардин ушбу кунга қадар бирмунча одам ўлди холос... Шунинг бирла нома тамом, лутф-карамингиз ва саховатингиздин умидвормен... Қирол аъло ҳазратларининг доимий қули — Бом Бор Дир Петер».

Кемалар карвони Қозонда тўхтамасдан, тошқин сувлар ялаган оплоқ деворлар ёнидан сузиб ўтди. Баланд қирғоқлар тепасидаги Симбирск шаҳри ҳамда Самара ўртада қолди; бу шаҳарчанинғ атрофи, — кўчманчилардан сақланиш учун, кўтарма устига ўрнатилган қатор ёғоч девор билан ўраб олинганди. Саратовдан ўтилгач, офтобда жимирлаган кўкаламзор қирғоқлар кўринди, ҳаворанг дарё имиллаб оқар, жазирама дашт, печь снгарии, қайноқ нафасини юзга урарди.

Пётр, Лефорт, Алексашка ҳамда шўхлик ва ичкиликбозлик учун атайлаб походга қўшилган князь-папа, — кун бўйи кеманинғ баланд дум томонида туриб олиб трубка тутатишарди. Орқаларига қарасалар, — кети бир неча чақиримга чувалган, эшаклар зарбидан йилтираган кемалар карвони, назарларида, гўё айнан ўша

¹ Менинғ азиз қиролим. (Тарж.)

қувноқ ҳарбий машқ-ўйинлар ҳамон давом этаётгандек туюлар эди. Азов қандай қалъа? Уни қайси йўл билан олса бўлади? Буни яхши билишмас: борганда бир гап бўлар, дейишарди. Князь-папа ширакайф бўлиб олардида, пўст ташлаган кўкимтир бурун терисини тирпоғи билан кўчириб, ширинсуханлик қиларди:

— Умр шунақа экан, ўғлим... Кечагина сенга рақам ёзишни ўргатувдим... Мана энди урушга кетяпмиз... Оббо, лочин-ей...

Лефорт Волганинг бу қадар бепоёнлигидан, бунчалик гўзал ва улуғворлигидан ажабланаётган, дарёга тикилган сайин завқланарди.

— Француз қироли ҳам, Австрия императори ҳам сенинг олдингда ўтаверсин,— деди у.— Агар сенда кўпроқ пул бўлгандами, Петер... Европада янада кўпроқ инженерлар, офицерлар, ақлли одамларни ёллаб келтирардинг... Шундай ажойиб, улуғ ўлка, афсуски, кимсасиз чўл сингари ёввойи ўлка!..

Карвон Царицинда тўхтади ва ҳамма бало шу ердан бошланди. Атиги беш юз бош от бор экан холос. Эш-какда қўллари қавариб яғири чиққан солдатлар энди тўпларни ва обозларни ўзлари судрашга мажбур бўлишди. Нон, сўк, ёғ етишмасди. Оч ва чарчаган қўшин уч кунгача юриб, Дондаги Паншино шаҳарчаси томон бораверди; асосий озиқ-овқат складлари шу ерда эди. Кўп одам ҳолдан кетиб, йўлда йиқилиб қолаверди. Паншинода дам олишни мўлжаллаган эдилар, бироқ армияда таъминот бошлиғи боярин Тихон Стрешневнинг чопари олдиларидан тўсиб чиқиб хат топширди:

«Жаноби бомбардир... Ўғри-пудратчилар дастидан қийналиб, йиғламоқдин баттар аҳволга тушдик. Воронин, Ушаков ва Горезин каби ноинсофлар 15 000 челақ бўза, 45 000 челақ квас ва ўшанча ароқ, 20 000 дона тузланган осетр, яна ўшанча леш, судак ва чўртонбалық, 10 000 пуд ветчина, 5 000 пуд мой ва ёғ, 8 000 пуд туз тайёрлаб беришни зиммаларига олган эдилар. Пудратчиларга ўттиз минг сўм пул берилган. Шу пулдан ярмини ўғирлаб еганлар. Бир қадоқ ҳам туз йўқ. Балиқлар шу қадар сасиганки, омборхонага кириб бўлмайди. Бугдой эса — туриб қолган. Фақат сули билан пичан яхши, буни Иван Бровкин тайёрлаган... Бу ўғирлик албатта, саховатли бомбардиримизни хафа қилмай, аскарларни

мизнинг очликдан қийналишига сабаб бўлмай... Энди фақат парвардигор жанг-жадал сафаридан тўхтатмай сизларга оқ йўл бермай...»

Пётр билан Лефорт қўшинни йўлда қолдириб, Паншинога ўқдай учиб келишди. Дон ўртасидаги оролга жойлашган бу ўртача станицани шотилари кўтарилган аравалар ўраб олганди; шотилар шу қадар қўнги, ўт кетган ўрмондаги куюк ёғочларни эслатарди. Ҳамма ёқда шохи узун ҳўкизлар ағанаб ётар, тушовланган отлар ўтлаб юарди. Лекин бирорта одам кўринмасди: тушки овқатдан кейин соқчилар ҳам, қоровуллар ҳам, аравакашу солдатлар — ҳаммаси уйқуга кетганди. Дон атрофида икки от туёғининг тапир-тупуридан бўлак тик этган товуш эшитилмасди. Пётр ғазаб билан бақирганидан кейин четан девор ортидаги зигирпоядан сочлари ҳурпайган мужик туриб келди-да, қашлана-қашлана, уларни боярин қўнган уйга бошлаб борди... Пётр эшикни шартта очиб юборди, безовталанган бир гала пашша ғинғиллай бошлади. Жуфтланган икки скамейкада боши билан ўралиб олган Стрешнев ётарди. Пётр кўрпани сидириб ташлади-да, бояриннинг сийрак сочидан ушлади, — ғазабга минганидан гапиролмасди, — юзига тупурди, судраб ерга туширди-ю, юмшоққина биқинига этиги билан тепаверди...

Пётр энтикканидан тез-тез нафас олиб, стол ёнига ўтирди, дераза қопқоқларини очтирди. Кўзлари ўқрайган, офтобдан қорайган озғин юзида ғазаб доғлари пайдо бўлиб, захар томарди.

— Ахборот бер!.. Тур! — бақирди Стрешневга. — Ўтир. Пудратчиларни осдингми? Йўқ? Нега?

— Подшоҳим... (Пётр ер тепиниб қўйди.) Жаноби бомбандир... (Тихон Стрешнев инқиллашга истеода қилар, таъзим қилишга қўрқарди.) Олдин пудратчилар рўйхатдаги нарсаларни топшириб бўлсин, ўликдан бир нарса ундириш қийин...

— Ундай эмас... Аҳмоқ!.. Хўш, нима учун Иван Бровкин ўғирлик қилмайди? Менинг одамларим нега халолу сизларники эса — ҳаммаси ўғри?... Пудрат ишлари тамоман Бровкинга топширилсин... Ушаковни, Воронинни кишанлаб Москвага жўнатилсин, Ромодановскийнинг қўлига топширилсин...

— Яхши бўлади, гут, — деди Лефорт.

— Яна нима гап? Кемалар тайёirmi?

— Жаноби бонбандир, ҳаммаси тайёр... Боя сўнгги кемалар Воронеждан етиб келди.

— Кетдик, дарё бўйига...

Стрешнев хонаки сахтиён кавушини оёққа илди-да, фақат кўйлак устидан белбоғ боғлаб, ёғоч оёқда юрган-дек ҳақкалак отиб кетаётган подшо кетидан ноилож йўргалаб бораверди.

Дон дарёси бурилган жойда, ойнадек тиниқ сув сатҳида бир неча қатор саф тортиб сон-саноксиз хилма-хил кемаю қайиқлар турар эди: икки ёнига қамиш посонгги боғланган казакча қайиқлар; мол ортиладиган таги ясси қайиқлар, эшаклари фақат олд томонда, дум томонида хужраси бор, тумшуғи узун, тўғри елканли галералар¹... Ҳаммаси яқиндагина верфдан чиққан.— Оқим уларни оҳиста чайқалтирарди. Кўплари ярмигача сувга ботган. Байроқлари шалпайиб қолган. Яқиндагина бўёқдан чиққан тахталари жазирама офтобда дарз кетиб ёрилмоқда, смола сурилган бортлари йилтирамоқда эди.

Лефорт қўнжи баланд сариқ этик кийган оёқларини кериб, дурбин билан дарёга қарарди:

— Зер гут... Кемалар бемалол етади...

— Гут,— такрорлади Пётр энтикиб. Қирлаб кетган қўллари қалтирарди. Лефорт ҳар доимгидай, бу гал ҳам унинг кўнглидагини топиб:

— Уруш шу ердан бошланади,— деди.

— Тихон Никитьевич, мендан аразлама,— деди Пётр, ўпкаси тўлиб хўрсинган Стрешневга ва соқолини силаб қўйди.— Қўшин келиши билан тўғри кемаларга туширилсин. Имилламасин... Азовни тўсатдан босиб оламиз...

Олтинчи куни тонготар маҳалида, тамаки тутунига тўлган Стрешнев тушган уйда князь-кесарга мактуб ёздилар:

«Мин хер кениг. Ул ким Прешпург архиепископи ҳамда бутун Яуза ва бутун Кукуйнинг патриархи ҳамда сенинг падари бузрукворинг Аникита жаноби олийлари, инчунин, сенинг қўлларингдин генерал Артомон Михайлович ва генерал Франц Яковлевич барча ҳамроҳлари бир-ла соғ-саломатдурлар ва бутун ҳаммамиз эсон-омон Паншинодин жўнамоқдамиз... Марс-мачтада туну кун меҳнат қилмоқдамиз. Сенинг соғлигинг учун ароқ, ай-

¹ Кўп елканли ҳарбий кема. (Тарж.)

ниқса пиво ичмоқдамиз...» Мактуб охирида ноаниқ имзолар: «Франтишка Лефорт... Олехсашка Меньшиков... Фетка Троекуров... Петрушка Алексеев... Артамошка Головин... Вареной Мадамкин...»

Бир ҳафтагача Дон ўртасидаги оролларга жойлашган казак шаҳарчалари ёнидан сузиб боравердилар: Голубой, Зимовейский, Цимлянский, Раздори, Манич станицалари ортда қолди.. Тик тушган баланд қирғоқда Черкасск шаҳрининг томлари, четанлари ва эмандан қурилган ёғоч деворлари кўринди. Шу ерда лангар ташлаб, кейин қолган қайиқларни уч кунгача кутдилар. Улар етиб келгач, Азов томон кўзгалдилар.

Қоп-қоронғи майин тун,— ёмғир ва кўкат ҳиди келади, чигирткалар чириллайди. Тунги қушлар ғалати қичқиради. Лефортнинг олдинда кетаётган галерасида ҳамма бедор: тамаки чекиш, ҳазил қилиш йўқ, фақат эшаклар оҳиста шалоплайди.

Пётр умрида биринчи марта хавф-хатар ҳидини сезиб, аъзойи бадани жимирилашиб кетди. Қирғоқ яқинида зулмат сузади, алланималарнинг ғира-шира қораси кўринади. Қоронғиликка тикилиб қулоқ солади, баргларнинг шитирлаганини эшитади. Уша ёқдан, қоронғилик ичидан татар камони бирданига визиллатиб ўқ узса борми!.. Оёқ панжалари тиришганини сезади. Йироқларда, жануб томонда қора булутлар орасида ялт этиб чақмоқ чақади. Гумбурлаган садоси етиб келмайди.

— Эрталаб генерал Гордоннинг тўп овозларини эшитамиз,— деди Лефорт.

Эрталабга яқин ҳаво очилиб кетди. Дорғачи-казак галерани бурди,— барча кемаю қайиқлар унинг кетидан Қўйсаға дарёсига бурилди. Дон ўнг томонда қолди. Қуёш кўтарилди, кун қизиди, қирғоқлар чекинганга, дарёда сув кўпайганга ўхшаб кўринди, личанзорлар устида уймалашган туман эриб кетди. Олдинда, қумтепалар орқасида кумушдай йилтиллаб яна Дон суви кўринди. Ёнбағирларда чодирлар, аравалар, отлар кўринар, байроқлар ҳилпирарди. Бу — Азов қалъасидан ўн беш чақирим бериоқдаги Митишев пристани бўлиб, Гордоннинг асосий лагери шу ерда эди.

Пётр галера тумшуғидаги тўпдан ўзи ўт очди,— ўқ копток сингари сув бетида сакраб-сакраб йироққа кетди. Бутун карвон бўйлаб милтиқлардан ва тўплардан олатасир ўқ узилди. Пётр хириллаган йўғон овоз билан

бақирар: «Эшкакни бос, бос эшкакни»,— деб қисталанг қиларди. Эшкаклар ёй каби эгилиб кетар, солдатлар энгашиб эшкакка зўр беришарди.

Митишев пристанида қўшин кемалардан тушди. Чарчаган солдатлар ўша заҳотиёқ қум устида юмалаб ухлаб қолишар, унтер-офицерлар уларни калтак билан савалаб турғизишарди. Бир оз юрилгач, оппоқ чодирлар кўринди, гулханлар тутуни дарёгача етиб келди. Пётр Лефорт ва Головин казак юзларидан учтасини олиб, от чоптириб, тепадан ошганларича Азовга бориладиган йўлнинг қоқ ярмида жойлашган Гордоннинг истеҳком-лагери томон кетдилар. Тепа устига қурилган ола-була чодир йироқдан кўринди: бу Гордоннинг чодир.

Йўл бўйларида камон ўқи тегиб ўлган отлар, синган аравалар ётарди. Белигача яланғоч, энсаси қонга беланган бир татар шувоққа муккаси билан тушганича қолган. Пётр минган аргумоқ ҳуркиб, кўзини ғилайлатиб нишқирди. Казаклар ҳикоя қилишарди:

— Араваларимиз Митишидан чиқди дегунча, татарлар ўққа тутишади. Бу ерлар жудаям хатарли... Ҳуванана,— қамчи билан кўрсатишарди,— дўнлар ортида биқиниб ётишипти... Ушалар... Ҳушёр бўл, ҳозир ўқ узишади...

Суворийлар тепаликка от чоптириб кетдилар. Гордон чодир олдида: бошида — пат қадалган дубулға, эгнисида — пўлат совут, дурбинни биқинига тираб олган. Ажин босган юзи жиддий, қовоғи солиқ. Сурнайлар чалинди, тўплар отилди. Тепа устидан қаралса, ботаётган қуёш шуъласида ёришган кўрфаз, Азов қалъасининг бўзарган сарғиш деворлари, ингичка миноралари кафтдай кўринарди; слобода ўрнида ҳозир култепа,— руслар поход бошлаган кунни турклар ўт қўйиб юборган; қалъа рўпарасидаги қўнғир тепалар бўйлаб кетган илон изи окоплар, тўплар учун қилинган беш бурчакли истеҳкомчалар... Йироқда, кўрфазнинг нариги бурчида кўп замбаракли баланд-баланд кемалар кўринар, шамол йўқлигидан ҳаммасининг елканлари шалпайиб қолган. Гордон ўша кемаларни кўрсатиб изоҳ берди:

— Ўтган ҳафта турклар Кафадан денгиз орқали бир ярим минг яничар олиб келди. Бугун бу кемалар яна аскар билан етиб келди... Кеча бир тилчини тутиб келдик,— гапи ростми, ёлғонми,— қалъада олти минг аскар, даштда татар суворийлари бормиш. Уларда ҳеч

қандай етишмовчилик йўқ — денгиз ўшаларники... Қалъани қамал қилиб оч қолдириш йўли билан олиб бўлсан...

— Тўсатдан ҳужум билан оламиз,— деди Лефорт қўлқопини силкитиб.

Головин ишонч билан тасдиқлади:

— Бир наъра биланоқ оламиз... Шунгайм бош қотиришми...

Пётр маҳлиё бўлиб Азов денгизи узра ёйилган туман пардасини, қалъа деворларини, миноралар учидаги яримойларнинг учқунланишини, кемаларни, завол пайтида ранг-баранг турланиб яллиғланган уфқни томоша қиларди. Назарида,— болалик чоғида кўрган суратларига жон битгандек туюлар, тушларига кирган номаълум ўлка — ҳозир кўз олдида тургандек эди!

Хўш, Пётр Иванович, сен нима дейсан? Нега индамай қолдинг? Азовни оламузми?

— Олиш керак,— деди Гордон ажинларини оғзи атрофига зарда билан тўплаб.

Чодирдан харита олиб чиқиб, барабан устига ёйишди. Генераллар харита устига энгашди. Пётр ҳар бир қўшин қаерда туриши кераклигини бармоғи билан чизиб кўрсатди: Гордон ўртада — қалъадан беш юз қадамча берироқда, Лефорт — чап қанотда, Головин — ўнг қанотда.

— Мана бу ерда — қалъабузар тўплар, мортиралар,— бу ерда... Мана бу ёқдан — ер остидан мурчин қовлаб йўл очамиз... Шундай қиламизми, Пётр Иванович?

— Шундай қилиш ҳам мумкин, нега мумкин бўлмасин,— жавоб берди Гордон.— Бироқ орқа томонимизда татарларнинг отлиқ аскарин қолади.

— Янчиб ташлаш керак... Уларга казакларни қаршин соламиз...

— Ҳа, янчиб ташлаш ҳам мумкин... Менимча, Митини пристанидан озик-овқат етказиб келиш қийин бўлади, ҳар бир обоз учун аллақанча аскар юбориш,— бу оғир масала.

— Менга қаранг, генераллар, озик-овқатни қайиқларда опкелтирсак қайтага яхши эмасми?

Генераллар яна харита устига энгашдилар, парикларни осилиб кетди.

— Қайиқларда ташиш ундан ҳам қийин,— деди

Гордон.— Дон занжирлар билан тўсиб қўйилган, дегизга қуйиладиган жойда баланд-баланд иккита қоровулхона бор, унга жуда катта тўплар ўрнатилган...

— Қоровулхоналар олинсин! Жаноби генераллар, нима дейсизлар?

— Иккита қоровулхонаям гапми,— деб кулди-да, Головин авсарнамо кўзларини қисиб, ғарб томонда тепалар ортидан кўринган қоровулхона минорасининг гир-айланган кунгирасимон учига қаради. Гордон ўйланиб туриб:

— Нега мумкин бўлмасин, қоровулхонани олиш мумкин,— деди.

— Панойи худо, Пётр Иванович,— Пётр Гордоннинг юзидан чўзиб ўпди.— Эртага бу ердан қўзғалиб қалъа тагига яқин бор. Биз ҳам бутун қўшин билан тезда етиб борамиз. Бир-икки кун бомба ёғдирамизу,— хужумга ўтамиз...

Туркларнинг кемаларидан элас-элас сурнай овози эшитилди: ҳарбий таомилга биноан кун тугаганини қутлашмоқда. Кечки соя кўрфаз устига ёйилди. Минора чўққилари хийлагача чўғдай қизариб турди, сўнгра улар ҳам сўнди. Ҳавода чигирткаларнинг чириллагани эшитиларди холос. Пётр чодирга кирди, бу ерда ноз-неъматлар билан безатилган стол устида иккита шам ёниб турарди. Барабанлар устига ўтиришди. Лаганда қўй гўшти келтирилди. Пётр икки қўлини баравар лаганга урди. Лефорт бемалол хурсандчилик қилиш учун совутини ечиб ташлади-да, қалайи қадаҳларга венгер виносидан қуйди. Қип-қизариб кетган Головин: «Биринчи қадаҳ бомбардирнинг соғлиғи учун!»— деб қадаҳ кўтарганда — чодирдан то пастгача, қоронғилик орасида сийрак саф тортган солдатларгача: «Яшасин! Соғ бўлсин!..»— деган садолар ҳамма ёқни босиб кетди. Тўплар овозидан шамлар липиллай бошлади. «Яхши!»— деб бақирди Пётр. Лефорт қадаҳларни тўлдираркан, роҳатланиб кулар эди:

— Бу энг яхши ҳаёт, Петер...

— Лагерингда маркитант-қизлар борми, жаноби генерал?— сўради Головин, у ҳам совутини ечишга тушиб. Лефорт билан Пётр хохолаб кулишди:

— Бунақа ишга Вареной Мадамкин чаққон, қойил қилади...

— Варенойга отлиқ одам юборилсин...

Эртасига эрталаб Гордон, мадад учун қўшилган икки ўқчи полки билан Азов томон қўзғалди. Олдинги казак юзлари от қўйиб, қалъа рўпарасидаги қўнғир тепага чиқдилар ва дарҳол ҳужум тайёргарлигини кўра бошладилар. Бир неча казак от чоптириб тепадан тушди-да, саф тортиб келаётган тўрт колонна пиёда аскарларга: «Татарлар!.. Ҳушёр бўл! Тўпларни олиб чиқ!»— деб бақира бошлади. Тепадан чапроқда татар суворийлари яримой шаклида ёйилиб келмоқда эди. Ун мингга яқин отлиқ тобора тезлаб, қуюндай, ёпирилиб яқинлашмоқда, чанг тобора қуюқлашиб осмонга кўтарилмоқда, ёй ўқлари визиллаб учмоқда эди. Казак юзлари аралаш-қуралаш бўлиб кетди. Айрим суворийлар от устига энгашиб қоча бошлади. Полковниклар, туғларни силкитинглар, деб шунча бақиршиса ҳам кор қилмади,— казаклар қилич суғирмасдан, кўчки сингари, дув этиб, ёппасига тепадан пастга урди. Лекин татарлар энди ўнг томондан тўсиб келмоқда эди; жуни ҳурпайган чайир отлари ер бағирлаб учар, эгри қиличлари бошлари устида айланарди. Қийқириқ, виз-виз. Чанг-тўзон. Казаклардан бир қисми орқага бурилиб, қиличбозликка ташланди. Ҳаммаси аралашиб, минди-минди бўлиб кетди. Пиёда аскарлар югуриб келиб, узун тўрт бурчак шаклида саф тортишар, ўқчилар тўпларни арқон билан судраб чиқшарди. Татарлар ярим ойининг икки қаноти тобора жуфтлашмоқда эди. Пала-партиш отилган ўқ овозлари эшитилди. Тепани бошдан-оёқ паға-паға тутун босди. Эгасиз от шаталоқ отиб қочиб ўтди. Бир татар чирпирак бўлиб думалаб кетди. Тўп ўқлари визиллаб учар, заллалар янграрди. Ким ким билан уришаётганини ҳеч ким ажратолмасди. Бехосдан қандайдир бир ҳодиса юз берди-ю, тўсатдан аҳвол енгиллашди-қолди. Тутун тарқалди: на татарлар кўринарди, на турклар. Бўзарган ерда туролмай уринаётган отлар, жон талвасасида типирчिलाётган анча-мунча одамлар, қимирламай чўзилиб ётган бир талай ўликлар кўринарди холос. Олдинда эса, қора арғумоқ минган генерал Гордон тепа устида турар, темир совути қуёшда ярқирарди. Дурбинини биқинига тираб олган. Оппоқ сочили, коптокчадай калласи совут ёқасидан қаққайиб чиқиб қолган,— дубулғасини жангда уриб туширишганди. Гордон оҳиста қилич силтади-да, тепадан секин туша бошлади, қалъа ёнига яқинлашгач, аскарларга қараб бақирди:

— Олға, доим олға, дадилроқ бўл!..

Гордоннинг отряди қалъа яқинида окоплар қазиб, атрофини темир қозиқлар билан ўраб мустаҳкам ўрнашиб олмоқда эди. Турклар қалъа деворларига ўрнатилган тўплардан ўт очиб, лагердагиларнинг ўтакасини ёришарди. Бомба ерга тушиб вашиллаб айлана бошлаши биланоқ, — полковниклар, офицерлар, турли сарой мулозимлари мукка тушиб ётиб олишар, бошларини енглари билан тўсишарди... Бу бомбалар, — кўзага нўхат солиб ясалган ўйинчоқ эмасди, — шундай гумбурлаб портлардики, тупроқ тўзиб осмонга шопирилар, раиғида қони қолмаган солдатлар чўқинишдан бўлак ҳамма нарсани унутиб қўйишарди... Фақат Гордон қовоғи солинган ҳолда, пинагини бузмасдан лагерда айланиб юрар, тўп ўқларининг хатарли овози келган томонга лоақал бурилиб ҳам қарамасдан солдатларга бақирарди:

— Туркларнинг коптоғига таъзим қилма! Қимки ерга ётиб олса, каттик жазолайман... Кўрқок бўлиш яқши эмас... Шанде, шанде, уят!.. Тагин рус зольдати эмиш...

Гордоннинг огоҳлантиргани тўғри чиқди: озиқ-овқат ва айниқса ичадиган сув етишмай, аҳвол оғирлашди. Митиши пристанидан судралиб келаётган обозларга татарлар йўлда тўсатдан ҳужум қилиб қақшатғич зарба билан ҳаммасини тор-мор қилмоқда эди. Учқур от минган татарларини енгининг иложи йўқ, чунки улар жангга киришмай, руслар устига ўк ёғдиришарди-ю, даштга қочиб қутулишарди. Ниҳоят лагерь тугади: одамлар чуқур окопларга тушиб тўп ўқидан яширинишарди. Лефорт билан Головиннинг қўшинлари эса, уч кундан кейингина байроқларини ҳилпиратиб, музыка-ю, барабан чалиб, ўз позицияларига етиб келдилар.

Пётр бомбардирлар ротаси олдида кеккайиб қадам ташлар эди. Шу ротада оддий солдат сифатида Меньшиков, Алёшка Бровкин, Волков, яқинда хизматга олинган голландиялик моҳир тўпчи Яков Янсен ҳам бор эди. Пётрдан олдинроқда айиқ бурун, лаблари қалин барзанги, мис лаганларни бир-бирига уриб, оёқларини ўйнатиб, келмоқда: бу — литаврачи, майхўрликда подшоининг доимий улфати, лақаби Вареной Мадамкин, учига чиққан ахлоқсиз ва пияниста иккита бўлса, биттаси шу эди.

Пётр бомбардирлар қисми билан бирга Гордоннинг лагерига кирди. (Лефортнинг аскарлари чап қанотда,

Головинники ўнг қанотда энди шошиб-пишиб окоп қазишга киришган эди.) Қалъа деворидан беш юз қадамча бериоққа тўплар учун истеҳкомлар тайёрланган, атрофи четанлар билан, тўпроқ тўлдирилган қоплар билан ўраб олинган эди. У ёқда, қалъа деворининг кунгиралари орасида турк мерганларининг фаслари ва ўткир кўзлари кўринарди. Пётр Алексашканинг кифтига тиралиб шохлар устига ирғиб чиқди. Гордон уни дарҳол ушлаб тортди:

— Ахтунг! Эҳтиёт бўл!

Шу он кунгиралар орасида узун тигли милтиқ оғзидан лоп этиб тутун кўринди ва ўша заҳотиёқ Пётрнинг қўлидаги дурбин учиб кетди. Пётр сакраб оқонга тушди-ю, дарҳол энгашиб олди. Ҳамроҳлар югуришиб унинг тепасига келдилар. У бўлса тишининг оқини кўрсатиб тиржайди:

— Хаҳ шайтон! Итлар!— деди зўрватдан.— Пилтани бер..

Бомбардирлар мисдан қўйилган, оғзи осмонга қараган кичкина мортирани судрашиб келдилар. Пётр кўз қорачиғини одамлар узра югуртириб, бир халта милтиқ дорини усталик билан мортирага солди, йиғирма қадоқлик ўқни салмоқлаб кўрди-да, плитани тўғрилаб, ўқни ҳам жойлади. Чўкка тушиб мўлжалга олди:

— Тангридан кушойиш, биринчи ўқ... Қоч!

Мортира тутун аралаш олов пуркади. Юм-юмалоқ бомба ёй шаклида учиб бориб қалъа девори ёнига тушди. Турклар кунгиралар орасидан бошларини чиқариб уят сўзлар билан масҳара қилишди. Пётр чўғдай қизариб кетди. Унга бошқа мортирани судраб келдилар..

Яқинда ёш болалар сингари енгилтаклик билан мақтаниб: бир наъра тортамизу қалъани оламыз,— деганлари энди Азов деворлари ёнида эсларига тушиб қаттиқ уялмоқда эдилар. Истеҳкомлар қуриб, тўплар ўрнатиб, қалъани қуршаб олган армия икки ҳафтадан бери қалъага бомба ёғдирар эди. Шаҳарда ёнгинлар бошланди. Пойлоқчи турадиган миноралардан бири қулаб тушди. (Бу воқеа туфайли Пётрнинг ертўласида зўр хурсандчилик бўлди.) Аммо туркларга мадад бериш учун денгиз орқали йиғирма кемада аскар келди. Ёнгинлар ўчирилди. Кечалари яничарлар эгри пичоқлари билан илон сингари ўрмалаб русларнинг окоплари ёнига келишар ва соқчиларни бўғизлаб кетишарди. Қалъа девори

эса, ҳамон безрайиб, ўша мустаҳкамлигича миқ этмай турарди. Ҳаммадан ёмони озиқ-овқат ётказиб келиш эди. Кенгашда генераллар талабгорларни ишга солишга қарор қилишди, олинган ҳар бир қоровулхона учун ўн сўмдан мукофот тайинлашди. Дон казакларидан икки юзтача азамат талабгор бўлиб чиқди, уларга мадад учун бир полк солдат қўшиб берилди. Кечаси казаклар чап қирғоқдаги қоровулхона ёнига писиб боришди-да, дарвозасини портлатиш учун уриниб кўришди, бироқ ҳеч иложи бўлмагач, лом билан деворини бузиб, бостириб киришди. У ерда ўттизтача турк бор экан. Тўрт кишини қиличдан ўтказишди, қолганларини — қўлларини қайириб боғлаб қўйишди. Ўн бешта тўпни қўлга тушириб, Доннинг у томонидаги иккинчи қоровулхонага шу тўплардан шундай ўт очишдики, турклар уни ташлаб қочишга мажбур бўлди. Бу зўр ғалаба эди: Дон тозаланди. Лагерларда шунга атаб ибодат ўтадилар, тантанали зиёфатга Митишидан князь-папа етиб келди.

Бироқ тўсатдан зўр фалокат юз берди. Ўша кунлари иссиқ авжига чиққан эди. Тушга яқин одамлар латтадай судралиб соя жой қидиришиб қолди. Ҳамма бўшашган: жанг қилгиси келмас, жанговарлик ғазабни ҳам сўнган эди. Қотелокларда қоқ балиқ солинган карам шўрва улашиллар, киши бошига бир қадаҳдан ароқ бериларди. Хурпайган офтобнинг ҳароратига чидаб бўлмасди, чигирткалар тинмай чириллашар, пашшалар ёпишавериб безор қилар, ҳамма ёқдан нажас ҳиди келарди, ҳаво яллиғланиб жимирлаганидан Азов қалъасининг девору миноралари гўё лопиллаб турганга ўхшарди. Қадимги одатга биноан, тушки овқатдан сўнг лагерда ҳамма ётиб дам олар, — рус армияси генералдан тортиб то ошпазигача ёппасига уйқуга кетар, хуррак отарди. Соқчилар ҳам қалқиб-қалқиб мудрашарди.

Шундай уйқу соатларидан бирнда голландиялик тўпчи Яков Янсен ғойиб бўлди. Соат бирдан ошгач, ертўладан чиқиб, ёругдан кўзларини қисиб эснаб турган Пётр буни ҳаммадан олдин пайқади. Боягина улар масжид минорасини уч бомба билан қулатмоқчи эдилар. Янсен, мен қулатаман, деб гаров ўйнаганди...

— Иблис олиб кетдимни уни, — деб тўнғиллади Пётр.

Бутун лагерни қидириб чиқишди. Йўқ. Бир солдат — қоп, тугун кўтарган қизил камзулли одамни кўрганини, зингиллаганича қалъага қараб кетганини айтди. Пётр

жаҳл устида солдатнинг тумшугига болди. Лекин ертўлада унинг буюмлари йўқлиги аниқланди. Туркларга қочиб ўтипти-да? Эрталабки ибодат маҳалида дуоибад ўқилиб унга ланъат эълон қилинсин, деган буйруқ чиқди. Гордон бу хоинликдан ташвишга тушиб, дарҳол ҳарбий кенгаш чақиришни талаб этди; мажлисда Головин билан Лефортнинг лагерларида беғамлик ҳукм сурганини, мудофаа ишлари сусткашлик билан бажарилаётганини айтди, мабодо турклар қўққисдан хуруж қилиб қолса, оқибати ёмон бўлади,— деди.

— Уруш ўйин эмас, жаноб генераллар... Биз одамлар ҳаёти учун жавобгармиз. Бизда эса, гўё сайри томошага чиққандай бемалол юришипти...

Лефортнинг лаблари ғазабдан оқариб кетди. Головин аразлаб, Гордонга бақадай тикилди-қолди. Бироқ Гордон мудофаа иншоотларини зудлик билан тартибга келтиришни талаб этиб, қаттиқ туриб олди.

— Урушда аввало душмандан қўрқиш керак, жаноби генераллар...

— Душмандан қўрқайликми, биз-а?

— Биз уларни пашшадай қириб ташлаймиз...

— Йўқ, жаноби генераллар, Азов — пашша эмас...

Генераллар Гордонни,— қўрқоқ, кўппак,— деб ҳақорат эта бошладилар. Агар Пётр бўлмаганда, бошидан паригини юлиб олишарди. Худди ўша куни, тушқи овқатдан сўнг бутун қўшин айни уйқуга кетган бир пайтда, турклар қалъа дарвозасини очишди, шов-шувсиз пишиб келиб, лагерлар туташган жойдаги ҳали битмаган траншеяларни босишди.

Ўқчиларнинг ярми уйқусидаёқ бўғизланди. Қолганлари қурол-яроғини ташлаб, чала-чулпа ихоталанган ўн олти тўпли батареяли истеҳкомига қараб қоча бошлади. Тўплардан ўг очишга улгуролмадилар: турклар қоч-қочга тушган ўқчилар кетидан қувалаб етишар, эгри қиличлар билан ҳамла қилиб истеҳкомга чиқишар, бир бурчакка тикилиб олган тўпчилар устига қийқириб ташланишар, Гордоннинг ўғли—полковник Яков эса, банник¹ билан ўзини ҳимоя қилмоқчи бўларди.

Лагерларда тўс-тўполон, қий-чув, отишма бошланди. Пётр муштрларини қаттиқ қисиб ертўла томида турар,

¹ Тўп тигини тозалаш учун узун таёққа ўрнатилган чўтка.
(Тарж.)

ҳаяжонини босолмай, ўпкаси тўлиб ҳиқиллар эди... Бақирди, команда беришдан наф йўқ... Уйқусираган одамлар, жинни бўлгандай, у ёқдан-бу ёққа югуришарди, холос. Пётр бирдан Гордонни кўриб қолди: чол лагерь четидаги кўтарма-девордан ошди-да, тўппончасини ҳавода ўйнатиб, лўкиллаб чопганича, ўғлини қутқариш учун тўғри тўпхонага қараб кетди. Унинг кетидан — яшил, қизил, кўк камзулли бир гала одам бетартиб ҳолда югурди. Лефортнинг лагери кўтармаси устида ҳадеб, байроқни лопиллатишарди, у ердан ҳам одамлар чиқиб, мадад бермоқ учун ёпирилиб югуришди. Далани солдат босиб кетди. Қўлдан кетган тўпхона-истеҳкомни тутун қоплади, — турклар чекинаётиб ўзларини ҳимоя қилиш учун ўт очишарди: тўпларни қияликдан ғилдиратиб, қалъага олиб қочмоқда эдилар. Қолганлари эса, истеҳком кўтармаларидан юмалаб тушар-тушмас, дарҳол қилич яланғочлаб, ўқ узиб қалъа томон чекинишар, — қизил чалворлари аниқ кўринарди. Дала бўйлаб ёйилиб кетган руслар ниҳоят, тўпланиб, қинғир-қийшиқ саф тортишди-да, шитоб билан турклар кетидан қалъа томон интилишди. Пётр турган ертўла тоmidан қаралса, — булар ҳаммаси ўйинга ўхшарди... Бизникилар енгди!.. Олдин турклар, кетма-кет руслар — қалъа девори ёнидаги хандаққа тушиб, ҳаммаси минди-минди бўлиб кетди.

— Отни келтир! — деб бақирди Пётр. — Штурм! Тру-бачилар!

У пошналари билан ер тепинар, бироқ ҳеч ким унга қулоқ солмасди. Кўзлари шишадай қотиб қолган Александр Меньшиков от чоптириб ёнидан ўтиб кетди. Отга қамчи босиб, бир зумда хандақдан сакраб ўтди... «Урра!» — деб бўкирган оғзи, ўрадай очилди... Барабанлар тарақлади. Тўсатдан қандайдир яна бир ҳодиса рўй берди. Турклар қалъа девори тагига чопиб бордилар. Дарвоза очилди. Ичкаридан биргала яничар ёпирилиб чиқди, оқ от минган, қип-қизил либос кийган, каттакон саллали одам пайдо бўлди-да, қўлларини ёйиб фотиҳа берди... Визиллаган тигборон орасидан шу қадар қаттиқ қийқириқ эшитилдики, Пётр сесканиб тушди... Руслар чекиниб қочмоқда, отлик ва пиёда турклар қувиб келмоқда эди... Бири кетидан иккинчиси қулай бошлади. Қулайверди, қулайверди... Пётр бошини чангаллаб ол-

¹ Уртадаги ва олдинги мачта.

ди... Яна Алексашкага кўзи тушди: Меньшиков ўша қизил либосли, оқ отли одам ёнига от қўйиб борди,— иккови солишиб кетди... Паға-паға кўтарилган порох тутуни... Портлаган бомбалар... Осмонга сапчиган асов отлар... Ҳар ёқдан чопиб келиб қўшилаётган одамлар,— қўрқувдан қийшайиб хунуги чиққан башаралар... Уюлган тупроқдан думалаб окопга туша бошладилар... Дабдала бўлди... дабдала...

Бу жангда беш юз киши, бир полковник, ўн офицер ва барча тўплардан ажралдилар. Неча кунгача Пётр қалъа томонга қарамай қўйди; у ёқда турклар тишларини кўрсатиб кулишар эди. Алексашка қонга бўялган қиличини кўрсатиб нуқул мақтанарди,— Алексашка чиндан ҳам қаҳрамон эди... Лагерларда ҳаммани ғам босиб, дами ичига тушиб кетди... Мана сенга уйқу! Лефорт билан Головин қораларини кўрсатишмас,— энди уларнинг лагерларида окоп қазийётган белкуракларни-ю, белкурак билан тилаётган тупроқни кўриш мумкин эди...

Бу фалокат Пётрга ёмон таъсир этди. Қовоғи солиқ, камгап, гўё шу икки-уч кун улғайиб қолгандек эди. Азовни олиши шарт! Бу фикр миясида ўрнашиб қолган эди. Шухрат қозонадими, бадном бўладими,— ҳатто бутун Россияни оёққа турғизиб, туролмаса — эмаклатиб бўлса ҳам — Азовни олмай қўймайди! Кечқурунлари подшо ертўла олдида, чарақлаган юлдузлар остида тамаки чекиб ўтирарди, уруш ҳақида, бахт-саодат ҳақида, ўтмишдаги машҳур лашкарбошилар ҳақида Гордонга савол берарди.

— Қайси лашкарбоши бўтқа-ю белкурак билан жанг қилса, чўрт кесар ўжар ва эҳтиёткор бўлса, ўша бахтиёр,— деди Гордон.— Агар зольдат лашкарбошига ишонса ва қорни тўқ бўлса, у паҳлавондай жанг қилади...

Фақат вақтичилик учун қалъага тўп отишни Пётр энди йиғиштирди. Кун бўйи тупроқ ишларида — қалъага ер тагидан мурчин қазиб йўл очилаётган жойда бўларди. Камзулу паригини ечиб ташлаб, ер қазир, чеган тўқир, шу ерда солдатлар билан овқатланарди.

Азов, дарё томондан қаралса, ярим-тоғ устида жойлашган эди. Гордон қалъанинг рўпарасидаги оролга истеҳком қуриб, тўплар ўрнатишни таклиф этди. Бундай хатарли вазифани бажаришга Яков Долгорукий талабгор бўлди. Яков ниҳоятда золим ва ўжар эди, калласи кетишидан ҳам қўрқмас, фақат бир нарсани кўзларди:

урушда шуҳрат қозониш,,. Тунда икки полк аскар билан оролни босиб, мустаҳкам ўрнашиб олди. Эрталаб турклар қандай хавф туғилганини тушунди, русларни оролдан суриб чиқариш учун уларнинг кучли отряди татар суворийлари билан бирга Дондан ўнг қирғоққа ўта бошлади. Гордон иккала генералга одам юбориб, Долгорукийни қутқариш учун тезроқ ёрдамга боришни илтимос қилди ва уларни кутиб ўтирмасдан, ўзи тўп ва суворийлари билан олдинроқ жўнаб етиб келди-да, оролдан пастроқда, тўсиқлар ортида шайланиб турди.

Турклар қўрқиб, тўхтадилар. Шу тарзда тўхтаб туравердилар: Гордон чап қирғоқда, ваҳимага тушган Долгорукий — оролда, турклар — ўнг қирғоқда... Лефорт билан Головин олдин шошилмадилар, кейин эса, лагердан чиқмасликка қарор бердилар: Гордон икковини ҳам кўз очирмай безор қилган эди... «Бизга нима, бир ўзи эплайверсин»,— деб қўя қолишди.

Пётр истехком тепасидан қараб аскарлар ҳаракатини кузатар, бироқ у ҳам бошқалар каби, нима бўлаётганини тушунмасди. Аралашмай деса — қўрқарди... Бирдан татар суворийлари сувга тушиб суза бошлади, яничарлар отлар думини ушлаб олишди. Татарлар даштга кетди. Турклар қалъага кирди. Гордон байроқларини ҳилпиратиб музика билан қайтди. Шундай қилиб, биронта ўқ узмасдан бу жангни ютиб келди.

Оролдан кафтдай кўринган Азовга бомбалар ёғилди, уйлар қулаб, ёнғин бошланди. Аҳоли жон сақламоқ учун деворлаар тагига қочар,— ҳаммаси бемалол кўринарди. Руслар лагерида хурсандчилик бошланди. Яна штурм ҳақида гап очиб қолишди. Аммо бу гал Гордон номаъқул ҳаракатдан тўхтатди, бунинг ўрнига: қалъа комендантлари Муртазо-пошшони таслим бўлишга унатиш учун яхши шартлар билан авраб кўришни маслаҳат бериб, гапини ўтказди. Кучли бомбардимондан кейин, бутун Азов тутун ичида қолгач, икки казакни нома билан подшо ҳузурига жўнатишди. Бу ёғи нима бўларкин деб қараб туришди: икки казак қалъа тагига бориб шапкаларини ва номани силкитди, дарвоза очилди, ичкарига киришди. Бирпасдан сўнг турклар уларни шармандаларча туртиб-итариб дарвозадан ҳайдаб чиқаришди. Подшонинг элчиларини-я! Казаклар номани олиб келишди. Унда Яков Янсенининг қўли билан русча ёмон сўзлар ёзилган эди.

Головиннинг чодирда Гордон куйиб-пишиб, ҳарбий фанга биноан олдин ер тагидаги йўл билан деворга яқин бориш керак, деворни портлатиб йўл очгандан кейин штурм бошлаш керак, деди. Бироқ ҳеч ким унга қулоқ солмасди. Генераллар стаканларга вино тўлдириб ишламай ўтиришарди. Пётр эса, бошини икки қўли билан ушлаб олиб, энсасини қашлар, шамга тикиларди: хаёл опқочиб, гўё Азов девори устида ғалаба сурнайи янграгандек, овози қулоғига чалингандек туюларди. Гордон қиличини дўқиллатиб дерди:

— Оламга донги кетган маршал Конде ҳамниша бир одатни...

— Конде,— унинг гапини бўлиб пўнғиллади Головин,— ўша Кондег билан қўшмозор бўл!.. Сен билан бекорга вақт ўтказдик, қайтага подшо шаънига доғ туширдик.

Лефорт унинг юзига тикилиб безбетларча куларди. Пётр қайсарлиги тутиб ҳужум бошлашини истарди холос. Штурм бешинчи августда бошланадиган бўлди...

Талабгорларни қидириб қолишди. Қўлга туширилган битта тўп учун: офицерларга йигирма беш сўмдан, солдатларга — ўн сўмдан мукофот ваъда қилишди. Полк поллари тушки ибодат кетидан ваъз-насиҳат қилиб одамларни азият чекишга унатмоқчи бўлишарди. Уқчи ва солдат полкларидан талабгор чиқмади. Ҳаммаси қовоғини солиб: «Бундай қалтис ишга борадиган аҳмоғинг йўқ...» — дегандай тескари қараб тураверишди. Лекин Дон казаклари Пётр ҳузурига ўз ясовулларини юбориб,— икки ярим минг казак қалъа деворига чиқишга тайёр, агар керак бўлса, ундан ҳам кўпроқ чопилади, фақат Азовни бир сутка бизга талаш учун берса бўлгани,— деб розилик билдиришди.

Пётр ва ундан сўнг генераллар ясовулларни қучоқлаб, қалъани уч кунгача казаклар ихтиёрига топширишни ваъда қилишди. Уларга мадад бериш учун беш минг ўқчи ва солдат қўшилди.

Штурм арафаси — тунда Гордон Пётрнинг ертўласига кирди: эриб тугай деб қолган шам ёруғида подшо ҳарбий харита устига энгашиб трубка сўрар эди.

— Солдатлар билан гаплашдингми? — сўради Пётр. — Демак, Пётр Иванович, панойи худо, тўғрими?

Гордон ўтирди, дубулғасини тиззаси устига қўйди. Чол чарчаган эди. Солқиган бетларида оппоқ соқоли

ўсиб, чўткадай бўлиб кетган. Сарғайган, сўйлоқ тишларини очиб, оғир-оғир нафас оларди, олдинги тишларидан иккитаси тушган. Маъюсона меҳрибонлик ила полшога — ўзига ҳаддан зиёда ишонган бу болага тикиларди... Балким, шундай қилгани маъқулдир... Ёшликдан тап тортмасликка, ҳар қандай вазиятда шартта иш кўришга ўрганса, ҳар ҳолда чакки бўлмас...

— Қишда Воронежда улкан флот қурамиз,— деди Пётр қизарган кўзларини харитадан олиб.— Эртага Азовни олиш керак, Пётр Иванович. (Дон денгизга қўйилган жойдаги кичкина кўрфазни трубкеси билан кўрсатди.) Мана қара... Бу ерга иккинчи қалъа қурамиз. Турклар қишда Азов денгизига йўламайди, баҳорда биз улкан флот билан бу ерга етиб келамиз... Қара,— Керчь ёнидаги бўғозга каттакон қалъа қурамиз,— денгиз бизники бўлади... Денгиз кемалари қурамизу Қора денгизга ўтамиз. (Трубка харита узра учарди.) Ана ўшанда биз ййраймиз. Қримга денгиздан ҳужум қиламиз. Қрим — бизники. Босфор билан Дардачел қолади. Уруш йўли биланми, сулҳ биланми, қандай бўлмасин.— Уртаер денгизига чиқамиз албатта. Қара, қандай мамлакатлар бор: Венеция, Рим... ҳаммасини ипак, буғдой билан кўмиб ташлаймиз... Мана, қара,— бу Москва,— сув йўли билан молларимизни Царицинга опкеламиз, мана бу ерда,— анов кунни Паншиногача қайиқларимиз судралган жойда,— Донгача канал қазиймиз... Москвадан тўппа-тўғри Римга... Қалай? Ўшанда ҳақиқий савдогар бўламиз... Хўш, Пётр Иванович, Азовни оламизми?

Гордон ўйланиб жавоб қилди:

— Мен яхши билмайман... Мен зольдатларни кўрдим... Кўплари жудаям лақма,— қалъага нарвонсиз ҳужум қилиш мумкин, деб ўйлашади тентаклар. Кўпларининг юзида пушаймонлик, умидсизлик аломатини кўрдим. Лекин мен айтдим: талабгор бўлдингми — тақдирга тан бер; талабгорлар ўлимдан қайтмайди, кўрқоқларини ўзим отиб ташлайман. Хуллас, ҳамма нарса тайёр: нарвонлар ҳам четанлар ҳам, қўл бомбалар ҳам. Худо маладкор бўлса...

Пётр нотинч эди. Кечаси соат бирда Меньшиковни уйғотди, иккови от чоптириб казаклар таборига боришди. Табор жимжит. Казаклар араваларда бемалол чўзилиб, донг қотиб ухламоқда. Сочи қирилган, кўзлари ўйнеқи, қотма юзли атаман кутиб олди. Пётрга гулхан

ёнига эгар қўйиб берди, ўзи чордана қуриб ўтирди. Гулхан атрофини казаклар ўраб олишди. Қоқи балиқ, ароқ опкелишди. Дадил ва жиддий суҳбат бошланди, ҳазил-мутойиба гаплар қизиди. Афтидан, казаклар балодан ҳам қўрқмасди. Олов шуъласида қоп-қора соқоллари, жасоратли юзлари йилтираган азаматлар гулханга яқинроқ сурилиб, мийиғида кулиб гап сўқишарди:

— Одамларнинг сараси, асл қаймоғи — биз казаклар бўламиз... Хўш, москпадагилар биз тўғримизда нимани билади. Бизни қароқчиға чиқариб қўйишган... Қароқчи-я!.. Бизга лашкарбоши ёборади, ана ўша кўпроқ қароқчилиқ қилади. Бизнинг олдимизга келганинг жуда яхши бўлди, подшоҳим. Мана, афтимизга яхшилаб қара-чи, наҳотки биз ярамас одамларга ўхшасак? Казаклар — бургут! Хо-хо... Бизни қадрлаш керак...

Шарқда осмон кўкимтир тусга кириши билан табор узра бир-бирини секин-секин чақирган овозлар ёйилди. Юзлаб казаклар кўтармадан ошиб, қалъанинг қирғоқ томондаги деворидан нарироқдаги далага мушук сингари писиб ўтишди-ю, қоронғилик ичида ғойиб бўлишди. Қолганлари — илгак боғланган арқон ва нарвонларни кўтариб, қайиқларга туша бошладилар. Табор бирпасда шов-шувсиз бўшади-қолди.

Беноён осмонда юлдузлар сўна бошлади. Обоздаги хўрозлар қичқирди. Субҳидам шабадаси кифтларни жунжиқтирарди. Шимол томонда ялт этган ёруғ кўринди, тўп овози эшитилди. Генерал Гордоннинг Бутирский ва Тамбовский полклари ҳужумга қўзғалди.

Бутирликлар билан тамбовликларини қалъа деворига чиқа олдилар холос. Кетма-кет келаётган ўқчилар эса, қирғинбарот жанг садосини, темир қурол-яроғ жарангини эшитиб ваҳимага тушдилар, ёнган слободадаги олчазорларда биқиниб ётдилар. Казаклар ларё томондан жон-жаҳд билан ёпирилиб деворга тармашди, бироқ, нарвонлар калталиқ қилди: турклар девор тепасидан тош думалатишар, қиздирилган смола қуйишар эди. Шунча ҳаракат бекор кетди, казаклар таборга қуруқдан-қуруқ қайтишди. Ҳужум даф этилди.

Куёш кўтарилач, қалъа тагида чўзилиб ётган русларни кўрдилар. Турклар ўликларни хайинчакақ қилиб девор тепасидан улоқтиришар, ўликлар чирпирак бўлиб хандаққа тушарди. Бир ярим мингдан кўпроқ одам ҳалок бўлди.

Оқонларда солдатлар хўрсинишарди:

— Кеча Вавюшка иккимиз роса кулган эдик,— ҳов ана, ўлигини қарға-қузгун чўқияпти...

— Турклар билан жанг қилишни бизга ким қўйипти... Бу ёқларни кўргимиз келиб кўзимиз учувдими...

— Биз урушишни билмаймиз... Баримиз қириламиз...

— Фақат генераллар Москвага тирик қайтади...

Генераллар Головиннинг чодирда подшо ҳузурида тўйлабдилар. Гордон ғамгин, чурқ этмасди. Лефорт ҳо-музасини эринчоғлик билан яширар, кўзини опқочар эди. Юзи солқиган Головиннинг боши дам-бадам шилқ этиб тушарди. Фақат подшо билан бирга келган Меньшиков ўзини мардонавор тутарди: икки қўли биқинида, боши латта билан боғланган, қиличи яна қон,— қалъа деворида бўлган... Бу иблисдан ажал қошарди...

Пётр ғазабнок бўлиб ўтирар, генераллар оёқда турарди.

— Хўш?— сўради Пётр.— Энди нима дейсиз, жаҳо-би генераллар? (Лефорт Гордоннинг тирсагидан оҳиста туртиб қўйди, Головин умидсизлик билан кафтини силтади.) Бутунлай шарманда бўлдинглар? Нима қилай, қамални тўхтатайми?

Генераллар индашмасди. Пётр тирноғи билан столни чертар, юзлари учарди. Меньшиков стол ёнига борди — кўзлари безрайган... Қўлини чўзиб деди:

— Пётр Алексеевич, менга рухсат эт... Унвон жиҳатидан бу ерда гапиришим одобдан эмас... Лекин ўзим деворда бўлдим... Оғанинг ичига қиличимни тиқиб олдим, ҳа... Уларнинг одатини гапириб берай... Туркларни санаганда,— биттаси бизнинг бешта солдатимизга тенг келади,— деб ҳисоблаш керак. Улар қутурган ҳайвондан ҳам баттар — жудаям даҳшатли... Лаънати Оға қиличимдан қутулолмай додлайди-ю, ўшандаям ғазаб-ла, тўғиз сингари тиши билан нуқул пўлатни ғажийди, дег... Уларнинг қурол-яроғи ҳам бизникига қараганда анча қулай: шамшир эса — устара, сен унга қилич ё бесўнақай милтиқни ўқталгунингча,— у сенинг калланг-ни уч карра чўрт кесади... Токи биз деворни ўпирмасак,— туркларни енголмаймиз. Деворни бузиш керак, Солдат қўлига бесўнақай узун милтиқ ўрнига — қўл бомбаси ва казакча қилич бериш керак...

Алексашка қошларини ўйнатиб, олифталик билан сояга ўтди. Гордон сўзга чиқди:

— Йигитча бизга жуда яхши тушунтириб берди... Аммо деворни миля билангина бузиш мумкин,— демак, ер тагидан мурчин ковлаб йўл очиш керак бўлади. Бу эса, жуда хатарли ва узоққа чўзиладиган иш...

— Нонимиз ҳам тугай деб қолди,— деди Головин.— Яқинда запасимиз ҳам тамом бўлади.

— Келаси йилгача қўя турсак, қалай бўларкин,— деди Лефорт иккиланиб.

Пётр орқага тисарилиб шишадай қотиб қолган кўзлари билан ҳамтовоқ улфатларига қаттиқ тикилди.

— Сиздақа онаси байтал генералларни,— деб юборди қип-қизариб.— Қамал ишларини энди ўзим бошқараман. Ўзим. Шу бугун тунда мурчин қазилар бошлансин! Нон бўлиши шарт... Йўқса — осаман... Эртадан уруш бошланади... Алексашка, инженерларни чақириб кел.

Чодирга қартайган ва хомсемиз Франц Тиммерман билан қотма, баланд бўйли, очиқ чехрали, зоҳиран ақлли, ёшгина ажнабий йигит — Адам Вейде кирди.

— Жаноби инженерлар,— Пётр кафти билан харитани текислаб, шамни яқинроқ қўйди.— Сентябрда қалъа деворини портлатиш керак... Яхшилаб ўйлаб кўринглар... Ер тагидан йўл очишга бир ой муҳлат бераман...

Подшо ўрнидан турди-да, трубкасини шамда ёндириб,— юлдузларни томоша қилишга чодирдан чиқди. Алексашда орқасидан келиб қулоғига бир нима деб шивирлади. Генераллар Бом Бар Дирнинг бу қадар ноҳўя қилигидан хижолат чекиб, турган жойларида индамай қолавердилар...

Қамал давом этарди. Штурм муваффақиятсизликка учраганидан руҳлари кўтарилган турклар на кундузи тинч қўйишар ва на кечаси: русларнинг истеҳкомларини вайрон қилишар, траншеяларга бостириб киришарди. Татар суворийлари эса, лагерларнинг ёнгинасида чанг булут ичида изғиб юрарди. Обозларни тор-мор қиларди. Татар суворийлари билан жангда кўпгина казаклар ҳалок бўлди. Рус армиясининг сони тобора камаймоқда эди. Гоҳ у, гоҳ бу нарсаси етишмасди. Қора денгиздан булут ёпирилиб шундай момақалди роқ бошландики, москвалик одамлар бундай момақалди роқни умрларида кўрган эмас, чақмоқ ловиллаган алангага айланиб, ерга санчилар, қалдираган товушдан

еру кўк ларзага келарди. Кутилмаганда момақалдироқ кетидан куз ҳам писиб кела қолди,— ҳаво айниди, кунлар совиди. Армияда иссиқ кийим йўқ эди. Ҳар хил касаллик пайдо бўла бошлади. Уқчи полкларда шивир-шивирлар бошланди... Денгизда муздай туман орасида қатор-қатор елканлар пайдо бўлмаган кун йўқ эди. Туркларга ҳар кун мунтазам равишда мадад келиб турар, кети узилмасди.

Лефорт Пётр билан бир неча бор гаплашиб, қамалдан кечишга кўндирмоққа уриниб кўрди. Бироқ Пётрнинг иродаси темирга айланганди. У ниҳоятда кўрс ва баджаҳл бўлиб олган, шу қадар озиб кутгандики, эгнидаги яшил камзули, худди таёққа илиб қўйилгандек, шалвираб қолган эди. Ҳазилни бутунлай йиғиштирди, маст ҳолда лагерга кириб келган князь-папани курак дастаси билан савалади.

Пётр талаб этганчалик берилиб, жон-жаҳди билан ишлаш мумкин бўлар, деб ҳеч кимса ўйламаган ва ишонмаган эди. Лекин мумкин эди Сентябрь ойининг ўрталарида инженер Адам Вейде қалъа тагига етганини, ишчилар ўша ёқдан аллақандай товуш эшитганини Пётрга маълум қилди: турклар қаршимиздан миная қўймоқчимикин? Унда ишлар расво бўлади, деди. Пётр шам қолдигини ёқиб, ер тагидан бориб қулоқ солди: у ҳам эшитди. Ўша ерда маслаҳатлашиб, лоақал битта минани портлатиб кўришга қарор қилинди. Саксон уч пуд порох жойланди. Дарҳол ҳужумга тайёрланиш ҳақида қўшинларга буйруқ берилди. Уч марта тўпдан ўқ отиб, ишчи ва солдатлар огоҳлантирилди. Пётр пилтани ёқди-да, лагернинг ичкарисига қочди, унинг кетидан Алексашка билан Вареней Мадамкин чопди... Турклар девордан туша солиб, ички истеҳкомлар панасига ўтишди. Ҳамма ёқни ғалати сукунат босди. Фақат Дон ортига учиб кетаётгандан қарғалар қағиллашар эди. Қалъа девори остидаги ер бирданига кўтарилиб терак бўйи дўнг ҳосил бўлди, гумбурлаган даҳшатли товуш эшитилди, дўнг парчаланиб, орасидан лопиллаган аланга, бурқираган тутун, тупроқ, тош, ходалар отилиб чиқди-да, орадан бир минут ўтар-ўтмас, ҳаммаси русларнинг окоплари устига ёғилиб туша бошлади. Қуюн кўтарилиб, қайноқ нафаси юзга урди. Енаётган ходалар вашиллаб учганича лагерь ўртасига бориб тушар эди. Пётрдан уч қадам нарида Варений Мадамкин ағ-

дарилиб тушди,— калла суяги мажақланган. Юз элликка яқин солдат ва ўқчи ўлди ва ярадор бўлди, булар орасида икки полковник, битта подполковник ҳам бор эди. Қўшин зўр ваҳм ичида қолди. Чанг тарқалгач, боягидай бут-бутун қалъа деворини, девор устида қий-қириб кулаётган туркларни кўрдилар.

Пётрнинг яқинига боришга қўрқишарди. Подшо ўз қўли билан (қинғир-қийшиқ қилиб, баъзи ҳарфларни тушириб, сиёҳ сачратиб) буйруқ ёзди: ушбу ойнинг охиригача, сувдан ва қуруқликдан умумий ҳужум бошлаш учун ҳамма тайёр бўлсин. Шикастланмай қолган иккита ер ости йўлини тезроқ қазиш ҳаракатида эдилар. Қўшинларга тавба-тазарру қилиб, гуноҳдин док бўлғайлар, деб буюрилди. Ҳамма одам ўлимга тайёрлана бошлади.

Энди Пётрни ҳар қадамда учратиш мумкин эди: кичкина паҳмоқ отда доим лагерларни айланарди. Ингичка оёқларига кўкат саваларди. Ёмғирдан сарғайиб кетган наMAT қалпоқ қулоқларигача тушган. Кетида ҳамиша икки отлик; белбоғига тўппонча қистирган Меньшиков билан труба ва милтиқ кўтарган Алексей Бровкин. Одамлар уларнинг қорасини кўриши билан ўзларини окопга уришарди: бир оғиз чакки сўз айтган бўлсанг ҳам алам қилмасди, недурки қовоғинг солиқ, деб учала иблис баравар тирғилар, унтер-офицерни чақирарди,— у ёғи тергов. Арзимас нарсаса қамчи. Бир неча ўқчи ўзаро гаплашиб ўтириб: «Туркларнинг қарғаларига ем қилиш учун русларни бу ерга ҳайдаб келишди»,— деган экан, Пётр учовининг юзига уриб-уриб, арава шотисига осинглар деб буюрди.

Йигирма бешинчи августига ўтар кечаси Пётр, Яков Долгорукий турган оролга қайиқда ўтди ва ўша ердан жангги кузатмоқчи бўлди. Ҳамма лагерларда аскарлар уйғоқ, полк поллари гулхан ёнида қимирламай ўтирар,— буйруқ шундай,— ҳамма ерда мўйловдор унтер-офицерлар изғиб юрарди. Ғира-шира тонг қоронғисида полклар далага чиқади. Кетма-кет икки марта портлаш овози эшитилди. Хира ёлқин кўтарилиб мезаналарни, қалъани, тепаларни, дарёни... одамларнинг афтини: ваҳм ичида очилган оғизларни бир дақиқагина ёритди... Руслар ҳужумга ўтди...

Бутирский полки девор ўпирилган жойда қалъага кирди-да, қўл бомбалари билан чорбоғда жанг бошлади.

Преображенский ва Семеновский полкларининг солдатлари қайиқларда етиб келишди, нарвонлар қўйиб деворга чиқишди. Турклар уларни камон ўқи билан, найза билан санчиб ўлдиришарди. Нарвонлардан юзлаб одамлар ағдарилиб тушаверди. Лекин ҳужумчилар азбаройи ваҳшийлашганидан ўлганига ҳам қарамай, тармашиб чиқаверди, нафаси бўғилса-да, болохонадор қилиб сўкаверди. Ниҳоят, руслар деворга чиқиб олдилар. Муртазо-пошшо, чиябўри сингари увиллаб чинқирган бир гала яничарлар билан ўзи жангга кирди...

Қолган полклар қалъа девори тагига келиб, у ёқдан-бу ёққа югуриб шовқин кўтаришди-ю, ажал билан олишишга юраклари дов бермади. Дсворга чиқмадилар. Ўқчилар эса, бу гал ҳам кўтармадан нари бормадилар. Шунда Гордон барабанчиларга отбой чалишни буюрди. Бутирскийликларнинг ярмигина ўпирилган жойдан тирик қутулиб чиқди. Кичик қўшин жангчилари бир соатдан бери шердай олишмоқда, Муртазо-пошшони суриб бериб, тор кўчаларга бостириб киришмоқда эдилар, бирок турклар куйиб вайрон бўлган уйлар орқасидан уларни тигборон қилишар, устларига тош ва бомбалар ёғдиришарди. Афсуски, ҳеч ким ёрдамга келмасди. Оролдан жангни кузатиб турган Пётр тутайиб, жиғибийрон бўлар, устма-уст чопар жўнатиб, қочганларни қайтариш, жамики аскарни деворга ташлаш ҳақида буйруқ берарди. Аралашиб кетган полклар орасида от чоптириб келатган Лефорт кўринди: эғнида олтин совут, бошида — патлар, қўлида — ўлжа тушган душман байроғи. Головин эса, сўқир сингари, синган найза дастаси билан одамларни саваларди. Гордон бир ўзи кўтарма устида, дўл каби ёғилган тигу ўқлар остида, хириллаб бақирар, олға интилишга даъва этарди... Аскар хандаққача ёпирилиб борарди-да, яна изига қайтарди. Қўплари милтиқ ё найзасини ташлаб, ёрга ўтириб оларди: ўлдирсанг ўлдириб қўя қол, борамаймиз, илож йўқ — дегандай юзларини тўсарди...

Барабанлар яна отбой чалди.

Қалъа ҳам, лагерлар ҳам — ҳамма ёқ жимжит бўлди-қолди. Тўп-тўп ўликлар тепасида қарға-қузғун айланиб уча бошлади. Учинчи суткага ўтганда, кечаси қўшин қамалдан олинди. Чироқ ёқмасдан, шов-шув кўтармасдан тўпларга от қўшдилар ва Доннинг чап қирғоғига қараб жўнадилар: олдинда обозлар, улар кетидан — қол-

ган-қутган аскарлар, энг орқада — Гордоннинг икки полк солдати... Мустаҳкам қоровулхоналарда уч минг солдат ва казак қолдиришди.

Эрталаб денгиздан бўрон турди. Дон қорайиб, суви кўтарила бошлади... Қрим томонга ўтмоқчи бўлиб ҳаракат қилишди, бироқ аллақанча арава-ю одам чўкди. Ноилож Нўғой даштига туташган дарё бўйи билан, татарлар кўз ўнгида юришга мажбур бўлишди. Гордон уларнинг узлуксиз ҳужумига балогардон эди: тўпларни кетига буриб, узун тўрт бурчак шаклда саф тортиб, бараварига ўт очиб ҳужумни қайтаришарди. Шунга қарамай, тунда адашиб қолган Сверт қўл остидаги полк байроғи ва полковниги билан бирга татарлар шамшири остида тамом ҳалок бўлди, тирик қолганлари — асирликка кетди.

Черкасскдан нарида татарлар қолиб кетди. Энди қўшин кимсасиз, тап-тақир дашт билан қайтмоқда, одамлар сўнгги қоқи нонини еб тамомламоқда эди. Ёқишга ўтин, тунги совуқдан жон сақлашга жой топилмасди. Осмонни кузги булут қоплаганди. Шимолдан совуқ шамол туриб, изғирин бошланди. Ер музлади. Кетидан қор ёғиб берди, шамол қутуриб бўронга айланди. Хувиллаган жонсиз ялангликда қорда оёқ яланг, усти юпун солдатлар зўрға қадам ташларди. Ким йиқилса — қайтиб туrolмасди. Эрталаб йиқилган одамлардан аллақанчасини чайлада қолдиришди. Бўрон орасидан бўрилар увиллаб, қўшин кетидан изма-из келар эди.

Уч ҳафтадан сўнг Валуйкига етдилар, — армиянинг учдан бир қисмигина қолганди. Пётр яқин кишиларини ёнига олиб, шу ердан тўғри Тулага — Лев Кирилловичнинг қуролсозлик заводида жўнади. Асир олинган икки турк билан жангда қўлга тушган байроқни аравага солиб, подшо кетидан ҳайдаб бормоқда эдилар.

Пётр князь-кесарга йўлдан хат ёзди:

«Мин хер кених... Азовни ололмай қайтишга мажбур бўлгач, ҳарбий кенгашда жаноби генераллар менга корабллар, галистлар, галералар ва ҳар хил кемалар қуришни маслаҳат бердилар, эндиликда мазкур вазифа устинда тинмай меҳнат қилғаймиз. Бу ердаги аҳволни сўрасангиз, падарингиз, яъни Прешпург архиепископи ҳамда бутун Яуза ва Кукуйнинг патриархи Ианикит ҳазратлари ўз қуллари ила, худога шукур, саломатдурлар. Пётр».

Биринчи Азов походи шу йўсинда шармандаларча тугади.

Орадан икки йил ўтди. Ким вайсаган бўлса — тилини тишлаб қолди, ким кулган бўлса — дами ичига тушиб кетди. Шу икки йил мобайнида катта ишлар ва даҳшатли ўзгаришлар юз берди. Ғарбнинг ярамас урф-одатлари мудраган ҳаётга юқумли касал каби тўхтовсиз кириб келаверди. Бу ҳаётнинг дарз кетган жойлари тобора чуқурлашмоқда, ундаги қарама-қарши кучлар бир-биридан тобора узоқлашмоқда эди.

Боярлар ва мулкдор дворянлар, руҳонийлар ва ўқчилар ҳар хил ўзгаришлардан қўрқишарди (янги ишлар, янгича одамлар), шошилиш равишда шафқатсизлик билан жорий қилинаётган тамомий янгиликлардан нафратланиб олишарди: «Дунё-дунё эмас, қовоқхонага айланди, ҳамма нарсани бузишмоқда, ҳаммани безовта қилишмоқда... Таги паст савдогарлар ҳокимият тепасига чиқмоқда... Тинчгина яшаш йўқ — шошилишади, холос. Подшо бўлса мамлакатни худодан қўрқмайдиган нафси бузуқ порахўрларга топшириб қўйди... Жаҳаннам сари думалаб кетяпмиз...»

Лекин анавилар — ғарбий мамлакатларга ёғилаётган олтин сирини англамоқ учун нуқул Европага интилувчи таги паст удлабурунлар эса: подшога умид боғлаб янглишмадик, у айни муддаомиздаги одам экан, дейишарди. Азовдаги фалокат ва шармандаликдан кейин кукуйлик ишратпараст бирданига улғайиб эсини йиғиб олган, муваффақиятсизлик уни шафқатсиз равишда юганлаб танобинни тортиб қўйган эди. Ҳатто энг яқин кишилари ҳам ҳозир уни танимас: Пётр золим, ўжар, ишчан, бутунлай бошқа одам бўлиб қолган эди.

Азовни ололмай қайтгач, Москвада бир кўриниш берди-ю, бироқ одамларнинг: «Бу сенга Кожуховодаги томоша эмас», — дегандай қиқирлашганини сезиб, дарҳол

Воронежга жўнади. Бу ерда бутун Россиядан ишчи ва ҳунармандларни ҳайдаб кела бошладилар. Кузги йўлларни қатор-қатор арава босиб кетди. Воронеж ва Дон атрофидаги асрий эман дарахтлари болталар зарбидан қулади. Верфлар, омборхоналар, бараклар қурилмоқда эди. Стапелларда икки корабль, йнгирма уч галера ва ёнгин тарқатувчи тўрт кемага негиз солинганди. Қиш ниҳоятда совуқ келди. Ҳамма нарса етишмасди. Одамлар юзлаб қирилди. Қочганларни тутиб келиб, кишанга солишарди. Бундай азобни одамзод тушида ҳам кўрган эмасди. Дорга осилганича музлаб қолган мурдалар қорли бўронда чайқаларди. Жонидан тўйган одамлар Воронеж атрофидаги ўрмонларга ўт қўйишарди. Аравада юк ортиб келаётган мужиклар соқчи-солдатларни ўлдириб, қўлга илинган нарсаларни ўлжа қилиб, боши оққан томонга кетарди... Қишлоқилар Воронежга бормаслик учун бармоқларини чўрт кесиб, ўзини-ўзи майиб қиларди. Бутун Россия бўйинтоблик қилиб оёқ тираб олган, гўё дажжол пайдо бўлиб, қиёмат бошлангандек эди: шунчалик машаққат, қуллик ва қароллик камлик қилгандай, энди халқни аллақандай нотайин, янги ишга ҳайдаб олиришарди. Помешчиклар сўкина-сўкина, кема қурилишига пул беришар, экилмай қолиб кетган далаларига, бўм-бўш омборларига қараб инграшарди. Юқори ва пастки табақа руҳонийлар норози бўлиб мингиллашарди; чунки, улар қадимги куч-қудратидан айрилмоқда, ҳамма иш ажнабийлар қўлига ҳамда руслардан чиққан янгиликка ўч, зоти паст аблахлар қўлига рўйирост ўтиб кетмоқда эди.

Янги аср қийинчилик билан бошланди. Шунга қарамай, баҳоргача флот қурилиб тахт қилинди. Голландиядан инженерлар ва полк командирлари ишга чақирилди. Паншино ва Черкасскда жуда кўп озиқ-овқат тайёрлаб қўйилди. Қўшинлар сафи тўлдирилди. Май ойида Пётр «Принкипиум» номли янги галерада флотга бош бўлиб Азов ёнига келди. Ҳам денгиздан, ҳам қуруқликдан қуршаб олинган турклар жон-жаҳди билан жанг қилиб, барча ҳужумни қайтаришди. Лекин озиқ-овқат ва ўқ-дори бутунлай тугагач, таслим бўлишди. Уч минг янничар Ҳасан Арслонбек билан бирга вайронага айланган Азовни ташлаб қочди.

Бу ғалаба аввало — Кукуйнинг Москва устидан қозонган ғалабаси эди. Ўша ондаёқ император Леопольдга,

Венеция дожига ҳамда Пруссия қиролига баланд парвоз сўзлар билан нома жўнатилди. Андрей Андреевич Виниуснинг ташаббуси билан Москва дарёсидаги «Каменный мост» кўпригига ўтиладиган жойда зафар дарвозаси қурилди. Дарвоза устига, байроқлар ва қурооллар ўртасига икки бошли бургут сурати ўрнатилган, унинг остида қуйидаги ёзув:

«Тангри биз билан, бизга бас келадиган кимса йўқ. Бундай ғалаба ҳеч қачон бўлган эмас».

Дарвоза томини олтин суви берилган икки ҳайкал — ҳар бири уч саржиндан келадиган Геркулес билан Марс кўтариб турибди. Ундан настрокда — ёғочдан қилинган ва бўялган икки одам, бири — Азов пошиси, иккинчиси — татар мирзаси, иккови ҳам кишанда, остида шундай ёзув:

«Илгари даштларда жавлон уриб юрардик, энди Москва зарбидан аранг қочиб қутулдик».

Дарвозанинг икки ёнида иккита каттакон сурат: бирида — денгиз худоси Нептун: «Азов забт этилгани муносабати билан табриклайман ва сизга таслим бўлиб таъзим қиламан...» — деган ёзув, иккинчисида — руслар татарларни калтаклашмоқда: «Азов ҳам қўлдан кетди, бошимиз ҳам балога қоладиган бўлди...»

Сентябрь ойининг охирида дарё бўйларини ва томлар устини ғуж-ғуж одам босиб кетди: Замоскворечье орқали қайтаётган Азов армияси кўприкдан ва зафар дарвозасидан ўтмоқда эди. Олдинда, олти от қўшилган аравада князь-папа, — қўлида қилич ва қалқон. Унинг кетида — ашулачилар, сурнайчилар, миттилар, мирзалар, боярлар, аскарлар. Улардан кейинда — Лефортнинг қимматбаҳо эгар-жабдуқ урилган ўн тўртта отлари. Лефорт эса, зарҳалланган шоҳона чанада тик туриб олган; эғнида — совут, қўлида — Азов харитаси. Яна боярлар, мирзалар, аскарлар, матрослар, Лима ва де Лозьер исмли икки янги вице-адмирал. Чорпахилдан келган, юзи ялпоқ димоғдор боярин Шейн, — литаврачиларнинг тарақа-туруғи остида икки гилдиракли юнонча аравада келмоқда: боярларнинг овозини ўчириш мақсадида Азовга иккинчи походга чиқиш олдидан жўрттага унга генералиссимус унвони берилган эди. Унинг кетидан туркларнинг ўн олтига байроғини ерга судраб келмоқдалар. Татарлар паҳлавони Олатиқни ҳайдаб келишмоқда, — у кўзларини қисиб оломонга қарайди, ғазаб билан тишларини иржай-

тиради, одамлар қийқиришиб уни майна қилишади. Преображенский полкининг солдатлари ортида келаётган тўрт отлиқ аравага дор ўрнатилган, хоин Яков Янсен дор тагида турибди, бўйнига сиртмоқ солинган, икки ёнида икки жаллод омбур билан уни қийнаб, қамчи билан савалашмоқда. Инженерлар, кемасоз-усталар, дурадгорлар, темирчилар. Ўқчилар кетидан — генерал Гордон, у отда, ундан кейин — асир олинган турклар, ҳаммаси кафанда. Тўрт жуфт кўк от кема шаклидаги олтин каретани тартиб келмоқда. Карета олдида Пётр, эғнида — матросча кафтан, бошида — туяқуш пати қадалган кигиз қулоқчин. Одамлар унинг юм-юмалоқ юзини ва ҳаддан зиёда новчалигини кўриб таажжубланишар, бу подшо ҳақидаги мудҳиш гапларни ва сирли миш-мишларни эслаб кўплари чўқинишарди.

Қўшин Москвада тўхтамай тўғри Преображенскийга ўтиб кетди. Кетма-кет боярлар тезда ўша ерга тўпалансин, деган буйруқ келди. Қадимги расм-русмга хилофан, улкан Думада ажнабийлар, генералу адмираллар ҳамда инженерлар қатнашди. Пётр мардонавор овоз билан боярларга шундай деди:

— Жанубда ҳеч қачон бу қадар омадимиз юришган эмас, бахт қуши тепамизда учиб юрипти, ким уни тутиб олса, ўша бахтиёр бўлади. Шунинг учун, боярлар, вайрон бўлган ва куйиб кулга айланган Азовни қайтадан обод этмоқ ва ул ерга анча аскарни жойлаштирмоқ ҳақинда қарор қабул қилгайсиз... Азовга яқин жойда мен Таганрог қалъаси барпо этдим, мазкур қалъани ҳам аскар яшайдиган обод жойга айлантирмоқ лозим... Биз учун қуруқликдан кўра денгиз орқали жанг қилиш афзалдир, шул сабабдин биз қирқта ва балким кўпроқ, денгиз кемалари қуришимиз лозим... Кемалар ҳар жиҳатдан бекам-кўст бўлмоғи: тўплар билан, урушда керакли ҳар хил қурол-яроғ билан таъминланмоғи шарт. Бунинг учун қуйидаги тартиб қўлланилади: патриарх билан монастирлар ҳар саккиз минг деҳқон хонадони ҳисобига биттадан кема қуриб беради; боярлар ва барча амалдорлар ҳар ўн минг деҳқон қўраси ҳисобига биттадан кема; савдогарлар, савдо юзлари ва оддий юзлар ҳамда слободаликлар ўн иккита улкан кема қуриб беради. Кемалар қуриш учун боярлар ҳам, руҳонийлар ҳам, амалдорлар ҳам, савдогарлар ҳам ўзаро ширкат тузсинлар, ширкатлар сони ўттиз бешта бўлсин...

Боярлар терлаб-пишиб, кўзлари қинидан чиқиб кета-ёзса-да, шундай қарор қилишга мажбур бўлдилар. Декабрғача ширкатлар тузилсин, кимики бўйинтоблик қилса, унинг отамерос мулки, ер-суви ва уй-жойи подшо қарамоғига олинади, деб огоҳлантирилди. Ҳар бир ширкат рус дурадгорлар ва арракашлардан ташқари ўз ҳисобига ажнабий усталарни, таржимон ва темирчиларни, битта ўймакор, битта дурадгор, битта сураткаш ва дори-хона билан аптекачи сақламоғи шарт.

Бундан ташқари, Пётр Волга-Дон канали қуриш учун алоҳида солиқ солиш ҳақида ва бу канални дарҳол қазий бошлаш ҳақида буйруқ берди. Боярлар қўлларини ёйиб қўйдилар ва баҳслашмасданоқ рози бўлдилар. Бу қадар шошқалоқлик боярларга ниҳоятда оғир эди, бироқ илож қанча? Пётр ҳаммасини олдиндан ҳал қилиб қўйган, минг баҳслашганинг билан ўз билганини қилаверади. Ётиги билан гапириш ўрнига тахтдан туриб қопади жолос, соч-соқоли қирилган генераллар бўлса, — парикларини силкитиб, цуқул унинг гапини маъқуллашади... Эҳ, жудаям қаттиқ кетди! Преображенский ҳарбий лагерга айланди: трубалар, барабанлар садоси янграйди, солдатлар қўшиғи эшитилади. Тўғриси айтганда, боярлар Думаси бу ерда фақат қадимги урф-одатга кўра, хўжа кўрсинга давом этмоқда, ҳадемай подшо усиз ҳам иш битираверади.

Ҳақиқатан ҳам, орадан бир неча кун ўтар-ўтмас, боярларнинг қарорисизоқ улкан ишга киришини: сарой шахсий маҳкамасидаги мирзабоши билан князь-папа подшо фармонини ёзиб, энг яхши москвалик дворянларга солдатлар орқали юборди. Булар математика, фортификация, кемасозлик ва бошқа фанлардан таълим олиш учун чет элга жўнашлари керак эди. («Бусиз ҳам, худога шуккур, Володимир Авлиё замонидан бери тушпа-тузук яшаб келаётувдик» деб боярлар яна нолишга тушинди.) Москвадаги кўпгина уйларда йиғи-сиғи бошланди, лекин фармонни бекор қилишни сўрашга ёки қурби келмаганлиги ҳақида арз-ҳол баён этишга ҳеч кимда юрак бўлмади. Ёш йигитларни тўплаб, оқ фотиҳа беришди ва худди ўлимга жўнатаётгандек, йиғлаб-сиқтаб хайрлашишди. Ҳар бир йигитга — хизмат қилиш ва хат ёзиб туриш учун биттадан солдат қўшилди, шундай қилиб, эрта кўклам лойгарчилик пайти уларни йироқдаги етти ёт ажойиб мамлакатларга кузатиб қўйишди.

Шу йигитлардан бири Троекуровнинг куёви Пётр Андреевич Толстой эди. У ўқчилар қўзғолонида қатнашгани учун, қандай бўлмасин ўз гуноҳини ювиб ўзини оқлаш имкони туғилганига хурсанд эди.

2

Азовни забт этиш ниҳоятда енгилтаклик ва хатарли иш эди: Туркия империяси учун русларга қарши катта уруш очишга баҳона топилганди. Русларнинг кучи эса, фақатгина битта қалъага етарди холос, буни Пётр ҳам, генераллар ҳам Азов ёнидаги жанглардаёқ тушунган эдилар. Қожуховодаги илгариги ғурур, мақтанчоқликдан энди асар ҳам қолмаганди. Агар Туркия Россияга қарши денгиздан ва қуруқликдан уруш бошлайдиган бўлса, урушнинг дастлабки даврида қандай бардош бериб жон сақлашни ўйлашарди холос, янги ерлар забт этишни хаёлларига ҳам келтиришмасди.

Аввало иттифоқчи мамлакатлар топиш керак, шошилинч равишда армия ва флотни қуrolлантириш, мустаҳкамлаш лозим, бутунлай занг босган давлат усули идора машинасини янгилаб, европача усулга қўчириш лозим, қандай бўлмасин пул топиш керак, пул, пул ва яна пул...

Буларнинг ҳаммасини Европадангина олиш мумкин. Шунинг учун Европа мамлакатларига одам юбориш керак, лекин шундай одамларни юбориш керакки, қуруқ қайтмасин. Бу ниҳоятда мушкул, зарур ва қисталанг вазифа эди. Пётр ва унинг яқин кишилари бу вазифани осийликларга хос қувлик билан ҳал қилишди: мисли кўрилмаган дабдаба билан улур элчи юборишни ва элчи ёнида ўзи ҳам худди маскараддагидай кийимини ўзгартириб, Преображенский полкининг оддий урядниги Пётр Михайлов ниқоби остида боришни ўйлаб топди. Агар шундай қилинса: «Сизлар бизни ғирт подонга, ёввойига чиқариб қўйгансиз, майли, биз подшо бўлсак ҳам, Азов ёнида туркларни енгган бўлсак ҳам, аслида жуда оддий, содда кишилармиз, ҳар ҳолда сизчалик мутаассиб эмасмиз, такаббурликни билмаймиз — ерда ётиб кетаверамиз, мужиклар билан бир товоқдан овқат ейверамиз, фақат биргина ташвишимиз бор, у ҳам бўлса — ёруғлиққа чиқиш, нодонликни тугатиш, сиздек олиҳиммат жаноблар-

дан таълим олиш, билмаганимизни ўрганиш ниятида-миз»— дейилса натижаси чакки бўлмасди...

Бу энг тўғри усул эди: агар Европага балиқ думли қиз болани олиб борилганда ҳам у ердагилар унчалик ҳайратда қолмаса керак... Пётрнинг акаси марҳум подшо Фёдор Алексеевични халқ худодек улуғлаганини европаликлар билишарди. Аммо мана бу бўйи уч газ келадиган, юз томири тортишаверадиган чиройлик йигитнинг тижорат ишига ва ҳар хил фанга ишқибоз бўлиши, подшолик ҳурмати оёқ ости қилиши қизиқ туюларди... Бу мутлақо ақлга сиғмайдиган, ғалати ҳодиса эди.

Улуғ мухтор элчиликка Лефортни, кўп тилни билгани ва зеҳни ўткирлиги учун Сибирь ҳокими Фёдор Алексеевич Головинни ҳамда думанинг бош мирзаси Прокофий Возицинни сайлашди. Уларга москвалик дворянлардан йигирма киши ва ўттиз бешта кўнгилли аскар қўшилди, шулар орасида — Алексашка Меньшиков билан Пётр ҳам бор эди.

Кутилмаганда хунук бир воқеа юз бериб, элчиларнинг жўнаши кечиктирилди: Дон казаклари орасида тайёрланган фитна фош этилди, бу ишга полковник Циклернинг бошчилик қилгани аниқланди. Бу одам Пётр Троицада турган вақтда ўқчилар полкини дастлаб унинг ҳузурига бошлаб келган эди. Лекин Циклер Софьянинг энг вафодор қули бўлганини Пётр ҳеч унута олмас, қанчалик хушомад қилмасин, барибир унга мутлақо ишонмасди. Азов олингандан кейин подшо уни Таганрог қалъасини қуришга юборди, бироқ шуҳратпараст Циклер учун бу иш сургунга жўнатиш билан баробар эди. Циклер Таганрогда оғир ишдан ғазабга минган, подшо зулми остида эркинлиги поймол бўлган казакларни учратди, сал кунда мунофиқлик йўлига кириб уларни йўлдан оздира бошлади:

«Мамлакатда ҳозир тартибсизлик кўпайиб кетди: шундай пайтда подшо чет элга жўнаяпти, ашаддий душманимизни, лаънати ажнабий Лефортни улуғ элчи қилиб юборяпти, сафар харжи деб хазинадан аллақанча пул олиб кетяпти... Пётр ўлгудай қайсар, ҳеч кимнинг гапига қулоқ осмайди, кайф-сафо, масхарабозлик қилмаса кўнгли жойига тушмайди, ҳаммани хўрлайвериб, қийнайвериб жонидан безор қиляпти, фақат хазина совуришни билади ҳолос.. Кечалари ёлғиз ўзи немис қиз ёнига боради, йўлини пойлаб, пичоқ билан осонгина саранжом қилиш

мумкин. Уни ўлдиришлар, — сиз казакларга ҳеч ким ҳалақит бермайди, бу ишни Стенька Разиндек қойил қилиш керак... Ишни қойил қилганларингдан сўнг, хоҳланглар — мени подшо қилиб сайлашларинг мумкин: мен эски динимиз тарафдориман, авом халқдан чиққан оддий кишиларни яхши кўраман».

Казаклар унга жавобан чуғурлашди: «Сабр қил, подшо немислар юртига жўнасин, ўшанда кўрасан Стенька Разиндек қойил қилганимизни....» Бироқ ўқчилар эллик-бошиси Елизарьев отини аямай ҳайдаб Москвага кириб келди-да, воқеани гапириб берди. Тергов вақтида москвалик дворянлардан Соковнин билан Пушкиннинг Циклер билан алоқа боғлагани, Новодевичье монастирига бориб Софья билан гаплашгани аниқланди. Циклерни Пётр ўзи сўроқ қилди: қийноқ азобида жони халқумига келгандан кейин Циклер, Софья билан Иван Михайлович Милославскийнинг (бу одам уч йил муқаддам ўлганди) ёвуз ниятлари ҳақида кўпгина янги нарсаларни гапириб берди. Милославскийнинг болалик чоғидан бери таъқиб этиб келувчи шудҳиш сояси Пётрнинг кўз ўнгига яна гавдаланмоқда, шунчалик тор-мор қилинса ҳам жон сақлаб қолган лаънати эскилик яна бош кўтармоқда эди...

Дон монастирида Милославскийлар авлоди кўмилган дахмани бузишди-да, Иван Михайловичнинг тобути билан жасадини олиб чиқиб, оддий чанага қўйишди. Чанага қўшилган тумшуғи узун ўн иккита букри чўчқа қамчи зарбидан чийиллаганича, тобутни гўнг босган кўлмаклардан Москва бўйлаб судраганича Преображенскийга кетди. Чана кетидан эргашган гала-гала одамлар кулишини ҳам, қўрққанидан қичқиришини ҳам билмасди.

Преображенскийда, солдатлар слободасидаги майдонда милтиқ ушлаб тўртбурчак шаклда саф тортган аскарлар кўринди. Барабанлар садоси янгради. Майдон ўртасида тахта супача, супачага кунда қўйилган, унинг ёнида Пётр билан генераллар. Подшо отда, эгнида қора чопон, бошида — қулоқчин. Қўли ҳадеб, жиловни силтайди, лекин бунга ўрганган от қимирламай туради, — оёғи дам-бадам узангидан чиқиб от биқинига тепади, оппоқ юзи бир томонга қийшайиб кетади, сўнгра осмонга қараб кулаётганга ўхшайди. Лекин Пётр мутлақо кулмасди. Тобутни очишди: чириган кимхоб орасидан кўкарган калла суяги кўринар, панжалари бутунлай узилиб тушган эди. Пётр отда яқинроқ келди-да, Иван Михай-

ловичнинг жасадига туপুরди. Тобутни тахта супача тагига тикиб қўйишди. Қийноқ пайтида қўллари синган, ҳамма ёри дабдала бўлган, Циклерни, Соковнин билан Пушкинни ва учта ўқчи урядникни судраб келишди. Оёқда туролмайдиган даражада ғирт маст князь-папа ҳукмни ўқиб эшиттирди...

Аввало Циклерни сочидан судраб, тик зинадан супачага олиб чиқишди. Кийимини шартта ечиб, қип-яланғоч ҳолда кундага ётқизишди. Жаллод «хих» деди-ю, болта билан ўнг ва сўл қўлини танасидан жудо қилди,— қўлларнинг тахта устига шалоплаб тушгани эшитилди. Циклер оёқларини типирчилатди, жаллодлар уни босиб оёқларини чўзишди-да, икки оёғини чови тагидан кесиб ташлашди. У чинқириб юборди. Жаллодлар оёқ-қўлсиз танани даст кўтариб кундага ташладилар ва соқоли хурпайган каллани чўрт кесдилар. Шариллаб оққан қон тахта ёриғидан ўтиб, супача тагидаги тобутга қуйилди.

3

Давлат ишлари Лев Кириллович, Стрешнев, Апраксин, Троекуров, Борис Голицин ва бош мирза Виниус бошчилигида боярларга қолдирилди. Москва эса, ўғри ва қароқчиларни тергов қиладиган барча маҳкамалари билан бирга Ромодановскийга топширилди. Март ойининг ўртасида улуғ элчилар Пётр Михайлов билан Курляндияга жўнади.

Биринчи апрелда Пётр симпатик сиёҳ билан хат ёзиб жўнатди:

«Мин хер Виниус... Кеча Рига шахрига келдик, худога шукур, ҳаммамиз соғ-саломатмиз, жаноби элчиларни ҳаддан зиёда эҳтиром ила кутиб олдилар. Қасрга кираётганимизда ва инчунин чиқаётганимизда йнгирма тўрт тўпдин ўқ отиб бизни шарафладилар. Двина дарёси ҳали ҳам муздин тозаланган эмас, шул сабабдин бул ерда бирмунча вақт қолишга мажбурмиз... Барча танишларимизга таъзим айлаб саломимизни еткургайсен... Энди барча хатларимни сирли сиёҳ билан ёзгаймен,— бирпас ўтга тутиб турсанг — ўқийверасан... Кўз бўйаш учун қора сиёҳ билан ёзаман, унда қуйидаги оддий гаплар бўлади: «Жаноби генералимга мендин салом етқуриб, таъзим айлагайсен ва илтимос қилгайсенким, марҳамат айлаб,

менинг уйимдин тез-тез хабар олиб тургай...» Қолган гаплар сирли сиёҳ билан ёзилгай, негаким, бул ердаги одамлар ҳар бир нарсага тумшуқларини суқаверар эканлар...»

Бунга Виниус шундай жавоб ёзди:

«Жаноби улугъ элчидин ҳамда анинг ўртоқларидин биринчи мактуб келиши муносабати ила мен ўшал ондаёқ улфатлар даврасига бордиму элчиларнинг ҳамда дойора кавалерларнинг соғлиғи учун ва айниқса, давлатимизнинг шон-шўхрати учун қадаҳ кўтариб шундай хурсандчилик қилдикким, Бахус ўз набираси Ивашка Хмельницкий билан бирга кулавериб ичаклари узилди. Генераллар, полковниклар ва барча бошлиқлар, урядниклар ва жамики солдатлар сиз муҳтарам жанобга салом йўллайдилар. Биринчи рота барабанчиси Лука вафот этди. Араб Ганибал эса, худога шукур, ҳозир мўмин-қобил бўлиб қолди, уни қишандан бўшатдик, русча ўқимоқда... Уй-ичингиз тинч, ҳаммаси соғ-саломат».

Бир ҳафтадан сўнг Москвага иккинчи хат келди:

«Хер Виниус... Бугун бул ердан Митауга жўнадик. Ригада биз дарёнинг нариги томонида яшадик, дарё ҳам айна пасха кунин муздан тозаланди... Бул ерда биз қўл скигари кун кечирдик: кўзимиз кўрди-ю, қорнимиз тўйгани йўқ. Бу ерлик савдогарлар узун ёпишқ кийиб юрар экан, сиртдан қараганда ҳаммаси яхши одамга ўхшайди, аммо ямшиқларимиз чаналарини сотмоқчи бўлишса, шундай савдолашадик, бир тийин устида думалоқ ошди, талашиб қасам ичади... От билан чанага атиги ўн тийин беришадик-я, бу ноинсофлар! Ўзларидан нимани сотиб олмоқчи бўлсанг — уч карра қиммат сўрашадик...

«Жаноби генералимга мендин салом етқуриб, таъзим айлағайсен ва илтимос қилғайсенким, марҳамат айлаб, менинг уйимдан тез-тез хабар олиб тургай... (У ёғи симпатик сиёҳ билан ёзилган.) Ригадан жўнаб шаҳардан чиқаётганимизда қалъа деворлари устида турган солдатларини кўрдик, — икки мингдан кам эмас... Шаҳар яхшигина мустаҳкамланган, лекин ҳали битмаган жойлари бор... Душман ҳужум қилиб қолади деб хавотир олишадик, шунинг учун ҳатто соқчилар назорати остида ҳам шаҳарга ҳамда бошқа жойларга киришга рухсат этишмайди, одамлари унчалик хушмуомала эмас... Мамлакатда очарчилик, — экин битмаган».

Уч ҳафтадан кейин яна хат олинди:

«Бугун денгиз орқали Кенигсбергга жўнаймиз. Бул ерда, яъни Либавада, ажиб бир нарсани кўрдим,— бизнинг одамлар бунга ишонмай, ёлғонга чиқаришган эди... Бир кишининг дорихонасида спиртли шишага солинган саламандра бор экан, уни мен қўлимга олиб кўрдим. Унинг таърифини сўзма-сўз келтирай: саламандра оловда яшайдиган махлўқ, деб ёзиб қўйишипти... Ҳамма ямшиқларга шул ерда жавоб бердим. Лекин қочиб кетган ямшиқларни, буюргин — тутсинлар, қамчи билан сава-ласинлар, бозорга солиб уларга сарф бўлган пулни шундай ундирилсинким, бошқалар минбаъд қочишни хаёлига келтирмасин».

4

Еқимли шамол туриб, грот ва фок-мачтадаги¹ тўртта каттакон тўғри елканни ҳамда узун бушприт² учига иккита тўғри елканни шишириб тўлдирди... «Святой Георгий» номли кема чап томонга бир оз қийшайган ҳолда, баҳор қуёшида кумушдек жимирлаган кул ранг денгиз узра сузиб бормоқда. Унда-мунда теварагини кўпик ўраб олган юпқа муз парчалари кўринарди. Кеманинг бесўнақай мезанага ўхшаш дум томонида Бранденбург байроғи ҳилпирайди. Кема саҳни топ-тоза, яхшилаб ювилган, мис асбоб-ускуналар ишқалаб артилганидан йилт-йилт қилади. Шўх тўлқин эманан ишланган Нептун ҳайкалига урилади, ўшанда кема тумшуғида — бушприт тагида сачраган сув заррачалари камалак сингари ранг-баранг товланади.

Пётр, Алексашка Меньшиков, Алёшка Бровкин, Василий Волков ҳамда соқоли олинган, калласи катта поп Битька — ҳаммаси ўроғлик арқонлар устида ўтириб олиб, трубкаларини тутатиб, асл тамакидан чекмоқда. Ҳаммасининг эғнида кул ранг мовутдан тикилган немисча либос, оёғида — ип пайпоқ билан жез тўқали булғори бошмоқ.

Пётр тирсакларини тиззасига қўйиб, хушчақчақлик ва мулоимлик билан деди:

— Биз борадиган Кенигсберг шаҳридаги Бранденбург курфюрсти³ Фридрих биз билан ака-укадай бўлиб

¹ Ўртадаги ва олдинги мачта.

² Кема тумшуғидаги горизонтал мачта. (Тарж.)

³ Олий мартабали князь, бир вилоят ҳокими. (Тарж.)

қолган, кўрасиз, қандай кутиб олишини... Биз унга сув билан ҳаводай зарурмиз... Доим таҳлика остида яшайди: бир томондан уни шведлар сиқса, иккинчи томондан поляклар... Бу маълумотларнинг ҳаммасини суриштириб билиб олдик. Биздан ҳарбий иттифоқ тузишни илтимос қилади, албатта, мана кўрасиз, йигитлар.

— Биз ўйлашиб кўрамиз,— деди Алексашка.

Пётр денгизга тупуриб, трубка учини енгил билан артди:

— Ҳа-ҳа, бу иттифоқдан бизга ҳеч қандай наф йўқ. Пруссия ўла қолсаям турклар билан урушмайди. Лекин, йигитлар, Кенигсбергда бевошлик қила кўрма, худди каллангил оламан... Номимиз булғаниб, ҳамма ёққа овозамиз кетмасин.

Поп Битька, кайфи ошганлигидан тили буралиб:

— Бинойндай одоб сақлаб келяпмиз, дўқ қилмасанг ҳам бўлади,— деди.— Курфюрст ким ўзи? Бунақа ун-вонни ҳеч эшитганимиз йўқ.

— Курфюрст қиролдан паст, княздан юқори туради,— деб тушунтирди Алексашка.— Лекин унинг мамлакати вайронадан иборат, халқи нону квас билан тириклик қилади.

Алёша Бровкин кўзларини йириб, оғзини очиб, гапга қулоқ солиб ўтирар эди. Пётр унинг оғзига тамаки тутунин пуфлади. Алёшка йўталган эди, ҳамма кулиб юборди, унинг биқинига турта бошладилар...

— Хўш, нима, нима... Ҳар қалай, ваҳм босади-да, тўсатдан кириб бориб, уларга рўпара бўламлими, биз-а?..

Арқонлар устида ҳазиллашиб ўтирган бу йигитларга кема капитани — кекса фин ҳайрон бўлиб тикилар эди. Ана шу хушчақчақ йигитлардан биттаси Москва подшолигига ҳеч ишонгиси келмасди. Лекин оламда нима кўп — ғалати нарса кўп...

Кеманинг чап томонидан йироқдаги кумлоқ соҳил, гўё сузаётгандай, имиллаб ўта бошлади. Аҳён-аҳёнда елканли қайиқ кўринарди. Кўп елканли кема ғарбга, уфқ ортига сари узоқлашмоқда эди. У ёқ денгиз, илгари қароқчилар ва ганзейлик савдогарлар денгизи эди, энди шведлар хўжайини. Кунботар маҳалида «Святой Георгий» елкану арқонларини йиғиштириб, шамол юрган йўлга тушиб олдида, тўлқинлар узра оҳиста шалопплаб, Фришгоф кўрфазини денгиздан ажратиб турган узун саёз жой-

га томон сузиб бораверди. Тўсатдан маяк кўринди ва кўрфаз йўлини муҳофаза қилиш учун қурилган Пилау қалъаси ва унинг пастак-пастак қўрғонлари пайдо бўлди. Шу ерга етгач, «Святой Георгий» тўплардан ўқ узиб, лангар ташлади. Капитан москваликларни кечки овқатга таклиф этди.

5

Руслар эрталаб соҳилга тушдилар. Бу ерда бирор нарсга йўқ: ҳамма ёқда қум ва қарағай холос. Йигирматача балиқ овлайдиган кемачалар, қуритиш учун узун-узун қозиқларга ёйиб қўйилган тўрлар. Шамол ялайвериб нураб кетган пастаккина кулбалар, лекин ҳамма деразаларга оппоқ парда тутилган... (Пётр ширин хаёл ичида Анхенни эслади.) Супуриб-сидирилган остоналарда — оппоқ чепчик кийган хотинлар кўриннади, ҳаммаси рўзгор иши билан банд; эркакларнинг бошида чарм шапка, мўйловлари қирилган, соқоли икки чаккасида. Юриши бесўнақай, тўғрисиби айтганда, улар бизнинг одамлардан баттар судралиб юради, лекин бирор иш билан кетаётгани кўриниб турибди, ҳаммаси хушмуомала, бегидир одамлар.

Пётр улардан майхона қаердалигини сўради. Сўнгра: топ-тоза эман столи атрофига ўтиришди-да, майхонанинг озодалиги, ҳавоси хушбўйлигига ҳайрон қолишиб, пиво ича бошлади. Шу ерда Пётр курфюрст Фридрих билан учрашиш тўғрисида унга рус тилида хат ёзди. Волков бу хатни олиб, қалъадан келган солдат билан бирга Кенигсбергга жўнади.

Эркак ва аёл балиқчилар эшикдан туриб қарашар, деразалардан мўралашарди. Пётр бу очик чеҳрали одамларга кўз қисиб ҳазиллашар, ҳар бирининг отини сўрар, қанча балиқ тутганини суриштирарди; сўнгра ҳаммасини столга таклиф этиб, пиво билан сийлади.

Туш пайтида тепасига туяқуш патлари қадалган зарҳал карета майхона ёнига келиб тўхтади. Юзига пудра қўйган, ҳаво ранг шойи либос кийган камер-юнкер фон Принц каретадан тушди-да, балиқчиларни нари-бери туртиб қўрқувдан ранги оқарган ҳолда, қалайи кружкаларни уриштираётган москвалик меҳмонлар томон бор-

ди. Столга уч қадам қолганда сербар шляпасини бошидан олди-да, унга қадалган патлар билан пол сидириб бир қадам кетига чекинди: қўлларини обкашга ўхшатиб, оёқларини сал-пал букди.

— Ул зоти боборакот, менинг ҳукмроним, Бранденбург улуғ курфюрсти Фридрих, мамнуният билан сиз аъло... (Бирдан дами ичига тушиб кетди: Пётр бармоғи билан таҳдид қилди.) Қўпдан бери кутилган сиз улуғ меҳмондан илтимос қиладиким, бу хароба кулбани тарк этиб, унвонларига муносиб уйга, ўзлари учун ажратилган махсус бинога марҳамат айлагайлар...

Алексашка Меньшиков ҳаво ранг либосли кавалерга тикилганича қотиб қолди. Стол тагидан Алёшкани туртди:

— Ана, қондаи таъзим... Оёқ учида туришини қара,— баайни сурат-а, сурат... Париғи ҳам калтагина, бизники бўлса,— киндикка тушади... Оббо, итвачча-ей!..

Пётр фон Принц билан каретага минди. Йигитлар оддий аравада уларнинг кетидан жўнадилар. Шаҳарнинг энг яхши даҳасида, Кнейпгоф кўчасида бир савдогарнинг уйи меҳмонлар учун тайёрлаб қўйилганди. Қош қорайган маҳалда Кенигсбергга кириб келдилар. Топтоза тошкўчада арава ғилдираклари тарақларди. Йўл бўйлаб на девор кўринади ва на четан — жудаям ғалати! Уйлари шундоққина кўчага қараган, деразаларига ердан туриб қўл чўзсанг қўлинг стади: майда кўзли узун-узун ромлар. Ҳамма деразаларда жозибадор чирок шуъласи. Эшиклар очиқ. Одамлар хавфсирамасдан бемалол юрибди... Уларга савол бергинг: «Наҳотки ўғридан кўрқмасангиз? Сизларда чиндан ҳам қароқчи йўқми?» — деб сўрагинг келади.

Меҳмонлар қўнган савдогар уйида ҳамма нарсa очиқ-чочиқ, ҳатто энг яхши буюмлар ҳам яширилмаган — шундоққина очиқ турибди, исини чиқармай олиб кетавериш ҳам мумкин. Деворлари қорамтил эмандан қилинган ва қимматбаҳо расмлар билан, хилма-хил идишлар, кийик шохлари билан безатилган ошхонани Пётр томоша қиларкан, Алексашкага секингина тайинлади:

— Йигитларни қаттиқ огоҳлантириб қўй: агар биронтаси зиғирдай нарсага қўл теккизадиган бўлса, — дарвозага осаман...

— Энг тўғри жазо, мин херц, ўзим ҳам хавотирдаман. Бу ернинг шаронтига ўргангуларича буюраман,— ҳам.

маси чўнтақларининг оғзини тикиб олишсин. Ишқилиб, мастликда биронтасининг қўли қичимасин-да...

Фон Принц яна каретада келди. Пётр у билан саройга жўнади...

Улар чорбоғ томондаги орқа йўлдан юришди. Чорбоғда фонтандан сув отилиб турар, кўкаламзор орасида буталар қорайиб кўринарди: ҳар хил шаклда қирқилиб-тараб қўйилган, баъзиси — хўроз, баъзиси — курра ёки пирамида шаклида... Махфий эшикдан саройга киришди. Фридрих Пётрни боғда, ойнабанд эшик олдида кутиб олди, нафис тўр билан безалган енгидан қўл учини чиқариб меҳмонига узатди. Унинг ўтакетган синчковлиги, зеҳни ўткирлиги қирра бурунли, кең пешанали юзидан кўриниб турар, ипакдек майин парик эса — юзига ниҳоятда ярашар эди. Қияламаси елкасидан ошириб тақилган ҳаво ранг лентадаги брильянт юлдузлар жимир-жимир қилиб товланарди.

— О, биродари азиз, қадрдон иним, — деди француз тилида ва шу гапни немис тилида ҳам такрорлади. Пётр унга лайлак сингари тепадан энгашиб қарарди-ю, бироқ уни нима деб аташини билмасди: ака — деса, — унвони тўғри келмайди... Амаки дейиш — ноқулай... Шавкатли князь ёки яна нима дейиш керак? Адашсанг — хафа бўлиши мумкин...

Курфюрст меҳмоннинг қўлини қўйиб юбормай кетига чекина-чекина, гилам устидан юриб, уни ўртамиёна ётоққа олиб кирди. Пётрнинг боши айланиб, кўзи тинди: Преображенский қасридаги ўз хонасида осилиб турган бир суратни ёшлик чоғида ниҳоятда яхши кўрарди, назарида, ҳозир ўша суратга жон киргандай бўлди. Гуриллаб ўт ёнаётган мрамар камини устидаги антиқа соатнинг капкири липиллаб арғимчоқ учарди, бу соат осмон, ой ва юлдузлар сурати билан безатилган эди. Деворга ўрнатилган панжали ойнаванд шамдонлардаги шамларнинг майин шуъласи девордаги ҳар хил суратларни, нозик стулча-ю, скамейкаларни ҳамда кўпгина чиройли ва антиқа буюмларни ёритиб турарди, — аммо бу буюмлар уйни безатишдан бўлак ҳеч нарсага ярамаса керак. Совун кўпигидай юпқа ва нафис, чўзинчоқ қадаҳларга гуллаган олма ва олча новдалари солиб қўйилган.

Курфюрстнинг қўли ҳадеб, тамаки қутини ўйнар, ўткир кўзлари чала юмуқ эди. Ниҳоят меҳмонни камини

Ғнига обориб шундай енгил заррин стулчага Ғтқиздики, Пётр бу нозик буюмни синдириб қўйишдан қўрқиб, оёқларини полга тираб олди... Курфюрст немисча гапириб туриб, французча сўзларни аралаштириб юборарди. Ниҳоят, ҳарбий иттифоқ ҳақида гап қўзғади. Пётр масала нима устидалигини тушунди. Тортинчоқлик ҳолати бир оз йўқолди. Голландча ва немисча сўзлар қоришмасидан ҳосил бўлган матрослар тилида, — бу ерга ўзга ном билан келганини ва иш хусусида гаплашмоқчи эмаслигини айтди: бир ҳафтадан сўнг улуғ элчилар келади, ўшалар билан гаплашмоқ керак, деди.

Курфюрст қарс урди. Ойнавор эшик (Пётр бунга дераза деб ўйлаган эди) оҳиста очилди-да, қизил ливрея кийган хизматкорлар хилма-хил таому ичимлик билан безатилган столни кўтариб киришди.

Очликдан ичаклари тортишаётган Пётр суюниб кетди. Бироқ келтирилган овқат шу қадар оз эдики, бунга қорин тўйиб бўпти: атиги уч-тўрт тўғрам колбаса, қовурилган қаптар, паштет солинган сомса, салат холос... Курфюрст меҳмонни майин ҳаракатлар билан дастурхонга таклиф этди, сўнгра, крахмалланган салфеткани камзулининг ёқасига қистирди-да, нозик табассум ила гапга тушиб кетди:

— Сиз подшо аъло ҳазратларининг қуролли кучлари христиан дини душманлари устидан қозонган порлоқ ғалабани бутун Европа зўр қувонч билан завқланиб кузатмоқда. Афсуски, мен амфитеатр скамейкасида ўтириб чапак чалган римлик томошабин каби, фақат олқишлайман, холос. Менинг бахтсиз мамлакатимни душманлар — шведлар ва поляклар қуршаб олган. Тоинки Саксонияда, Польшада, Болтиқ денгизида, Ливонияда ана шу қароқчи шведлар ҳукмронлик қилар экан, халқларнинг тинч яшаши, тараққий этиши асло мумкин эмас... Азиз иним, шуни билингки, қилмишларимиз эвазига худо томонидан бошимизга юборилган умумий душманимиз, турклар эмас, — шведлар, бунга тезда тушуниб қоласиз... Улар Болтиқ денгизида қимирлаган ҳар бир кемадан бож олишади. Биз ҳаммамиз меҳнат қиламиз, — улар эса, аридай талайди, қароқчилик билан маза қилиб яшайди. Азобини фақат биз эмас, Голландия ҳам, Англия ҳам тортяпти... Хўш, турклар-чи! Турклар фақат Франциянинг, ўша тўймас мечкай ва золимнинг ёрдами билангина кучли, бу золим энди Испанияга — габсбург-

лар тож-тахтига қўл чўзяпти... Азиз дўстим, яқин орада Францияга қарши улур коалиция тузилади, мана кўрасиз. Қирол Людовик ўн тўртинчи қариди, машҳур маршалларидан ажраган,— ҳаммаси гўрга кирган, Франция ҳаддан зиёда оғир солиқлардан хонавайрон бўлган... Туркия султонига ёрдам бериш учун энди унда куч йўқ... Халқаро сиёсат картабозликка ўхшайди, ҳадемай, Туркия ютқазади... Аммо Швеция, ҳа, Москва учун энг хавфли душман худди ўша.

Курфюрст тирсакларини столга сал-пал теккизиб, олма гулини титкиларди. Ёшланган кўзлари йилтирар, тап-тақир қирилган ва шамлар шуъласида ёришган юзида ўткир ақл-идрок акс этарди.

Пётр бу немис авраб уни йўлга солиш ниятидалигини сизди. Катта стакан тўла винони ичиб олди.

— Сизнинг инженерларингиздан тўпдан ўт очишдан таълим олмақчиман...

— Бутун артиллерия парки аъло ҳазратлари учун хизматга тайёр...

— Данке¹...

— Мава бу мозель виносидан қитдай татиб кўрсинлар...

— Данке. Биласизми, Европа ишларига аралашмоғимиз учун ҳозирча вақт эртароқ,— турклар бошга битган бало бўлди, олдин уларни бир ёқлик қилишимиз керак.

— Лекин Польшадан умидвор бўлманг, иним, сизга ёрдамлашмайди, у ердагилар шведлар поғорасига ўйнайди...

— Мозель виноси чиндан ҳам ўткир экан...

— Тижорат ишларини ривожлантириш учун Қора денгизнинг сизга ҳеч қандай фойдаси тегмайди... Аммо Болтиқ денгизи бўйларида бир неча гавань қурилса борми,— Россия учун беҳад бойликлар йўли очилади.

Курфюрст олма гулбаргларини тишлаб уза бошлади, пўлат тигдай ўткир нигоҳи эса ўғринча жилмайиш қилиб, москвалик меҳмонининг хижолат босган юзини ялаб ўтди.

¹ Раҳмат.

Келгуси ҳафта то элчилар етиб келгунча Пётр ҳар куни шаҳар ташқарисида машғулот ўтказди, тўпдан ўқ отиб, нишонга теккизишни машқ қилди. Артиллерия бош инженери Штейнер фон Штернфельддан қуйидаги баҳо билан аттестат олди:

«...Жаноби Пётр Михайлович бомба отишда амалий ва назарий жиҳатдан мукаммал маълумотга эга деб ҳисоблансин ва ҳурмат қилинсин, тўпдан ўт очиш бўйича бағоят эҳтиёткорлиги ва моҳир санъаткорлиги қайд қилинсин, билим ва тажрибаси аъло даражадалигини назарда тутиб унга ҳар жиҳатдан ёрдам ва илтифот кўрсатилсин...»

Улуғ элчилар шу қадар дабдаба билан Кенигсбергга кириб келдиларки, бу қадар ҳашамат ҳеч қачон, ҳеч ерда учратилган эмас. Олдинда — қимматбаҳо ёпиғу гажимлар ёпилган отлар, отлар кетида — пруссиялик гвардиячилар, маҳрам болалар, кавалерлар ва рицарлар. Рус трубачиларининг ғат-ғути қулоқни кар қилаёзарди. Уларнинг кетида — кўк кимхоб камзулли ўттизта кўнгилли аскар келмоқда... Элчиларга қарашли мулозиму ходимлар, — эгиларида тўқ-қизил камзул, кўкракларида ва елкаларида — тилладан ишланган герб сура-ти, ҳаммаси отда. Тўрт томони ойнаванд япалоқ каретада уч элчи — Лефорт, Возницин ва Головин: учови ҳам авраси оқ атлас сувсар пўстин кийган, бошларида — қундуз мўйнасидан тикилган челақ нусха шапка, шапкаларида — брильянт қадалган икки бошли бургут сурати. Улар худди ҳайкал сингари қимирламай ўтиришибди, қўлларидаги узуклар ва таёқчалар учудаги ҳалқалар ялт-юлт қилади. Карета ортидан москвалик дворянлар келмоқда: бисотларидаги қимматбаҳо либосларнинг ҳаммасини кийиб олганлар...

Қабул маросимлари бошланди, курфюрст билан музокара давом этаверди. Пётр эса, бу ерда қиладиган иши йўқлиги учун яхтада сайр этгани Фришгаф кўрфазига жўнади. Курфюрст нақадар айёр бўлмасин, у билан иттифоқ тузишдан кўра Польша билан тузиш зарурроқ эди. Улуғ элчилар ўтмишдаги хатоларни такрорламаслик учун ҳар бир сўз ва ҳарфга ёпишиб олишмасдан қондан одобга амал қилишар, хушмуомала эдилар, аммо тиз чўкиб Курфюрстнинг қўлини ўпишга тоблар

йўқ эди, чунки у қирол эмас... Улар ҳарбий иттифоқ эмас, дўстлик иттифоқи тузишни таклиф этишди ва шундан нарига ўтмай оёқларини тираб олишди. Курфюрст аврайвериб безор қилди. Ниҳоят элчилар: майли, ҳарбий иттифоқ тузишга розимиз, аммо бу — Туркияга уруш очишдан бош тортган давлатларга қарши ҳарбий иттифоқ бўлиши керак, дейишди. Лекин бундай қарор Курфюрстнинг ниятларига мутлақо тўғри келмасди, шунинг учун у Фришгафга жўнади ва яхтада Пётр билан тонг отгунча гаплашди. Пётр ҳам тирноғини ғажиб индамай ўтираверди. Ахири шундай деб қутулди:

— Ҳа, майли... лекин бу гапларни қоғозга ёзмаймиз... Қай вақт ёрдамга муҳтож бўлсанг, сенга албатта ёрдам қиламиз курфюрст. Инонмайсанми? Мана крест...

Махфий иттифоқ ҳақида оғзаки шартнома тузилди (барибир кейинчалик буни қоғозда ҳам тасдиқлашга тўғри келди), шундан кейин улуғ элчилар жўнашга тайёрланишди, бироқ олинган муҳим хабар муносабати билан Пилауда яна уч ҳафта қолишга тўғри келди: Польшада янги қирол сайлашга ҳозирлик бошланган эди. Поляк дворянлари ўз номзодларини ўтказмоқ учун сеймда қиличбозлик қилишар, тўппончалардан ўқ узишарди. Қиролликка номзодлар сони ўнтадан ошганди, лекин асосий ва ишончли номзод иккита эди: бири Саксония курфюрсти Август, иккинчиси — Франция қиролининг иниси шахзода Конти.

Агар Польша тахтига француз минса унда Польша туркларга қарши иттифоқдан чиқади ва Москвага қарши уруш бошлайди. Бу турган гап. Пётр фақат шу ерда, Европа соҳилларидагина, сиёсат қанақа ўйинлигини тушунди. Дарҳол Пилаудан Москвага чопар жўнатди ва чопар орқали Вийиусга: полякларга шундай бир хат ёзингки, француз шахзодаси Контининг тарафдорлари ваҳимага тушсин, деб буурди. Москвадагилар гнездинскийлик кардинал номига мактуб ёзишди. Мактубда шундай дейилган эди: «... Польша давлатида француз қирол бўлган тақдирда, бунинг оқибати фақат муқаддас крест иттифоқининг душманларини суюнтирибгина қолмай, балким Польша билан орамиздаги абадий тинчлик муносабатларига ҳаддан зиёда зарар етказгай... Шул боисдин бизким улуғ подшо Польша қиролларига ҳамда панларига,

рада ва речи посполитага доимо дўстона муносабатда бўлганлигимиз сабабидин, эндиликда французлар ва турклар томонидан кўрсатилган бундай одамнинг қирол бўлишини мутлақо хоҳламаймиз...» Мактубга «илова» қилиб сувсар мўйналари ва червонлар юборилди. Париж дан ҳам тилла ёғилди. Поляклар довдираб қолиб, Август ни ҳам, Контини ҳам қиролликка сайлашди. Бунинг натижасида ғалаён кўтарилди. Панлар бола-чақаларини ва мужикларни қуроллантириб, бир-бирларининг қишлоқларини вайрон қилишар, уйларига ўт қўйишарди. Пётр хавотир олиб, Москвага хат ёзди: Литва чегарасига қўшин суриб Августга мадад беришни буюрди. Лекин Август ўн икки минг кишилик қўшин билан ўзи Польшага бостириб кирди-да, тахтни эгаллади. Французлар партияси енгилди. Панлар ўз қасрларига жўнади, майда дворянлар майхоналарга тарқалиб кетди. Кейинчалик маълум бўлишича, шаҳзода Контини фақат Булонь шаҳрига етиб кела олган, воқеани эшитгач, кифтини қисгани ўз кайф-сафосини давом эттириш учун изига қайтган. Қирол Август Варшавадаги Россия вакилига, ҳамиша Пётр билан бир жон, бир тан бўлиш ҳақида оғтичган.

Улуғ иш яхши натижа билан тинчгина тугади. Пётр ўз йигитлари ва элчилар билан бирга Пилаудан жўнаб кетди.

7

Пётр почта аравада элчилардан олдинда ҳеч ерда тўхтамасдан Берлин, Бранденбург ва Гальберштадт шаҳарларини босиб ўтди. Фақат Ильзенбург яқинидаги дунёга номи кетган пулатсозлик заводларига яқинлашгач, аравалар йўлдан бурилди. Бу ерда Пётрга домна печидан чўян олинишини, кўзаларда темир қайнатилишини кўрсатишди, юпқа-юпқа пластинкаларни тоблаб милтиқ тиғи ясашни ва сув кучи билан айланадиган дастгоҳда уни пармалаш ва пардозлашни намоён қилишди. Цех мастерлари билан мастер ёрдамчилари ўзларига қарашли алоҳида темирчилик ва дегрезлик устахоналарида ишлашар эди. Тайёр маҳсулотлар — милтиқ, тўппонча, қилич, қулф, тақаларни Ильзенбург қасрига топширишарди. Пётр яхши мастерлардан иккитасини Москвага беришга унатган эди, бироқ цех уларни бўшатмади.

Яна йўлга тушдилар. Йўл бўйларида нок ва олма боғлари учрар, лекин бу ерда бирон киши мевага қўл теккизмасди. Теварак-атрофда эманзорлар, чорбурчак бугдойзорлар, тошдеворлар ортида — боғлар ҳамда ям-яшил дарахтлар орасидан черепицали томлар, каптархоналар кўринарди. Пичанзорларда семиз-семиз чиройли сигирлар ўтлаб юрар, чашмалар йилтирар, асрий эманлар, тегирмонлар учрарди. Икки уч чақирим юрсанг — яна битта шаҳарча дуч келади: тепаси найзадай ингичка гиштин черков, тош ётқизилган теп-текис майдон, майдон ўртасида тошқудуқ, шаҳар идораси жойлашган баланд томли иморат, озода ва осойишта уйлар, пивохонага кираверишда кулгили вивеска, сартарошхона эшиги тепасига мис тоғора осиб қўйилган. Жундан тўқилган қалпоқча, калта куртка, оқ пайпоқ кийган, лозидан табасум аримаган хушмуомала одамларни кўрасан... Булар ҳаммаси қадимий ажойиб Германия...

Илиққина июль оқшомларидан бирида Пётр билан Алексашка олдинги дормезде¹ Ганновер шаҳри ёнидаги Копенбург қишлоғига кириб келдилар. Итлар акилламоқда, деразалардан тушган чироқ шуъласи кўчани ёритмоқда, одамлар кечки овқат учун стол атрофига ўтирмоқда эди. Вивескасига: «Олтин чўчқачага марҳамат» деган сўзлар ёзилган ошхона эшиги олдида фартук боғлаган бир одам пайдо бўлди-да, кучерга алланима деб бақирди. Кучер чарчаган отларни дарҳол тўхта-тиб, Пётрга мурожаат қилди:

— Муҳтарам жаноб олийлари, ошхона эгаси чўчқа сўйипти, демак бугун қиймалик колбаса бўлади... Бундан яхши тунайдиган жой тополмаймиз...

Пётр билан Меньшиков дормездан тушиб, оёқларининг чигилини ёзишди.

— Хўш, Алексашка, биз ҳам шунақа турмуш қура олармикинмиз, а?

— Қайдам, мин херц, яқин орада қуролмасак керак...

— Ажойиб турмуш... Ана, қулоқ сол: бу ерда итлар ҳам бошқача ҳуради, — овози ёқимли... Жудаям антиқа... Москва эсимга тушса, — ўт қўйгим келади...

— Ҳа, молхонадан фарқи йўқ, тўғри...

— Эскиликдан бошлари чиқмайди, к...лари приб-чи-

¹ Йўлда ухлашга мосланган каттакон карета. (Тарж.)

риб кетсаям қимирламай ўтиришаверади... Минг йилдан бери ер ҳайдашни тузукроқ ўрганолмаса-я... Бунга сабаби нима? Курфюрст Фридрих ақлли одам экан: биз Болтиқ денгизига чиқишимиз керак — бусиз илож йўқ... Агар денгиз бўйига шаҳар қуриб олсак борми — ҳақиқий жаннат бўлади... Уни қара, бу ерда юлдузлар ҳам бизникидан ёрқинроқ...

— Бизнинг одамлар бу ерга келса дейман, мин херц, ҳамма ёқни булғатиб юборишар...

— Шошма ҳали, Алексашка, уйга қайтай — Москва-ни пўстак қоққандай қоқиб тозалайман, кўрасан...

— Шундагина бир эпақага келиши мумкин...

Иккиси ошхонага кирди. Каттакон ўчоқ тепасига ва шифт тагидаги эман тўсинга окорока ҳамда колбасалар осиб қўйилган, ўчоқда ловиллаб ёнаётган шох-шабба шуъласида мис идишлар ялтирар эди. Ошхона эгаси икки букилиб таъзим қилар, мис кастриолга ўхшаш қип-қизил юзини тиржайтирарди. Пиво буюришди, эндигина ўтириб овқатланишга улгурмасдан,— эшикдан кавалер кириб келди.

Бу йигит соябони сербар конус пусха шляпа, мовут плаш кийганди, плаши шу қадар узун эдики, этаги тўпни-гига — шпорларига тегиб турарди. У ошхона эгасига, бизни холи қўй, дегандай имо қилди, сўнгра турган жойида бир сакради-ю, шляпасини олд томондан ушлаб бошидан олди ва ошхонада учиб юриб таъзим бажо келтира бошлади, қиличи плаш этагини дўмпайтириб юборди. Пётр билан Алексашка унга тикилганларича анқайиб қолишди. Кавалер сучук шевада мурожаат қилди:

— Ганновер курфюрстинаси шавкатли Софья ўз қизлари, яъни Бранденбург курфюрстинаси Софья-Шарлотта билан ва шунингдек ўғиллари, яъни Англия тахтининг вориси ҳамда Цель ўлкасининг герцоги, валиаҳд шахзода Георг-Людовик билан, гарчи йўлда азият чексалар ҳам, ноқулай жойда тунаб қийналсалар ҳам,— оламга номи кетган ажойиб подшо билан танишсам, деган бирдан бир мақсад ила Ганноверни тарз этиб, ўз сарой аҳллари билан бирга сиз подшо ҳазрат олийларига пешвоз чиқдилар...

Коппенштейн,— кавалернинг номи шунақа эди,— Пётрни кечки овқатга таклиф этди: токи меҳмон боргунча курфюрстина билан қизи таомга қўл урмай кутажанини айтди... Пётр унинг гапларини ярим-ёрти тушунди холос,

бирок шу қадар қўрқиб кетдики, оз бўлмаса, кўчага қочиб қолувди...

— Боролмайман, — деди дудуқланиб, — шошиб турибман, тезроқ жўнашим керак... Вақт ҳам алламаҳал бўлиб қолди... Голландиядан қайтишда, балки, кириб ўтарман...

Шляпа билан плаш яна ошхонада пириллаб уча бошлади. Коппенштейн безбетларча қистаб туриб олди. Алексашка рус тилида эшитилар-эшитилмас қилиб:

— Бари бир, қўймайди, — деди. — Яхшиси бориб, бир соатгина ўтириб кела қол, мин херц, немислар аразчи бўлади...

Пётр зарда билан камзул тугмасини узиб олди. Ниҳоят розилик берди, шунда ҳам Алексашка билан уни биров кўрмайдиган орқа эшикдан олиб кириш, дастурхон тепасида курфюрстина бир ўзи ёки фақат қизи билан бўлиши шарти билан боришга рози бўлди. Сўнгра, чанг босган қулоқчинини кўзигача бостириб кийди-да, ўчоқ тепасидаги колбасаларга хўмрайиб қараб қўйди.

Кўчада карета кутарди.

8

Курфюрстина Софья қизи Софья-Шарлотта билан камин олдида, кечки овқат учун безатилган стол ёнида ўтирибди. Хунуклиги учун каминни хитей шойиси билан тўсиб қўйилган. Она-бола ўрта асрдан қолган қасрнинг барча ноқулайликларига мардонавор чидамоқдалар. Бу қасрни маҳаллий помещик уларнинг ихтиёрига берган. Бир неча замонавий суратлар ҳамда гиламлар нураб кетган гишт деворлар айбини бир оз бўлса-да, яшириб турибди, лекин гумбазсимон шифтга девор туташган жойда бойқушлар ин қўйган бўлиши аниқ. Хўжайин шешилинчда аллақайдан топиб келган шойи курсичалар ранг-баранг плитка тўшалган полда турибди. Плиткалар малла соқол рицарларнинг этиклари билан ва улар минган арғумоқларнинг тақалари билан ишқаланавериб ёйилиб кетган. Ҳамма ёқдан сичқон ва чанг ҳиди келади. Она-бола қадимгилар урф одатининг нақадар қўполлигини ўйлаб бирдан сесканиб кетишди ва ичларида: худога шукурким, унақа одатлар ҳозир йўқ, деб қўйиш-

ди. Уларнинг нигоҳини занглаган илгакки бейлган (илгари бу илгакка совут ва қалқон илиб қўйилган бўлса керак) каттакон сурат жалб этар ва қараган сайин кўнгиллари таскин топарди. Бу суратда хилма-хил поз-немат, умуман тўкин-сочинлик тасвир этилганди: пештахталар устида қалашиб ётган денгиз балиқлари ва мангусталар, боғлам-боғлам паррандалар, мева-ю сабзавотлар, найза санчилган кабанлар... Расмларнинг бўёқлари қуёш нурида товланарди...

Рассомлик, музика, поэзия, жамики нозик ва нафис нарасга интилувчи ижодкор ақл фаолияти,— беш кунлик ўткинчи умрнинг бирдан-бир диққатга сазовор мазмун шундан иборат, деб ўйларди она ҳам, қиз ҳам. Улар Германиянинг энг маданиятли аёлларидан эди. Иккиси ҳам Лейбницга¹ хат ёзиб, ундан хат олиб туришарди. «Бу икки аёлнинг ақли шу қадар ўткир ва синчковки, улар берган чуқур маъноли саволлар олдида баъзан довдираб қолади киши», дерди Лейбниц. Она-бола санъат ва адабиёт ҳомийси эдилар. Софья-Шарлотта Берлинда Фанлар академияси барпо этганди. У кун и курфюрст Фридрихдан мактуб олинган эди; Фридрих бир дурадгор ниқоби остида саёҳат қилиб юрган ваҳшийлар подшоси тўғрисида ўз таассуротларини дўстона ҳазил-мутойиба билан шундай баён қилганди: «Менимча, Москва осиеликларга хос оғир уйқудан уйғонмоқда. Ҳозир энг муҳими — қай томонга бурилишида, ишқилиб, биринчи қадамини эзгулик сари қўйсин-да...» Онаси ҳам, қизи ҳам сиёсатни ёқтирмас, лекин уларни олижаноб синчковлик, бегараз ҳангама талаблик Ганновердан Коппенбургга келишга мажбур этганди.

Курфюрстине Софья ингичка бармоқлари-ла, курси ёндорини маҳкам сиқимлаб, ташқарига қулоқ соларди: назарида, қоп-қоронғи боғга қаратиб очиб қўйилган дераза ортида, барглар шитир-шитири орасидан гилдиракларнинг шалдирагани эшитилаётгандек бўларди. Оппоқ паригидаги марварид иплари дам-бадам қимирлаб силкинарди, кит мўйловлари билан юқори қарата турмакланган париги шу қадар баланд эдики, ҳатто қўлини кўтарганда ҳам тепасига қўли етиши амри маҳол эди. Курфюрстине ориқ эди, юзларини ажин босган; пастки қа-

¹ Лейбниц Готфрид-Вильгельм — машҳур немис файласуфи, математик, физик, тарихчи ва дипломат, (Автор изоҳи.)

тордаги тушган тишлар ўрнига мўм ёпиштирилган, би-
нафшаранг кўйлагининг ўйма ёқасига тутилган кружева
эса, эркаклар кўзини энди ўйнатолмайдиган кўксини тў-
сиб олган эди. Фақат қоп-қора ва катта кўзларигина йил-
тираб, муғамбирона ўйнаб гуларди.

Софья-Шарлоттанинг кўзлари худди онасиникига ўх-
шаш қоп-қора бўлса-да, лекин боқишлари мулоҳим, осо-
йишта эди. Бу қиз сутдай оппоқ, гўзал, улуғвор қиёфали
эди. Пудра сепилган парик тагида — ақл заковат акс эт-
ган кенг манглай, юпқа лаблар, бўлиқ ияк, яшнаб турган
кифтлар ва лўмбиллаган кўкрак — икки тугмачадан юқор-
иси бутунлай очиқ... Бурни сал-пал тўмтоқ бўлгани
учун ҳам унинг юзига зеҳн солиб тикилгинг, унда яши-
ринган қандайдир енгилтаклик изини қидириб топгинг
келарди.

— Хайрият-ей,— деди Софья-Шарлотта ўрнидан кўз-
галиб,— келишди.

Она ундан олдин турди. Иккиси шойи кўйлакларици
шилдириб қалин девор ичига чуқур ўрнатилган дераза
ёнига бориб қаради: боғдаги йўлкада қўлларини салонг-
латиб, елдай елиб келаётган новча одам қораси кўринди;
унинг кетида узун плаш, конус нусха шляпали яна бит-
таси, орқароқда — учинчиси...

— Худди ўзи,— деди курфюрстина,— худоё тавба,
жудаям баҳайбат-а...

Эшикни Коппенштейн очди:

— Подшо аъло ҳазратлари ташриф буюрдилар!

Чанг босган бошмоқ, жун пайпоқ кийган қийшиқ оёқ-
лар пайдо бўлди — Пётр ёни билан эшикдан кирди.
Шамлар шуъласида нурга чўмган икки хонимни кўри-
ши билан: «Гутен абенд»¹,— деб чулдиради. Сўнгра қў-
лини пешанасига обориб, гўё ишқаламоқчи бўлди-ю, би-
роқ қаттиқ уялганидан юзини кафти билан тўсиб олди.

Курфюрстина Софья Пётрга пешвоз юриб уч қадам
жойда тўхтади-да, кўйлак этагини бармоқ учи билан
сал-пал кўтариб, ёши қайтганига қарамай, қиз боладай
эгилиб-буралиб таъзим қилди.

— Муҳтарам подшо аъло ҳазратлари, хайрли кеч...

Софья-Шарлотта ҳам онаси тўхтаган жойга оққуш
сингари сузиб келди-да, чиройли қўлларини нозик ҳара-
катлар билан икки ёнига обориб, серҳашам юбкасини

¹ «Хайрли кеч». (Тарж.)

оҳиста кўтарди-да, тиззаларини букинқиратиб, таъзимни бажо келтирди.

— Шавкатли подшо аъло ҳазратлари, бу қадар сабр-сизлик билан сизни кўрмоққа шошилиб безовта қилганимиз учун бизни кечиргайлар, чунки сон-саноксиз халқларни енгган музаффар қаҳрамон билан ва инчунин, отабоболардан қолган хурофот ва бидъатларга, зарарли одатларга руслар орасида биринчи ўлароқ қақшатғич зарба берган подшо билан танишмоқ орзуси бизни мажбур этди.

Пётр қўлини юзидан олиб таъзим қилар, яна хоодай қаққайиб турарди, важоҳати кулгили эканини, бу аҳволда хонимлар хахолаб кулиб юбориши мумкинлигини ўзи бемалол сезиб турарди. Ҳаяжонланганидан немисча сўзлар эсига келмасди.

— Их кан нихт шпрехен... Гапиrolмаяпман,— деб гулдирарди овози бўғилиб... Аммо курфюрстина Софья устма-уст савол беравериb, уни гапиришдан озод қилди: об-ҳаво, Россия, уруш тўғрисида, йўл таассуротлари ҳақида саволларга кўмиб ташлади, лекин жавобини кутмасдан, Пётрнинг тирсагидан тутиб, дастурхонга бошлаб келди. Учови шифти гумбазсимон, бефайз залга юзларини қаратиб ўтиришди. Курфюрстина қовурилган кичкина парранда қўйди, қизи вино қўйди. Она-боладан хушбўй атир ҳиди келарди. Кампир гапираётиб, озгин бармоқларини, худди меҳрибон оналардек, меҳмон қўлига дам-бадам теккизиб қўяр, Пётр эса, қўли қалтираганидан тобора муштини қисарди, чунки, гуллар ва биллур идишлар турган сутдай оппоқ дастурхонда доғ сингари кўринган тирноқларидан уяларди. Софья-Шарлотта дўстона илтифот билан уни сийлар ва ҳар гал кўза ёки лаганга қўл чўзадиган бўлса,— курсида салгина кўтарилиб, назокат билан оҳиста буриларди-да, жозибадор табассум ила:

— Мана буни татиб кўрсинлар, ҳазрат олийлари,— дерди.— Ҳақиқатан ҳам, танаввул қилинса арзийди, сизга маъқул бўлса керак...

Агар Шарлотта бу қадар гўзал ва кўкси очиқ бўлмаганда, муаттар кўйлаги ҳам бу қадар шитирламаганда— туғишган опадан заррача фарқи йўқ эди. Ҳатто иксининг овози ҳам бир хилда эди. Шунинг учун Пётр тумтайишни бас қилиб, унинг саволларига жавоб қила бошлади. Мезбонлар фламадиялик, голландиялик маш-

хур рассомлар, Франция саройидаги улуғ драматурглар тўғрисида, фалсафа ва гўзаллик ҳақида гапирдилар. Пётр булардан кўпини билмас, тушунмасдан қайта-қайта савол берар таажжубланар эди..

— Илму фан, санъат — Москвада-я! Бел..— деди-да, стол тагида ер тепинди.— Бу ерда ўзим биринчи марта кўряпман... Бизда бундай нарсалар бўлган эмас: йўл қўйишмаган, қўрқишган... Биздаги боярлар, дворянлар мужикдан ҳам хароб: ухлаш, ейиш, ибодат қилишдан бошқани билмайди. Мамлакатимиз зулмат қўйнида. Сизлар у ерда бир кун ҳам туролмайсизлар. Сиз билан шу ерда ўтирибману, у ёқ-бу ёққа қарашга юрагим безиллайди... Елғиз Москва атрофида ўттиз минг қароқчи бор... Яширин варақаларда мени: жуда кўп қон тўкади, ўзи сўроқ қилади, азоблайди, деб айблашади...

Пётрнинг оғзи қийшайиб кетди, икки бети тортишиб, уқки кўзлари бир лаҳза шишадай қотиб қолди: гўё кўзига ноз-неъмат билан безатилган олдидаги дастурхон эмас — Преображенский слободасидаги қонга бўялган деразасиз уй кўрингандек туюлди. Пётр бўйни ва кифтлари билан қаттиқ силкиниб, чалғитган хаёлдан ўзига келди... Она-бола қўрқув аралаш қизиқсиниб, подшо юзидаги ўзгаришни кузата бошлашди...

— Унақа гапларга ишонманглар... Менинг энг яхши кўрган ишим — кема қуриш... «Принкипиум» галерасининг мачтасидан то тагсинчигача мана шу қўлим билан ўзим қурганман (ниҳоят муштини очиб, қўлларининг ҳадоқларини кўрсатди)... Денгизни яхши кўраман, айниқса мушаквозликка ишқибозман... Ун тўртта ҳунарим бор, лекин пухта эгаллаганимча йўқ, шунинг учун бу ерга келдим... Мени «золим, қонхўр»,— деганлар бекор айтипти — ёлғон... Мен золим эмасман... Қани, Москвада бизнинг одамлар билан яшаб кўрсин-чи,— ҳар қандай одамнинг жини қўзийди... Россиядаги жамики нарсани таг-туғи билан бузиш, ҳаммасини янгидан қуриш керак... Аммо одамларимиз шу қадар ўжарки, — баъзилари қамчи оетида эти шилиниб қуруқ суяги қолса ҳам...— Дами ичига тушиб кетди, аёлларнинг кўзига қаради-да, узр сўрагандай жилмайиб давом этди:— сизларда энг улкан орзу — қирол бўлиш... Мен эса, онажон,— деди-да, курфюрстина Софьянинг қўлини ушлади,— олдин ўзим дурадгорлик касбини ўрганишим керак...

Иккала курфюрстинга ҳам Пётр жуда ёқди. Улар завқланганларидан унинг баъзи бир нуқсон ва қилиқларига эътибор бермай: тирноғи кирлигини ҳам, дастурхонга қўл артишини ҳам, овқатни чапиллатиб чайнашини ҳам кечиришар эди; у бўлса, Москванинг расм-русми, урф-одатини гапириб туриб, матрослар ишлатадиган хунук сўзларни орага қистириб кетар ва ҳикоятга пардоз бериш учун ҳатто Софья-Шарлоттани тирсағи билан туртиб-туртиб қўярди.

Унинг жамики нуқсонлари,— ҳатто сиртдан қараганда ўтакетган бераҳмлиги, инсонпарварлики юзага чиқармоқ учун бошқача йўллар борлигини табиатан тушунолмаслиги,— она-бола назарида, даҳшатлироқ кўринса ҳамки, гоёг завқли эди. Пётрдан ибтидоий давр одамларида бўлган асл поклик ва соғломлик ҳиди келарди. (Кейинчалик курфюрстина кундалик хотира дафтарига: «Бу — жуда яхши одам, лекин шу билан бирга — ёмон. Ахлоқ жиҳатидан — ўз мамлакатининг яққол намунасидир» деб ёзиб қўйган эди).

Вишиллайдиган винодан, бу қадар ақлли ва ажойиб аёллар ёнгинасида ўтирганидан Пётр хурсанд эди. Софья-Шарлотта унга тоғаси билан укасини ва сарой аҳлини кўрсатмоқчи бўлди. Пётр трубкасини қидириб чўнтагини ковлади, кичкина оғзи билан ғалати илжайиб: «Майли, келаверсин»,— дегандай бош ирғади... Шундан сўнг залга қотма чол кирди,— бу испанча соқол қўйган (ҳозир унақа соқол ҳеч кимда кўриномасди) хотинбозлар ва дуэль ишқибозлариникидай мўйлови бураган оқсоқол Цель герцогни; қора духоба либосли, юзи кичкина, шалвайган йигитча, бу — вальахд шаҳзода; раиғ-баранг ва башанг кийинган хонимлар ҳамда кавалерлар; яғрини кенг ва хушбичим Алексашка, уни канизакалар ўраб олган, бу йигит бирор жойда бўш келган эмас,— худди ўз уйидагидай бемалол яйраб юраверарди; ниҳоят — элчилар: Лефорт ва Сибирь ҳокими — хўппа семиз Головин. (Улар подшо тушган дормезга Коппенбургга етиб олгач, Пётрнинг қаердалигини эшитиши билан ваҳимага тушиб, овқат емасдан, кийимларини алмаштирмасдан тўғри қасрга келган эдилар.)

Пётр герцогни қучоқлади, Англиянинг бўлғуси қиролини икки қўлтиғидан даст кўтариб, бетидан ўпди, сўнг-ра қўлини обкаш сингари эгиб, сарой хонимларига олифталик билан таъзим қилди. Хонимлар — ҳаммаси баб-

баравар тиз чўкди, кавалерлар — шляпалари билан бир-га турган жойларида сакраб, қоидаи саломни бажо келтиришди.

— Алексашка, эшикни яхшилаб бекит,— деди Пётр русчалаб. Қадаҳга салкам бир косача вино қуйди-да, рўпарасида турган кавалерни имлаб чақирди, яна ғалати тарзда илжайиб:

— Руслар одатига биноан,— деди,— подшо тутган қадаҳни олмаслик мумкин эмас, хонимлар ва кавалерлар — ҳаммаси қадаҳни тўлдириб ичиши шарт...

Хуллас, Кукуйдаги сингари, бу ерда ҳам базм қизий бошлади. Мандолиналари билан италиялик ашулачилар келди. Пётрнинг рақс тушгиси келиб қолди. Бироқ итальянлар ниҳоятда майин ва чўзиқ куй чалишарди. Дарҳол ўз созандаларини олиб келиш учун Алексашкани ошхонага жўнатди. Преображенскийлик сурнайчи ва сивизгачилар дарҳол етиб келишди,— ҳаммаси қирмизи кўйлақда, сочлари бир хилда қирқилган,— девор тагида ҳайкалдек қотиб турди-турди-да, ҳаммаси бирданига қошиғу тарелкаларни тарақлатиб, мўғиз сурнайларни, ёғоч сивизга-ю мис найларни сайратиб юборди... Ўрта аср қасрининг гумбазсимон шифти остида бундай иблисона музика ҳеч қачон янграган эмас. Пётр кўз соққаларини олайтирар, куйга монанд ер тепинарди.

— Алексашка, бошла, ҳа!

Меньшиков кифтини қоқди, қошини учирди, юз-кўзлари сузилганича дам оёқ учи, дам товони билан тапиратупурига олиб, йўрғалаб кетди. Софья подшонинг қандай рақс тушишини синаб кўрмоқчи бўлди. Пётр ҳам уни бармоқларидан ушлади-ю, оққушдай сүздириб, айлантириб келди. Кампирни жойига ўтқизгач, семизгина, лекин ёшроқ жувонни танлади-да, у билан гоҳ депсиниб; гоҳ сакра-бодомга¹ олиб рақс туша бошлади. Рақсини бошқариш вазифасини Лефорт ўз зиммасига олди. Софья-Шарлотта эса семиз Головинни танлади. Боғда қолган йигитлар ҳам залга кириб хонимларни танлаб-танлаб олишди-да, гоҳ чўққайган ҳолда ирғишлашиб, гоҳ пилдироқдай гир айланишиб, татарчасига қийқириғу ҳуштак билан ўйинни қизитиб юборишди. Юбкалар

¹ Оригиналда «выписывать курбетъ» дейилган. Курбет французча сўз, маъноси: оёқларини жуфтлаб сакраш, ғалати қилиқ. (Тарж.)

чирпирак бўлиб, париклар тўзиб ҳурпайиб кетди. Йигитлар немис хонимларни роса терлатишди. Кўпгина йигитлар хонимларнинг қовурғаси нима сабабдан тошдай қаттиқлигини тушунолмай хайрон қолишди. Пётр ҳам шунга хайрон бўлиб, Софья-Шарлоттадан сўради. Олдинига курфюрстина саволга тушунмади, тушунгач, қотиб қотиб кулди:

— Бу қовурға эмас, аёллар корсетининг пружинаси билан суяклар....

9

Руслар Коппенбургда иккига бўлинди. Улуғ элчилар айланма йўл билан Амстердамга жўнади. Пётр эса, ўн чоқли йигит билан тўғри Рейн соҳилига етди, Ксантен шаҳридан бериқоқда кемага тушди-да, пастга қараб сузиб кетди. Шенкеншанц шаҳрининг нарёғида — Пётр орзу этган Голландия бошланар эди. Кема Рейн дарёсининг ўнг тармоғига бўрилди ва Форт қишлоғи ёнида тўғон дарвозасидан ўтиб каналга кирди.

Краков зотли, баланд хомутли, сағрини кенг икки оғ бошларини бир маромда қимирлатиб, таги ясси баржани кўкаламзор соҳил бўйлаб кетган қумлоқ йўлдан судраб борарди. Канал узунасига тўғри кетган бўлиб ялангликдан ўтар ва бу яланглик шу қадар текис эдики, у ердаги полизлар, ўтлоқлар, гулзорлар ҳамда майда-майда шоҳобчага бўлинган ариқ ва анҳорлар узоқдан худди хари-тадаги чизиқларга ўхшаб кўринарди. Кун жуда иссиқ, бир оз хирароқ эди. Левкойлар, сунбулу наргизлар аллақачон гулини тўккан, унда-мунда қолганларини кесиб олиб, саватга тахлашмоқда эди. Аммо лолалар: қорақизил, қирмизи, олов ранг, олачипор, тилла ранг — ҳаммаси гул-гул очилиб ер бетини пат гилам сингари қоплаб олганди. Ҳар қадамда — кучсиз шамолда айланаётган шамол тегирмон паррагига кўз тушар, дачалар, боғлар, қишлоқлар, тунука ёки черепица томли уйлар томида лайлак инлари, ариқ бўйлаб ўсган қатор-қатор толлар учрарди. Ҳаво ранг гард-губор орасидан — йироқдаги шаҳарлар, жомелар, минорлар кўринарди ва яна тегирмонлар...

Пичан ортган ясси қайиқ анҳорда полизлар ёнидан сузиб бормоқда. Дача томи ортидан елканли қайиқ пайдо бўлди-да, секин лолазор орасидан ўтиб кетди. Йўсини

нўнак босиб кўкариб кетган тўгон дарвозаси ёнида, бочкага ўхшаш кенг шим, тор кўртка, ёғоч бошмоқ кийган голландлар бемалол трубкаларини тутатиб, дарвоза очилишини кутишарди (уларнинг сабзавот ортилган қайиқлари анҳорда, анҳорнинг охири эса, то қуёш йилтираб ботаётган уфққача чўзилиб кетган.)

Баъзан, канал тепаликка кўтарилганда, баржа экинзорлар ва иморатлар тепасидан сузиб ўтарди. Ушанда, гишт деворлар ёнида ер бағирлаб ўсган дарахтлардаги мевалар, арқонга ёйилган кир, озода ҳовлида қум устида юрган товуслар кўринарди. Руслар тирик товусларни кўриб ҳайрон қолишди. Қаҳрамонларча меҳнат соясида денгиздан юлиб олинган бу ўлка бедорликда намоён бўлган тушга ўхшарди. Одамлар бу ерни эъзозлаб, ҳар бир қаричини меҳр билан парвариш қилишарди... Бизникилар ўлсаям ёввойи даштни обод қилмас!.. Пётр баржанинг тумшуғида сопол трубкасини тутатиб, йиғиларга ҳасрат қиларди:

— Москвадаги баъзи бир ҳовлилар бинойидай катта, лекин тифлос. Қўлга супурги олиб, супуриб тозаланса, боғча қилинса қандай чиройли бўларди, фойдаси ҳам тегарди, лекин ҳеч ким бунга жон куйдирмайди, эсига ҳам келмайди... Уйларинг қулай деб турса ҳам, нобислар, печдан тушиб тиргович қўймайсиз, — кошки мен сизларни билмасам... Халажойга боришга эриниб, остона олдини булғатасиз холос... Ҳаммасига сабаб нима? Бепоен дашт ва ўрмонларда яшаймизу, — камбағалмиз-а!.. Қаранг — бу ерлик одамлар тупроқни денгиз тағидан олишган, ҳар туп дарахтни бошқа ёқдан опкелиб экишган. Шундай қилиб гулистонга айлантиришган...

Баржа катта каналдаги тўгон дарвозасидан чиқди-да, кичик каналга ўтиб олди. Узун-узун таёқларини ишлатиб олға силжишар, чунки рўпарадан келаётган оғир юкли ясси қайиқларга дам-бадам йўл беришга тўғри келарди. Зейдерзеедан — голланд денгизидан кўтарилган кул ранг туман пардаси шарққа ёйилмоқда, борган ери елкалар кўпаймоқда эди. Қош қорайган маҳалда Амстердамга яқинлашдилар. Тобора қизара бошлаган туман орасида қатор-қатор пароходлар кўринарди. Мачталар, елкалар ҳамда осмонга қад кўтарган жомелар ва бошқа иморатларнинг баланд-баланд тунука томлари ботаётган қуёш нурида оловдай ловиллар эди... Тўқ қизил булутлар денгиз ортидан тоғдай бўлиб кўтариларди, бироқ тезда

қоронғи тушганидан кул босган чўғдай бўзариб қоларди. Ялангликда бирин-кетин чироқлар ёнди, шуъласи каналларга тушиб жимирай бошлади.

Денгиз бўйидаги чилчироқ ёқилган ошхонада тўхтаб овқатланишди. Инглиз ароғидан ва пивосидан ичишди. Пётр йигитларни таржимонлар билан, қути-ю саватлари билан бирга, шу ердан тўғри Амстердамга жўнатди, ўзи эса, Меньшиковни, Алёша Бровкин билан поп Биткани ёнига олиб, кичкина кемачага тушди-да, пойтахтга кирмасдан тўғри Саардам қишлоғига йўл олди.

Пётр болалик чоғидаёқ севиб қолганлиги учун бу жойни бетоқатлик билан кўришга шошилардики, шу топда дунёда бошқа ҳеч нарса кўзига кўринмасди. Қадрдон дўсти, Гаррит Кист исмли темирчи (Переяславль кўлида ўйинчоқ кемалар қураётганларида Саардам тўғрисида унга гапириб берган эди). Кист ишлаб пул тўплагач, ўша кездаёқ Ватанига қайтганди, лекин Саардамдан Архангельскка, кейинчалик Воронежга келган бошқа темирчилар, кемасоз дурадгорлар ҳам «Дунёда кемани Саардам курсин-да! Биласизми, Пётр Алексеевич, Саардамда қурилган кема жуда енгил, мустаҳкам ва тез юрар бўлади, жамики кемалар унинг олдида ўтаверсин»,—дейишган эди.

Амстердамдан ўн километрча шимол томонда — Саардам, Ког, Ост-Занен, Вест-Занен, Зандик номли қишлоқларда камида элликтача верф бор эди. Бу верфларда кечаю кундуз тинмасдан шу қадар тез ишлашардики, ҳар беш олти ҳафтада битта кема тайёр бўларди. Верфлар атрофда — шамол тегирмон кучи билан ишлайдиган аллақанча завод-фабрикалар бўлиб, верфга керакли ҳамма нарса: чархланган қисмлар, мих, чангак, арқон, елкан, кема жиҳозлари шу ерда тайёрланар эди. Ана шу хусусий верфларда ўрта ҳажмдаги савдо кемалари, кит овлайдиган кемалар қуриларди; мустамлака томонларга қатнайидиган ҳарбий кемалар ҳамда каттакон савдо кемалари эса. Амстердамда — адмиралтействога қарашли иккита эллингда¹ қуриларди.

Пётр ва унинг ҳамроҳлари чуқур ва тор кўрфаздан қайиқда сузиб борарканлар туни билан қирғоқда чироқлар ёниб турганини кўрдилар, болталарнинг тинмай қил-

¹ Кема корпусини тайёрлаш учун денгиз бўйига қурилган маҳсус иншоот. (Тарж.)

ган тарақ-туруғини, ходалар қисирлаб, темирлар жаранглаганини эшитдилар. Шпангоутлар¹ қобирғаси стапелда² турган кемаларнинг дум томони, боғлоғлик тахталарни илгак билан тепага чиқариб берадиган ёғоч краннинг панжараси ва оғир ходалар — ҳаммаси гўлханлар шуъласида аниқ кўринарди. Фонус ушлаган одамлар у ёқдан-бу ёққа чопиб ўтарди. Хириллаган овозлар эшитиларди. Қарағай қипиғининг ёқимли ҳиди, смола ва рутубат иси келарди. Қайиқ ҳайдаб бораётган голландиялик тўрт азамат ҳамон ғижирлатиб эшкак эшар, лабларига илиб олган трубкаларини пишиллашиб сўрарди.

Ярим кечада дам олмоқ учун ошхонага кирдилар. Эшкакчилар алмашди, — бошқа йигитлар келди. Тонг отди, — ҳаво кул ранг тусга кирган, рутубат кўтарилган эди. Кечаси ниҳоятда катта, баҳайбат кўринган уйлар, тегирмонлар, баржалар, узунасига кетган бараклар энди пасайиб, шабнам тушган соҳилга қапишиб кетгандек эди. Мажнунтоллар бўлса, туман қоплаган сув устига эгилиб қолганди. Шонли Саардам қани?

— Ана Саардам, — деди эшкакчилардан бири боши билан имо қилиб, — томлари нишаб, олд томони текис, баъзиси ёғочдан, баъзиси қорайиб кетган ғиштдан қурилган кичкина-кичкина уйларни кўрсатиб. Қайиқ ифлос каналда, худди кўчада кетаётгандай, ана шу уйлар ёнидан сузиб бормоқда эди. Қишлоқ уйғона бошлаган, баъзи уйларда ўчоққа ўт ёқилганди. Хотинлар чорбурчак шаклли деразаларни ювишар, майда кўзли ойналари эскириб кетганлигидан ранг-баранг товланарди, қийшайган эшикларнинг мис тутқичини ва ошиқ-маъшуқларини артиб тозалашарди. Омборхона томида хўроз қичқирарди. Каналдан буғ кўтарилиб суви қуёшда жимирларди. Канал устидан кўндалангига тортилган арқонларга кир ейилган: ниҳоятда кенг шимлар, бўз кўйлақлар, жун пайпоқлар... Қайиқ шуларнинг тагидан ўтаётганда энгашишга тўғри келарди.

Чириган сепоялар, товуқхона ва омборхоналарга туташган ҳожатхоналар ёнидан, ичи ковак бўлиб кетган толлар ёнидан ўтиб, кўндаланг оққан ариққа бурилиш-

¹ Кема корпусининг кесакилари, сирти шунга қоқилади.

² Битган кемани сувга тушириладиган нишаб фундаментли жсй.
(Тарж.)

ди. Ариқ ҳам, охири ҳовузга ўхшаш кенг жойга айланиб, тезда тугади. Ҳовуз ўртасидаги қайиқда жун қалпоқ кийган, бўйни ичига кириб кетган бир одам қармоқ билан илон балиқ тутиб ўтирар эди. Пётр унга тикилиб қаради-да, шартта ўрнидан туриб қичқириб юборди:

— Гаррит Кист, темирчи, сенмисан?

Қайиқдаги одам бамайлихотир қармоғини сувдан олди ва шундан кейингина бурилиб қаради: яқинлашиб келаётган қайиқда голланд ишчилари сингари локланган шляпа, қизил куртка, бўз шим кийган йигитни кўриб шунчалик вазмин бўлса-да, эсанкираб қолди... Бу қадар шижоатли, очиқ юзни, бежо кўзларни бошқа ҳеч кимда кўрмаган эди... Гаррит Кист қўрқиб кетди: Москва подшоси эрталабки туманда, оддий қайиқда ариқдан тўғри кириб келса-я!.. Чол малларанг киприкларини пирпира-тиб, кўзларини йириб қаради, ҳақиқатан подшо, ўзи...

— Ҳой, ўзингмисан, Питер?

— Салом, Гаррит...

— Салом, Питер...

Гаррит Кист қоқшол бармоқлари ила Пётрнинг қўлини секингина сиқиб қўйди. Алексашкага кўзи тушиб қолди.

— Эҳе, сенмисан, йигитча?.. Уни қара-я... Кўзларимга ишонгим келмайди... Голландияга келганларинг жуда соз бўлди-да...

— Бутун қиш шу ерда турамиз, Кист, верфда дурадгорлик қиламиз... Бугун бозорга бориб асбоб сотиб оламиз...

— Раҳматлик Яков Омнинг хотинида яхши асбоб бор, арзонга олиш мумкин, — ўзим гаплашиб бераман...

— Москвалигимдаёқ, сеникига қўнарман, деб ўйлаган эдим...

— Уйим торлик қилади, Питер, мен бир камбағал одамман. Камбағалнинг уйи нима бўларди...

— Бундан чиқди, верфда менга тузукроқ ойлик ҳам беришмас экан-да...

— Ҳалиям ҳазилкашлигинг қолмапти, Питер...

— Ҳеч қандай ҳазили йўқ, ҳазилкашлик қилишга энди вақтимиз йўқ. Икки йил ичида флот қуришимиз, аҳмоқ эдик, — ақлли бўлишимиз шарт. Мамлакатимизда қўли оппоққина ишёқмаслар қолмаслиги керак.

— Яхши ишга отланибсан Питер...

Қайиқлар сузиб бориб майсазор соҳил ёнида, черепицали томи чўккан икки деразали уйнинг рўпарасида тўхтади. Баланд мўридан тутун кўтарилиб, каттакон заранг дарахтнинг шохлари орасига ёйилмоқда. Уйнинг эшиги қийшайган, кесаки устида панжарали туйнук, эшик олдида топ-тоза шолча ташлаб қўйилган, ёғоч кавушлар шу ерга ечилади, чунки Голландияда уйга фақат пайпоқ билан кирилади. Остонада турган ориққина бир кампир қўлларини озода фартуғи остига яшириб, қайиқдан тушганларни томоша қиларди. Гаррит Кист эшкакни кўкатга ташлаб: «Ҳой, булар Москвадан келди, бизга меҳмон»,— деб бақиргач, кампир сиполик билан крахмалланган чўққи чепчигини сал-пал энгаштирди.

Уй Пётрга жуда ёқди, икки деразали меҳмонхона билан тўшак солинган қоронғи ҳужрада ўзи билан Алексашка, меҳмонхонадан нарвон орқали чиқиладиган чердакка Алёша билан Битка жойлашди. Пётр ўша кунёқ Яков Омнинг хотинидан яхши асбобларни сотиб олди, сўнгра уларни замбилғалтакда уйга олиб келаётган йўлда Ренсенни — Воронежда бир қиш ишлаб кетган дуррадгорни учратди. Семиз ва ниҳоятда хушфеъл Ренсен тўхтади, анграйиб оғзини очди ва бирданига ранги оқариб кетди: замбил ғалтак ғилдиратиб келаётган шляпаси қийшайган бу йигит унга қандайдир бир даҳшатли нарсани эслатиб, юраги орқасига тортиб кетди...

— Кўз ўнгида мудҳиш манзара пайдо бўлди: қор ёғмоқда, шафақ яллиғланмоқда, бўрон қутурмоқда, дорларда осилиб ётган рус ишчиларининг жасаdlларини тебратмоқда...

Пётр замбилғалтакни қўйиб, терлаган юзларини ёнги билан арти-да:

— Салом, Ренсен,— деди унга қўлини узатиб. — Ҳа, ҳа, бу менман... Қалайсан? Воронеждан кетиб қолиб бекор қилдинг... Мен Лингст Ронггенинг верфида душанба кuni ишга тушаман... Кимлигимни бировга айтиб қўйма тагин, ҳушёр бўл... Мен бу ерда — Пётр Михайловман холос. — Унинг чақчайган кўзлари Воронеж шафақи сингари яна йилтираб кетди.

10

«Мин хер кениг... Сизнинг фармонингиз билан навигаторликни ўрганиш учун ўқишга юборилган йигит»

лар,— ҳаммаси жой-жойини топди... Иван Головин, Плещеев, Крапоткин, Василий Волков, Верещагин, Александр Меньшиков, Алексей Бровкин ҳамда ҳар куни маст пош Битка,— мен ҳам шулар билан биргамен, баъзиси Саардамда ишга кирди, баъзиси кемасозлик ишини ўрганиш учун Ост-Индия корхонасига жойлашди... Александр Кикин билан Степан Васильев — мачта қилишни ўрганмоқда; Коншин, Скворцов, Петелин, Муханов ҳамда Синявин — турли жойларда кемаларда матрос бўлиб ишдашмоқда; Арчилов бомбардирликка ўқиш учун Гаагага жўнаб кетди... Биздан олдин юборилган йигитлар бўлса, фақатгина компасни ўрганиб,— бу ерда биз ўрганадиган бошқа нарсаси йўқ, деб Москвага жўнамоқчи эканлар... Аммо биз уларни бу ниятидин қайтардик ва еганлари то бурниларидин чиққунча Ост-ад верфиди қора ишчи бўлиб ишлашга мажбур қилдик...

Жаноб Яков Брюс бу ерга келди ва сиз муҳтарам ёзган мактубни топширди. Баданидаги жароҳатларни кўрсатди: ҳамон тузалиб битган эмас, шиқоят қилди, бу жароҳатлар зиёрат вақтида сиз муҳтарамнинг калтагидан бўлганини айтди... Ҳайвон! Қачонгача одамларни азоблайсан? Сенинг дастингда ярадор бўлганлар энди бу ерга ҳам келди. Ивашка Хмельницкий билан улфатчилик қилишни дарҳол йиғиштир... Йўқса сени ўшанинг ўзига калтаклатаман... Питер...»

«Менга ёзган мактубингда, давлатпаноҳ, гўёки мени Ивашка Хмельницкий билан улфатчилик қилади, деб ёзибсан, бу мутлақо нотўғри, давлатпаноҳ... Яков Москвадан қайтгач, ичиб олиб сизларнинг олдингизга бирт маст ҳолда борган бўлса керак, кайфи ошгани учун мияси айниб валдираган... Мен, Ивашка билан улфатчилик қилиш у ёқда турсин, доим сўкишиб уришамиз, қонга беланамиз... Ивашка билан улфатчилик қилишга сизларда вақт бўлмаса, бизда вақт қайда... Мен сенга ёзган ўша шайкадан яна саккизта қароқчи қўлга тушди, улар посадлик савдогарлардан, қассоблардан, извошчилардан экан, ораларида боярлар ҳам бор: Петрушка Селезень, Митька Пичуга, Попугай, Куска Зайка ҳамда дворяниннинг ўғли Мишка Тиртов... Қароқчилар қароргоҳи ва ўғирлик молларни сақлайдиган жойи

Тверская... дарвозаси ёнида экан... Брюсми ёки бу ёқдан борган яна биттасими, — олдинга бориб мени ёмонлаб шикоят қилса, — билгинки, ҳаммаси мастликдан гапиради... Оёгинга бош уриб, Фетка Ромодановский...»

«...Мин хер кениг... Менинг қўлимга топширилган шоҳона мактубда ажнабий савдогар Томас Фаденбрахт ҳақида ёзилмишким, — мундин буёқ тамаки савдосини қандай шарт билан унга бериш мумкин? Ахир, бу хусусда қишдаёқ фармон бўлган ва унда: биринчи йили ўз фойдасига савдо қилади, иккинчи йили ҳам — ўз фойдасига, лекин бож тўлайди, учинчи йили ким ошдига қўйилади: ким кўпроқ берса, ўшанга берилади, дейилган... Ғоятда ҳайрон бўламенким, шундай осон масалани сиздек шахсуворнинг боярлари ўша ерда ўзлари ҳал қила олмасалар... Сиздек шахсуворнинг хизматларига бул ерда 15.000 дона милтиқ сотиб олинди ва яна 10.000 дона ҳақида байлашиб қўйилди, шунингдек, сизнинг хизматингизга 8 дона гаубица ва 14 дона замбарак қилиб бериш ҳақида топшириқ берилди. Темир-соз ва пўлатсоз мастерлар билан кўп марта гаплашдим, аммо талабгорларни ҳеч тополмаяпмиз, яхши усталар бу ерга маҳкам ёпишиб олган, ёмонлари бизга керак эмас... Жаноби генералимга таъзим қилиб саломимни етгургайсен, менинг уйимдан хабар олиб турмоғини илтимос қилгайсен... (У ёғи симпатик сиёҳ билан.) Бул ерда шундай ғалати хабарлар: Франция қироли Брестда яна флотни тайёр ҳолга келтирибди, аммо қайга жўнатишини ҳеч кимса билмайди... Кеча Венадан хабар келди: Испания қироли вафот этипти... Унинг ўлимидан сўнг нима бўлишини, муҳтарам жаноблари, ўзинг яхши биласан...¹

Сен ўз мактубингда бизнинг юртда ҳозир кучли ёмғир қуяётганини ёзибсен. Демак, ифлослик сабаби шундан экан, биз бўлсак, шундай яхши уйларда бунча лой-балчиқ қаёқдан келдийкин, деб ҳайрон эдик... Аммо биз сувдан пастда² яшаганимизга қарамай, уйимиз қуруқ, лой йўқ... Питер...»

¹ Испания тахти учун уруш бошланади демоқчи. (Авт.)

² Оригиналда: «ниже воды» дейилган, шу сўз билан бошлавучи мақол маъносидан фойдаланилган. (Тарж.)

Пётрнинг буйруғига биноан Василий Волков кундалик хотира дафтар сақларди,— унга шу гапларни ёзиб қўйди:

«Амстердамда бир ярим яшар гўдакни кўрдим, ўзи қиз, аъзойи бадани жун, жуда семиз, юзи бир ярим қарич келади,— ярмаркага онкелишган экан уни. Уша ерда бир филни кўрдим: рақс тушади, туркчасига қарнай чалади, оғзи қарнайга ўхшаш милтиқдан ўқ отади, итни силаб-сийпаб ўйнатади, иккиси бирга яшар экан,— жудаям ҳайрон бўлиб оғзим очилиб қолди...

Ёғочдан ясалган бошни кўрдим, одамнинг боши, тавба,— гапиради-я! Соатни бурагандай, мурватини бураб, нимани гапирсанг, бош ҳам ўшани такрорлайди. Гилдираклари бор ёғоч отни кўрдим,— устига миниб олишиб, кўчама-кўча юраверишар экан... Ғалати ойнани кўрдим, ўша ойна билан кумуш ва қўроғшинни эритиш мумкин, тўрт энлик сув тагидаги ёғочни куйдиришди: сув қайнаб, ёғоч куйиб кетди.

Докторникида анатомияни кўрдим,— одамнинг бутун ички аъзолари кўриниб турибди,— юрак, ўпка, буйрақлар, буйрақда тош қандай пайдо бўлиши. Ўпкани ишлатиб турган томир худди эски латтага ўхшайди. Миядаги томирлар худди ипдай ингичка... Жудаям қизиқ...

Амстердам шаҳри денгиз бўйига, пастликка жойлашган, ҳамма кўчаларидан канал ўтади, баъзиси шундай каттаки, кемалар юра олади. Каналларнинг икки ёғида кенг кўчалар, баъзи кўчалардан икки қаретада бемаълал ўтиш мумкин. Канал бўйларида каттакон дарахтлар, ҳар икки дарахт орасида — фонус. Ҳамма кўчаларда қатор фонуслар, ҳар бир хонадон ўз уйи олдидаги фонус чироғини ҳар кеча ёқишга мажбур. Бу кўчаларда — plezier, яъни, сайр қиладиган майдонча бор.

Савдогарлар бу ерда бадавлат, турмушлари жуда яхши, Европада савдогарни кўпроқ ҳурмат қилишади, халқи ҳам савдо-сотик билан тирикчилик қилади, жуда бой. Ҳеч қайси мамлакатда бунчалик роҳат бўлмас... Биржанинг биниси бошдан-оёқ тошдан, ичи ганч билан нақш солиб ишланган — ниҳоятда ажойиб... Поли шахмат тахтаси сингари катак-катак, ҳар бир савдогар ўз катагида туради... Бу ерда ҳар кун одам шу қадар кўп бўладики, ўша майдончага сигмай тиқилишиб, юролмай қолади... Ушанда қий-чув, тўполон кўтарилади... Баъзи

бировлар,— камбағал жуҳудлар,— савдогарлар орасида тамакисини махтаб, кимики хумор бўлиб ўлиб турган бўлса, бурунаки искатиб юради ва шундан топган пул билан тирикчилик қилади...»

Яков Номен исмли билимга ишқибоз голландиялик чол кундалик дафтарга қуйидагиларни ёзди:

«...Подшо кимлигини бир ҳафтагина яшириб юра олди холос: Москвада бўлган баъзи бир одамлар уни таниб қолди. Шундан сўнг бутун Голландияга миш-миш гап тарқалди. Амстердам биржасида одамлар гаров ўйнашар: чиндан ҳам бу улуг подшоми ёки унинг элчиларидан бирортасими, деб катта-катта пул тикишарди... Руслар мамлакати билан савдо сотиқ қилувчи, Москвада бир неча бор подшони меҳмон қилган жаноб Гаутман подшога ўз самимий ҳурматини изҳор этмоқ учун атайин Заадамга келиб ундан сўради:

«Подшоҳи муқаддас аъло ҳазратлари, наҳотки бу-сиз бўлсангиз?»

Бунга подшо дағаллик билан жавоб берди:

«Кўриб турибсан-ку!»

Шундан сўнг иккиси руслар юртига бориш учун шимо-лий йўлнинг қийинлиги ҳақида, Болтиқ бўйидаги гаван-ларнинг афзаллиги ҳақида узоқ суҳбатлашишди, аммо Гаутман подшонинг юзига тик қарашга журъат этолмас, чунки унинг жаҳли чиқиши мумкинлигини, кўзига тикил-ган одамларни жини севмаслигини биларди. Шундай бир воқеани мисол келтириш мумкин: Альдертсон Блок деган бир одам кўчада подшонинг кўзига безбетлик би-лан қаттиқ тикилди, гўё қаршисида аллақандай ғалати ва кулгили бир махлуқ тургандай... Подшо унинг юзига, тикилиш мана мунақа бўлади дегандай, бир тарсаки тор-тиб юборди бечора Альдертсон Блок ҳам жони оғриб, ҳам изза бўлиб қочиб қолди, сайр қилиб юрганлар роса кулдилар:

«Яша, Альдертсон, рицарлик ордени билан мукофот-ландинг»,— деб масхара қилдилар.

Яна бир савдогар верфдаги мастердан, подшо ишла-ётган пайтда менга бир кўрсат, деб илтимос қилади. Мас-тер ҳам рози бўлиб, мен кимга: «Ҳой, заандамлиқ дурад-гор Питер, анави ишни қил»,— деб буюрсам, москвалик-лар подшоси худди ўша, дейди... Савдогар подшони

кўришга ишқибозлигидан, верфга киради, оғир ҳода кўтариб кетаётган бир неча ишчига кўзи тушади. Шунда мастер: «Ҳой, заандамлиқ дурадгор Питер, нега уларга қарашмайсан»,— дейди.

Шунда дурадгорлардан биттаси — кийими қорамоёнга беланган, жингалак сочлари пешанасига ёпишиб қолган, бўйи бир саржин келадигани,— болтани ёғочга қадаб қўйиб югуриб боради-да, ҳодага кифтини бериб бошқалар билан бирга кўтариб кетади. Савдогар ҳайрон бўлиб қолаверади. . .

Подшо ишдан кейин кўпинча портдаги ошхонага киради, пиво ичиб, трубка тутатиб ўтириб энг қўпол одамлар билан ҳам бемалол суҳбатлашади, уларнинг ҳазил мutoйиба гапларидан мароқланиб кулади, шундай пайтларда ҳеч ҳурмат талаб бўлмайди. Ҳозир Россияда хизмат қилаётган ишчиларнинг оиласидан тез-тез хабар олиб туради, уларнинг хотинлари билан совурдан қилинган ароқ ичади, кифтларига қоқиб, ҳазиллашади... Унинг феъли галатилигини қўйидаги воқеадан билса бўлади: у олхўри сотиб олди-да, шляпасига солиб, шляпани қўлтигига қистирганича, тўғондан ўтиб Зейддек томон бораркан, кўчада олхўри еб кетаверади. Бир тўда бола унга эргашиди. Болалардан баъзиси унга ёқиб қолди.

«Болалар, олхўри ейсизми?» деб сўради-да, уларга бир неча дона берди, буни кўриб бошқалари келди: «Бизга ҳам олхўри ёки бирор нарса бер», лекин у болаларнинг жигига тегиниш учун ҳазиллашиб, жўрттага юзини буриштирди-да, олхўри данагини чирт эткизиб туфлади. Баъзи болалар азбаройи жаҳли чиққанидан, унга қарата чириган олма-ю нокларни, чўп-хасларни ота бошладилар. У эса, кулиб-кулиб улардан узоқлашди. Бир бола тош билан унинг елкасига солиб қолди, жаҳли чиқиб, тоқати тоқ бўлсада, оғриғига чидади. Ниҳоят тўғон ёнида бошига бир парча кесак теккач, ўзини йўқотиб, жон жаҳди билан бақирди:

«Бу шаҳарда бургомистр борми ўзи — тартибга қарайдиган!..» Болаларга бу гап ҳам заррача таъсир қилмади...

Байрам кунлари у елканли қайиққа тушиб кўрфазда сайр қилади, бу қайиқни бўёқчи Барменсендан қирқ гульдену¹ бир кружка пивога сотиб олган. Бир кун у

¹ Голландия пули: бир гульден юз центга бўлинади. (Тарж.).

Керкракда сайр қилиб юрганида, пассажир ташийдиган каттакон кема унинг қайиғига яқинлашиб келаверган, кема палубасида эса подшони яқиндан кўргиси келиб ўлиб турган аллақанча томоша талаб одам тўпланган. Кема қайиққа уриладиган даражада яқин келгач, подшо бу қадар шилқимликка барҳам бериш учун, иккита бўш шишани олиб, икковини ҳам кетма-кет пассажирларга қарата отган, хайриятки, ҳеч кимга тегмаган...

У билимга, ҳар бир нарсани билишга ниҳоятда ишқибоз, сўрамаган нарсаси йўқ: «Бу нима?» Нималигини айтиб берсанг: «Мен буни ўз кўзим билан кўрмоқчиман»,— дейди. У ёғини кўради, бу ёғини кўради, яна савол беради, тушуниб олгунича сўраб-суриштираверди. Подшо ўз ҳамроҳларидан беш-олтитасини ёнига олиб, Голландия штатгальтери¹, яъни Англия қироли Вильгельм Оранский билан учрашмоқ учун Утрехтга борганда уни шаҳар айлантириб етимхоналарни, госпиталларни, фабрика ва мастерскойларни томоша қилдиришди. Унга профессор Рюйшнинг анатомия кабинети, айниқса, моҳирлик билан қотириб қўйилган, худди тирикдай, гўдак жасади жуда ёқиб қолганидан унинг бетидан ўпди. Рюйш чойшабни очиб, анатомия дарси учун ёриб тайёрлаб қўйилган бошқа бир мурдани кўрсатганда, Пётр рус ҳамроҳларининг жирканганини юзларидан пайқаб қолди-да, ғазаб билан уларга ўшқириб, уларни мурдани тишлашга, тишлари билан этини юлқилашга мажбур этди...

Бу гапларни мен турли одамлар оғзидан эшитиб ёзиб олдим, аммо куни кеча ўзини кўришга муяссар бўлдим. У марҳум Яков Омдан бева қолган аёлнинг дўконидан чиқиб келаётган экан.

У қўлларини салонглатиб, тез юриб келмоқда эди: икки қўлида иккита катта болта. Унинг бўйи новча, қад-қомати келишган, миқтидан келган, бетиним ва чаққон. Юзи юмалоқ, шижоат акс этади, қошлари қоп-қора, сочлари калтагина, жингалак-жингалак ва қора-қўнғир. Эғнида бўз камзул, қизил кўйлак, бошида — кийгиз шляпа.

Кўчада тўпланган юзтача одам ва менинг хотиним ҳамда қизим подшони шу аҳволда кўрдилар...

¹ Қойиммақом, ноиб, ҳоким. (Тарж.)

«Мин хер кениг... Куни кеча бизнинг элчиларимизга Венадаги цезарь элчилари бир дворянин орқали шундоғ нома юборибдурким, парвардигор Леопольд қўшинларига турклар устидин шундоғ зафар қозонмоқни насиб этибдурким, турклар бардош беролмай уч қатор окопларни ташлаб, кўприкдан ўтиб тумтарақай қочганлар, аммо цезарь тўплари уларни ўққа тутган. Турклар ўзларини сувга ташлай бошлаган, цезарь аскарлари орқадан келиб қилич солганлар ва ниҳоят туркларни қириб, обозларини қўлга туширганлар. Шу жангда 12 000 турк аскарлари қирилган, шулар орасида улуг вазир ҳам ўлдирилган, ҳатто султон ҳам ҳалок бўлган эмиш.

Цезарь қўшинларига Савойя герцоги Евгений генералиссимус бўлган; ёши йигирма еттида, бу унинг биринчи жанги дейишади...

Шуни хабар қилиб, мазкур ғалаба ила сиз шоҳсувори табриклаш баробаринда, тўплардан ва милтиқлардан шодиёна ўт очиб нишонланмоғини сўраймиз... Амстердамда ёзилди, сентябрнинг ўн учинчи куни... Питер...»

11

Январь ойида Пётр Англияга ўтди ва Лондондан уч қақирим нарида, Дептфорд шаҳрида верфга жойлашди; Голландияда излаб тополмаган нарсани: илму фан қоидаларига тамоман асосланган кемасозлик санъатини, яъни кемаларнинг ҳандасий мутаносиблигини кўрди. Пётр икки ярим ой давомида математикани ҳамда кема планларини чизишни ўрганди. Москвада навигаторлик мактаби очиш ниятида математика олими профессор Андрей Фергансонни, Волга билан Дон орасига тўғон қуриш учун тўғон мутахассиси Жон Перини ишга ёллади. Лекин инглиз денгизчиларини кўндириб бўлмади, улар катта маош талаб қилишди, элчилар хазинасида эса, пул оз эди. Москвадан сувсар мўйнаси, кимхоб ва ҳаттоки, подшо ҳарамидаги нафис қадаҳлардан, маржонлар ва чинни идишлардан ҳам узлуксиз келиб турарди, лекин булар барибир, катта-катта заказлар учун тўлашга, одам ёллаш учун бўладиган сарф-харажатга мутлақо етмасди.

Илтифотли инглиз, лорд Перегрин маркиз Кармартен жонга ора кириб, Россияда тамаки савдосини бутунлай унга топшириш ва ҳар бири беш юз қадоқдан келадиган уч минг бочка ўша никотин гиёҳдан обориб сотиш шарти

билан олдиндан йигирма минг фунт стерлинг берди... Ушандагина моҳир денгизчи, йироқ сафарлар мутахассиси, голландиялик машҳур кема капитани, ниҳоятда такаббур ва ўжар Корнелий Крейсни хизматга олишга муяссар бўлишди; унга 9 000 гульден,— бизнинг пулга 3 600 сўм маош тайинланди, Москвада алоҳида уй, текин овқат, вице-адмирал унвони ҳамда ўлжадан уч процент ваъда қилишди, мабодо уни душман асир қилса, хазинадан тоvon тўлаб қутқаришни зиммаларига олишди.

Архангельск ва Новгород орқали Москвага ажнабий командирлар, штурман ва боцманлар, табиблар ва матрослар, ошпазлар, кемасоз ва қуролсоз мастерлар кела бошлади. Подшо фармони билан уларни дворянлар ва савдогарларнинг уйларига жойлаштиришарди,— Москвада жой танглигидан одам тиқилиб кетганди. Боярлар гала-гала ажнабийларни нима қилишларини билмасдилар.

Қурол-яроғ ортилган, елканбоп сурп, ёғочсозлик ва чилангарлик касбида ишлатиладиган асбоб-ускуналар,— кит мўйлови, картон қоғоз, пробка, лангар, бокаут, шумтол, мрамар палахсалари, спиртга солиниб яшиқларга жойланган туғма-ногирон чақалоқлар, қотирилган тимсоҳлар, парранда тулуплари юкланган аравалар қаторлашиб келар эди... Халқ нону квас билан зўрға кун кўряпти, Москвани гадой босиб, ҳатто қароқчилар ҳам очликдан шишиб кетяпти, булар бўлса, чет элдан ташигани-ташиган!.. Ҳамма ёқни нуқул силлиққина, беадаб ажнабийлар босиб кетди... Нима бало, подшо эсини едими?

Бирмунча вақтдан бери Москва бозорларида: подшо Пётр чет элда сувга чўкиб ўлипти (баъзилар уни бочкага қамаб қўйишипти, дейишарди), Лефорт худди унга ўхшаш бир немисни топиб, Пётр шу деб ҳаммани алдаб юрипти, энди унинг номи билан ҳукмронлик қилишади, халқни қийнаб, эски динимизни бутунлай йўққа чиқаришади, деган миш-мишлар юради. Миршаблар бу хилда гап тарқатувчиларни тутиб, Преображенский маҳкамасига ҳайдаб келишарди. Уларни Ромодановский қамчи ва олов билан қийноққа солиб, ўзи тергов қилар, бироқ бу ёлғон гаплар кимдан чиққанини, манбаи қаердалигини ҳеч аниқлаб бўлмасди. Малика Софьядан бирор нарса ташқарига чиқмаслиги учун Новодевичье монастиридаги соқчилар сони кўпайтирилди. Ромодановский боярларни

ва номдор дворянларни чақириб зиёфат қилар, винога роса тўйғизарди. Меҳмонлар бемалол ўтирсин деб эшикларга соқчи қўйишарди-да, кеча-кундузлаб кайф-сафо қилишарди, масхаробозлар билан миттилар стол тагида эмаклаб гап ўғирлашар, ўргатилган айиқ эса маст меҳмонлар орасида айланиб юриб, қўлидаги вино тўла қадаҳни меҳмонга тутар, кимки ичишдан бош тортса, — айиқ қадаҳни улоқтириб ташларди-да, уни тимдалар, ётқизиб устига минволиб, юзини тишламоқчи бўларди. Семириб кетган ширакайф князь-кесарь чарчаган ҳолда тахтда мудрар, мадраса-да, ҳамма гапни эшитиб, ўткир кўзлари билан зимдан назар солиб ўтирарди, лекин шунча маст қилинса ҳам меҳмонлар оғзидан ортиқча гап чиқмасди, аммо князь бу меҳмонлардан кўпини яхши билар: қачон Пётр билан ҳамроҳларининг оёғи осмондан келаркин, деб тўрт кўзлаб кутишганидан хабардор эди.

Сал кунда душман ўзини ошкора кўрсатди. Москвада Литва чегарасидаги қўшиндан қочган юз элликтача ўқчи пайдо бўлиб қолди. Чегарада турган лашкарбоши Михайла Ромодановскийга мадад бериш учун полковник Гундертмарк, Чубаров, Қолзаков ва Чермний қўл остидаги тўртта ўқчи полклари юборилганди. Булар Азов олингандан кейин Азов ва Таганрог қалъаларида ишлатиш учун олиб қолинган ўқчи полклари бўлиб, ўтган йили кузда казаклар билан бирга исён кўтарган: Степъка Разин қилган ишни биз ҳам қиламиз, деб дўқ урган эдилар. Оғир хизматдан безор бўлган ўқчиларининг Москвага, хотинлари ёнига қайтиб дам олгуси, тинчгина савдосотиқ билан, ўз касб-кори билан шугуллангиси келарди, бироқ дам олиш ўрнига уларни оддий лашкар сингари Литва чегарасига, захкаш жойга ҳайдаб оборишган ва овқатдан қисиб қўйишган эди.

Афтидан, бу ўқчиларни Москвада баъзи бировлар кутган эди. Ўқчилар ёзган арзнома саройдаги бир хотин орқали Кремлга, қизлар ҳарамига келиб тегди. Софьянинг сингис малика Марфа шу ҳарамда қулф-калитсиз яшарди. Марфа ўша хотин орқали тезда жавоб қайтарди.

«Юқоридагилар иккиланиб қолишди: кун ора Кукуйга қатнаб ажнабийлар билан оғиз-бурун ўпишувчи баъзи боярлар шаҳзода Алексейни бўғиб ўлдиришмоқчи. Биз шаҳзодани алмаштириб қўйдик, шунинг учун улар ғазабланиб, малика ойимнинг юзига урдилар. Энди нима бўлади, — билмаймиз... Подшо тирикми, ўлганми, — но-

маълум... Агар сиз, ўқчилар, тезроқ Москвага етиб келмасангиз, Москвани тушингизда ҳам кўрмайсиз, ўқчилар тўғрисида аллақачон фармон тайёрлаб қўйиштипти...»

Ўқчилар бу хатни олволиб майдонма-майдон югуриб жар солишарди: «Илгари Софья йилига саккиз марта уч юзтадан ўқчини боқарди, сингиллари ҳам рўзадан олдин оддий кишиларни чақириб, мол тили ва студень, нимтанимта роз, товук гўшти бўтқа, гўшт ва тухум солинган сомса беришарди, сўнгра тузланган эт билан, ҳар хил ноёб балиқлар билан, икки қайта сузилган асал билан сийлаб, тўйгунча вино ичиришарди... Илгари шунақа подшоларимиз бор эди... Энди бўлса, овқатнинг яхшисини фақат ажнабийлар еб маза қиляпти, сизлар очликдан қириласиз ҳали, сизларни боқиш ўрнига чет элдан тимсоҳлар сотиб олишяпти»,— дейилган эди бу хатда. Ҳатто ўқчилар маҳкамасига бориб, боярин Иван Борисович Троекуровдан қўрқмасдан бақариша бошлади, лекин бир неча бақироқни ушлаб турмага ҳайдашганда, улар зўрлик билан ўртоқларини қутқариб олишди...

Князь-кесарь Ромодановский генерал Гордон билан генерал Артамон Головинни чақиртирди, учови маслаҳатлашиб, қочоқ ўқчиларни дарҳол Москвадан ҳайдаб чиқаришга қарор қилишди. Фёдор Юрьевич қаттиқ хавотир олганидан, гвардиячи ва оддий солдат полкларини бориб текшириб чиқди, лекин ҳаммаёқ тинч, жимжит эди. Семёновчилардан юз киши танлаб олинди, посадлик савдогарлардан талабгор бўлиб чиққанлар уларга қўшилди. Кечаси шов-шувсиз слободага бостириб кирдилар, ўқчиларнинг уйларини ўраб олиб, дарвозаларини буза бошладилар, ўқчиларни бирин-кетин қўлга олдилар. Аммо бирортаси қаршилик кўрсатмасди: «Ие, ўзимизнинг семёновчилар-ку... Нега ғалва қиласиз? Зўрламасаларнинг ҳам, ўзимиз кетамиз...»— дейишарди. Сомса солинган халтачаларини, латтага ўралган милтиқларини олиб, гўё Москвада қилмоқчи бўлган ишларини биткизишгандек, илжайишиб жўнашар эди...

Ўқчилар малика Софьянинг номасини ёнларига солиб Литва чегарасига олиб кетишарди. Уша куни Марфа ўқчилар ёзган арзномани балиш ичига жойлаб, митти орқали Новодевичье монастирига — Софьяга юборди. Софья ҳам митти орқали шундай жавоб қилди:

«Ўқчилар... Менга маълум бўлишича сизларнинг полкларингиздан Москвага келган одамлар сони жуда оз...

Сизлар тўрт полк ўқчи барабар қўзғалиб Москвага кириб келмоғингиз ва Новодевичье монастыри ёнига чодир тикиб, менга арз-ҳол изҳор этиб: бизларни Москвага қарши бошла! Давлатни яна ўз қўлингга ол, деб ялинмоғингиз лозим... Агар монастырь ёнидаги солдатлар сизларни Москвага ўтказмай қаршилиқ қилишса,— уларни енгилсиз, бизни Москвага ўтказиб юборилсиз кучингиз етади... Солдатми, бошқами; ишқилиб кимики йўлингизни тўсса,— жанг қилинг, қириб ташланг...»

Бу Москвани жанг қилиб олиш ҳақида буйруқ эди. Қочоқ ўқчилар маликанинг хати билан Литва чегарасига, ўз полякларига қайтгач, у ерда қўзғолон кўтарилди.

12

Пётр ҳам, улуғ элчилар ҳам Европа сиёсатининг сирасорини яхши тушунмасдилар. Москваликлар учун уруш: даштларни кўчманчилар ҳужумидан ҳимоя қилиш, Қрим татарларининг қароқчиларча тажовузини бостирш, шарққа бориладиган қуруқлик ва сув йўлларини хатарсиз қилиш, денгиз бўйига чиқиб олиш демакдир.

Аммо Европа сиёсати уларга қандайдир чигалдек туюларди. Руслар аҳдномадаги имзоларга, қироллар қасамига қаттиқ ишонардилар. Улар француз қиролининг Туркия султони билан бир жон, бир танлигини билишарди, Англия қироли ва Голландия штатгальтери Вильгельм Оранский Туркияга қарши урушда Пётрга ёрдам беришни ваъда қилганди. Шунга қарамай, тўсатдан хунук хабар келиб, ҳаммани ҳайратда қолдирди (буни Польша қироли Август бир одам орқали етказди): Австрия цезари Леопольд турклар билан ярашиш тўғрисида музокара бошлаган, лекин Вильгельм Оранский на руслардан ва на поляклардан сўрамай, уларни яраштириш учун айниқса жон куйдирмоқда эди.

Хўш, муқаддас тобут душманларига қарши жангда христиан қуролли кучлари қозонган ғалабалардан яқиндагина фахрлангани, миннатдорлик изҳор қилгани қаерда қолди? Ахир, бу нима деган гап? Пётрга яхта инъом қилса... Биродарим деса... Бирга кайф-сафо қилса... Хўш, буни қандай тушуниш мумкин?

Цезарь Леопольднинг нима сабабдан турклар билан сулҳ музокараси олиб бораётганини ҳар ҳолда тушуниш мумкин: Франция қироли билан Австрия цезари Лео-

вольд ўртасида Испания тахти учун уруш бошланмоқчи, яъни, қайси бири енгса — ўшаниси ўз ўғлини Мадридда қирол кўтармоқчи (элчилар шундай фикрда эди)... Бу, албатта, жуда улкан масала, лекин Англия билан Голландия нима учун бунга аралашади?

Англиялик ва голландиялик саноат ва тижорат аҳллари кўпдан бери уруш бошланишини, бу урушда Франциянинг Атлантик океандаги ҳамда Ўртаер денгизидagi ҳукмронлигига қақшатғич зарба берилишини тўрт кўзлаб кутишарди. Мадридда қайси қиролнинг ўғли тахтга миниши, Улуғ Карл тожини ким кийишидан қатъий назар, аввало Испания, мовут ва темир, ипак ва ширинликлар юкланган кемалар учун катта йўл, обод бозорлар, эркин маванлар деган сўз эди. Шу жиҳатларини Пётр билан улуғ элчилар қанча ўйласалар ҳам тагига етолмасдилар... Инглизлар ва голландияликлар у ёқда, Австрия цезарни Францияга қарши уруш очишга ундашарди, бу ёқда, руслардан Туркия султони билан урушни давом эттиришни илтимос қилиб ялинишарди; бунақанги чигил, мураккаб масалани ечиш осон эмасди... Ҳамма гап Европада икки ёқлама мақсадни кўзда тутган (икки юзламалик билан иш битирадиган) ана шу улуғ сиёсатбозликда...

Пётр Амстердамга қайтди. Венадан олинган нөхуш хабарни аниқламоқ учун бургомистрларга савол бериб кўрди, бироқ улар жавоб ўрнига гапни чалғитиб, суҳбатни савдо-сотик масаласига буриб юборишди. Шунингдек улар Россия учун жуда муҳим бўлган ишга ҳам бош қўшмай тихирлик қилишди... Уша йили темирчи уста Демидов Ўролда магнитли темир конини топган эди.

Шу ҳақда Виниус Пётрга мактуб ёзди:

«...Бундай яхши рудани ҳеч ким кўрган ҳам эмас, бутун ер юзида бунақаси учраган ҳам эмас, темирга шу қадар бойки, юз қадоқ рудадан қирқ қадоқ чўян чиқади. Марҳамат айлаб, элчиларни тез ишга сол, пўлатсозликни биладиган энг яхши усталардан топсинлар...»

Инглизлар ҳам, голландияликлар ҳам Ўролда топилган магнит рудаси тўғрисидаги гапларни астойдил тинглаб эшитишарди-ю, бироқ яхши усталар топиш масаласига келганда нуқул мижғовланишар, айёрлик қилиб жилпанглашарди: сиз ўз кучингиз билан бунақа заводларни эплаёлмайсиз, олдин бориб кўрайлик, жойида танишайлик, балки, биз ўзимиз қўлга олиб иш бошлашимиз лозим бўлар, дейишарди... Хуллас, на Англияда ва на

Голландияда биронта пўлатсоз устани топиб ишга олишнинг иложи бўлмади.

Шунча ташвиш устига, Москвада ўқчилар хоинлик қилганлиги ҳақидаги нохуш хабар қўшилди. Венадаги махсус киши улуғ элчиларга юборган махфий хатида: Венада бу гапни эшитмаган одам йўқ аллақандай бир ксендз шаҳарда ҳаммага овоза қилиб юрипти, гўё Москвада қўзғолон, князь Василий Голицин сургундан қайтарилганмиш, Софья тахтга кўтарилиб, содиқлиги учун халқ унга қасамёд қилганмиш, деб маълум қилган эди...

«Мин хер кениг... Бизга юборган шоҳона мактубингизда ўқчилар исён кўтарганини ва бул исённи сизнинг ҳукуматингиз солдатлар кучи билан бостирганини маълум айлабсиз. Бағоят хурсандмиз. Аммо сендан қаттиқ хафа бўлдим,— нима учун тергов ва қидирув ишларига қаттиқ киришмадинг, хоинларнинг қочиб қутулишига йўл қўйдинг?.. Ахир шаҳар четидаги ҳовлида қилган аҳдимиз бундоғ эмасди-ку!.. Тангрим жазонгни бергай...

Бул ердин юборган хатларимиз вақтида етиб бормгани учун бизларни ўлдига чиқариб қўйибсиз чоғи,— аммо биз, худога шукр, соғ-саломатмиз, ҳеч ким ўлгани йўқ, ҳаммамиз тирикмиз... Ҳайронман, хотин кишига ўхшаб нега бунчалик ваҳимага тушмасаларинг... Ҳар ҳолда мендан ўпкалама: алаимга чидаёлмай юрагим эзилгани учун ёздим... Биз шу ҳафта ичи бу ердин Венага жўнаймиз... У ерда нуқул дув-дув гап: бизларни бедарак йўқолдига чиқарганлар... Питер...»

13

Ҳаво очиқ, ҳаммаёқ жимжит, кўчалар супурилган, топ-тоза. Троица байрами. Дарвозаю кўча эшиклар ёнига қўйилган қайин новдаларининг барглари сўлий бошлаган. Онда-сонда бир одам кўринади, у ҳам бўлса — дўконлар ёнида сўйил ёки найза ушлаб турган қоровул, дўконлар эса ёпиқ,— бир пудли қулфлар солинган. Бутун Москва тушки ибодатни ўтамоқда. Қайин новдалари билан безатилган эшиклардан иссиқ ҳаво аралаш бўҳур ҳиди сузиб чиқмоқда. Кун шу қадар иссиқки, ҳатто черков остоналарида қўнғироқлар даранг-дурингини эшитиб турган тўда-тўда гадойлар ҳам шалвираб қолган: байрам қуёши уларнинг сочлари хурпайган бошларини,

жулдур кийимлар тагидан кўринган баданларини куйдирмоқда... Димоққа вино ҳиди урмоқда...

Ана шундай осойишта пайтда бирдан шаддираган ғилдираклар товуши эшитилди: темир ғилдиракли жажжи арава Никольская бўйлаб кўчага ётқизилган ғўлалар устида ирғишлаб тобора яқинлашмоқда, семиз арғумоқ тўрт оёқлаб, ўқдай учиб келмоқда эди; аравада ўтирган одам сапчиб-сапчиб тушар, кўзларини ўқрайтириб нуқул ютга қамчи босарди, чанг босган кўк камзулда, бош яланг эди... Бу Иван Артёмич Бровкин, уни дарҳол ҳамма таниди. Иван Артёмич биқинлари кўпчиб ҳарсиллаган отни Қизил майдонда югуришиб келган гадейлар ёнида қолдирди-да, ҳовлиқиб, чўғдай қизиб, чопқиллаганича Қозон жомесига кириб кетди; аркони давлат боярлар шў ерда тушки ибодатни ўтамоқда эдилар... Бровкин, ҳеч ким тик қараёлмайдиган бу улўф зотларни туртиб-итариб олдинроқ ўтди-да, князь-кесарнинг кимхобдан ярқираган яғринига кўзи тушди: Ромодановский ҳаммадан олдинда, ғилламча устида, қадимий шоҳона дарвоза рўпарасида турар эди, заъфарон, бақалоқ юзи марварид қадалган ёқасининг ичига кириб кетганди. Бровкин бир амаллаб князь-кесарнинг олдига бориб олди-да, унга таъзим қилиб, ғазабдан шишинқираган даҳшатли қовоқларига, хиралашган кўзларига дадил қаради...

— Давлатпаноҳ, тун бўйи от чоптириб аранг етиб келдим, мен Янги Иерусалим ёнидаги Сичёвка қишлоғидан бўламан... Мудҳиш хабар...

— Сичёвка?— Ромодановский тушунмади, Иван Артёмичга қаттиқ тикилди.— Сен нима, мастмисан ёки ўз мартабангни унутдингми?— Ғазабидан князнинг бўйини шишиб, мўйлови қимирлай бошлади. Лекин Бровкин қўрқмасдан бўйинни чўзиб, унинг қулоғига шивирлади:

— Тўрт полк ўқчи Москвага келяпти. Иерусалимдан икки кунлик йўл... Обозлари ҳам бор, секин-секин келишяпти ... Бу хабарни тезроқ етказай деб сени безовта қилганим учун кечирасан, давлатпаноҳ.

Ромодановский ҳассасини ёнига суяб қўйди-да, Иван Артёмичнинг қўлини қаттиқ қисди, чўғдай қизариб кетди, ясанган-тусанган хангама талаб боярлар юзига назар ташлаб чиқди ... Князь-кесарнинг қарашига бардош беролмай ҳаммаси бошини қуйи солди, Ромодановский Борис Алексеевич Голицинни секингина имлаб чақирди:

— Ибодат тугагач, меникига кел... Архимандритга

айтгин, — ибодатни тезлатсин... Артамон билан Виниусга тайинла, дарҳол меникига келсинлар...

Князь-кесарь орқасида турган боярларнинг пичирлашганини сизди-да, сал-пал бурилиб яна қаради, хиралашган кўзлари мошдай очилди... Одамлар қўрққанларидан чўқинишни ҳам унутиб қўйдилар... Жомеда бухурдон занжирларнинг шиқирлагани ҳамда гумбаз остидаги чанг босган деразада каптарларнинг гуғулашгани эшитиларди.

14

Гундертмарк, Чубаров, Колзаков ва Чермний қўл остидаги тўрт полк Янги Иерусалим деб аталмиш Воскресенский монастирининг деворлари ёнида, заҳкаш ва паст жойда тўхтаганди. Осмонга қад кўтарган қўнғироқхона минораси ортида, кўкимтир тусда яллиғланган кечки шафақ орасида ёлғиз юлдуз йилт-йилт қиларди. Монастирь ичи қоронғи, дарвозаси ёпиқ эди. Пастликда ҳам қоронғи, гулханлар топтаб ўчирилган, араваларнинг ёнжирлагани, одамларнинг ўшқиргани эшитиларди; ўқчилар тор Истра дарёсидан тунда аравалари билан ўтиб, Москва йўлига чиқиб олиш ҳаракатида эдилар.

Улар озиқ-овқатлар, ем-хашак ғамлаб олиш учун монастирь ёнидаги Сичёвка қишлоғида ҳам тўхтаган эдилар. Москвада аҳвол қандайлигини билиб қайтган разведкачилар, у ерда кучли ғалаён бошланганини, боярлар ва бой савдогарлар қишлоқларга, отамерос мулкларига қочишаётганини, слободаalarda ўқчиларни тўрт кўзлаб кутишаётганини гапириб бердилар; ўқчи полклари Москвага бориши билан халқ дарвозадаги соқчиларни ўлдириб, уларни шаҳарга киргизажагини айтди. Генералиссимус Шейн кичик қўшиндан уч минг солдат ҳамда Бутирин ва Лефорт полкларини тўплаб, жангга тайёр қилиб турипти, лекин халқ албатта ўқчиларга ёрдамлашса керак, чунки ўқчиларнинг хотинлари ҳалитдан найзаю болталарни қайраб, слобода кўчаларида у ёқда-буёққа югуриб юришибди: улар эрларини, ўғилларини, ака-укаларини кутмоқдалар...

Ўқчилар орасида кун бўйи баҳс-мунозара тинмади, баъзилар тўғри Москвага бостириб киришни исташар, баъзилари эса Москвани айланиб ўтиб, Серпухов ёки Тулада ўрнашиб олиш керак, ўша ердан туриб Донга ва

Украина шаҳарларига чопарлар жўнатиш керак, казакларни ўқчиларга ёрдамлашишга даъват этиш керак, дейишарди.

— Серпуховда нима бор? — Слободага, уйимизга қайтамиз...

— Москвани қамал қилиб кутиб ўтиришга тобимиз йўқ... Шеин бизга бас келолмайди... Бутун Москва аҳолисини қўзғатамиз...

— Бу хатарли иш... Ўтган сафар қўзғата олмадик-ку...

— Шеиннинг қўшинида генерал Гордон билан полковник Краге бор... Улар аяб ўтирмайди...

— Ҳаммамиз чарчадик, бунинг устига ўқ-дори кам... Ҳар ҳолда қамал қилиб кутганимиз маъқул...

Овсей Ржов сакраб аравага чиқди. Уни беш юз ўқчига бошлиқ қилиб сайлашганди. Ўқчилар Трбицада турганларидаёқ исён кўтариб ҳамма офицеру полковникларни қириб ташлашган, Тихон Гундертмак отда қочиб қутулган эди. Боши ёрилган Колзаков эса, якка чўплардан ўтиб, дарёнинг нариги қирғоғида жон сақлаб қолганди. Ушандаёқ ўқчилар кенгашга тўпланиб, ўзлари бошлиқ сайлаб олган эдилар... Овсей зўр бериб бақира бошлади:

— Қани айтинг-чи, кимнинг эғнида кўйлак бор? Меники чириб тушди, бултурдан бери соқолим таралган эмас, ҳаммомга тушганим йўқ... Кимнинг кўйлаги бутун бўлса, ўша қамал қилаверсин... Бизнинг фикримиз уйга қайтиш...

— Уйга, уйга! — чуғурлашиб араваларга чиқа бошлашди ўқчилар. — Софья хатида бизга нима деганини дарров эсдан чиқардингларми? Тезроқ бориб уни қутқаришимиз керак. Кечиксак, — бошлаган ишимиз барбод бўлади... То ўла ўлгунимизча Франчишка Лефорт бўйимизга миниб олади... Вақт ғаниматда ҳозир жанг қилишимиз, Софьяни подшо қилиб, тахтга миндиришга улгуришимиз лозим... Ушанда маош ҳам, озиқ-овқат ҳам, эркинлик ҳам бўлади. Қизил майдонга яна ҳарсанг ўрнатамиз. Боярларни қўнғироқхонадан улоқтирамиз, уйларини бўлиб оламиз, молларини талаймиз, Софья подшо бўлгач, ҳаммасини бизга беради... Немислар слободасини ер билан яксон қилиб, кулини кўкка совурамиз...

Овсей Ржов турган аравага ифвогар ўқчилардан Тума, Проскуряков, Зорин ва Ерш ирғиб чиқишди-да, қиличларини қинида тарақлатиб бақиринишди:

— Йигитлар, бошланглар, дарёдан тез ўтиб олиш керак...

— Москвага боришдан бош тортганларни найзага ўт қазилсин...

Кўп ўқчилар аравалар ёнига чоғиб борди, отларни чучулаб қийқира бошлашди. Аравалар ва тўда-тўда ўқчилар дарё томон кўзгалди... Дарёнинг нариги қирғоғида, қорайган буталар орасида алланимани ҳилпиратиб ишора қилишгандай бўлди, унинг кетидан энтиқиб бақирган чўзиқ овоз эшитилди:

— Тўхта, тўхта!..

Ўқчилар тикилиб дарё бўйида турган одамни кўрдилар, унинг эғнида совут, бошида—пат қадалган дубулға. Уни танидилар: бу Гордон эди. Ҳамма жим бўлди...

— Ўқчилар!— деди Гордон.— Ёнимда тўрт минг аскар бор, ҳаммаси подшога содиқ... Биз жангга қулай энг яхши позицияда жойлашганмиз... Аммо мен оғаниларимиз қонини тўкишни истамайман. Менга айтинг-чи, нима ўйлаяпсиз, қаёққа бормоқчисиз?

— Москвага... Уйимизга... Очмиз... Яланғочмиз...

— Нима учун бизларни заҳкаш ўрмонга ҳайдаб қўйибсиз?

— Азовда қирилганимиз етмадими?... Азовдан қайта-ётиб йўлда ўлимтик еганимиз камлик қилдимиз...

— Қалъада ишлайвериб ийигимиз чиқди...

— Йўлимизни тўсманг... Москвада бола-чақаларимиз ёнида уч кун турамизу, нима десаларинг итоат этамиз.

Ўқчилар бақиршиб бўлгач, Гордон кафтларини оғзига обориб жавоб қилди.

— Жуда яхши... Лекин фақат аҳмоқлар кечаси дарёдан ўтади. Аҳмоқлар!.. Истра жуда чуқур, араваларни чўктириб юборасиз... Яхшиси, сизлар ўша ерда кутиб туринглар, биз — бу ерда, эртага гаплашамиз...

Гордон шартта бурилиб бўйдор отга минди-ю, тунги қоронғилик ичида ғойиб бўлди. Ўқчилар бирпас иккиланиб, чуғурлашиб турдилар, сўнгра ўт ёқиб бўтқа пишириш ҳаракатига тушдилар.

Тонг отиб булутсиз шафақ бағридан қуёш кўтарилгач, Истра дарёсининг нариги қирғоғидаги тепалик устида бир текис саф тартиб турган Преображенский полкларини ва улардан юқорида кўк тегарчакли ўн иккита мис замбаракни ўқчилар кўрдилар. Пилталар тутарди; чап қанотда беш юзтача драгун жангга шайланиб турарди. Қолган аскар ўнг қанотда, ғовлар ва хандақлар ортида, Москва йўлини тўсиб олган эди...

Ўқчилар қий-чув кўтардилар, шоша-пиша отларни қўшиб, араваларни казакчасига тўрт бурчак шаклда тиздилар... Гордон олти драгун билан (ҳаммаси отлик) тепадан тушиб дарё бўйига келди, остидаги қора арғумоқ сувни искаб кўрди-да, кечувдан ҳайдаганича бу қирғоққа ўтди. Ўқчилар генерални ўраб олдилар...

— Гапимга қулоқ солинглар... (Гордон темир қўлқопли қўлини кўтарди...) Сизлар якши одамсизлар, эсларинг жойида... Хўш, нега энди жанг қилишимиз керак? Яхшиси, бизга иғво тарқатувчиларни, хоинларни, Москвадан гап ташиганларни тутиб беринглар...

Овсей кўзлари қизарган, соқоли тўзғиган ҳолда Гордоннинг оти ёнига ўқдай учиб келди:

— Бизда хоин йўқ... Русларга бу номни сизлар қўйгансиз, аблаҳлар! Ҳаммамизнинг бўйнимизда крест бор... Хўш, бу крест Франчишка Лефортга ёқмай қолдими?

Ўқчилар олға силжиб чуғурлаша бошладилар. Бироқ Гордон кўзини сал юмиб, отда қимирламай ўтираверди.

— Сизларни Москвага киргизмаймиз... Кекса жағичининг гапига кулак солиб, тўполонни йиғиштиринглар, кети ямон булади...

Ўқчилар қизишиб, қийқиришиб сўка бошладилар. Новча бўйли, қора соч, қирғий кўз Тума тўп устига чиқиб, қўлидаги қоғозни силкитиб бақирди:

— Бутун дард-аламимиз шу қоғозга ёзилган... Жилла бўлмаса уч кишига йўл беринг, нариги қирғоққа ўтайлик, арзимизни улкан полкдагиларга ўқиб эшиттирайлик...

— Ҳозир ўқийверсин... Гордон, эшит!

Тума мушти билан ҳавони кесиб, тутилиб ўқий бошлади:

— «...Азов қалъасини қамал қилганимизда даҳрий Франчишка Лефорт художўй русларни шарманда қилиш ниятида энг довюрак ўқчиларни атайлаб қалъа девори тагига, кўпроқ қон тўкиладиган энг хатарли ерга обориб тумонат одамларимизни қирди... Франчишка ёвуз ният билан, ер тагидан қалъага мурчин кевлатди ва ўша мурчинда уч юздан кўпроқ ўқчи ҳалок бўлди...»

Гордон отни шпорлари билан ниқтаб жилдирди ва қоғозни юлиб олмоқчи бўлди, бироқ Тума орқага ташланиб ушлатмади. Ўқчилар ғазабланиб қий-чув кўтаришди.

Тума давом этди:

— «Яна ўша Франчишка ёвуз ният билан бутун халқ-

ни йўлдан оздирмоқда, соқол олдиришга, тамаки чекишга мажбур этмоқда, қадимий динимиз ва урф-одатимизни оёқ ости қилмоқда...»

Ўқчиларга энди гап уқтиролмаслигига кўзи етган Гордон, отига қамчи босиб икки оёқда роз турғизди-да, тисарилган оломон орасини ёриб, қушдай учганича дарё томон кетди. Ўқчилар унинг дарёдан ўтганини, генералиссимус чодирини ёнида отдан тушганини кўриб турдилар. Ҳадемай, ўша ёқда поплар пайдо бўлди, зарвароқ ридолари қиялама тушган қуёш нурида йилтирай бошлади. Уларни кўриб ўқчилар ҳам жанг олдидан ибодат қилиб олишни лозим топдилар. Тўп тегарчиги устига от ёпиғини ёпишди, бут чайиб сувини одамларга сепиш учун ёнига бир челақ сув қуйишди-да, шапкаларини бошларидан олиб тиз чўкишди. Уст-боши тўзиб кетган, оёқ яланг поплар қироат билан астойдил ибодат бошладилар... «Худоё худовандо, ғайри динлар, даҳрию кофирлар устидан зафар қозонмоққа ўзинг мададкор бўлғайсен...»

Нариги томонда, Шеиннинг чодирини олдида солдатлар крест ёнига келиб ўпишар, лекин ўқчилар ҳамон тиз чўккан ҳолда попларга қўшилиб хониш қилишарди. Чўқиниб бўлгач, милтиқларини олиб, патронларни тишлаб милтиқларини ўқлашарди. Поплар тўзиб кетган ёпинчиқларини йиғиштириб, аравалар ортига пана бўлишди. Шунда пайт тепа устидаги ўн икки замбаракдан баравар ўт очилди... Тўп ўқлари аравалар тепасидан учиб ўтиб, монастырь девори ёнида, тупроқни тўзитиб портлай бошлади...

Овсей Ржов, Тума, Зорин ва Ерш қиличларини ўйнатиб бақирдилар:

— Биродарлар, кўксимизни қалқон қилиб ёпириламиз...

— Ораларини ёриб Москвага ўтиб оламиз...

— Рота-рота бўлиб саф торт...

— Тўпларни судра, тўпларни...

Ўқчилар югуриб келиб, қинғир-қийшиқ саф тортди, шапкаларини осмонга иргитиб, жон-жаҳдлари билан бақириб сигнал сўзини такрорлашарди:

— Сергиев! Сергиев!

Полковник Граге нишонни пастроқ қилиб отишни буюрди, тўплар гумбуллаб, ўқлар аравалар устида портлади,— ёғоч парчалари пайраха сингари ҳавога кўтарилди, отлар типирчилаб қолди. Ўқчилар милтиқлардан баравар ўқ узиб, тўрт тўпдан ўт очиб жавоб қайтаришди.

Тепадан учинчи марта отилган тўп ўқлари полкларнинг қоқ ўртасига келиб тушди. Ўқчилардан бир қисми ғовлар ва хандақлар томон югурдилар, бироқ Бутирин билан Лефорт қўл остидаги солдатлар уларни тўсиб ўтказмадилар. Тўртинчи марта тўплар гумбурлади, тепа устини тутун босиб кетди. Ўқчи роталари аралаш-қуралаш бўлиб, югур-югурга тушиб қоча бошладилар. Байроқларини, қуролларини, камзулу шапкаларини ташлаб, ҳар ким ҳар томонга қочмоқда эди. Отлиқ драгунлар дарёдан ўтиб, қочаётган ўқчиларни қувлар, уларни тўплаб, қўйларни қайтарган чўпон итидай, аравалар ёнига ҳайдаб келар эдилар.

Генералиссимус Шеин ўша куниёқ ўз қароргоҳини монастырь ёнига кўчириб, тергов бошлади. Аммо ўқчилардан биронтаси ҳам на Софья тўғрисида ва на унинг хати тўғрисида оғиз очмади. Улар баданларидаги жароҳатларни, уводага айланган уст-бошларини кўрсатиб нуқул йиғлашарди: мислсиз жабр-зулмга чидолмай Москвага қайтмоқчи бўлдик, мана энди кўзимиз очалди, кўриб турибмизки, — айб бизда, дейишарди.

Палахга тортилган Тума орқалари қамчи зарбидан тилим-тилим бўлиб кетса ҳамки, ғиқ этмади, терговчилар юзига безрайиб тикилганича туриб берди. Тума билан Проскуряковни ҳамда энг ёвуз ўқчилардан эллик олти кишини Москва йўлида дорга осдилар. Қолганларни соқчилар назоратида турмаларга ва монастырларга жўнатдилар.

15

Венадаги цезарь саройидагидек ёлғончи ва фирибгар одамларни руслар умрида кўрмаган эди... Пётрни иззат-икром билан, лекин подшо сифатида эмас, ғайри расмий шахс сифатида қабул қилишди. Леопольд илтифот, юзасидан уни биродар деб атарди-ю, аммо яккама-якка учрашиш лозим бўлганда кимлигини яшириб, юзига ниқоб тутиб кечқурунлари келарди. Канцлер бўлса, Туркия билан сулҳ тузиш масаласида ҳамма гапга рози бўлар, ҳеч нарсани инкор этмас, катта-катта ваъдалар берарди-ю, бироқ масалани ҳал қилишга келганда, нуқул чап бериб чалғитаверади. Пётр унга: «Инглизлар ва голландияликлар фақат савдо-сотикдан келадиган фойда учунгина жон куйдирадилар, ҳар бир ишда уларга қулоқ

солавериш ярамайди, — деди. — Бизга Иерусалим патриархи Исо қабрининг асраб қолиш тўғрисида нома юборди... Наҳотки цезарь учун муқаддас қабрининг қадр-қиммати йўқ бўлса?... Бунга жавобан канцлер: «Цезарь бу олижаноб фикрга батамом қўшилади, аммо ўн беш йиллик урушга шу қадар кўп маблағ сарф қилиндики, ҳозирги кунда энг тўғри ва ягона йўл сулҳ тузиш», — деб важ қилди.

«Сулҳ, сулҳ дейсиз холос, — деди Пётр, — нега бўлма-са французлар билан урушмоқчисиз, буни қандай тушун-са бўлади?»

Аммо канцлер бунга жавобан ёшланган лоқайд кўзлари билан куларди холос. «Менга туркларнинг Керчь қалъаси керак, деди Пётр, шунинг учун цезарь сулҳномага қўл қўяр экан, аввало Керчни Москвага беришни турклардан талаб этсин...» Канцлер бунга жавобан: «Албатта, бу талабни Вена саройи қизгин маъқуллайди, бироқ Керчь масаласида жуда кўп қийинчиликларга учраш турган гап, чунки турклар ўз қалъаларини жангсиз топширишга унаб бўпти...» деб важ қилди.

Хуллас, Вена сафаридан ҳеч қандай натижа чиқмади. Ҳатто элчилар ишонч ёрлиқларини ва олиб келган совғаларини топширишлари учун лоақал тантанали қабул маросими ҳам бўлмади. Элчилар саройга орқа йўлдан шапкасиз киришга ҳам, совғаларни кўтариш учун фақат қирқ саккизта хизматкор берилганига ҳам розилик билдиришди: аммо элчилар залга кираётган пайтда обер-камергер¹ баланд овоз билан подшонинг унвонини тўлиқ бўлмаса-да, қисқача эълон қилишини, шоҳона совғаларни цезарнинг оёғи рўпарасига — гиламга қўймаслиқни қаттиқ талаб этишди... «Биз чуваш эмасмиз, цезарнинг қули ҳам эмасмиз, биз тенг ҳуқуқли улуг халқмиз», — деб кўрдилар. Бироқ сарой вазири қўлларини ёйиб: «Бу хилда ножўя талабларни бажариш асло мумкин эмас», — деб илжайиб тураверди...

Элчилар Европа сиёсати қанақа нарса эканини бу ерда яна бир карра билгач, шундай қаттиқ алам қилдики, Голландиядаги аламзадалиқдан ҳам ёмон таъсир этди. Аламларига чидаёлмай опера театрига кириб, ҳайратландилар. Шаҳар атрофидаги қасрларни бориб кўрдилар. Саройда ўтказилган маскарада қатнашдилар...

Пётр Венадан тезроқ кетиш ҳаракатида эди. Моск-

¹ Обер-камергер — бош мулозим, ҳудайчи. (Тарж.)

вадан, Ромодановский билан Виниусдан Янги Иерусалим ёнида ўқчилар қўзғолон кўтаргани тўғрисида мактуб келганди...

«... Мин хер кениг... 17 июнда ёзган мактубинг қўлимга тегди. Ул мактубда жанобингиз, Иван Милославский сочган уруғ ўсиб чиқмоқда ва кўпаймоқда, деб ёзибсиз. Бул ишда ғоят қаттиққўл бўлмоғингизни илтимос қилурмен, негаким, қўзғолон алангасини фақат қаттиққўллик билангина ўчирмоқ мумкин, бошқа қўл йўқ...

Бул ерда қилаётган фойдали ишларимизни ташлаб кетишга кўзимиз қиймаса-да, ана шу сабабларга кўра тезда ҳузурингизга етиб боргаймиз... Питер...»

16

Успенния жомесида тушки ибодат маҳалида князь-кесарь крестни ўпиб, минбарга чиқди, боярлар томон ўгирилиб олди-да, ҳассасини дўқ эткизиб полга урди:

— Улуғ подшоҳ Пётр Алексеевич, Москвага қайтмоқ учун йўлга чиқдилар, — деб эълон қилди-да, роз сингари лапанглаб, оломон орасидан ўтиб кўчага чиқди. Князь-кесарь заррин каретага ўтирди, орқасидаги пиллапойда — дароз ваҳшийбашара икки соқчи жойлашган карета Москва бўйлаб шалдираганича кетди.

Бу хабар, гўё беҳосдан чақмоқ чақиб момақалдиروق гумбурлагандек, боярларни эсанкиратиб қўйди. Чунки улар бир ярим йилдан бери беташвиш, тинчгина яшашига, саройда бемалол яйраб ўтиришга одатланиб қолган эдилар. Оқ шунқор келяпти, ҳушёр бўл! Демак, саройда мудрашлар ҳам тамом, — парикларни яна бошга қўндир. Ҳўш, ўқчилар қўзғолони учун нима деб жавоб бериш мумкин? Татарларга қарши жангда сусткашликчи? Хазина қоқлагани-чи? Шу дамгача — эртага қиламиз, индинга қиламиз, деб кетга сурила-сурила, бажарилмай қолиб кетган жамики ишларга нима важ кўрсатиш мумкин? Балоба қолдинг энди!..

Дам олиш, яйраб роҳатланиш — ҳаммаси унутилди. Боярлар кунига икки марта аркони давлат Дума мажлисига тўпланишарди. Барча гумашталарга, дўконларини ёпиш ва Улкан Хазина маҳкамасига бориб мис чақаларни санаш ва уч кунда ҳаммасини санаб чиқиш ҳақида фармон бердилар... Мирзабошиларни чақириб

тўплашди ва уларга ялиниб, худо хайрларингни берсин, маҳкамаларда бирор тартибсизлик рўй берган бўлса, дарҳол тартибга солинглар, деб илтимос қилишди; котиблар ва мирзаларни кечаси уйларига юбормай оққолиб ишлатиш, бўйинтоблик қилганларни эса столга оёғидан боғлаб қўйиш ҳақида буйруқ бўлди...

Боярлар шоҳона қабул маросимларига тайёрланмоқда эдилар. Баъзилар сандиқларни очиб, қуядан асраш учун ялпиз сепиб қўйилган немисча либослари билан парикларини яна олишди. Емакхоналардаги ортиқча иконаларни чиқариб ташлашни, деворларга — бисотида бор ойна ва суратларни осиб қўйишни буюришди. Евдокия шаҳзода билан ва Пётрнинг севимли опаси Наталья билан бирга ошғич равишда Троицадан қайтди.

Тўртинчи сентябрда кечга яқин, князь-кесарнинг темир дарвозаси олдида чангга беланган икки карета тўхтади. Қареталардан Пётр, Лефорт, Головин ва Меньшиков чиқдилар. Дарвозани тақиллатишди. Ҳовлида баҳайбат кўппаклар вовуллади. Дарвозани очган солдат подшони танимади. Пётр унинг кўкрагидан туртди-да, министрлари билан бирга ифлос ҳовлидан ўтиб, устунлари нақшинкор, тунука томли, пастаккина пешайвон томон юрди; ўргатилган айиқ эшик олдида боғлаб қўйилганди. Ромодановский дераза ромини кўтариб қаради,— салқиган бетлари севинчдан титраб кетди.

17

Подшо Ромодановскийникидан чиқиб, тўғри Кремлга борди. Евдокия эри келганини аллақачон эшитганди, ясаниб-тараниб, ула-элик қўйиб уни кутарди. Яп-янги гуппи кийган Воробыха ён томонидаги шоҳона пешайвонда кўзларини қисиб, жилмайиб, пойлоқчилик қилмоқда эди. Евдокия дам-бадам деразадан бошини чиқарар, эшик тирқишидан тушган шуълада ёришган Воробыхани кўрар, унинг рўмол силкитиб хабар беришини сабрсизлик билан кутарди. Лекин Воробыха тўсатдан ҳарамга ўқдай учиб кирди-да:

— Келди!.. Шоҳона пешайвон ёнида каретадан тушди... Мен бориб билиб келай,— деди-ю, чиқиб кетди.

Евдокиянинг мияси бирданига ғовлаб, кўнгли ниманидир сезгандай безовта бўлди. Дармони қуриб ўтириб қолди. Дераза ортида — куз туни, осмон тўла юлдуз...

421

Бир ярим йил жудолик даврида лоақал бир парча хат ҳам ёзмади. Кела солиб опаси Наталья ҳарамига югурди... Евдокия бармоқларини қисирлатди... «Тинчгина, шод-хуррам, беташвиш яшаганимиз ҳам бурнимиздан чиқадиган бўлди. Келди бало-ю қазодек, яна ҳаммани қийнайди энди!»

Евдокия сапчиб туриб кетди... Алёшенька қани? Болани олиб, тезроқ отамникига қочиш керак!.. Эшик олдида Воробьихага туртиниб кетди... Кампир ҳовлиқиб, лаби-лабига тегмай жавраб деди:

— Ўз кўзим билан кўрдим... Натальянинг ҳарамига кирди... Уни бағрига босди, опаси йиғлаб юборди... Эринг хўмрайиб тураверди, важоҳати хунук... Икки бети лип-лип учади... Мўйлови буралган. Эғнида ажнабийлар киядиган кул ранг камзул, дастрўмоли билан трубкаси чўнтагидан чиқиб турипти, этиги жудаям баҳайбат — бизда этикни бунақа тикмайди...

— Тентак, нима деганини гапир, эси паст...

— У шундай деди: меҳрибон опажоним, якка-ю ягона ўғлимни кўргим келяпти, деди... Опаси шундай бурилди-ю, бирпасда Алёшкани етаклаб келди...

— Илон, заҳарли илон бу Наташка, — деди Евдокия лаблари титраб.

— Эринг Алёшкани кўтариб олди-ю, бағрига босиб ўпаверди, ўпаверди... Кейин ерга қўйиб, ажнабийча шляпани қулоғигача бостириб кийгизди-да: «Преображенскийга бораман, ўша ерда ухлайман», — деди.

— Кетдими? (Евдокия бошини чангаллади.)

— Кетди, пошшо ойим, париваш малика, кетди, ё ухлашга кетди, ёки Кукуйга...

18

Тонг ёришар-ёришмас Преображенскийга бориладиган йўлда қатор-қатор карета-ю, аравалар, отлиқлар кўринди... Боярлар, генераллар, полковниклар, отаме-рос мулкдор аъёнлар, дума мирзалари — ўлдига чиқарилган подшога таъзим қилмоқ учун шошиб-пишиб кела бошладилар. Улар одам тўлиб кетган даҳлиздан якка кифтлаб ўтиб савол беришар: «Хўш нима гап? Подшонинг кайфияти қандай?..», «Подшонинг димоғи чоғ...» — деган жавоб эшитиларди.

Пётр янгидан тузатилиб ясатилган катта залда,

кўзалар, стакану кружкалар ва яхна таомлар солинган лаганлар билан безатилган узун стол ёнида боярларни қабул қилмисқда эди. Тамаки тутуни қуёш шуъласида товланиб жимирлашарди. Подшонинг сиртқи кўриниши мутлақо рус кишисига ўхшамас: эғнида нафис мовутдан ажнабийча камзул, ёқасига заифона кружева тутилган, озиб кетган, бошида ипакдай майин парик, қоп-қора мўйловлари гажак, ўтириши ҳам русча эмас, — жун пайпоқли оёқлари стол тагида букилиб қолган эди.

Узун пўстинли одамлар соқолини пеш қилгандай диккайтириб, кўзларини ўқрайтириб, подшо олдига келишарди-да, баъзиси унинг оёғига йиқилиб, баъзиси икки букилиб, ҳар ким ўз даражасига яраша таъзим қилар ва шундагина Пётрнинг оёқлари ёнида жун қайчи ушлаб турган худобезёр икки миттига — Томас билан Секага кўзлари тушарди.

Пётр таъзимни қабул қилгач, баъзи бировларни оёққа турғизиб ўпар, баъзисининг кифтига қоқиб қўярди, лекин ҳар қайсисига хушчақчақлик билан дерди:

— Оббо, соқолни ўстириб юборибсан-ку! Азизим, Европада бунақа соқолни масҳара қилиб кулишади... Ундан кўра бу соқолни менга қарзга бериб қўя қол...

Боярин, князь, лашкарбоши, ёшу қари — ҳаммаси довдираб, қўлларини ёйиб, қаққайиб қолаверарди... Томас билан Сека оёқ учида юриб яқинроқ боришарди-да, таралиб оро берилган соқолни жун қайчи билан шартта кесиб олишарди. Қадимдан гўзаллик тимсоли ҳисобланган бир тутам соқол подшо оёғи ёнига ташланарди. Соқолидан айрилган боярин юзини қўллари билан тўсиб, титраб, индамай турарди, лекин подшо унга каттакон стаканда ўткир қалампир ароқдан тутарди:

— Бизнинг соғлиғимиз учун кўтар, кўп йиллар омон бўлайлик... Самсоннинг ҳам соқолини кесишган... (Пётр ўтдай чақнаган кўзлари-ла, сарой аҳлига назар солди, бармоғини кўтарди.) Соқол олдириш аввало қарерда расм бўлган? Парижда. Соқол олдирсанг, хотин зотининг жони киради. Ҳа, ҳа! (Икки марта хахолаб хунук кулди.) Соқолингга ачинсанг, айтгин — тобутингга солиб бирга кўмишсин, у дунёда яна жойига ёпишиб қолади...

Агар Пётр жаҳли чиқиб ёки газабланиб бақирса ёки мапа шу соқолларингдан тортиб қанчалик дуқ ур-

ганда ҳам, бунчалик алам қилмасди... У тамоман ўзгарган: нималигини тушуниб бўлмайдиган, бутунлай бегона одамга ўхшаб қолган эди, шундай хунук илжардики, юрак орқасига тортиб кетарди...

Столнинг у бошида жиккаккина шошқалоқ поляк сартарош соқоли қирқилган* башараларни совунлаб, устара билан қирмоқда эди... Тагин бу лаънати, тасқарага айланган боярин орзи қийшайган тап-тақир юзини, ҳезалакнамо афтини томоша қилсин, деб атайин ойна қўйиб қўйган... Соқоли олинган боярлар маст бўлволиб шу ерда, стол ёнида йиғлаб ўтиришарди... Генералиссимус Шеинни, боярин Троекуровни, князлардан Долгорукий, Белосельский, Мстиславскийларни кийимларидан таниб олиш мумкин эди... Подшо соқоли тақир қирилганларнинг бетини чўзиб:

— Мана, энди цезарининг қасрига кирсанг ҳам уят бўлмайди,— дерди.

19

Пётр тушки овқатни Лефортникида қилмоқчи бўлиб, Кукуйга жўнади. Жонажон дўсти Франц тушга яқин аранг уйғонганди, деворларига зарҳал чарм қопланган кенггина офтобрўя ётоқда, ойна олдида эснаб ўтирар эди. Хизматкорлар гирдикапалак бўлиб уни кийинтирмоқда, парик толаларини гажак қилиб, пудра сепмоқда эдилар. Гамбургдан олиб келинган икки митти (бири ўғил, бири қиз) гилам устида масхарабозлик қилишарди. Бошқарувчи, мирохўр, эшик оғаси, қоровулбоши — булар ҳаммаси бир четда қўл қовуштириб туришарди. Пётр кириб келди. Қимирламай ўтиравер, дегандай Францнинг елкасидан босиб қўйди-да, ойнага қараб дўстига деди:

— Улар қилган тергов — тергов эмас, — кечириб бўлмайдиган бепарволик ва майнабозликдан иборат... Шеин ҳозир менга гапириб берди, — ўзиям аҳмоқ: илнинг бир учи қўлига тушганини тушунмапти-я!.. Уқчи Фалалеев, дорга осгани олиб кетишаётганда солдатларга: «Чўртан балиқни единглар, аммо тишлари бутун қолди», — деб бақирган.

Ойнада Пётрнинг ваҳшиёна кўзлари қорайди. Лефорт бурилиб ишора қилди, уйдагилар чиқиб кетди...

— Франц... Заҳарли тиши суғурилгани йўқ!.. Бугун

боярларнинг соқолини олдирдим,—ғазабим қайнаб, зўрга чидаб ўтирдим... Ана шу қонхўр чигирткаларни ўйлайман холос!.. Ким қўзғаганини ҳаммаси билади, ҳаммаси, лекин чурқ этмайди, пайт пойлаб писиб олишган... Бу оддий исён эмас, ўқчилар хотинларини соғиниб келган эмасди... Бу ерда энг мудҳиш ишлар тайёрланмоқда эди... Давлат усули идораси қорасон дардига мубтало бўлган, ириган-чириган аъзоларини тиг билан кесиб ташлаш лозим... Соқолига зеб берган барча боярларни қатлга қатнаштириб, тилини қисиб қўйиш керак... Милославский сочган уруғ бу! Франц, шу бугуноқ фармон юборилсин: турма ва монастирлардаги ўқчиларни Преображенскийга ҳайдаб келсинлар...

20

Дастурхон тепасида Пётрнинг таъби бир оз равшанлашгандек бўлди. Баъзилар унда аллақандай ўзгариш, янги хислат пайдо бўлганини,—нигоҳи ўткирлашганини сездилар: суҳбат пайтида, ҳазил-мутойиба гаплар орасида тўсатдан жимиб қоларди-да, синчковлик билан, одамнинг у ёқ-бу ёғидан тешиб ўтадиган ўткир назар билан дам унга, дам бунга ёмон тикиларди... Бурун катакларини жийириб, яна илжайиб қўяр, ичар ва қиқирлаб куларди...

Ажнабийлар: ҳарбийлар, денгизчилар ва инженерлар — эркин нафас олиб, хушчақчақлик қилиб бемалол ўтиришарди. Лекин бу зиёфатда русларнинг қийпалаётгани кўриниб турарди. Музыка янграрди, меҳмонлар хонимлар келишини, танца бошланишини кутишарди. Алексашка Меньшиков дам-бадам Пётрнинг қўлига қараб қўярди: унинг бармоқлари стол устида гоҳ юмилиб, гоҳ очиларди. Лефорт Франция қиролининг маъшуқалари ҳақида тўқилган латифаларни сўзлаб бермоқда эди. Ғовур-ғувур тобора кучаймоқда эди. Тўсатдан Пётр хўроздай қичқириб ўридан турди-да, столдан Шени томон энгашиб жон-жаҳди билан:

— Ўғри! Ўғри!—деб бақирди, стулни улоқтириб чопганича уйдан чиқди.

Меҳмонлар ўринларидан туриб, аралашиб кетдилар. Лефорт уларни тинчитиб ҳаракатида жон куйдирарди. Саҳнада музыка янграр эди. Даҳлизда паригу кўйлақларни тузатиб, кўз-кўз қилиб келаётган хонимлар кўринди...

Кул ранг сочлари баланд кўтарилиб турмакланган, мовий кўз, дўндиққина париваш дарҳол ҳамманинг диққатини жалб этди; унинг зар кружевали шойи юбкаси ниҳоятда кенг, яланғоч кифтлари билан қўллари эса сутдай оппоқ, офатижон эди. Соҳибжамол ҳеч кимга қиё боқмай залга кирди-да, тиззаларини оҳиста букинқирав қондак саломни бажо келтирди ва ўша ҳолатида, юқори қараганича, қўлида атиргул билан қимирламай тураверди.

Ажнабийлар ҳовлиқиб: «Бу ким? Ким бу?»— деб суриштириб қолишди. Бу хоним бадавлат савдогар Бровкиннинг қизи — Александра Ивановна Волкова эди. Лефорт унинг бармоқлари учидан ўпиб рақсга таклиф этди. Йигитлар ва хонимлар жуфт-жуфт бўлиб, гоҳ товоиларини шاپиллатиб, гоҳ бир-бирларига таъзим қилиб, рақсда йўрғалаб кетдилар. Бирданига ҳамма яна саросимага тушди: Пётр бурун катакларини йириб энтиккан ҳолда қайтиб келди, кўзларини зир югуртириб Шеинни топди-да, қиличини суғуриб, унинг калласини мўлжаллаб қулоч кашига солди, бироқ генералиссимус чап бериб ўзини кетга олди, қилич столга тегди. Чил-чил бўлган шиша синиқлари сочилиб кетди. Лефорт югуриб келди, лекин Пётр тирсаги билан уни уриб юборди-да, иккинчи марта қилич билан Шеинга ҳамла қилди.

— Бутун полкингни қириб ташлайман, сени ҳам, полковникларингни ҳам қиличдан ўтказаман, ўғри, ж... вачча, аҳмоқ!..

Алексашка хонимни қўйиб юбориб, Пётрнинг ёнига дадиллик билан борди, қилич тегиб кетишидан қўрқмасдан подшони қучоқлаб олди-да, қулогига шивирлади. Қилич ерга тушди. Пётр Алексашканинг паригига бошини қўйиб ҳарсиллаб нафас ола бошлади:

— Аблаҳлар, хаҳ аблаҳлар-ей... Бу аблаҳ ҳар кимларга полковниклик унвонини сотиб юрган экан...

— Зарари йўқ, мин херц, ҳаммаси ўтиб кетади, венгер виносидан ич, дарҳол ўзингга келасан...

Пётр венгер виносидан ичди, ўзига келгач, бармоғини кўрсатиб Шеинга таҳдид қилди. Сўнгра Лефортни чақириб, шишган бурнидан ўпиб қўйди:

— Анна қаерда? Ҳолидан хабар олдингми? Соғлиғи қалай?— Маҳкам юмилган оғзини қийшайтириб, дераза ортида тўқ-сарик рангда яллиғланган кечки шафаққа қаради:— Тўхта, унинг олдига ўзим бораман,— деди.

Марҳум Монснинг уйидагилар шам кўтариб у ёқдан-

бу ёққа югуришар, эшикларни тарақлатиб очиб-ёпишар, бева хотин билан оқсоч қизларнинг оёғида оёқ қолмаган. Анхен ички юбкаси ёмон крахмаллангани учун ғазабга минган эди; бошқатдан крахмаллаб, дазмоллаб беришга тўғри келди. Қиз юқори қаватдаги хонада пайпоғини тепчиб ўтирарди: бошида пудра сепилган парик, елкасида ёпинчиқ, ҳали кийинмаган. Пётр зинадан чошиб чиқаркан йўлда учраган бева хотини оқсоч қизларнинг ўтакасини ёриб, уйга кирди-ю, Анхенни шу ҳолатда кўрди...

Қиз ўрнидан турди, бошини орқасига ташлаб, секингина оҳ чекди. Пётр ним яланғоч ҳолда ўтирган севгилисини маҳкам ушлаб олди. Пастаккина хона ичида қиз қалби типирчилаб дук-дук урарди.

21

Кишанланган ўқчиларни турма-ю монастырлардан Преображенский слободасига ҳайдаб келишмоқда, уйларга ва ертўлаларга қамаб соқчи қўйишмоқда эди.

Сентябрь охирларида тергов бошланди. Терговни Пётр, Ромодановский, Тихон Стрешнев ҳамда Лев Кириллович олиб бордилар. Ўқчиларни қийнаб сўроқ қилинаётган уйлар олдида туни билан гулхан ёниб турарди. Ун тўртта қамоқхонада ўқчиларни палаққа тортиб, қамчи билан савашарди, сўнгра палақдан олиб ҳовлига судраб опчиқашарди-да, похол ёқилган гулхан устида тутиб туришарди. Ҳушига келтириш учун ароқ ичиришар ва яна қўлларини қайириб палаққа тортишар, исёнчилар бошлиғи кимлигини айт, деб қийнашарди.

Икки ҳафтадан кейин ниҳоят изи топилди... Овсей Ржов, жаллодлар қовурғаларини қиздирилган омбур билан синдира бошлагач, оғриққа чидасылмай, Софья ўқчиларга хат ёзганини ва маликанинг буйруғи билан ўқчилар уни тахтга кўтариш учун Новодевичье монастыри ёнига тўпланганларини гапириб берди. Овсейнинг узоқ қариндоши Константин эса, Софьянинг ўша хатини ўқилар Янги Иерусалимнинг ўртадаги минораси остига, гўннга кўмиб қўйишганини айтди. Исёнда малика Марфа иштирок этгани, Софьяга энг яқин — Авдотья ва Верка исмли икки митти қатнашгани аниқланди...

Аммо қийноқдан тилга келганлар кўп эмасди. Ўқчилар ўзларини фақат қуроли қўзғолон кўтаришда айбдор ҳисоблашар, шундан бўлак жиноятимиз ҳам, ёмон нияти-

427

миз ҳам йўқ, деб безрайиб тураверишарди... Ажал тикил-са ҳам қўрқмасдан ўжарлик қилаётган бу одамларга Пётр разм соларкан, ўқчиларнинг унга нисбатан нафрати на қадар зўрлигини аниқ сизди...

Пётр кечалари қамоқхоналарда сўроқ қилар, кундуз-лари эса ажнабий инженер ва мастерлар билан ишда банд бўлар, аскарларни кўриқдан ўтказарди. Кечқурун Лефортникига, ёнги бирор элчи ё генералникига бориб овқатланар эди. Соат тўққиздан ошганда, айнаи музика, кулги садолари янграган, князь-папанинг масхарабоз-лиги қизиган бир пайтда, ўрнидан турди-да, қаддини ростлаб, бўйнини қисиб, зиёфат берилаётган залдан қоронғи ҳовлига чиқарди ва икки ғилдиракли аравага ту-шиб, муздай шамолдан юзини жўн шарф билан тўсиб, яхлаган йўлдан тўғри Преображенскийга, йироқдан элас-элас кўринган гулханлар томон жўнаб қоларди...

Цезарь элчихонасининг котибларидан бири ўша кун-ларда ўз кўзи билан нималар кўрганини ва одамлардан эшитган гапларини хотира дафтарига ёзиб қўйган:

«...Дания элчихонасининг ходимлари томоша қилги-лари келиб, Преображенскоёга борганлар. Улар ҳар хил қоронғи уйларни айланиб юрганларида, бирдан додлаб чинқирган товуш эшитганлар ва ўша томонга бориб, энг мудҳиш фожианинг гувоҳи бўлганлар... Улар учта уйга кириб улгурганлар, поллари ва ҳатто даҳлизигача бутун-лай қонга бўялганини кўриб қўрқувдан даҳшатга туш-ганлар, бирданига ундан ҳам даҳшатлироқ чинқирикни эшитишган ва мудҳиш манзарани томоша қилгилари ке-либ, тўртинчи уйга қадам қўйганлар... Лекин эшикдан киришлари биланоқ капалаклари учиб, дарҳол қайтиб чиққанлар, чунки подшо билан боярларга рўпара келиб қолганлар. Яп-яланғоч ҳолда шифтга осиб қўйилган одам-нинг ёнида турган подшо шартта бурилиб уларга қара-ган: бундай иш билан шуғулланаётган пайтида ажнабий-лар кириб келганига подшонинг жаҳли чиққанини ҳам-маси пайқаган. Нарискин уларнинг кетидан югуриб чиқиб: «Сизлар ким бўласизлар? Нега келдингизлар?»— деб сўраган. Ажнабийлар жавоб бермагандан сўнг, дар-ҳол князь Ромодановскийнинг уйига жўнанглар, деб буюрган. Бироқ элчихона ходимлари ўзларини даҳлсиз деб билиб, бундай ҳақоратли бўйруққа бўйсунмай ўз йўлларига кетганлар. Аммо уларнинг кетидан отлик офицер қувиб келди-да, тўхтатмоқчи бўлди. Лекин куч

ажнабийлар томонида эди: улар сон жиҳатидан ҳам, дадиллик жиҳатидан устунлик қиларди... Шундай бўлса-да, офицернинг қатъий чора кўришга чоғланганини пайқаб, бежавотир жойга қочиб қолдилар... Кейинчалик мен бу офицернинг кимлигини билдим,— подшонинг арзандаси Алексашка Меньшиков экан, жуда хавфли одам...»

«...Янгича пул солиғи жорий қилинди: маҳкамаларда ишловчи ҳар бир хизматчи мансаб даражасига қараб муайян миқдорда солиқ тўлаши лозим...

Кечқурун Лефортнинг саройида шохона дабдаба билан ҳар хил томоша кўрсатилди. Базм аҳли мушакбозликни завқ билан томоша қилди. Подшо барглари тўкилган дарахтлар орасида оловдай зир югуриб, турлитуман транспарантларни ва ўт сочадиган фонтанларни ёндира бошлади. Шаҳзода Алексей билан малика Наталья мушакбозликни алоҳида бир хонадан туриб томоша қилдилар... Ушбу базмда ҳамма Анна Монси яқдиллик билан гўзаллар гўзали деган қарорга келди. Одамларнинг гапига қараганда, подшо бу қизни хотин қилиб олган, қонуний рафиқаси Евдокияни йироқдаги бир монастырга жўнатмоқчи эмиш...

«...Унингчи октябрда подшо барча ажнабий элчиларни қатл маросимига таклиф этди. Преображенский слободасидаги қатор казарма биноларига туташган тепаликда кенг майдон бор. Шу қатл жойи: Қатл қилинганларнинг калласи ибрат учун санчиб қўйилган узун-узун қозиклар ҳам шу ерда. Бу тепаликни бошдан-оёқ қурулланган гвардиячи полк солдатлари ўраб олган. Томлар ва дарбозалар тепасига чиқиб олган москваликларнинг сон-саногини йўқ. Оддий томошабинлар орасида юрган ажнабийларни қатл жойига яқин йўлатмас эдилар.

Майдонда кундалар тахт эди. Муздай шамол эсар, ҳамманинг оёғи совуққотганди; узоқ кутишга тўғри келди... Ниҳоят, подшоҳ маълум ва машҳур Алексашка билан каретада келди-да, дарҳол тушиб кунда ёнига борди. Шу орада машғум майдоннинг ярми ўлимга маҳкум этилганлар билан тўлди. Мирза майдоннинг ҳар жой-ҳар жойига бориб, солдат қўйиб берган эшак устига чиқиб, исёнчилар ҳақидаги ҳукмни халққа эшиттира бошлади. Халқ чурқ этмас: жаллод ишга киришди.

Ўлимга маҳкум этилган шўрликлар тартибга риоя қилиши, қатлга биттадан навбат билан бориши шарт эди... Уларнинг юзида на ғам-ғусса ва на ўлим ваҳми бор

эди. Мен бундай лоқайдлики мардлик деёлмайман, чунки бунга уларнинг руҳан дадиллиги эмас, балки қийноқ азобларини эслаган сайин ҳаётдан безиб: «бу кунимдан ўлганим яхши» деган фикрга келгани ягона сабабдир...

Ўқчилардан биттасининг хотини билан болалари то кунда тагигача кузатиб келди — ҳаммаси барабар чинқириб фарёд чекарди, лекин ўқчи пинагини бузмади, эсдалик учун қўлқопини ва олачипор рўмолини хотини билан болаларига берди-да, бошини кундага қўйди.

Яна бири подшо ёнидан жаллод томон ўта ётиб бақириб деди:

«Нарироқ тур, подшоҳим, мен шу ерга ёта қолай...»

Эшитишимга қараганда, ўша куни подшо генерал Гордонга ўқчиларнинг қайсарлигидан ҳасрат қилибди: «ҳатто болта остида ҳам ўз айбига иқрор бўлгиси йўқ, дебди. Ҳақиқатан ҳам руслар ўта кетган қайсар...»

Новодевичье монастири олдида чорбурчак шаклда тикилган дор ёгочларда ўттиз учта сиртмоқ тайёрлаб қўйилган; бу сиртмоқларда икки юз ўттиз ўқчи осиб ўлдирилди. Малика Софьяга арзнома топширган уч ишбошини монастирь деворига — Софья ҳужрасининг шундоққина деразаси остига осибди, ўртадагисининг жонсиз қўлига ўша арзномани боғлаб қўйибди...

«Исёнда қатъиашган попларни қатл қилиш пайтида подшо ҳазрати олийлари шахсан ҳозир бўлдилар. Жаллод икки попнинг қўл-оёқларини лом билан уриб синдирди, сўнгра икковини тириклайин чархпалакка тортди; учинчи попнинг калласи танидан жудо қилинди. Ҳали жони узилмаган икки поп ичи қоралик қилиб, анави осонгина қутулди, деб-пичирлашарди...»

«Ўқчилар босиб олмоқчи бўлган Москва шаҳрининг деворлари муқаддас ва дахлсиз эканини намойиш қилиш учун подшо, девор қунгуралари орасига ходалар суқиб қўйишни буюрди. Ҳар бир ходага иккитадан исёнчи осилди. Ўша куни шу йўсинда икки юздан кўпроқ одам қатл қилинди... Дунёда гир айланасига бўнақа мудҳиш ходалар ўрнатилган биронта шаҳар топилмаса керак, аммо Москва атрофи, ўқчилар осилган шунақа ходалар билан ўраб олинган эди...»

«27 октябрь... Бугунги қатл усули олдингиларидан тамоман бошқача: кўз кўрмаган, кўлоқ эшитмаган мудҳиш усул қўлланилди... Қизил майдон бирданига қатл этилган уч юз ўттиз кишининг қонига бўялди. Шўнча

одамни бирдан қатл қилишлик,— подшонинг амрига биноан боярлар, дума сенаторлари ва мирзалар жаллодлик вазифасини ўтагани учунгина мумкин бўлди. Подшо ҳадиксираш дардига мубтало бўлиб қолди, назарида, қатлга маҳкум этилган исёнчиларга одамлар ачинаётгандек, ҳаммадан гумонсирайверарди. Шунинг учун у боярларнинг ҳам қўлини қонга ботириб, тилини қисиб қўйишни ўйлаб топди... Бу аслзода жаноблар қатл бошланмасданок даҳшатли синов ваҳмидан қалтираб-титраб қизил майдонга келдилар. Ҳар бирининг олдида битта ўқчи қўйилди. Боярин эса қаршисида турган жинойтчиға ҳукмни ўқиб эшиттириши, сўнгра ҳукмни ижро этиши — ўз қўли билан унинг калласини олиши шарт эди...

Подшо, қасрдан келтирилган курсида ўтириб, қақраган кўзлари-ла, бу хунрезликни томоша қиларди. Унинг тоби қочган, тиш оғриғидан икки бети шишиб кетган эди. Жаллодликни эплай олмаган аксарият боярларнинг қўллари титраганини кўриб, жаҳли чиқарди...

Генерал Лефортни ҳам жаллодлик вазифасини ўташга таклиф этишди, бироқ у, менинг юртимда бунақа одад йўқ, деган баҳона билан қутулиб қолди. Баравар кундаға қўйилган уч юз ўттиз кишининг калласи танидан жудо қилинди, лекин баъзилар нўноқлик қилиб қолди: Борис Голицын маҳкумнинг бўйни қолиб елкасига болта солиб, деярли икки нимта қилди-қўйди; агар Меньшиков болта билан унинг калласини шартта олиб ташламаганда,— шўрлик жон азобида роса қийналар эди... Алексашка ўша кун бир ўзи ўттиз кишининг калласини олганини гапириб роса мақтанди. Князь-кесарь ўз қўли билан тўрт кишини қатл қилди. Баъзи боярларнинг ранглари оқариб, дармонлари шу қадар қуриган эдики, уларни қўлтиғидан суяб олиб кетишга тўғри келди».

Бутун қиш ичи одамларни қийнаш ва қатл этиш тўхтамади. Бунга жавобан Архангельск, Астраханда, Дон ва Азовда исёнлар кўтарилди. Қамоқхоналар маҳбусларга тўлди, Москва деворлари ўстидаги дорларга осилган мингларча одамлар жасади қорлик бўронда чайқалиб турарди... Бутун мамлакат ваҳима ичида қолган эди. Эскилик қолдиғи қоронғи бурчакларга биқиниб олганди. Византия меросхўри — Русь тугамоқда эди. Гўзал март ойи шабадасида, Болтиқ денгизи соҳилларида савдо кемалари сароб сингари кўрингандай бўларди.

На узбекском языке

Алексей Николаевич Толстой

ПЕТР ПЕРВЫЙ

Роман

КНИГА ПЕРВАЯ

Перевод с издания Гослитиздата, Москва, 1959.

Редактор М. Раҳмонов

Рассом Н. Пирогов

Раёмлар редактори И. Кириакиди

Техн. редактор В. Барсукова

Корректор Ш. Зухридинов

Босмахонага берилди 20/III-1973 й. Босишга рухсат этилди 25/VII-1973 й.
Формати 84×108¹/₃₂. Босма л. 13,5. Шартли босма л. 22,88. Нашр л. 23,33.
Тиражи 30.000. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тош-
кент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 145—66.

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг нашриётлар, полиграфия ва ки-
тоб савдоси ишлари бўйича Давлат комитетининг Тошкент полиграфкомбина-
тида 2-қоғозга босилди. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. 1973 йил, заказ № 1869.
Баҳоси 87 т.

P2

T 64

Толстой А. Н.

Улуғ Пётр. Роман. О. Шаропов тарж. 1-к.

Т., Адабиёт ва санъат нашриёти, 1973.

К. I. 1973. 432 б.

Рус давлатини мустақкамлашда катта хизмат кўрсатган Улуғ Пётр ҳа-
қида кўпгина бадний асарлар ёзилган. Бироқ бу асарлар орасида атоқли
рус совет ёзувчиси Алексей Толстойнинг мазкур романи ўзининг монумента-
лелиги, бадний юксаклиги ва образларнинг тўлақонлиги билан ажралиб ту-
ради.

Муҳтарам китобхон! Биз ҳозир сизга романининг биринчи китобини тақ-
дим қилмоқдамиз. Унда Пётрнинг болалик ва ўсмирлик йиллари ҳамда ҳо-
кимият тепасига чиққанининг илк даври тасвирланади.

Толстой А. Н. Петр Первый. кн. I.

P2

7-3-2-161

T-M-352-06-73 -73